

ZALAI MÚZEUM

1

1987
ZALAEGRSZEG

ZALAI MÚZEUM

1

1987
ZALAEGRSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
(Mitteilungen der Museen des Komitates Zala)

Szerkesztőbizottság:

HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ (sorozatszerkesztő)

Szerkesztette:

VÁNDOR LÁSZLÓ

Lektorok:

KALICZ NÁNDOR
KOREK JÓZSEF
B. BÓNIS ÉVA
UZSOKI ANDRÁS
LÁNYI VERA
BÓNA ISTVÁN
TÓTH ENDRE
KÁRPÁTI ISTVÁN
KRALOVÁNSZKY ALÁN
VÁNDOR LÁSZLÓ
KELÉNYI GYÖRGY
MOJZER MIKLÓS
SZILÁGYI MIKLÓS
BARTHA ELEK
DÁM LÁSZLÓ
BÉRES KATALIN
BÁLINT SÁNDOR

Tartalomjegyzék

NÉMETH JÓZSEF:	Beköszöntő	5
H. SIMON KATALIN:	Neolit és rézkori települések Tekenye határában. (Neolitische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenye)	7
BONDÁR MÁRIA:	Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez. (Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur)	47
HORVÁTH LÁSZLÓ:	Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában. (Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitates Zala)	59
MARÓTI ÉVA:	Római kori pecsételt kerámia Nyugat-Pannóniában. (Römerzeitliche gestempelte Keramik in Westpannonien)	81
MÜLLER RÓBERT:	Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. (Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpusztá)	105
GYULAI FERENC:	A gyümölcs- és szőlőtermesztés emlékei Fonyód-Bélatelep Árpád-kori településről. (Denkmäler des Obst- und Weinbaus von der árpádenzeitlichen Siedlung von Fonyód-Bélatelep)	123
HOLL IMRE:	A középkori Szentmihály falu ásátása I. Az I. ház és kályhája. (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály. I. Das I. Haus und sein Ofen)	161
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Johann Ignaz Cimbál Zala megyében. (Johann Ignaz Cimbál im Komitat Zala)	179
SOLYMOS EDE:	A keszthelyi halászceh. (Die Fischerzunft in Keszthely)	191
PINTÉR ISTVÁN:	Népi gyógyvízkereskedelem Nyugat-Pannóniában. (Volkshafter Heilwasserhandel in Westpannonien)	215
KAPILLERNE MEGYERI ANNA:	Adatok egy kisváros közlekedéstörténetéhez. (BéROUTOSOK ZALAEGERSZEGEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT.) Beiträge zur Verkehrsgeschichte einer Kleinstadt. Mietautofahrer in Zalaegerszeg in der Zwischen—Kriegszeit.	225

Beköszöntő

Üdvözet az olvasónak

Aggodalmas reménységgel ajánlom az Ön jószándékú figyelmébe a Zalai Múzeum első kötetét.

Aggodalommal, mert a szerencse nem szegődött társul megyénk múzeumi évkönyveihez. 85 éve, 1903-ban látott napvilágot az első, a Balatoni Múzeum-Egyleté. 57 esztendőnyi szünet után következett csak a folytatás, a Göcseji Múzeum kötete. Újabb tucatnyi év múltával, 1972-ben jelent meg a Thury György Múzeum hasonló, színvonalas vállalkozása. 1974-ben került az olvasó kezébe a Magyar Olajipari Múzeum évkönyve. Talán nem rossz előjel, hogy jelen gyűjteményt épp 13 évvel később ajánlhatom az Ön jóindulatába.

Reménységgel, mert az elmúlt évtizedben a megye múzeumai számottevően gyarapodtak, Keszthely rangos közgyűjteményeivel látványosan is bővültek. Állandó kiállításaink elkészültével több erőnk, időnk maradt a tudományos kutatásra. Kollégáim több szakágban is ki tudtak lépni nemcsak a magyar, hanem az európai tudományos fórumokra is. Bizakodásom abba is kapaszkodhatik, hogy a Zalai Gyűjtemény 16 monográfikus számából hatnak a címlapján múzeumi munkatárs neve olvasható, 9 gyűjteményes kötetében pedig 49 tanulmány szerzője, újabb 16 pedig témája miatt múzeumi ihletésű.

Ezért hiszem, hogy már sikerrel kísérhetjük meg olyan kötet kiadását, amely — a Zalai Gyűjtemény mellett, feladatainak egy részét átvállalva — nemcsak a kutatónak biztosítja évről évre a közzététel lehetőségét, hanem az olvasónak is szellemi örömök forrásává válhat.

Zalaegerszeg, 1987. december 13.

Németh József
megyei múzeumigazgató

H. Simon Katalin:

Neolit és rézkori települések Tekenye határában

Tekenye Öcse nevű dűlőjében egy É—D irányú dombvonulaton, melyet NY-ról és D-ről a Nádasd-patak halastavakkal bővített ártere határol, 1978 őszén a zalaszentgróti ÁG gyümölcsfa-telepítés előtt 80—100 cm mélységben aláforgatta a talajt. E munka során gazdag régészeti lelőhelyet bolygattak meg. Az emberi megtelepedésre kétségek nélkül kedvező fekvésű lelőhelyen neolitikus, rézkori, korai és késő-bronzkori, kelta, római, népvándorlás- és Árpád-kori objektumok (összesen 36 hulladék-gödör, ház, illetve kemence) kerültek elő.¹

Dolgozatomban a neolit és rézkori leletanyaggal foglalkozom.²

A következő objektumok tartoznak a tárgyalandó időszakokhoz:³

6. objektum: (kelta kori hulladék-gödör)

Belőle kis mennyiségű, a lengyeli kultúrát képviselő leletanyag is származik. A cserepek sárgás- és szürkésbarna, vagy téglavörös színűek. A kerámia soványítása általában kerámia-zúzalékkal történt; jó égetésűek.

7. objektum (hulladék-gödör) (6. k. 1—3.)

Szintén kevés, a Balaton I. csoportba tartozó edénytöredék került elő benne. Jellemzőjük a fekete, sötétbarna és téglavörös szín. Soványítóanyag: homok vagy néha kevés kerámia-zúzalék is, jó izapolásúak és jó égetésűek.

A gödör anyagához a földmunkák következtében néhány lengyeli kultúrába tartozó cserép is keveredett.

8. objektum (hulladék-gödör) (6. k. 4—5.)

A 7. objektumhoz hasonlóan kevés, a Balaton I. csoportba tartozó kerámia-töredék származik belőle.

A hulladék-gödör anyagába szintén keveredett néhány, a lengyeli kultúrába tartozó cserép (6. k. 5.). Ezek jellegzetessége a szürke, téglavörös és sárgásbarna szín, a homokkal való soványítás (egyes esetekben kevés kerámia-zúzalékot is alkalmaztak), a jó minőség és a vékony edényfal.

Az objektum anyagában néhány szórvány kelta kori cserép is előfordult.

9. objektum (hulladék-gödör)

Mindössze két db jellegtelen őskori cserép származik belőle.

10. objektum (hulladék-gödör)

Az innen származó és jó minőségű, a lengyeli kultúrába sorolható leletanyagra jellemző a sárgásbarna, ritkábban a szürkés szín és a kerámia-zúzalékkal való soványítás. Említésre méltó egy félgömbös tálka peremtöredéke és egy agyagkanál töredéke.

11. objektum (hulladék-gödör)

Jelentéktelen mennyiségű kerámia-töredéket sikerült összegyűjteni belőle. Anyagában előfordultak a lengyeli kultúra képviselői, de a Balaton I. csoporté is.

13. objektum (hulladék-gödör)

Mindössze 4 db edénytöredék származik belőle; ezek a lengyeli kultúrába tartoznak. A cserepek jellemzője a sárgás- és vörösésbarna, szürke szín. Kívül néhol fekete foltosak. Soványításnál homokot és kevés kerámia-zúzalékot használtak. Az edények jó égetésűek és viszonylag vékony falúak.

15. objektum (hulladék-gödör)

3 db, a lengyeli kultúrába tartozó cserép jelenti leletanyagát. Két jellegtelen darab mellett jelentősebb egy téglavörös színű, kerámia-zúzalékkal soványított csótalp-töredék.

16. objektum (hulladék-gödör)

Az objektum korát egyetlen egy, a lengyeli kultúrába sorolt cserép határozza meg.

17. objektum (1. k.; 6. k. 6—11.; 7. k. 1., 3., 6., 8.; 8. k. 1., 3.; 9. k. 3., 6.)

Az ásatási dokumentáció az objektumot a következőképp írja le: Ovális gödörház. Hossztengelye NY—K irányú. „Alja erősen lejárt, kemény; szélein szürkésbarna, közepén fekete elszíneződés.” A ház K-i végén a padlón rézsalakot észleltek. (GMA 1215. 87.) A lengyeli kultúrába tartozó kerámia-anyagra jellemző a sárgásbarna szín, az edényfal néha szürke vagy fekete foltos. Az edények általában kerámia-zúzalékkal soványítottak, jó minőségűek és méreteikhez képest vékony falúak.

Az innen származó kerámia túlnyomórészt a lengyeli kultúra korai szakaszába sorolható, de néhány, a kultúra késői szakaszát képviselő töredékek is találkozunk. Ezek a már említett okok miatt keveredhettek e ház leletanyagába. Így az objektum minden bizonnyal a lengyeli kultúra korai szakaszából származik.

A leletanyagban két nagy átégett, karólenyomatos paticsot is találunk.

18. *objektum* (2. k.; 7. k. 2., 4–5., 7., 9.; 8. k. 2., 4–10.; 9. k. 1–2., 4–5., 7–9.; 10. k. 1–8.)

ÉK—DNY hossz tengelyű, lekerekített sarkú téglalap alakú ház, melynek a járószintje is észlelhető volt. A járószint feletti barna, agyagos paticsos betöltés paticsfalú házra utal. A ház DK-i sarkában a leletmentés során méhkas alakú vermet tártak fel, melynek kitöltésében faszénszilánkok jelentkeztek (GMA 1215. 87.). A benne talált leletanyag a lengyeli kultúra korai szakaszához kapcsolja az objektumot. A kerámia jellemzője a sárgás- vagy szürkésbarna szín; némelyik edény fala fekete vagy szürke foltos. Általában homokkal, ritkábban kerámia-zúzalékkal soványítottak.

E házból származik egy örlőkő-töredék is. A verem kis mennyiségű leletanyagának jellege megegyezik a ház leletanyagáéval.

18/a *objektum* (hulladékgödör) (28. k. 2., 5.)

Leletanyagát kevés, kerámia-zúzalékkal soványított, a lengyeli kultúrába tartozó edénytöredék jelenti. Közülük kiemelkedik egy félgömb alakú tál peremtöredéke, hasán rátett tagolt borda és egy kagylószerű fül. E hulladékgödör anyagában is előfordultak kelta kori cserepek, ezért ezt az objektumot sem sorolhatjuk fenntartás nélkül a lengyeli kultúra objektumai közé.

19. *objektum* (11. k. 1–2.)

Kelta kori objektum, melybe néhány, a lengyeli kultúrát képviselő cserép keveredett.

20. *objektum* (hulladékgödör) (11. k. 3–5.; 12. k. 1–8.)

Nagy valószínűséggel a bolerázi csoport hulladékgödöre volt, ugyanis az innen származó kerámia nagy része ebbe a csoportba sorolható. A leletanyagban azonban — nyilvánvalóan itt is a mezőgazdasági földmunkák következtében — jelentősebb mennyiségű, a lengyeli kultúrát képviselő, illetve néhány, a Balaton I. csoportba tartozó és pár késő-bronzkori cserép is található.

21. *objektum* (hulladékgödör) (13. k. 1–13.; 14. k. 1–9.; 15. k. 1–11.)

Az innen származó kerámia-leletek a lengyeli kultúra, a Balaton I. csoport és a Boleráz-csoport körébe tartoznak. E jelenség ismét a nagyszabású földmunkákkal magyarázható.

A lengyeli kultúra cserepei sárgásbarna színűek, homokkal soványítottak, jó égetésűek vagy szürkés-szürkésbarna, kerámia-zúzalékkal soványított vastagabb falú darabok.

A Balaton I. csoportba tartozó cserepek általában szürkés színűek, jól iszapoltak, jó égetésűek és némelyiken kannelúradíszítés látható (13. k. 13.).

A bolerázi csoportot csak néhány töredék képviseli. Említésre méltó, hogy az objektum anyagában 2 db, a lengyeli kultúrába sorolható kerámia-töredéken figyelhető meg gyékénylenyomat: az egyik

egy csésze töredéke, mely kívül fekete, barna foltos, belül téglavörös, kerámia-zúzalékkal soványított, közepes minőségű és falvastagságú. Alján a vörösesbarna bevonat alatt gyékénylenyomat látszik. (15. k. 3.) A másik egy téglaszínű, homokkal soványított, jó égetésű, közepes falvastagságú edény fenéktöredéke, külső oldalán a gyékénylenyomattal.

Mivel a 21. objektum anyagának nagyobbik hányadát a Balaton I. csoportba tartozó cserepek képviselik, feltételezhetően ez a Balaton I. csoport hulladékgödöre volt.

22. *objektum* (3. k.; 16. k. 1–12.; 17. k. 1–11.; 18. k. 1–10.)

Téglalap alakú, NY—K-i hossz tengelyű ház, melyet leletanyaga a lengyeli kultúrához köt: a sárgás- és szürkésbarna színű, általában homokkal, ritkábban kerámia-zúzalékkal soványított, jó minőségű kerámia-töredékek a lengyeli kultúra korai és késői fázisából származó edények darabjai, melyek az említett földmunkák következtében keverednek az objektum anyagában. Így ezt a házat egyik periódushoz sem köthetjük teljes biztonsággal.

23. *objektum* (hulladékgödör) (19. k. 1–11.)

A lengyeli kultúra késői fázisának hulladékgödöre. Jellegzetes a cserepek sárgásbarna és fekete—sötétszürke színe, a homokkal történt soványítás (ritkán kevés kerámia-zúzalékot is hozzáadtak).

24. *objektum* (hulladékgödör) (20. k. 1–9.)

A lengyeli kultúra leletanyagát tartalmazta. A gödör kerámia-anyaga két részre osztható: egyik része homokkal soványított, jó minőségű, másik része kerámia-zúzalékkal soványított, gyengébb minőségű. Ennek az objektumnak az anyagában is keverednek a lengyeli kultúra korai és késői szakaszának cserepei.

26. *objektum* (hulladékgödör)

Leletanyagát 7 db lengyeli kultúrába tartozó cserép jelenti. Sárgás- és szürkésbarna színűek, egyikük fekete foltos. Soványításnál a homok dominál, de a kerámia-zúzalék is előfordul. Az edények közepes minőségűek; egyikük kifejezetten vékony falú.

27. *objektum* (hulladékgödör)

Benne kevés edénytöredék került elő. Ezeket jellemzőik alapján a késő-rézkori bolerázi csoport leletanyagának tartjuk.

28. *objektum*

Innen 2 db jellegtelen őskori cserépet ismerünk.

29. *objektum* (hulladékgödör) (28. k. 8.)

A lengyeli kultúra hulladékgödöre. Az innen származó — egyébként jellegtelen — cserepekre általában a barna—szürkésbarna szín, a homokkal, kerámia-zúzalékkal történt soványítás és a közepes minőség jellemző.

30. *objektum* (hulladékgödör) (21. k. 1–9.)

Leletanyaga a bolerázi csoportba sorolható. Kevés

cserép került itt elő, köztük néhány, a lengyeli kultúrába tartozó szórvány is.

31. objektum (4. k.; 22. k. 1—2.; 28. k. 3—4., 6—7.) Félkör alakú kemence, melynek szélein néhol a tapasztás még megfigyelhető volt. A kemencéből több átégett paticsdarab származik. A sütőfelületen a dokumentáció tanúsága szerint egy nagy kő feküdt. A kemencében talált néhány darab másodlagosan is átégett cserép alapján az objektumot a lengyeli kultúra korai fázisába datálhatjuk. A leletanyagban pár darab kalcinált állatsont is előfordul.

32. objektum

Összesen 3 db, a lengyeli kultúrába tartozó cserepet ismerünk innen, valamint néhány darab paticsot és egy csiszolókö tőredékét. Az objektumról más információnk nincs.

33. objektum (hulladékgödör) (22. k. 3—10.)

A kerámia fő jellemzője a fekete, sárgásbarna szín, az edényfal néha szürke foltos. A soványításban a kerámia-zúzalék dominál. A lengyeli kultúra korai szakaszából származó objektum, bár leletanyagában néhány, a késő-lengyeli időszakot képviselő edénytőredék is előfordul.

Az objektum anyagához pár darab nagy, átégett, karólenyomatos patics is tartozik.

34. objektum (5. kép; 23. k. 1—12.; 24. k. 1—9.; 25. k. 1—13.; 26. k. 1—4.)

Feltárására az adott körülmények között csak részben kerülhetett sor. A belőle származó cserepek a lengyeli kultúra korai és késői időszakát képviselik. Az objektum feltárása közben patics-tőredékek is kerültek elő. Ez a tény és az objektum méretei arra utalnak, hogy ez az objektum is ház lehetett.

Az innen származó kerámia is két részre osztható: vöröses- vagy sárgásbarna színű, homokkal soványított, jó iszapolású, jó égetésű, viszonylag vékony falú, különböző méretű edények darabjai alkotják az egyik csoportot, míg a másikba sötétebb barna, szürkés- és sárgásbarna színű, általában kerámia-zúzalékkal soványított, közepes minőségű, nagyméretű edények tőredékei tartoznak. Említésre méltó, hogy a nagy edények is viszonylag vékony falúak.

36. objektum (hulladékgödör)

Leletanyagát mindössze néhány darab erősen kavicsos, illetve homokkal és kerámia-zúzalékkal soványított, a lengyeli kultúrába tartozó cserép jelenti. Az objektum anyagában paticsdarabok is előfordultak. Kevés, a Balaton I. csoportot képviselő cserép az ismert körülmények miatt szórványként a gödör anyagához keveredett. Itt figyelemre méltó a kavicsos soványítás, ugyanis a tekenye-öcsei lelőhely jelentős mennyiségű, a lengyeli kultúrát képviselő leletanyagában csak a 36. objektum néhány cserepe kavicsos soványítású.⁴

A fentiekben kívül néhány olyan edénytőredéket is bemutatunk, melyek bár objektumhoz nem köthetők, mivel a mezőgazdasági földmunkák során abszolút szórványként kerültek elő, közlésre mindenképpen érdemesek. (26. k. 5—12.; 27. k. 1—8.; 29. k. 1—8.) Koruk pontosabb meghatározását a kerámialeletek elemzése során kíséreljük meg.

Apróleletek

A leletmentés a kerámialeleteken kívül jelentős mennyiségű kőeszközt is eredményezett: a 12 db gyártási hulladéknak tekinthető szilánkkal és a 4 db magkövel együtt összesen 51 db-ot.

Az eszközök megoszlása a következő:

Magkő:	6. objektum — 1 db
	23. objektum — 1 db
	24. objektum — 2 db
	összesen 4 db
Örlőkő-tőredék:	18. objektum — 1 db
Csiszolókő:	24. objektum — 1 db
	32. objektum — 1 db
	összesen 2 db
Kőbalta:	24. objektum — 1 db
	33. objektum — 1 db (22. k. 6.)
	Szórvány — 2 db (26. k. 5.)
	összesen 4 db
Kőkalapács:	Szórvány — 2 db (26. k. 4.)
Penge:	22. objektum — 2 db
	24. objektum — 3 db
	34. objektum — 4 db
	összesen 9 db
Vakaró:	22. objektum — 3 db
	23. objektum — 3 db
	24. objektum — 2 db
	34. objektum — 5 db
	összesen 13 db
Fúró:	34. objektum — 3 db
Kaparó:	Szórvány — 1 db
Gyártási hulladék:	20. objektum — 2 db
	22. objektum — 2 db
	33. objektum — 1 db
	34. objektum — 4 db
	Szórvány — 3 db
	összesen 12 db

17 db eszköz (a teljes mennyiség 1/3 része) készült máj barna színű kovából, főleg a pengék és a vakarók.⁵ A gyártási hulladékok és a magkövek helyi iparra engednek következtetni. Sarlófény egyetlen pengén sem figyelhető meg, tehát a földművelésre e lelőhelyen még közvetett bizonyítékunk sincs.

Feltétlenül kiemelésre érdemes az a megfigyelés, mely szerint a 17. objektum (a korai lengyeli kultúrába tartozó ovális gödörház) K-i végén, a padlón rézsalak fordult elő. A lelőhely bolygatott volta miatt ez, sajnos, további értékelésre nem alkalmas.

A leletanyagban nem túl nagy számban, de előfordulnak agyagkanalak töredékei is [10. k. 4. (18. obj.), 15. k. 3. (21. obj.), 24. k. 9. (34. obj.)]. Az agyagkanalak egyaránt tartozhatnak a lengyeli kultúrába és a Balaton I. csoportba; a köeszközök a fentiekén kívül a bolerázi csoportba is. Ezért e leleteket a továbbiakban részletesen nem tárgyaljuk.

A leletanyag értékelése

A tekenye—öcsei lelőhelyen a lengyeli kultúra leletanyaga képviselt a legintenzívebben, ezért az értékelésnél a fő hangsúlyt erre helyezük.⁶

A lengyeli kultúrát képviselő leletek a következő objektumokból származnak: 6., 7., 8., 10., 11., 13., 15., 16., 17., 18., 18/a., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 26., 29., 30., 31., 32., 33., 34., 36.

A lengyeli kultúra korai szakaszának leletei

1. Csőtálpas edények

A lengyeli kultúra késői időszakába sorolható — később tárgyalandó — harangos csőtálpas edények kivételével ez az edénytípus a kultúra élete során, annak egész elterjedési területén sokféle változatban létezik. Lelőhelyünkön is több variáns figyelhető meg [9. k. 6. (17. obj.); 15. k. 10. (21. obj.); 19. k. 9., 11. (23. obj.); 20. k. 3., 9. (24. obj.); 22. k. 10. (33. obj.); 25. k. 12., 26. k. 1., 3. (34. obj.)]. Nagy valószínűséggel a csőtálpas edények közé tartozik az a táltöredék is [7. k. 1. (17. obj.)], melynek analógiáját azonban a csőtálp nélküli tálak között éppúgy megtalálhatjuk, mint a csőtálpas edények között (ZALAI—GAÁL 1980a 1. kép 5., DOMBAY 1960. LXII. t. 1., KALICZ 1985. 29. kép 7.). Csőtálpas tálak részei voltak a következő töredékek is: 25. k. 7., 8. (34. obj.); 26. k. 11. (szórvány). Leleteinkkel rokon formák jelennek meg Magyarországon Aszód és Zengővárkony, (KALICZ 1985. 45. kép 4., 7., 8., 11., 12., 14.; ZALAI—GAÁL 1980b 1. t. 1—3., 6—9.). Szlovákiában Szógyén (Svodín) leletanyagában (PAVÚK 1981. 5. ábra 11.), melyek a lengyeli kultúra I. fázisát képviselik. (KALICZ 1985. 77.)

2. Tálak

Sokféle változatukkal találkozunk lelőhelyünkön:

- a) *ívelt alsó- és felsőrészü tálak éles hasúval*: 10. k. 3., 5., 7., (18. objektum); 16. k. 1., 18. k. 3., 5. (22. objektum); 19. k. 3., 4., 8. (23. objektum); 20. k. 1. (24. objektum); 26. k. 8. (szórvány). Hasonló példányok fordulnak elő Aszód, Szó-

gyén és a szintén Lengyel I.-időszakot képviselő alsó-ausztriai Falkenstein-Schanzboden, illetve Unterpullendorf lelőhelyeken is. (KALICZ 1985. 31. kép 2.; 35. kép 3.; 46. kép 1.; PAVÚK 1981. 5. ábra 17.; NEUGEBAUER—MARESCCH 1983—84. 3. t.; OHRENBERGER 1969. 4. á. 6., 7., 8., 9.) Utóbbi lelőhely szintén a lengyeli kultúra I., pontosabban Ib. fázisába tartozik. (NEUGEBAUER—MARESCCH 1983—84. 194.) Ez a táltípus a lengyeli kultúra III. fázisában is kimutatható (RACZKY 1974. 17. k. 2., 11. k. 5.), ugyanúgy, mint a

- b) *fordított csonkakúp alakú tálaké*. (RACZKY 1974. 10. k. 10.; 14. k. 9.; 17. k. 5.) Ezek a következők: 8. k. 6. (18. objektum); 14. k. 4., 5. (21. objektum); 16. k. 5., 17. k. 5. (22. objektum), valamint ugyaninnen a 17. k. 4. és 11. ábrán látható tálak; 19. k. 2. (23. objektum), 23. k. 3., 25. k. 10. (34. objektum). Ez a táltípus Aszódon is a gyakori táltípusok közé tartozik. (KALICZ 1985. 43., 37. k. 2., 53. k. 8—10.)
- c) *gömbszelet alakú tálak*: 8. k. 10. (18. objektum); 28. k. 2. (18/a. objektum); 18. k. 1—2. (22. objektum); 22. k. 7. (33. objektum); 25. k. 2. (34. objektum). Ennek a típusnak nagyobb méretű variánsa is megjelenik: 28. k. 7. (31. objektum); 25. k. 13. (34. objektum).
- d) *félgömb alakú tálak*: 7. k. 3. (17. objektum); 8. k. 4., 8., 9. (18. objektum); 19. k. 5. (23. objektum); 22. k. 3. (33. objektum). Félgömb és gömbszelet alakú tálak előfordulnak Aszódon⁷ és Falkenstein-Schanzboden leletanyagában (NEUGEBAUER—MARESCCH 1983—84. 4. t. 7.) és továbbélő formája Lengyel III.-időszakban is. (RACZKY 1974, 189.)
- e) *szűkülő szájú tálak*: 11. k. 2. (19. objektum); 14. k. 7. (21. obj.). Ritka forma a lengyeli kultúra I. periódusába sorolt aszódi leletanyagban is. (KALICZ 1985, 43.) Tekenyén mindössze a fenti két példány sorolható ide. Továbbélő forma (RACZKY 1974, 11. kép 6., 12. kép 7., ill. 199.).
- f) *különleges forma*: 28. k. 3. (31. objektum). Egyelőre pontos párhuzam nélkül áll és csak feltételesen soroltuk a lengyeli kultúra korai szakaszának emlékégyébe.
3. *Gomba alakú edények*: 11. k. 1. (19. objektum); 16. k. 7. (22. objektum). Magyarországi hasonló korú példányok Aszódon, illetve a Dél-Dunántúlon ismertek. (KALICZ 1985, 52. k. 4., 55. k. 3.; ZALAI—GAÁL 1982, 3. kép 1., 7. kép 3., 4.; 8. kép 1.; 10. kép 5.) Jellemzőiket Kalicz Nándor foglalta össze. (KALICZ 1985, 43—44.) Alsó-Ausztriában Falkenstein-Schanzboden lelőhelyről ismert. (NEUGEBAUER—MARESCCH 1983—84, 2. t. 8.)

4. Fazekak

A fazekakat szájnnyílásuk nagysága szerint három csoportba osztottuk. Lelehelnyünkön sokféle variációban találkozzunk velük. A késői, a lengyeli kultúra III. fázisába sorolható töredékektől igen nehéz volt elválasztani e periódus leleteit, ugyanis a formák tovább élnek. Az elkülönítésnél fő szempontunk a szalagfűl hiánya vagy megléte volt. A szalagfűles edényeket — mint látni fogjuk — a késői periódusba sorolhatjuk.

Kisméretű fazekak (szá: 10 cm-ig)

- a) *tölcséres nyakú, gömbös hasú fazekak bütyökfogóval vagy anélkül:* 6. k. 7. (17. obj.); 7. k. 4—5. (18. obj.); 15. k. 4. (21. obj.); 17. k. 3., 8., 10. (22. obj.); 20. k. 7. (24. obj.); 26. k. 7., 29. k. 4. (szórvány).
- b) *hengeres nyakú, öblös hasú fazekak:* 6. k. 11. (17. obj.); 22. k. 2. (31. obj.); 23. k. 6., 11. (34. obj.)
- c) *egyenes, illetve tölcséres nyakú, a perem külső szélén ujjbenyomással tagolt, bordával díszített fazekak:* 22. k. 1., 28. k. 4. (31. obj.); 29. k. 5. (szórvány).

- d) *szűkülő szájú fazék:* 23. k. 9. (34. obj.)

A közepes méretű fazekakat (szá: 11—15 cm)

a *tölcséres nyakú, gömbös hasú példányok képviselik:* 6. k. 8. (17. obj.); 15. k. 2., 6. (21. obj.); 19. k. 1. (23. obj.); 22. k. 4. (33. obj.).

Nagyméretű fazéktípusok (szá: 15 cm-nél nagyobb)

- a) *egyenes, ill. tölcséres nyakú, a perem külső szélén ujjbenyomással tagolt, bordával díszített fazekak:* 8. k. 7. (18. obj.); 28. k. 6. (31. obj.)
- b) *szűkülő szájú típus:* 23. k. 5. (34. obj.)
- c) *hengeres nyakú, öblös hasú fazéktípus:* 23. k. 8. (34. obj.)
- d) *tölcséres nyakú, bikónikus hasú fazék:* 17. k. 1. (22. obj.); 18. k. 7., 8. (22. obj.)

5. Amfórák, palackok

Leleteinkhez hasonló típusú amfórákkal, palackokkal találkozzunk Aszódon, a Dél-Dunántúlon és Falkenstein-Schanzboden leletei között (KALICZ 1985, 44.; ZALAI—GAÁL 1982, 8. kép 5.; NEUGEBAUER—MARESC 1983—84, 2. t. 5.). A Tekenyén előforduló példányok a következők: 7. k. 6., 8. (17. obj.); 7. k. 2., 7.; 10. k. 2. (18. obj.); 17. k. 6. (22. obj.); 22. k. 9. (33. obj.); 23. k. 1.; 25. k. 1. (34. obj.); 29. k. 2. (szórv.).

6. Tárolóedények

A tárolóedények — hasonlóan az alább tárgyalandó csészék, bögrék és miniatűr edények — esetében új formákkal nem találkozzunk: az eddig tárgyalta edénytípusok variánsainak tekinthetők.

- a) *egyenes vállú, öblös hasú forma:* 6. k. 9—10. (17. obj.); 10. k. 8. (18. obj.); 15. k. 7. (21. obj.)
- b) *bikónikus tárolóedény, a has törésvonalán bütyökfogó:* 16. k. 6. (22. obj.)

7. Csészék, bögrék

- a) *tölcséres nyak, gömbös, ill. bikónikus has:* 6. k. 5. (8. obj.); 18. k. 4. (22. obj.); 23. k. 4. 7.; 25. k. 9. (34. obj.); 26. k. 9. (szórvány).
- b) *hengeres nyakú, öblös hasú változat:* 25. k. 3. (34. obj.)
- c) *hengeres felsőrész, fordított csonkakúpos alsórész:* 25. k. 6. (34. obj.)
- d) *félgömb alakú típus:* 10. k. 4. (18. obj.); 15. k. 3. (21. obj.)

8. Miniatűr edények

Típusuktól függetlenül ide soroltuk azokat az edényeket, melyeknek jellemző átmérője 3—4 cm közt van.

- a) *bikónikus csészék:*
Bütyökdíszítéssel a hasvonalon: 17. k. 7., 9. (22. obj.). Bütyökdísz nélkül: 14. k. 8. (21. obj.); 26. k. 6. (szórvány).
- b) *tölcséres nyakú edénykéek:* 7. k. 9. (18. obj.); 19. k. 6. (23. obj.)

Kerámia-technika

Lelehelnyünk eddig tárgyalta kerámiaanyagára jellemző, hogy az edények általában közepes vagy vastag falúak; finom, vékony falú kerámia csak kisebb mennyiségben fordul elő. Az edények színe a sárgásbarnán, téglavörösről keresztül a szürkésbarnáig terjed. A soványítóanyag homok vagy kerámia-zúzalék volt. Az edények közepesen vagy annál gyengébben égetettek. A kerámia-zúzalékkal való soványítás a Dunántúlon korábban ismeretlen volt. A lengyeli kultúrát követően a Balaton I. csoportban⁸, majd a Boleráz-csoportban (MEDOVIC 1974, 108.) és az Al-Duna vidékén a Černavoda III-kultúrában (MORINTZ—ROMAN 1968, 89., 92.) jelenik meg ez a típusú soványítás.

Disztítés

a) Plasztikus díszek

Különböző nagyságú bütyökdíszek fordulnak elő szinte valamennyi típusú edényformán. Megjelenésük az edények peremén vagy annak közelében, illetve a has törésvonalán vagy annak közelében jellemző. Az átfúrt bütyökfűl meglehetősen ritkán jelenik meg (15. k. 2.), az átfúratlan általános.

A plasztikus díszek közé tartoznak a „csőrös” edényfülek is (6. k. 6.; 12. k. 7.; 20. k. 8.; 25. k. 6.). Előfordulnak lapos, háromszög alakú, átfúratlan fülek is (pl. 6. k. 8.). A fentiek a lengyeli kultúra egész elterjedési területén általánosan jellemzőek.

Ujjbenyomkodásokkal tagolt plasztikus bordadíszet találunk különböző méretű fazekak peremének külső szélén (8. k. 7.; 22. k. 1.; 28. k. 4.; 29. k. 5.; 28. k. 6.). Analógiájuk Szlovákiában Trako-

vice lelőhelyen jelenik meg, mely lelőhely J. Pavúk szerint a lengyeli kultúra II. fázisába tartozik. (PAVÚK 1981, 11. ábra 7.)

b) *Karcolt díszítés:*

Egyetlen esetben jelentkezett ez a típusú díszítés: egy nagyméretű edény (fá: 22 cm) aljának külső oldala viszonylag mély, bekarcolt vonalaktól álló meandermintával díszített (20. k. 4.).

Az aszódi leletanyagban a karcolt díszítés gyakori és általában kis csészéken fordul elő. (KALICZ 1985, 48–49.) Zalai—Gaál I. a lengyeli kultúra 1. szakaszát tárgyalva említi, hogy a Dél-Dunántúlon a „baranyai lelőhelyeken kívül karcolt díszítést csak a mórágai Tűzkódombról ismerünk, a somogyi anyagban ilyen nem találtunk nagyobb mennyiségben”. (ZALAI—GAÁL 1982, 24.) Elképzelhetőnek tartjuk, hogy lelőhelyünk és egész Zala megye e tekintetben csatlakozik a szomszédos Somogy megyében tapasztalt jelenséghez.

c) *Edényfestés*

A tekenye—öcsei korai lengyeli kultúrába tartozó leletanyag alapos átnézése során mindössze 2 db olyan edénytörédket találtunk, melyeken festéknyomok láthatók. Ezek közül is csak az egyikről mondhatjuk, hogy festett edény darabja volt: a finom kivitelű tál peremének külső oldalát vörös festés borítja (19. k. 7.) (23. obj.).

A másik esetben egy bikónikus edényke belsejében találtunk vörös festéknyomokat, ami közvetett adat a vörös festés itteni alkalmazásához. Elképzelhető, hogy a festett edények száma a korszakra jellemzően e lelőhelyen is jóval nagyobb volt, de a talajviszonyok, illetve egyéb okok miatt az égetés utáni festés nem őrződött meg az edények felületén. Más színű festésre nincs adatunk.

A lengyeli kultúra eddig tárgyalt leletanyagának párhuzamai — mint láttuk — Aszód, Zengővárkony, Svodin (Szógyén) és Falkenstein-Schanzboden lelőhelyek kerámiaanyagában jelentkeznek. A fenti lelőhelyek a lengyeli kultúra I. fázisába tartoznak (KALICZ 1985, 77–78., PAVÚK 1981, 264.), amikor az Alföldön a klasszikus tiszai kultúra virágzott (KALICZ 1985, 79.), beleértve a herpályi és csőszalmi csoportot is. (KALICZ 1970, 18.)

Lelőhelyünkön a lengyeli kultúra következő, fehér festéssel jellemzett időszaka (Lengyel II.) nincs képviselve. Ezzel az időszakkal az Alföldön Raczkó Pál a herpályi—csőszalmi csoportok fejlettebb, fiatalabb szakaszát párhuzamosítja (RACZKY 1974, 207), melyek tulajdonképpen a késő-neolitikum végét jelentik.

A Tekenye—Öcséről származó és általunk a lengyeli kultúra késői szakaszába sorolt leletanyag ennél az utóbb említett időszaknál is fiatalabb, ennél fogva már a kora-rézkort képviseli.

A lengyeli kultúra késői szakaszának leletei

1. *Csőtálpas edények*

A lengyeli kultúra e korszakában továbbélő típus. A korábbiaktól annyiban tér el, hogy csőtálpas többnyire harang alakú. Leletanyagunkban a következő töredékek tartoznak e típushoz: 15. k. 9., 11. (21. obj.); 16. k. 10. (22. obj.); 20. k. 5. (24. obj.). Enyhén harang alakú párhuzamaikat a Dunántúlon a Lengyel III. periódusba sorolt Veszprém — Felszabadulás úti (RACZKY 1974, 14. kép 2., 3., 4.) leletek között találjuk meg. J. Pavúk ezt a típust a Lengyel III. periódusba sorolt Nitra és Brodzany lelőhelyekről közli. (PAVÚK 1981, 13. kép 10., 14., 15.) J. Lichardus az általa a Lengyel IV. periódusba osztott délnyugat-szlovákiai Nitra—Brodzany-csoport egyik vezető edényformájaként említi a harangos csőtálpas edényeket. (LICHARDUS 1986, 33.) J. Kozłowski a Krakkó környékén elkülönített, ugyanilyen korú Modlnica-csoportból közli ezt a típust. (KOZŁOWSKI 1986, 1. t. 1.; RACZKY 1974, 209.) Alsó-Ausztriában az egy fázzal korábbi, MOG IIa. időszakba sorolt Oberbergern lelőhelyről említi E. Ruttkay megközelítőleg harang alakú csőtálpas edényt. (RUTTKAY 1983–84, 225., 4. t. 4.)

Raczkó P. a Veszprém — Felszabadulás úti csőtálpas tálakat az enyhén harangos, viszonylag alacsony csőtálp és meredek állású, kónikus, sohasem profilált tálrész alapján választja el a lengyeli kultúra korábbi, festett szakaszainak hasonló edényeitől. (RACZKY 1974, 189.) Korábban Kalicz N. is a tálrész kiképzése alapján sorolta a lengyeli kultúra korai, illetve késői szakaszába a csőtálpas tálakat: a korai időszakra a profilált, a későre a túlnyomórészt profilálatlan tálrészű edényeket tartotta jellemzőnek. (KALICZ 1969b, 182., 198.) Hozzájuk hasonló véleménye van Bándi G.-nak is. (BÁNDI 1979, 38., 40.) Az idézett oberbergerni csontvázas sírból származó és a MOG IIa. időszakba datált csőtálpas tál⁹ tálrésze is profilált, ennek alapján a kultúra korai szakaszába tartozna. Csőtálpas azonban megközelítően harang alakú s ez már a késői periódusba sorolná az edényt. Véleményünk szerint a csőtálpas tálak tálrészének kialakításakor a csőtálp nélküli tálformák szolgálhattak mintául, így a csőtálpas tálak tálrésze a késői időszakban is lehet profilált, mint ahogy a korai időszakban is megjelenhettek profilálatlan tálrészű csőtálpas edények. Előbbire példákat a tekenyei leletanyagban találunk, utóbbira pl. az aszódi, Lengyel I. korú leletanyagban.¹⁰ A zengővárkonyi temető kronológiai helyzetét vizsgálva Zalai—Gaál I. megállapítja, hogy az általa a/2 típusnak nevezett profilálatlan tálrészű csőtálpas tál a lengyeli kultúra korai, I. időszakán belül karcolt díszű edények társaságában a legkorábbi időszakot képviseli. (ZALAI—GAÁL 1980b, 103.)

2. Tálak

A lengyeli kultúra késői időszakában a korai szakaszhoz viszonyítva jóval kevesebb variációjuk bukkant fel lelőhelyünkön.

a) fordított csonkakúp alakú tálak: 20. k. 2. (24. obj.); 22. k. 5. (33. obj.); 26. k. 10., 12. (szórvány); 27. k. 1. (szórvány). A 20. k. 2. edény analógiáját egy fázissal később a Wyciaże-Złotniki-csoportban találjuk meg (KOZŁOWSKI 1986, 4. t. 4., LICHARDUS 1986, 39. o. tábl.), míg a 26. k. 10. tál megfelelője a hasonló korú Gatersleben-csoport középső periódusában (KAUFMANN 1986, 3. ábra 13.; RACZKY 1974, 209.) fordul elő. A fűlmegeoldás, illetve a perem díszítésmódja miatt a többi itt említett típus is a lengyeli kultúra késői (III.) periódusába tartozik.

b) félgömb alakú tálak: 8. k. 3. (17. obj.); 16. k. 4. (22. obj.); 10. k. 1. (18. obj.).

c) ívelt alsó- és felsőrészű tálak: 16. k. 2. (22. obj.); 20. k. 6. (24. obj.); 25. k. 5., 11. (34. obj.); 27. k. 2. (szórvány).

d) mély, gömbös hasú, kihajló megvastagodó peremű tálak: 14. k. 6. (21. obj.); 23. k. 2. (34. obj.).

e) szűkülő szájú tálak: 9. k. 1. (18. obj.); 18. k. 6. (22. obj.).

Az a), b), c) típusú tálformák a lengyeli kultúra kezdetétől léteznek. (RACZKY 1974, 189.) J. Lichardus a kónikus és félgömb alakú tálakat a Lengyel IV. periódus (Nitra—Brodzany-kor) vezető tálformáinak tartja. (LICHARDUS 1986, 33.) A d) típust a külső oldalán megvastagodó perem jellemzi. Hasonló peremkiképzésű edény a Brodzany-i lelőhely anyagában (VLADÁR—KRUPICA 1970, 9. ábra 2.), illetve a Seče-csoportban fordul elő. (MARKOVIĆ 1981, 5. t. 7., 9.) Az e) típust is tekinthetjük továbbélő típusnak, mivel szűkülő szájú tálak már a lengyeli kultúra korai (I.) szakaszában is léteztek.

3. Fazekak

Főként közepes és nagyméretű fazekak fordulnak elő a leletanyagban.

a) *tölcséres nyakú, kihajló peremű, gömbös hasú fazekak*: általában két szalagfüllel vannak ellátva: ezek a perem alól indulnak és a vállat átívelve a has felső részére támaszkodnak. Díszített és díszítetlen példányok egyaránt előfordulnak. Ez tekinthető vezető fazéktípusnak. Ilyenek: 8. k. 1. (17. obj.); 17. k. 2. (22. obj.); 24. k. 3., 5—7. (34. obj.); 27. k. 4. (szórvány); 28. k. 1. (6. obj.); 29. k. 3., 6. (szórvány).

A dunántúli leletanyagban analógiákat találunk e típushoz a Lengyel III. időszak lelőhelyein: a Veszprém — Felszabadulás út (RACZKY 1974, 7. kép 7., 10., 12., 16.), Veszprém — Nyúlkertek (RACZKY 1974, 15. kép, 1., 2., 3., 4., 5., 8.) és a Keszthely — Zrínyi u. (RACZKY 1974, 17. kép 10., 11.) lelőhelyek anyagában. Nyugat-Szlavóniában a

Seče-csoport lelőhelyein, (MARKOVIĆ 1981, 2. t. 1., 2.; 3. t. 4.) a Münchshöfen-csoportban és a csehországi Troubelice lelőhelyen. (SÜß 1969, 2. ábra 1.; ZÁPOTOCKÁ 1969, XXIV. t. 1., 2., 3., 6., 8., 9., 10.) Az ausztriai és lengyelországi hasonló korú leletanyagban (Wolfsbach-típus, illetve Modnica-és Ocice-csoport) e fazéktípuson a szalagfűl többnyire közvetlenül a peremből indul (RUTTKAY 1983—84, 5. t. 1.; KOZŁOWSKI 1986, 1. t. 3., 4.; 8. t. 1., 3., 4.), ugyanígy a Münchshöfen-csoportban és a Troubelice-i lelőhelyen (SÜß 1969, 2. ábra 4.; ZÁPOTOCKÁ 1969, XXIII. t. 1., 2.) Lelelőhelyünkön egy ilyen példány képviselt: 24. k. 8. (34. obj.). Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szalagfűl alkalmazása a lengyeli kultúrán belül a III. fázisra jellemző. (RACZKY 1974, 198.)

b) *tölcséres nyakú, gömbös hasú típus*:

Az a) típushoz hasonló, de szalagfűl nélküli forma: 16. k. 3. (22. obj.). Párhuzama megtalálható a Veszprém — Felszabadulás úti lelőhely anyagában. (RACZKY 1974, 11. kép 4.)

4. Amfórák

Tölcséres és egyenes nyakú példányok. A váll vonalát a nyakból induló és a gömbös has felső részére támaszkodó két szalagfűl íveli át: 15. k. 1. (21. obj.); 23. k. 12. (34. obj.); 29. k. 1. (szórvány). A fent tárgyalt szalagfüles fazekakkal rokon forma, de azoknál lényegesen nagyobb és viszonyítva vékonyabb falú típus. A szalagfülek alkalmazása miatt ezt a típust is a késői időszakba soroljuk.

5. Tárolóedények

Különféle formájú, de hasonló funkciójú edények tartoznak ebbe a kategóriába: 24. k. 1—2., 25. k. 4. (34. obj.); 27. k. 5., 29. k. 8. (szórvány). Közös jellemzőjük a széles száj, öblös has. A nyakat szalagfűl íveli át, illetve a has öblösödésén csőrös fülhöz hasonló alakú átfúratlan fül helyezkedik el.

6. Csészék

a) Lelelőhelyünk anyagában két szalagfüllel ellátott csészét sorolhatunk ebbe a kategóriába: 27. k. 3., 6. (szórvány). Egyikük pereme bevagdálással díszített; a másik példány esetében a szalagfűl felső csatlakozásánál két apró bütyök ül. Fenti jellemzőik alapján mindkét példányt a lengyeli kultúra késői időszakába soroljuk.

b) Egy bikónikus, kissé kihajló peremű csésze képviseli a csészék másik típusát: 28. k. 8. (29. obj.). Pontos párhuzama Délnyugat-Szlovákiából, Brodzany lelőhelyéről (VLADÁR—KRUPICA 1970, 11. ábra 6.), illetve a Seče-csoportból ismert. (MARKOVIĆ 1981, 5. t. 1.)

7. Miniatűr edény

Tölcséres nyakú edényke. A perem alól két kis szalagfűl indul, melyek alapján ezt az edényt is

a lengyeli kultúra késői fázisába soroljuk [24. k. 4. (34. obj.)].

Kerámia-technika

A lengyeli kultúra most tárgyalt szakaszának kerámiájáról lelőhelyünk esetében ugyanaz mondható el, mint fentebb a korai (I.) szakaszéről. Az ott elmondottakhoz annyi megjegyzést fűzhetünk, hogy a késői edények színe talán egy árnyalattal sötétebb.

Diszítés

Az edényeken kétféle díszítésmóddal találkozunk: a plasztikus díszítéssel és a benyomkodott, bevagdalt, illetve bebökődött díszítéssel. Festésre és karcolásra utaló adatunk nincs.

a) Plasztikus díszek:

A lengyeli kultúra korai (I.) időszakából származó leletanyagunkhoz hasonlóan e korszakban is különböző nagyságú bütyökdíszekkel találkozunk a legkülönbözőbb típusú edényeken.¹¹ A vízszintesen átfúrt bütyökfül szintén megjelenik (20. k. 2.), bár továbbra is az átfúratlan marad általános. Két esetben fordul elő peremből indított és perem fölé emelkedő, lapos, lekerékített háromszög alakú bütyökdíszítés; mindkét esetben tálról van szó (22. k. 5.) (26. k. 12.).

Kétoldalról benyomott bütyök¹² szintén két esetben fordul elő leletanyagunkban: egy tál peremén (8. k. 3.), illetve egy tárolóedény hasán (29. k. 8.). Kétoldalról benyomott bütyökdíszekkel találkozunk a Praha—Střešovice-i és a troubelicei leletanyagban is. (ZÁPOTOCKÁ 1969, XVIII. t. 1.; XX. t. 13.)

Átfúrt és átfúratlan csőrös fülekkel szintén találkozunk. Ezek tovább élnek, a balatoni csoport leletanyagában is jellemzőek. (KALICZ 1969c 9. á.; KALICZ 1969—70, 81.; KALICZ 1969a 136.)

Egyedüli lelet a tekenye—öcsei kerámiaanyagban az a tölcséres nyakú szalagfüles edényke, melynek szalagfülének felső csatlakozásánál kétoldalt egy-egy apró bütyök ül (27. k. 6.). Hasonló példány Zengővárkonyban került elő (DOMBAY 1960, IX. t. 11.), ahol szintén képviselt a lengyeli kultúra későbbi szakasza (BÁNDI 1979, 40., KALICZ 1985. 77.).

b) Benyomkodott, bevagdalt, bebökődött díszek:

A korai időszakhoz viszonyítva a benyomkodással tagolt perem lényegesen gyakrabban jelenik meg ebben a korszakban (17. k. 2., 24. k. 6., 27. k. 5., 28. k. 1.). Egy esetben a perem bevagdossággal kialakított díszítését figyelhetjük meg (27. k. 3.).

A perem díszítésének egyik módja, amikor a perem külső oldalán benyomkodott apró négyzetekből, illetve körökből kialakított díszítés fut körbe. (27. k. 1., ill. 16. k. 3.) Hasonlóképpen Bylanyban

fordulnak elő. (ZÁPOTOCKÁ 1969, I. t. 7., II. t. 10.)

Fazék formájú edényeken jelenik meg a bebökődött pontsorokból álló díszítés: az edény vállán (17. k. 2.) és egy esetben a vállon és a szalagfülön figyelhetjük meg (27. k. 5.). Utóbbihoz Praha—Střešovice lelőhelyen találunk megfelelő analógiát. (ZÁPOTOCKÁ 1969, XII. t. 8.)

A fentiekből kitűnik, hogy az itt elemzett kerámia párhuzamait a Dunántúlon a Lengyel III. időszakba tartozó Veszprém — Felszabadulás út, Veszprém — Nyúlkertek, Keszthely — Zrinyi u. lelőhelyeken, Szlovákiában az ugyanilyen korú Nitra—Brodzany-csoport lelőhelyein, Alsó-Ausztriában a Wolfsbach-típus (MOG IIB. időszak) (RUTTKAY 1983—84, 225.) edényformái között, Sziléziában az Ocice-csoport leletei között, Kis-Lengyelországban a Modlnica-csoportban (LICHARDUS 1986, 39—40. táblázatok), Szlovéniában a kora-réz-kori Seče-csoportban (MARKOVIĆ 1981, 212.) találjuk meg. Csehországban Bylany, Praha—Střešovice és Troubelice lelőhelyek anyagában, Közép-Németországban a Gatersleben-csoport középső periódusában jelentkeznek analógiák. D. Kaufmann a Gatersleben-csoport középső szakaszát a Lengyel IV. időszakkal párhuzamosítja és véleménye szerint Csehországban a Střešovice-típus felel meg anyagának (KAUFMANN 1986, 284.), míg M. Zápotocká szerint a Střešovice-i lelet együttes, a Gatersleben-csoport és a Nitra—Brodzany-típus egy horizontot alkot. (ZÁPOTOCKÁ 1969, 545.; LICHARDUS 1986, 35—36., 40. táblázat; RACZKY 1974, 208—209.) A cseh- és közép-németországi horizontot nem számítva azonban az idézett leletanyag ugyanahhoz az időszakhoz, mégpedig a lengyeli kultúra III. fázisának időszakához tartozik. Így a tekenye—öcsei leletek késői periódusba sorolt része is a lengyeli kultúra III. fázisát képviseli, amely időszak viszont már a kora-réz-kort jelenti. (RACZKY 1974, 209.; LICHARDUS 1986, 40. táblázat.)

A Balaton I-csoport leletei

Lelőhelyünkön lényegesen kevesebb objektummal képviselt, mint a lengyeli kultúra. Az ide tartozó objektumok a következők: 7., 8., 11.?, 21.? Anélkül, hogy a csoportra vonatkozó problémakört érintenénk, közöljük az itt előkerült edény-típusokat.

1. Csőtalpas tálak: 6. k. 2. (7. obj.); 13. k. 12. (21. obj.)
2. Tálak: 13. k. 1—3., 5., 7., 9. (21. obj.); 27. k. 7—8. (szórvány).
Mély tálak: 12. k. 8. (20. obj.); 14. k. 1. (21. obj.)
3. Fazekak: 6. k. 1., 3. (7. obj.); 6. k. 4. (8. obj.); 13. k. 8. (21. obj.)
4. Kétfülű bögre: 13. k. 10. (21. obj.)
5. Korsók: 13. k. 4., 11., 13. (21. obj.)

Nemcsak a középső-, hanem a késő-rézkor is képviselt a tekenyei lelőhelyen néhány objektummal.

A *bolerázi csoport* objektumai a következők: 20., 27., 30.; valamint a 21–22. objektum anyagában szórványként szintén található e csoporthoz tartozó cserepek.

1. *Tálak*: 21. k. 3–4., 6.; mély tálak: 12. k. 5–6. (20. obj.); 21. k. 1. (30. obj.).
2. *Fazekak*: 12. k. 1., 3. (20. obj.); 14. k. 2–3. (21. obj.); 21. k. 5. (30. obj.).
3. *Palack*: 21. k. 7. (30. obj.).
4. *Tárolóedények*: 11. k. 3., 5. (20. obj.); 21. k. 2. (30. obj.).
Szubkután fülek három edénytöredéken figyelhetők meg: 11. k. 4.; 12. k. 2., 4. (20. obj.).

A balatoni és bolerázi csoport Tekenyén előkerült leletei jól illeszkednek a két rézkori csoport eddig megismert leleteinek sorába (KALICZ 1969c,

KALICZ 1969–70, KALICZ 1973, TORMA 1969 a–b, TORMA 1975–76.), mennyiségük azonban olyan kicsiny, hogy emiatt részletes elemzésre nem érdemesek.

A Tekenye–Öcsén a nehéz körülmények ellenére is megfigyelt és megmentett leletek tanúsága szerint a késő-neolitikumtól a középső-rézkorig minden eddig ismert kultúra népessége megtelepült. A Dunántúl őskorkutatásának nagy vesztesége, hogy ez az őskori település a bevezetőben említett mezőgazdasági munkák során szinte teljesen megsemmisült, illetve hozzáférhetetlenné vált a kutatók számára. A település objektumainak tervszerű vizsgálata a nevezett kultúrák viszonyának több kérdésben is sok új adatot szolgáltathatott volna. A leletmentés során előkerült anyag közlését mégis fontosnak tartjuk, mivel bemutatásuk újabb adatokat szolgáltathat a Délnyugat-Dunántúl késő-neolitikumának és rézkorának történetéhez.¹³

Jegyzetek

1. A leletmentést végző dr. Horváth Lászlónak és dr. Vándor Lászlónak ezúton is köszönöm a neolitik és rézkori anyag közlésre átengedését. (RF I. 1979, 29.)
2. A lelőhelyen legintenzívebben képviselt lengyeli kultúra leletanyagából a nagyarányú földmunkák miatt szinte minden, más kultúrába tartozó objektum anyagához keveredett kerámia. Ez a jelenség természetesen a többi képviselt kultúra között is fennáll; tulajdonképpen a lelőhely teljes leletanyaga adott objektumokból származó szórványoknak is tekinthető.
3. Itt jegyzem meg, hogy a földmunkák előrehaladott volta és a leletmentés körülményei nem tették lehetővé, hogy a helyszínen részletes dokumentáció készüljön. Így a lelőhelyről készült térkép és néhány részletrajz adatai alapján az egyes objektumok jellemző adatairól csak hozzávetőleges információ adható.
4. Kavicsos soványítású cserepek kerültek elő Lenti–Alsórét lelőhelyen késő-Lengyel-kora–Balaton I. környezetből. (1986. évi leletmentés; közöletlen.)
5. A kőszközök anyagának és minőségének vizsgálata részletesebb felvilágosításokkal szolgálhat.
6. A lengyeli kultúrához köthető objektumok kora precízen nem minden esetben határozható meg, ugyanis az egyes objektumok anyagában az ismert okok miatt előfordulhatnak a korai és késői lengyeli időszak cserepei is.
7. Kalicz N. hengeres felsőrésű tálaknak nevezi ezt a típust, melynek csonkakúpos alsórésze van és nincs haséle. KALICZ 1985, 43., 29. kép 8., 39. kép 2., 42. kép 5., 43. kép 3., 7., 10., 50. kép 12.
8. Ld. Horváth László Andrásnak a Zalai Múzeumban megjelenés alatt álló cikkét!
9. A MOG IIa. időszak a lengyeli kultúra II. (fehér festésű) szakaszával párhuzamos. RUTTKAY 1983–84, 225.; 4. t. 4.
10. KALICZ 1985, 29. kép 7., 45. kép 11., 55. kép 4. (utóbbi alacsony csőtálpal).)
11. BÁNDI 1979, 38. és 40., RACZKY 1974, 200., a bütyökfülek típusainak a belső kronológia tekintetében datáló értéket tulajdonítanak. Lelelőhelyükön nem érezzük indokoltnak ezt az eljárást.
12. A késő-lengyeli időszak jellemzőjének tartja ezt a bütyöktípust RACZKY 1974, 200.
13. A táblákat Horváth László András, az ábrákat Frankovics Tibor rajzolta. Közreműködésüket ezúton is köszönöm.

RÖVIDÍTÉSEK

- BÁNDI 1979 = Bándi, G., A lengyeli kultúra. In.: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979. 19—42.
- DOMBAY 1960 = Dombay, J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony, Beiträge zur Kultur des Aeneolithikums in Ungarn. AH XXXVII. Akadémiai Kiadó 1960. p. 235.
- KALICZ 1969a = Kalicz, N., Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn, In: Symposium... Badener Kultur. Bratislava 1973. 131—165.
- KALICZ 1969b = Kalicz, N., Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. StZ 17, 1969. 177—205.
- KALICZ 1969c = Kalicz, N., A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. VMMK 8, 1969. 83—90.
- KALICZ 1969—70 = Kalicz, N., A balatoni csoport emlékei Dél-Dunántúlon. JPMÉ 14—15, 1969/70. 75—96.
- KALICZ 1970 = Kalicz, N., Über die Probleme der Beziehung der Theiß- und der Lengyel-Kultur. AAH 22/1970/ 13—23.
- KALICZ 1973 = Kalicz, N., Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa. MAIU 4, 1973/1975/ 19—24.
- KALICZ 1985 = Kalicz, N., Kőkori falu Aszódon. Aszód, 1985. p. 195.
- KAUFMANN 1986 = Kaufmann, D., Der Spätengyel-Horizont im älteren Mittelneolithikum des Elbe-Saale-Gebietes. SzekMÉ XIII. 1986. 273—294.
- KOZŁOWSKI 1986 = Kozłowski, J. K., The Late Lengyel-Polgár Groups in Poland. SzekMÉ XIII. 1986. 295—321.
- LICHARDUS 1986 = Lichardus, J., Lengyel IV. und dessen kulturelle Vermittlerrolle bei der Herausbildung der frühen Kupferzeit Mitteleuropas. SzekMÉ XIII. 1986. 31—40.
- MARKOVIĆ 1981 = Marković, Z., Die neuen Beiträge zur Kenntnis der Vorgeschichte in Podravina (Draugebiet). Podravski zbornik 1981. 193—213.
- MEDOVIĆ 1974 = Medović, P., Die Černavoda III-Kultur im jugoslawischen Donau-Gebiet. Symposium, Novi Sad 1974. Istraživanja 5. 105—110.
- MORINTZ—ROMAN 1968 = Morintz, S.—Roman, P., Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia XII. 1968. 45—128.
- NEUGEBAUER—MARESC 1983—84 = Neugebauer—Maresch, Chr., Chronologie der Befestigungs- und Kultanlagen des Mittelneolithikums in NÖ anhand der Grabungen von Falkenstein „Schanzboden“ und Friebritz. MÖAUF XXXIII—XXXIV. Wien, 1983—1984. 2. Teil. 189—207.
- OHRENBERGER 1969 = Ohrenberger, A., Die Lengyel-Kultur in Burgenland, StZ 17, 1969. 301—313.
- PAVÚK 1981 = Pavúk, J., Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku. PA LXXII. 1981/2. 255—299.
- RACZKY 1974 = Raczky, P., A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. AÉ 101. 1974/2. 185—210.
- RUTTKAY 1983—84 = Ruttkay, E., Zusammenfassender Forschungsstand der Lengyel-Kultur in NÖ. MÖAUF XXXIII—XXXIV. Wien, 1983—1984. 2. Teil, 221—246.
- SÜß 1969 = Süß, L., Zum Problem der zeitlichen Stellung der Münchshöfener Gruppe. StZ 17, 1969. 393—414.
- TORMA 1969a = Torma, I., Adatok a badeni (péceli) kultúra boherázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. VMMK 8, 1969. 91—108.
- TORMA 1969b = Torma, I., Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. Symposium... Badener Kultur. Bratislava 1973. 483—512.
- TORMA 1975—76 = Torma, I., Rézkori telep Páriban. SzekMÉ 6—7. 1975/76 (1977) 25—59.
- VLADÁR—KRUPICA 1970 = Vladár, J.—Krupica, O., Neskrolengyelská keramika z Brodzian. SLA 18, 1970. 353—71.
- ZALAI—GAÁL 1980a = (Zalai—)Gaál, I., Adatok a lengyeli kultúra kutatásának történetéhez. AÉ 107. 1980/2. 176—186.
- ZALAI—GAÁL 1980b = Zalai—Gaál, I., Die chronologischen Grundfragen des neolithischen Gräberfeldes von Zengővárkony. JPMÉ XXV. (1980) 101—110.
- ZALAI—GAÁL 1982 = (Zalai—)Gaál, I., A lengyeli kultúra a Dél-Dunántúlon. SzekMÉ X—XI. 1979—80. (1982) 3—58.
- ZÁPOTOCKÁ 1969 = Zápotocká, M., Die Stichbandkeramik zur Zeit des späten Lengyelhorizontes, StZ 17, 1969. 541—574.

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

GMA

Göcseji Múzeum Adattára

RF I. 1979

Régészeti Füzetek I. Ser. I. No. 32.

Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenye

Die LPG von Zalaszentgrót ließ den Boden in der zu Tekenye gehörenden Flur „Öcse“ in einer Tiefe von 80–100 cm aufpflügen. Im Laufe der Arbeiten wurde ein reicher archäologischer Fundort gestört und fast vollkommen zugrunde gerichtet. Hier kamen neolithische, kupferzeitliche, früh- und spätbronzezeitliche, keltische, römische, völkerwanderungs- und ärpädenzeitliche Objekte (insgesamt 36 Abfallgruben, Häuser bzw. Backöfen) hervor. (Siehe Anm. 1.)

In der vorliegenden Arbeit werden die neolithischen und kupferzeitlichen Befunde behandelt. Zuerst sind die einzelnen Objekte beschrieben. Größtenteils handelt es sich um Abfallgruben der Lengyel-Kultur, der Balaton I- und der Boleráz-Gruppe. Die Objekte 17., 18., 22. und 34. sind dagegen Häuser der Lengyel-Kultur. Das Objekt 31. ist ein halbkreisförmiger Backofen, der mit Hilfe der auch sekundär ausgebrannten Scherben in die Lengyel-Kultur datiert werden kann.

Im Laufe der Rettungsgrabung wurden in den erwähnten Objekten insgesamt 51 Steingeräte gefunden. Mit Rücksicht auf die Fundumstände können sie sowohl der Lengyel-Kultur, als auch der Balaton I-, bzw. der Boleráz-Gruppe zugeordnet werden. Auch die Tonlöffel werden später nicht weiter analysiert, weil sie gleicherweise Gegenstände der Lengyel-Kultur und der Balaton I-Gruppe sein können.

Weiterhin folgt die ausführliche Analyse des Fundmaterials der Lengyel-Kultur. Die Gefäßtypen der frühen Lengyel-Kultur auf unserem Fundort sind: *Schüsseln* mit oder ohne Hohlfuß (Abb. 9. 6; Abb. 15. 10; Abb. 19. 9, 11; Abb. 20. 3, 9; Abb. 22. 10; Abb. 25. 12; Abb. 26. 1, 3; Abb. 16. 1; Abb. 18. 3, 5; Abb. 19. 3, 4, 8; Abb. 20. 1; Abb. 26. 8; Abb. 8. 6; Abb. 14. 4–5; Abb. 16. 5; Abb. 17. 4–5, 11; Abb. 19. 2; Abb. 23. 3; Abb. 25. 10; Abb. 8. 10; Abb. 28. 2; Abb. 18. 1–2; Abb. 22. 7; Abb. 25. 2; Abb. 28. 7; Abb. 25. 13; Abb. 7. 3; Abb. 8. 4, 8, 9; Abb. 19. 5; Abb. 22. 3; Abb. 11. 2; Abb. 14. 7; Abb. 28. 3. — eine ungewöhnliche Form.), *Pilzgefäße* (Abb. 11. 1; Abb. 16. 7.), *Töpfe* verschiedener Größe (Abb. 6. 7; Abb. 7. 4, 5; Abb. 15. 4; Abb. 17. 3, 8, 10; Abb. 20. 7; Abb. 26. 7; Abb. 29. 4; Abb. 6. 11; Abb. 22. 1–2; Abb. 23. 6, 11; Abb. 28. 4; Abb. 29. 5; Abb. 23. 9; Abb. 6. 8; Abb. 15. 2, 6; Abb. 19. 1; Abb. 22. 4; Abb. 8. 7; Abb. 28. 6; Abb. 23. 5–8; Abb. 17. 1; Abb. 18. 7, 8), *Amphoren* (Abb. 7. 2, 6–8; Abb. 10. 2; Abb. 17. 6; Abb. 22. 9; Abb. 23. 1; Abb. 25. 1; Abb. 19. 2), *Vorratsgefäße* (Abb. 6. 9, 10; Abb. 10. 4, 8; Abb. 15. 7; Abb. 16. 6), *Schalen* (Abb. 6. 5; Abb. 18. 4; Abb. 23. 4, 7; Abb. 25. 3, 6, 9; Abb. 26. 9; Abb. 10. 4; Abb. 15. 3), *Miniaturgefäße* (Abb. 17. 7, 9; Abb. 14. 8; Abb. 26. 6; Abb. 7. 9; Abb. 19. 6).

Dieses Fundmaterial hat Parallelen unter den Funden von Aszód, Zengővárkony, Svodín und Falkenstein-Schanzboden. Diese Fundorte kann man der (1.) Phase der Lengyel-Kultur zuordnen.

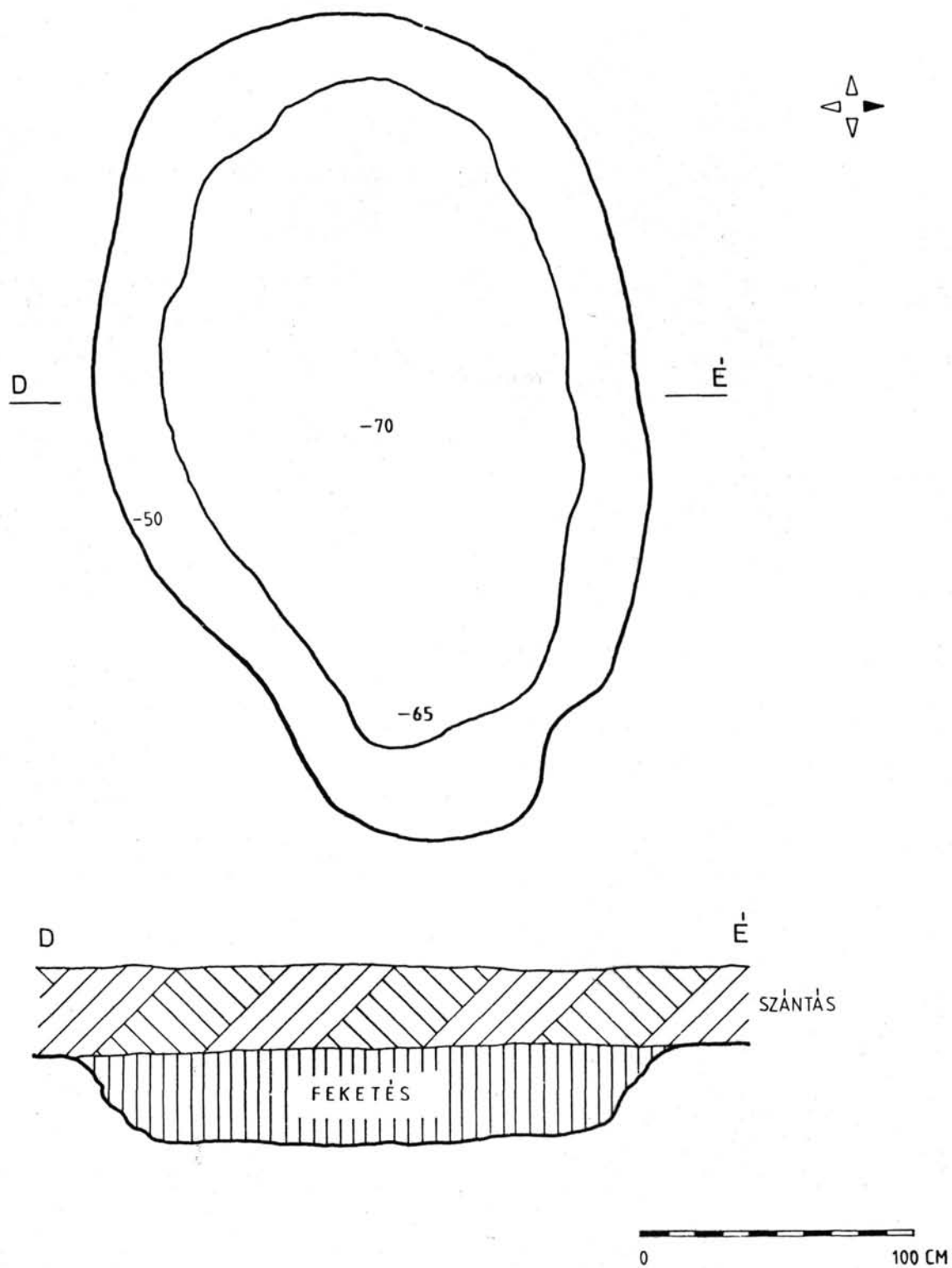
Die nächste (2.) Phase der Lengyel-Kultur ist auf unserem Fundort nicht vertreten. P. Raczky parallelisiert diese Phase in der Tiefebene mit der jüngeren Phase der Herpály- und Csöszhalom-Gruppe, die eigentlich das Ende des Spätneolithikums bedeuten.

Die bis dahin nicht behandelten Lengyel-zeitlichen Funde von Tekenye—Öcse gehören zur Spätstufe der Lengyel-Kultur. Diese Zeitspanne vertritt aber schon die Frühkupferzeit. Folgende Gefäßformen werden dieser Phase zugeschrieben: *Schüsseln* mit oder ohne Hohlfuß (Abb. 15. 9, 11; Abb. 16. 10; Abb. 20. 2, 5; Abb. 22. 5; Abb. 26. 10, 12; Abb. 27. 1–2; Abb. 8. 3; Abb. 16. 4; Abb. 10. 1; Abb. 18. 2; Abb. 20. 6; Abb. 25. 5, 11; Abb. 14. 6; Abb. 23. 2; Abb. 9. 1; Abb. 18. 6.), *Töpfe* verschiedener Größe (Abb. 8. 1; Abb. 17. 2; Abb. 24. 3, 5, 6, 7; Abb. 27. 4; Abb. 28. 1; Abb. 29. 3, 6; Abb. 16. 3.), *Amphoren* (Abb. 15. 1; Abb. 23. 12; Abb. 29. 1.), *Vorratsgefäße* (Abb. 24. 1, 2; Abb. 25. 4; Abb. 27. 5; Abb. 29. 8.), *Schalen* (Abb. 27. 3, 6; Abb. 28. 8.) und *Miniaturgefäße* (Abb. 24. 4.).

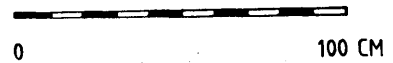
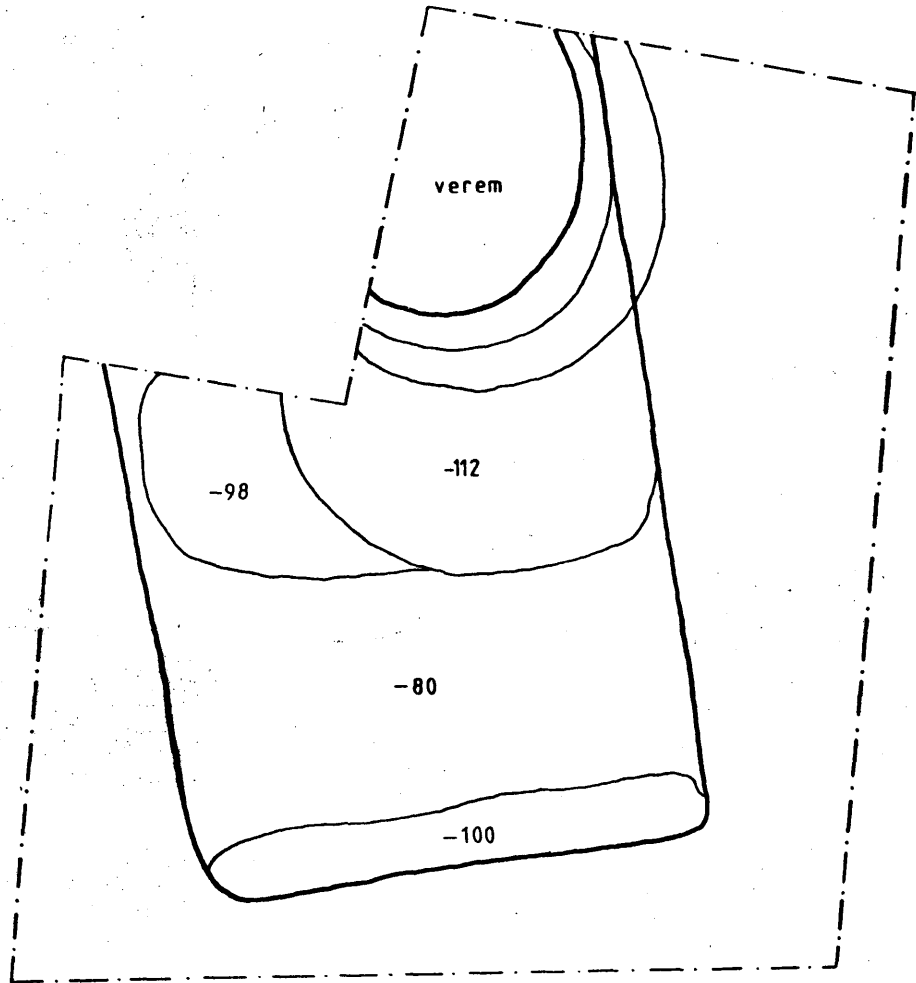
Analogien zu diesen Funden tauchen in der Lengyel III-Zeit bei folgenden Fundplätzen auf: Veszprém — Felszabadulás út, Veszprém — Nyúlkertek, Keszthely — Zrínyi út (Transdanubien), auf den Fundorten der Nitra-Brodzany-Gruppe (Slowakei) und unter den Funden des Wolfsbach-Typs (MOG IIB-Zeit in Niederösterreich), in der Ocice-Gruppe (Schlesien), in der Modlnica-Gruppe (Kleinpolen) und in der Seče-Gruppe (Slawonien).

Die Funde der Balaton I-Gruppe vertreten schon die mittlere Kupferzeit. Diese und die Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe werden hier nicht ausführlich analysiert. Die Gefäßtypen der Balaton I-Gruppe sind: *Schüsseln* mit oder ohne Hohlfuß (Abb. 6. 2; Abb. 13. 1–3, 5, 7, 9–12; Abb. 27. 7, 8; Abb. 12. 8; Abb. 14. 1.), *Töpfe* (Abb. 6. 1, 3, 4; Abb. 13. 8.), *zweihenkeliger Krug* (Abb. 13. 10.), sowie *Krüge* (Abb. 13. 4, 11, 13.). Die Gefäßformen der Boleráz-Gruppe sind: *Schüsseln* (Abb. 21. 3, 4, 6; Abb. 12. 5, 6; Abb. 21. 1.); *Töpfe* (Abb. 12. 1, 3; Abb. 14. 2, 3; Abb. 21. 5.), *Amphoren* (Abb. 21. 7.) und *Vorratsgefäße* (Abb. 11. 3, 5; Abb. 21. 2.).

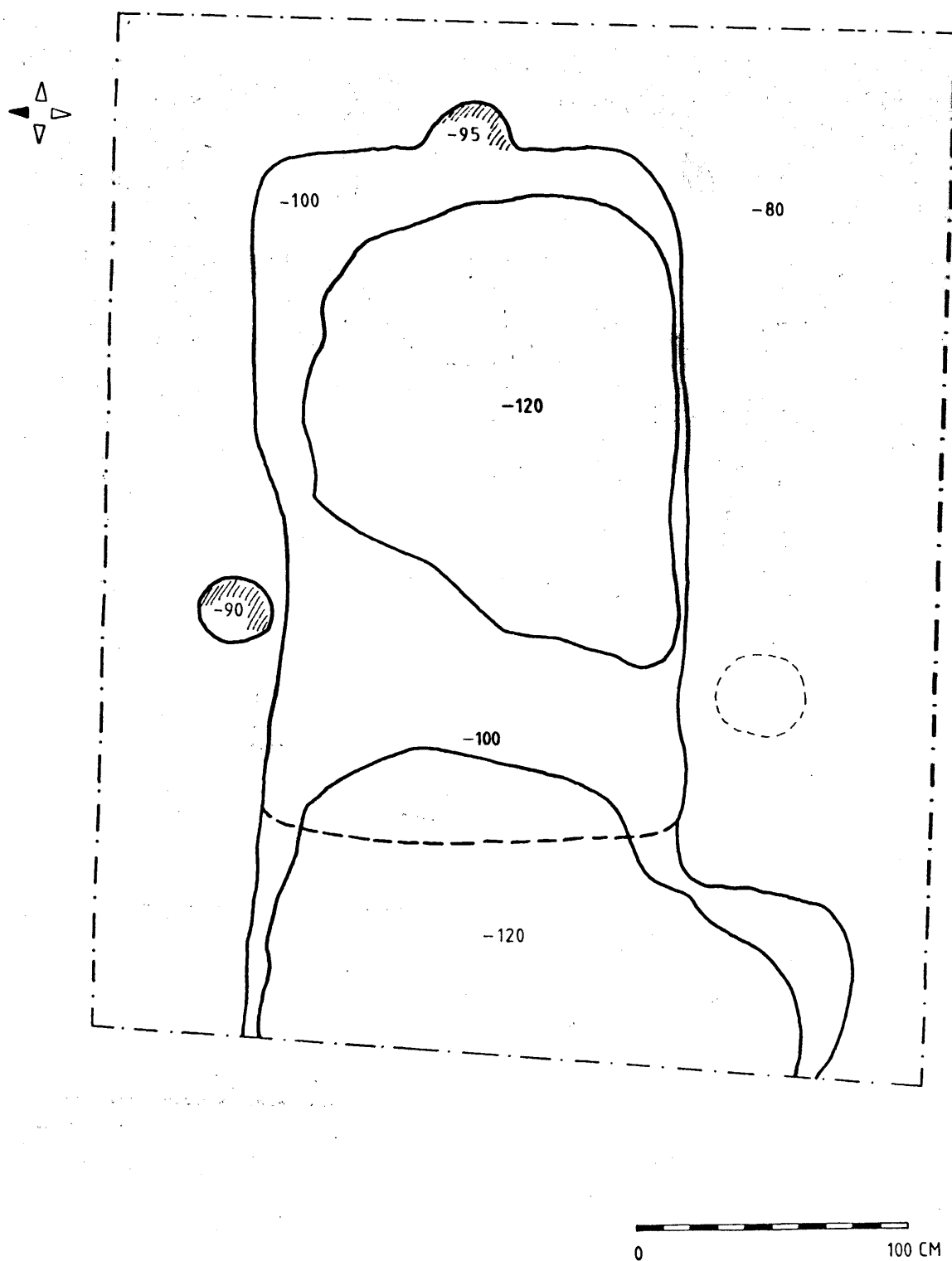
Bedauerlich ist, daß diese urzeitliche Siedlung durch die Feldarbeiten fast vernichtet wurde und somit das Keramikmaterial nur als Streufund bewertet werden kann. Die Veröffentlichung der Funde von Tekenye—Öcse kann aber neuere Angaben zur spätneolithisch-frühkupferzeitlichen Geschichte Transdanubiens liefern.

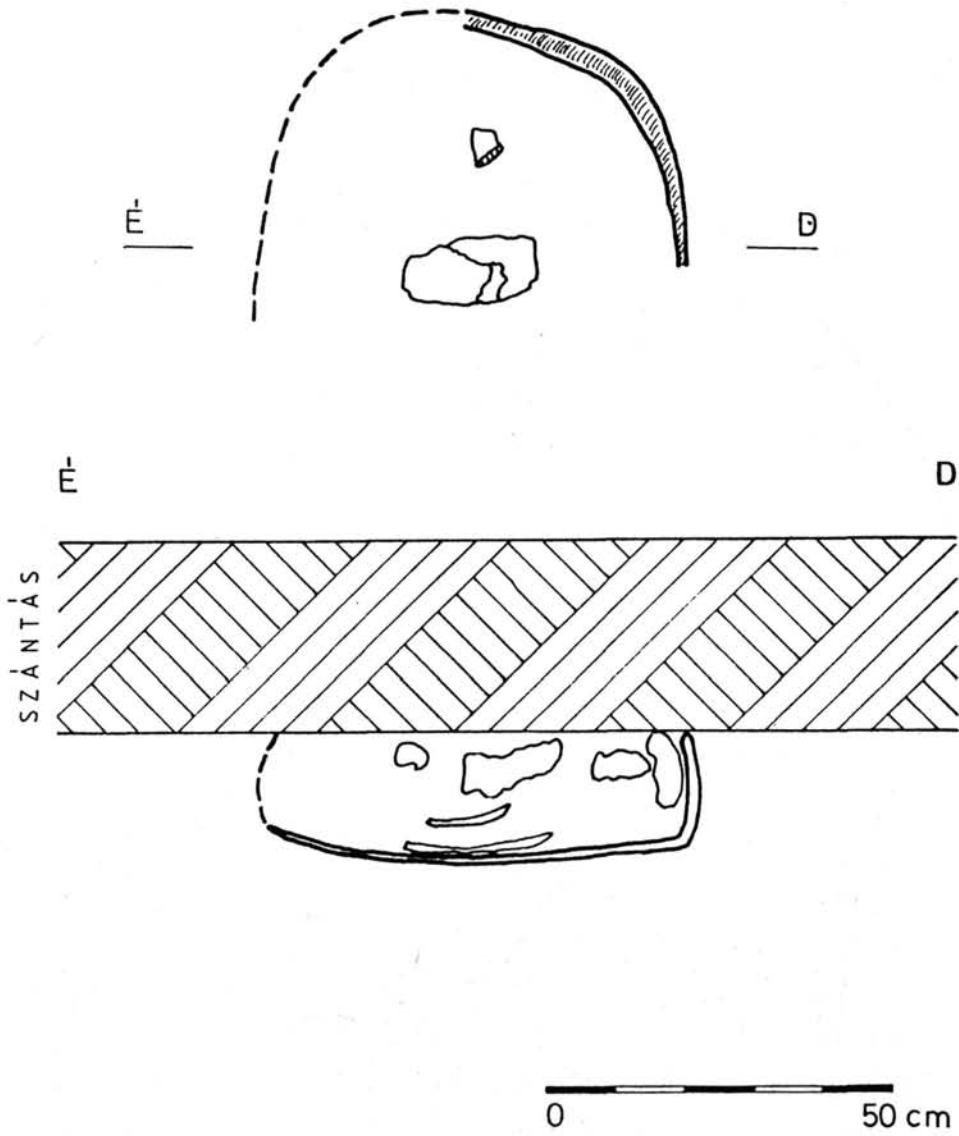
1. kép: A 17. objektum felülnézeti és metszetrajza

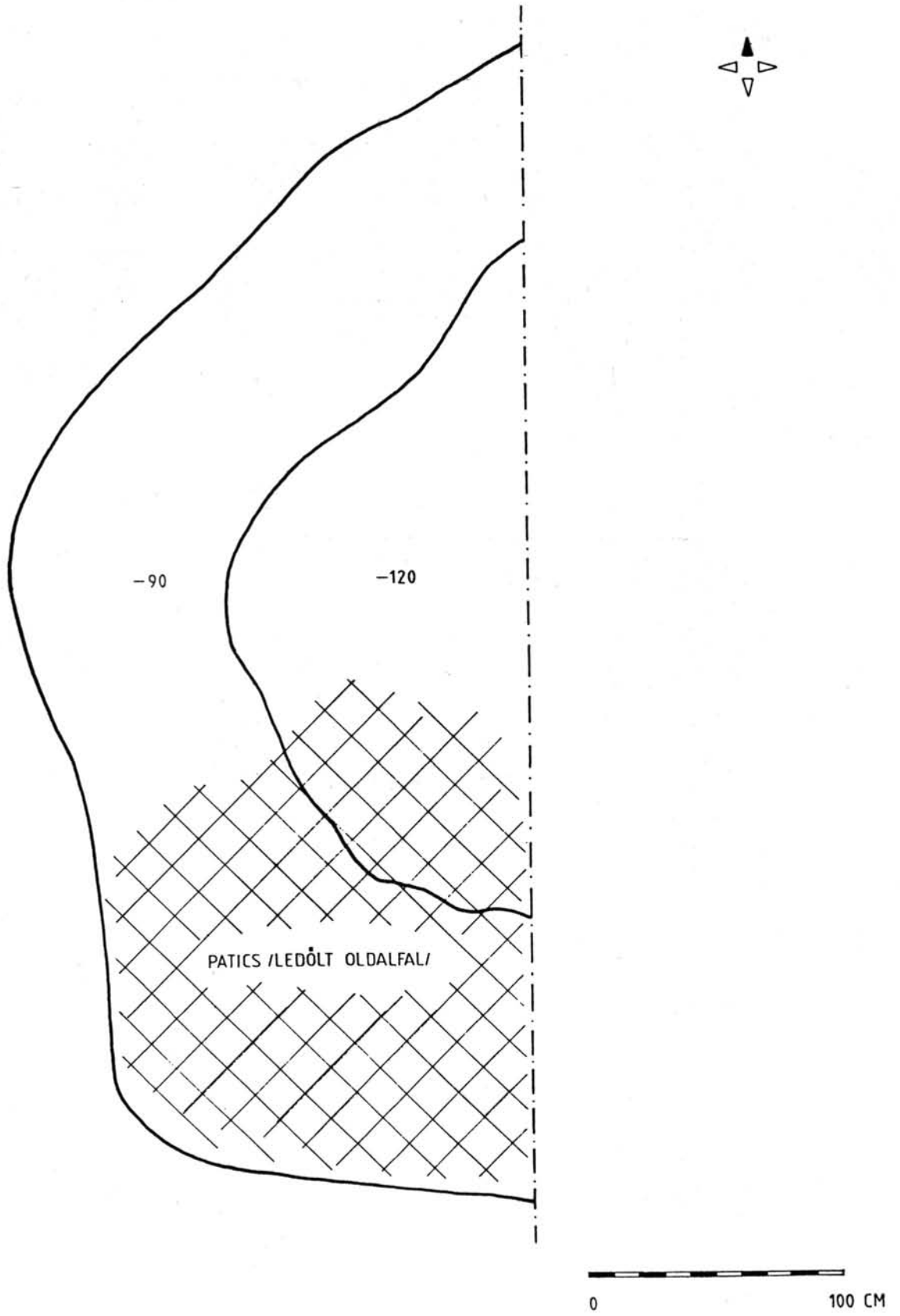
2. kép: A 18. objektum felülnézeti rajza

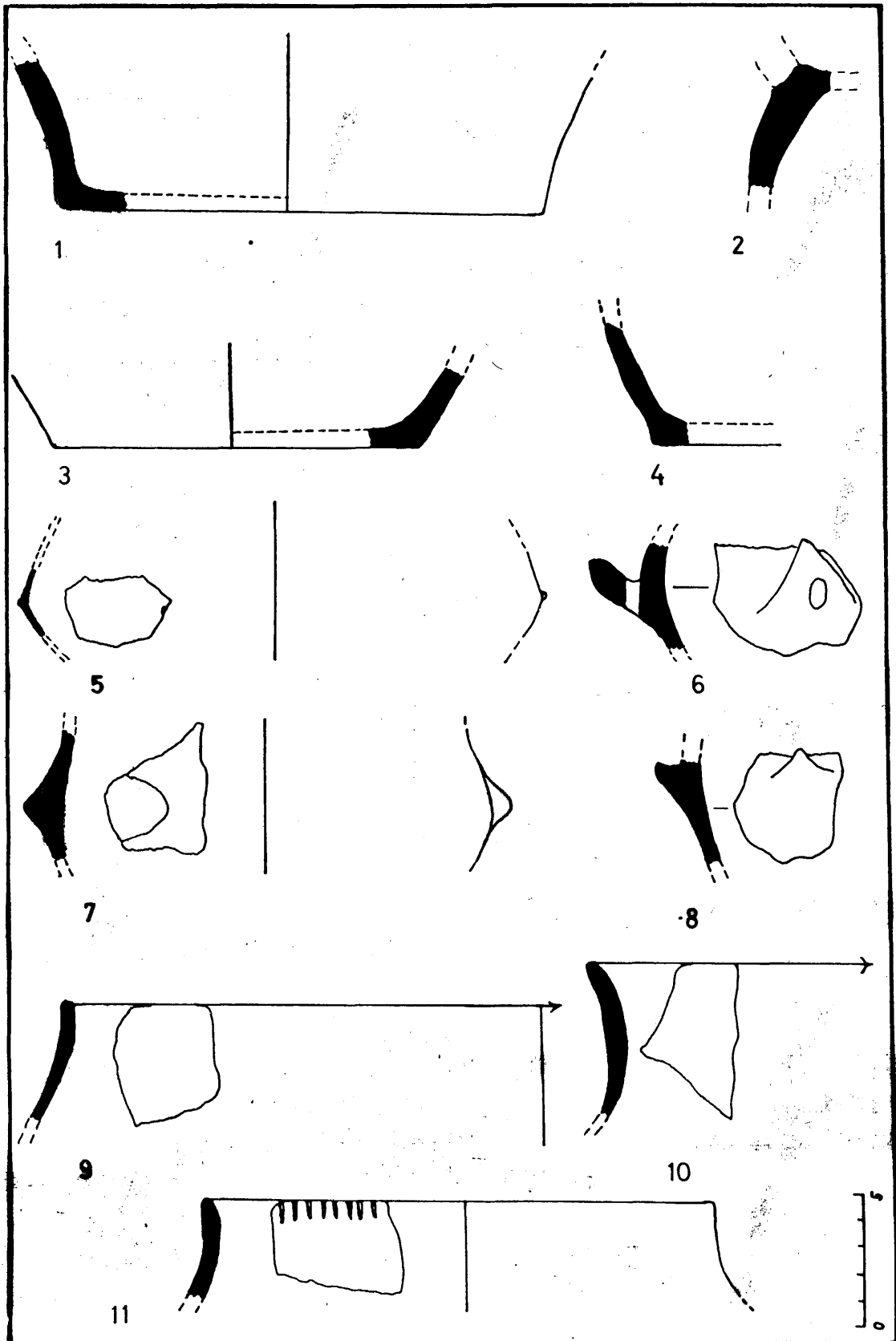
3. kép: A 22. objektum felülnézeti rajza

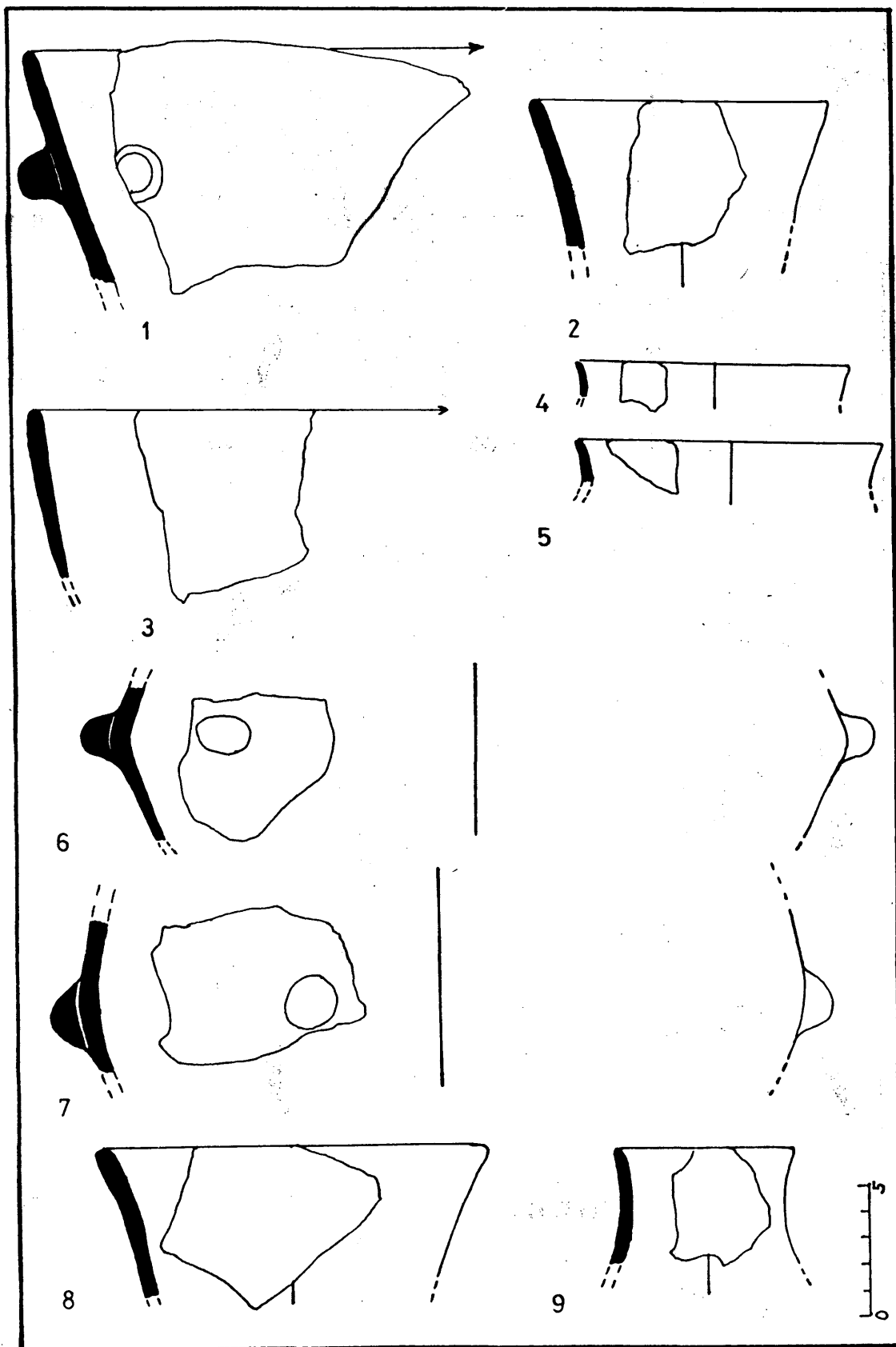
4. kép: A 31. objektum felülnézeti és metszetrajza

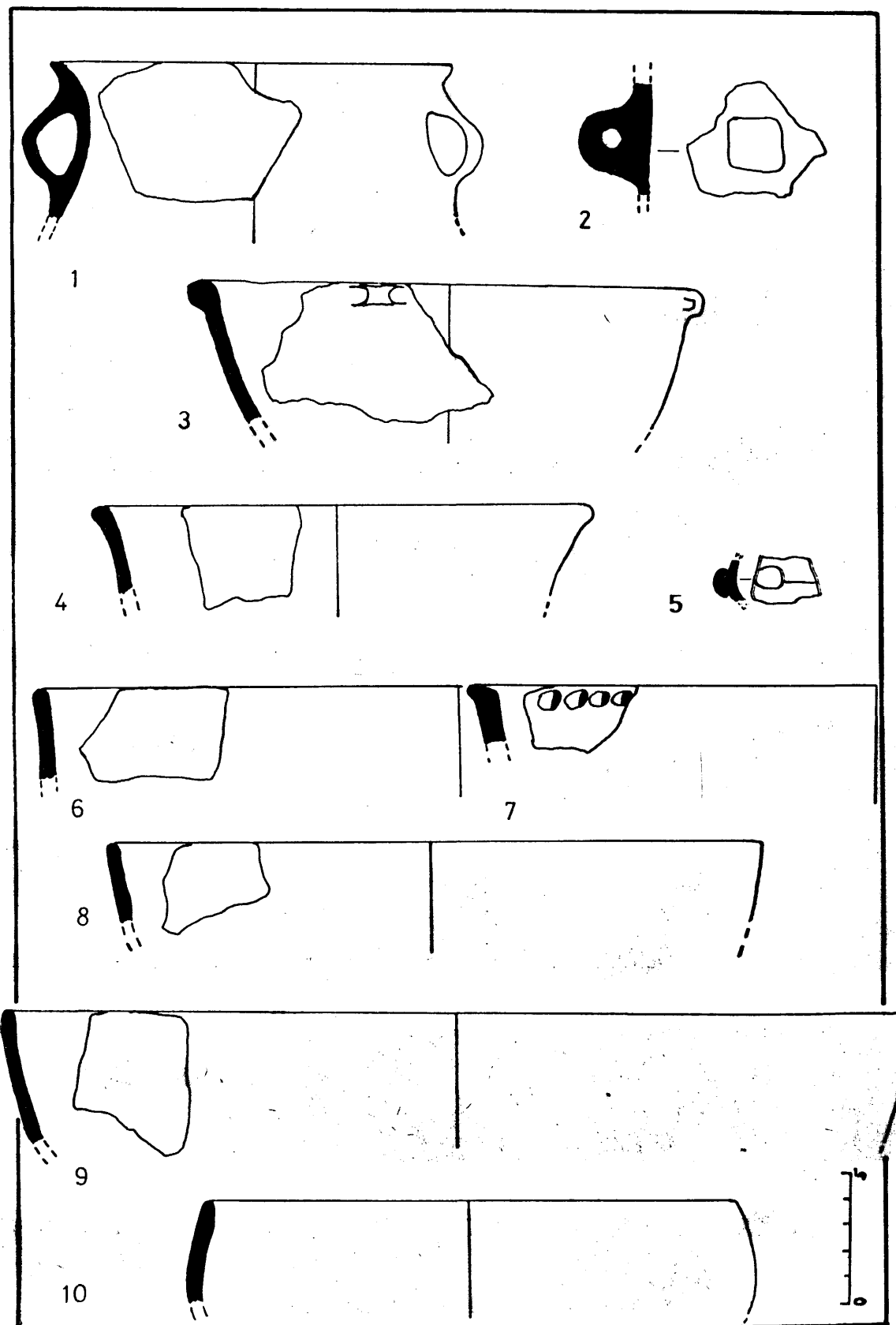
5. kép: A 34. objektum felülnézeti rajza

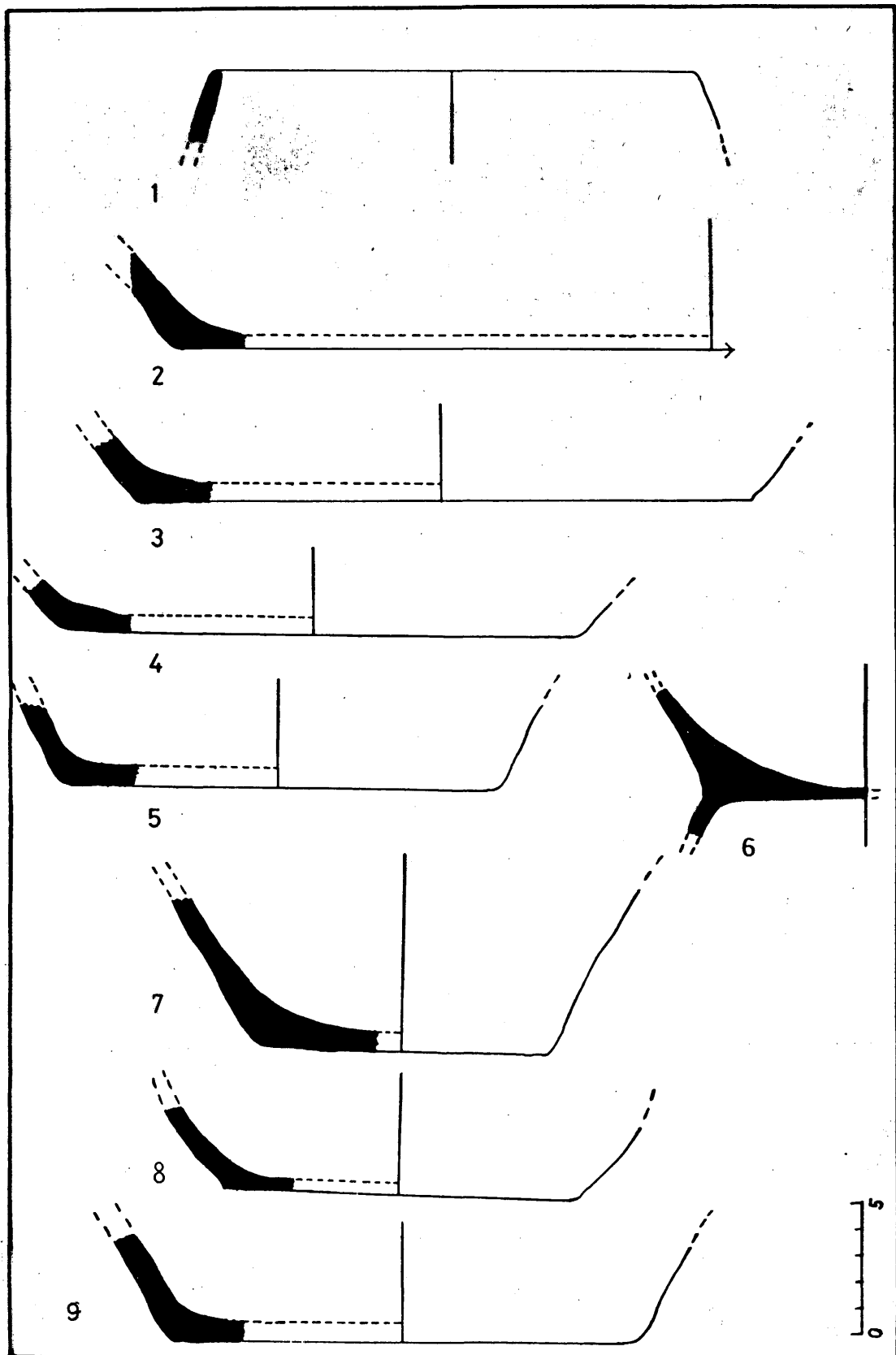
6. kép: 1—3: 7. obj., 4—5: 8. obj., 6—11: 17. obj.

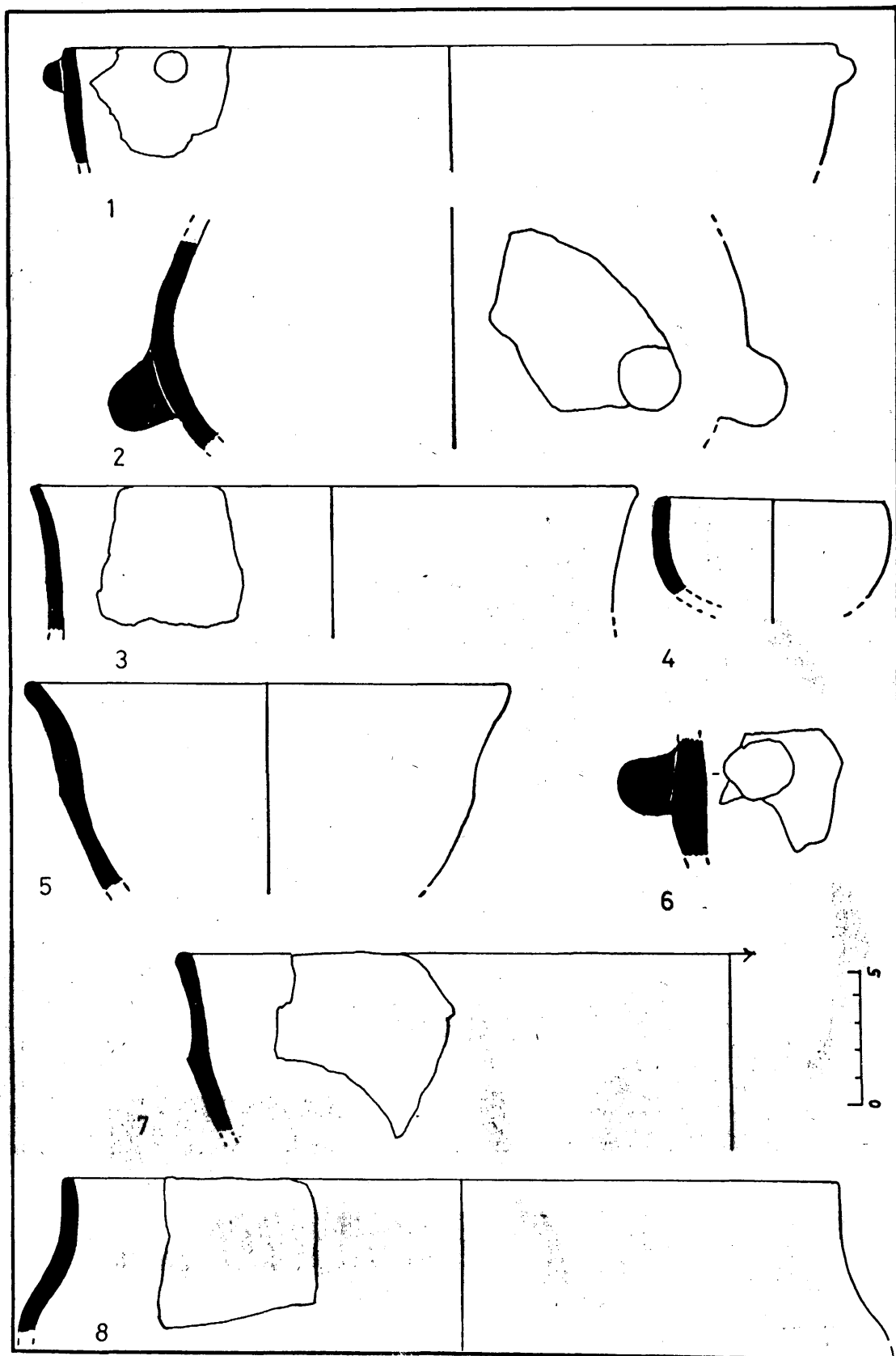
7. kép: 1, 3, 6, 8: 17. obj., 2, 4, 5, 7, 9: 18. obj.

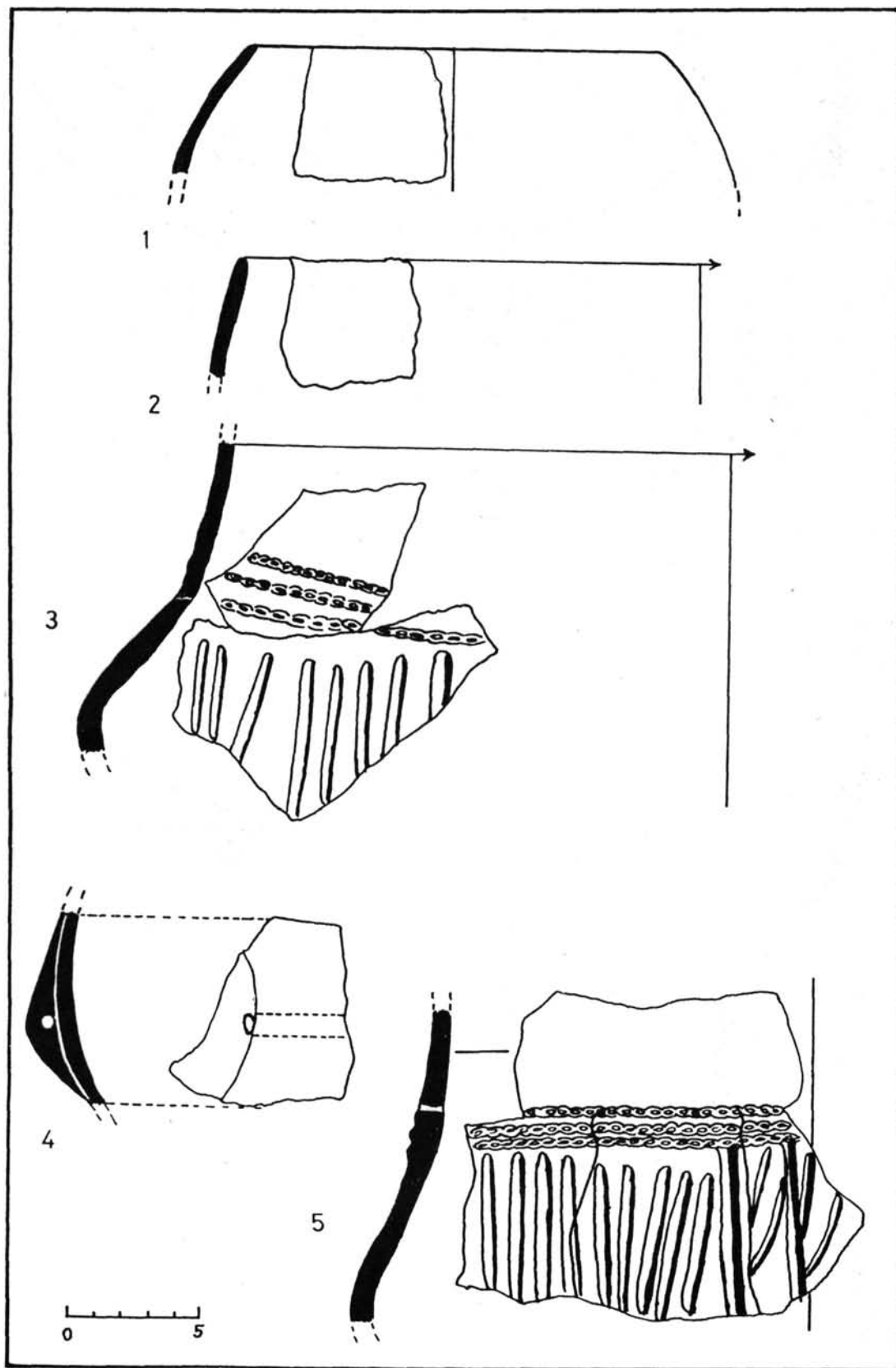
8. kép: 1, 3: 17. obj., 2, 4—10: 18. obj.

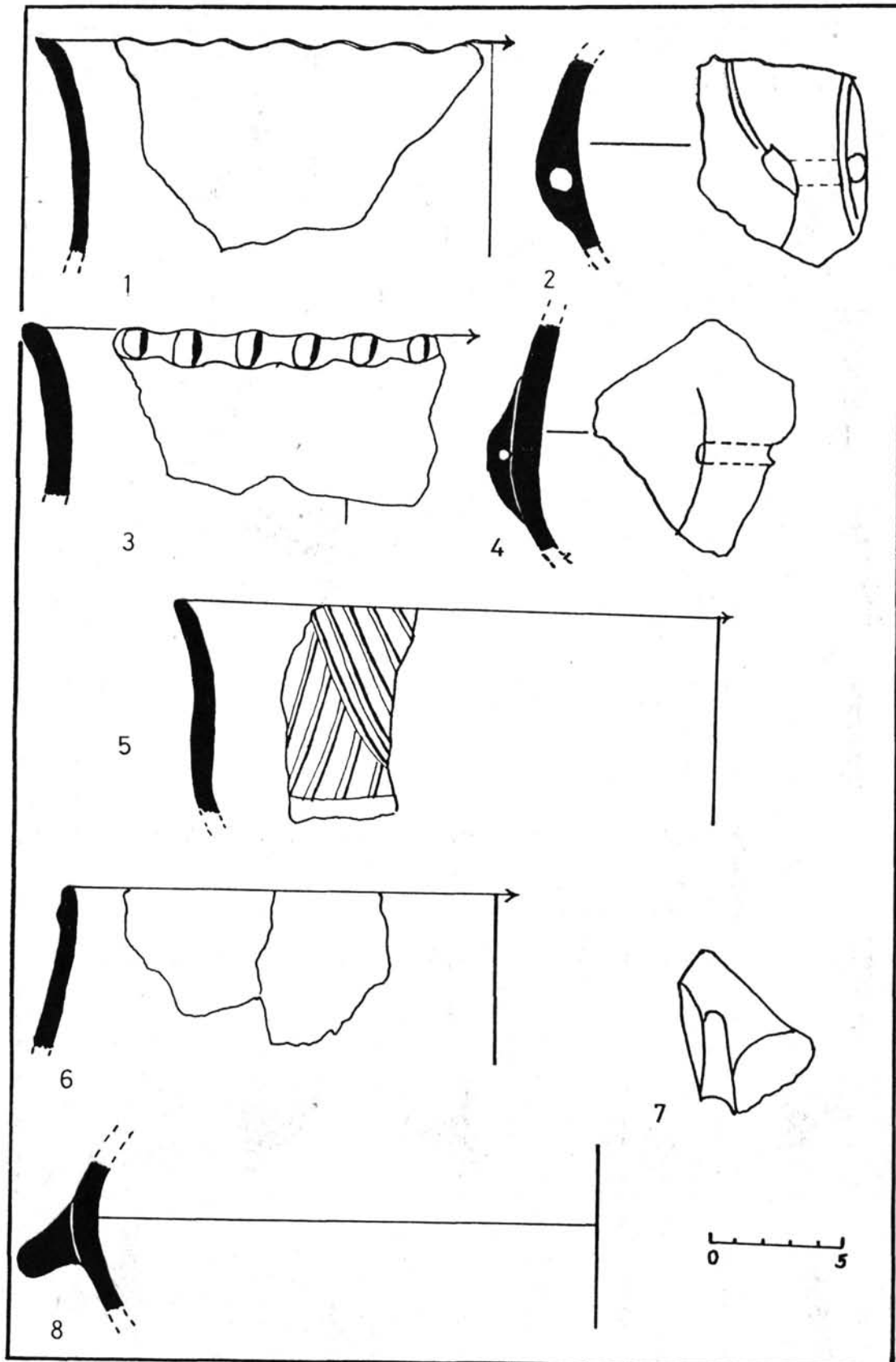
9. kép: 3, 6: 17. obj., 1-2, 4-5, 7-9: 18. obj.

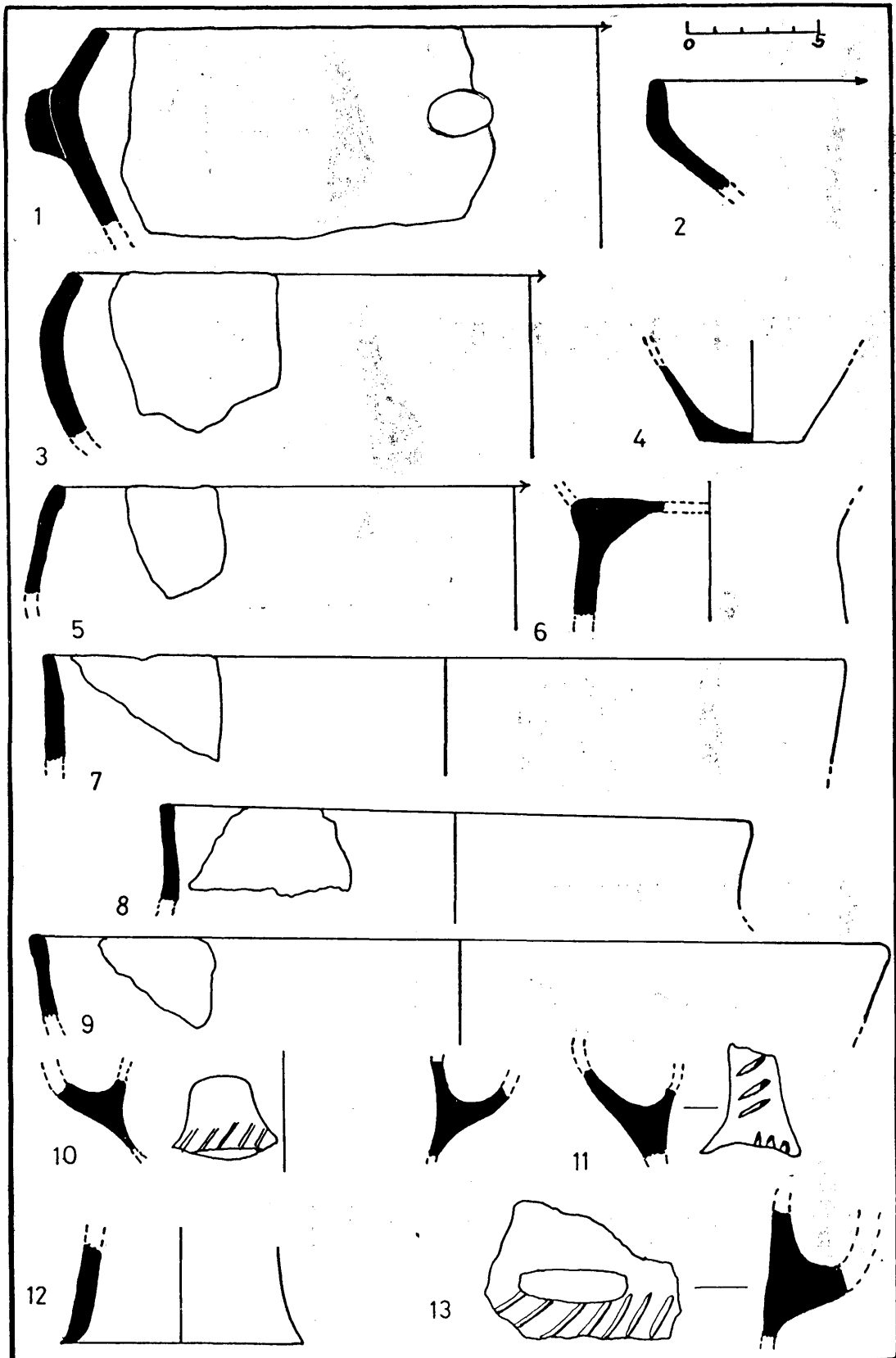
10. kép: 1—8: 18. obj.

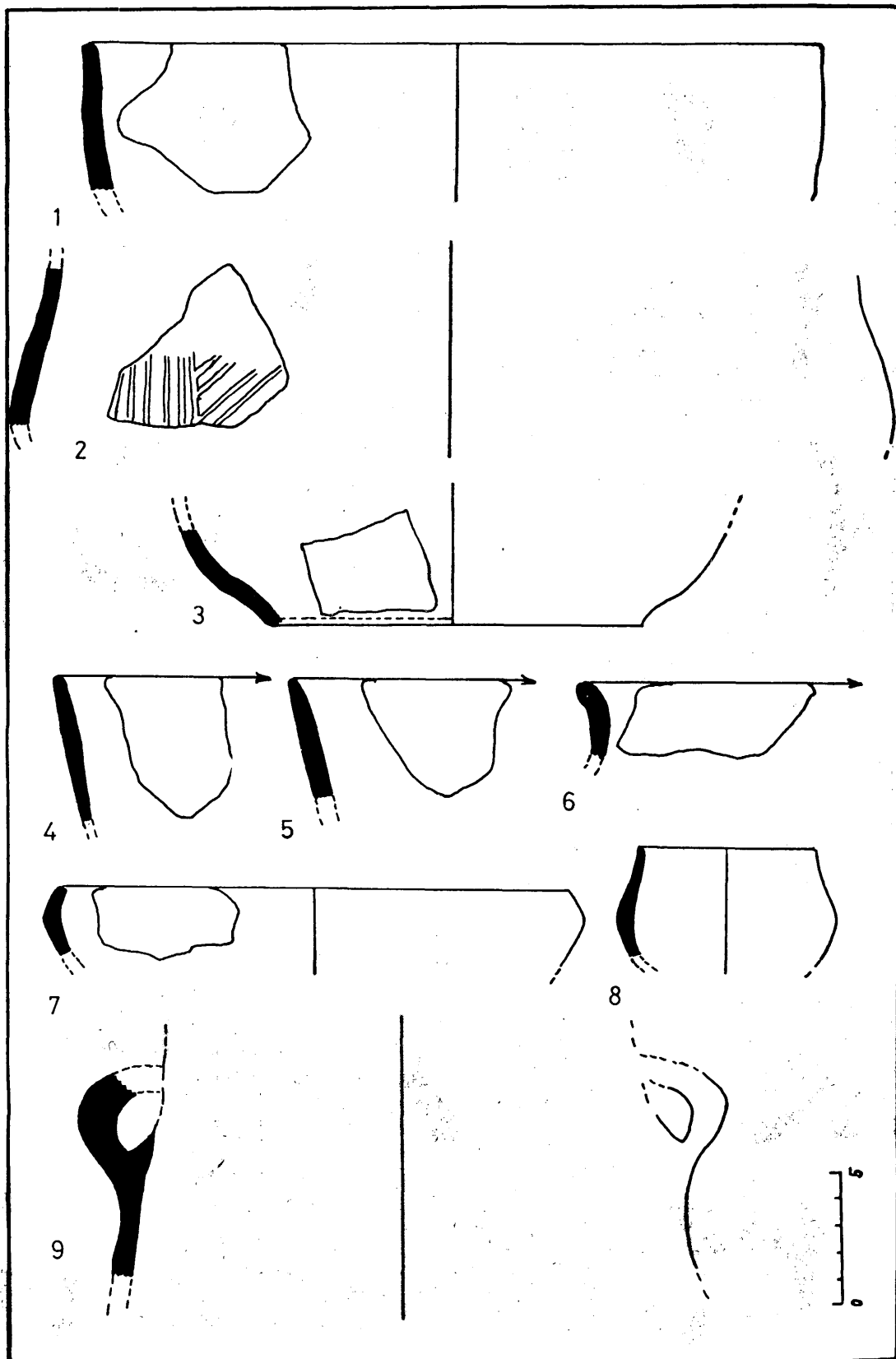
11. kép: 1—2: 19. obj., 3—5: 20. obj.

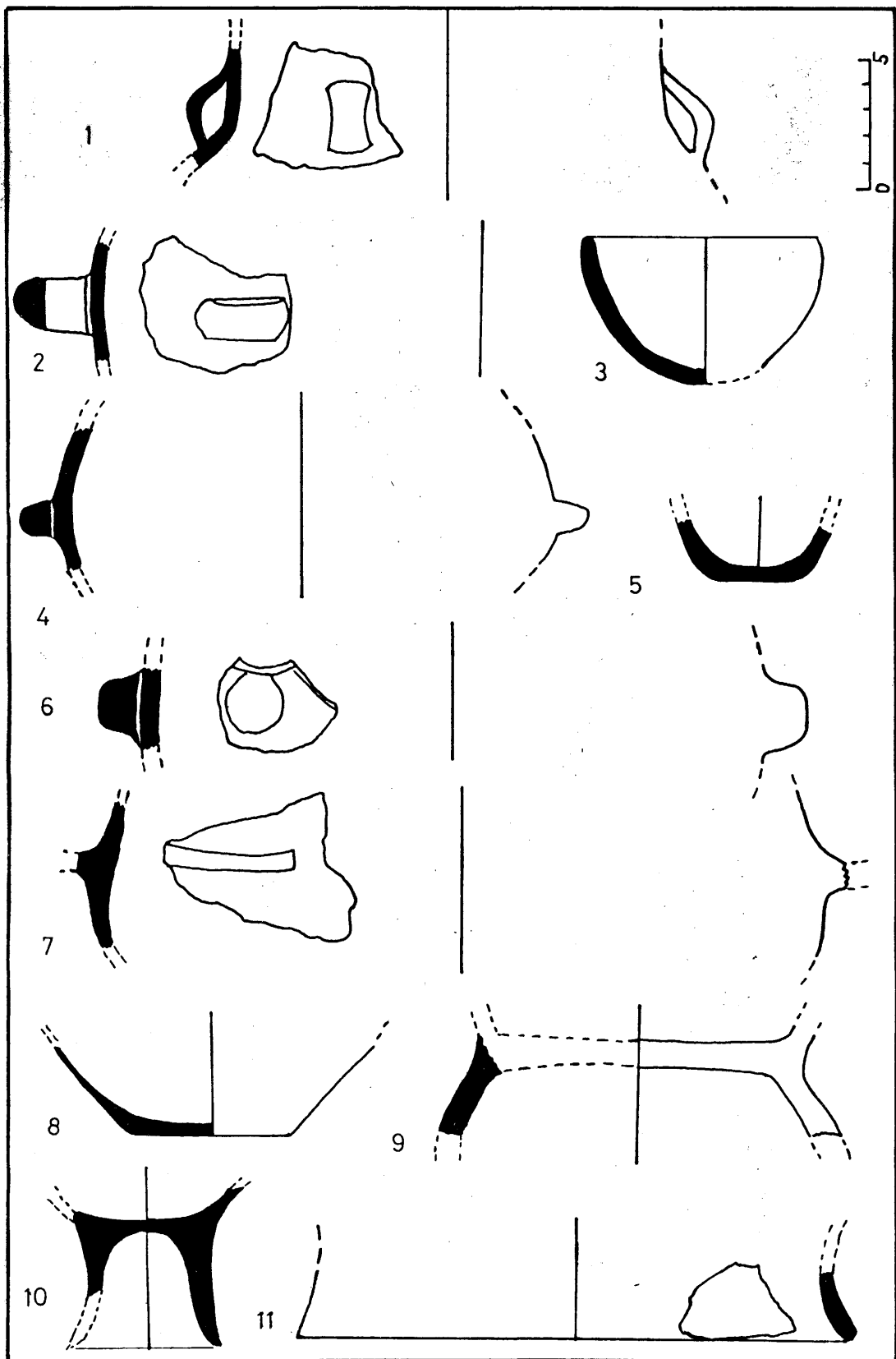
12. kép: 1—8: 20. obj.

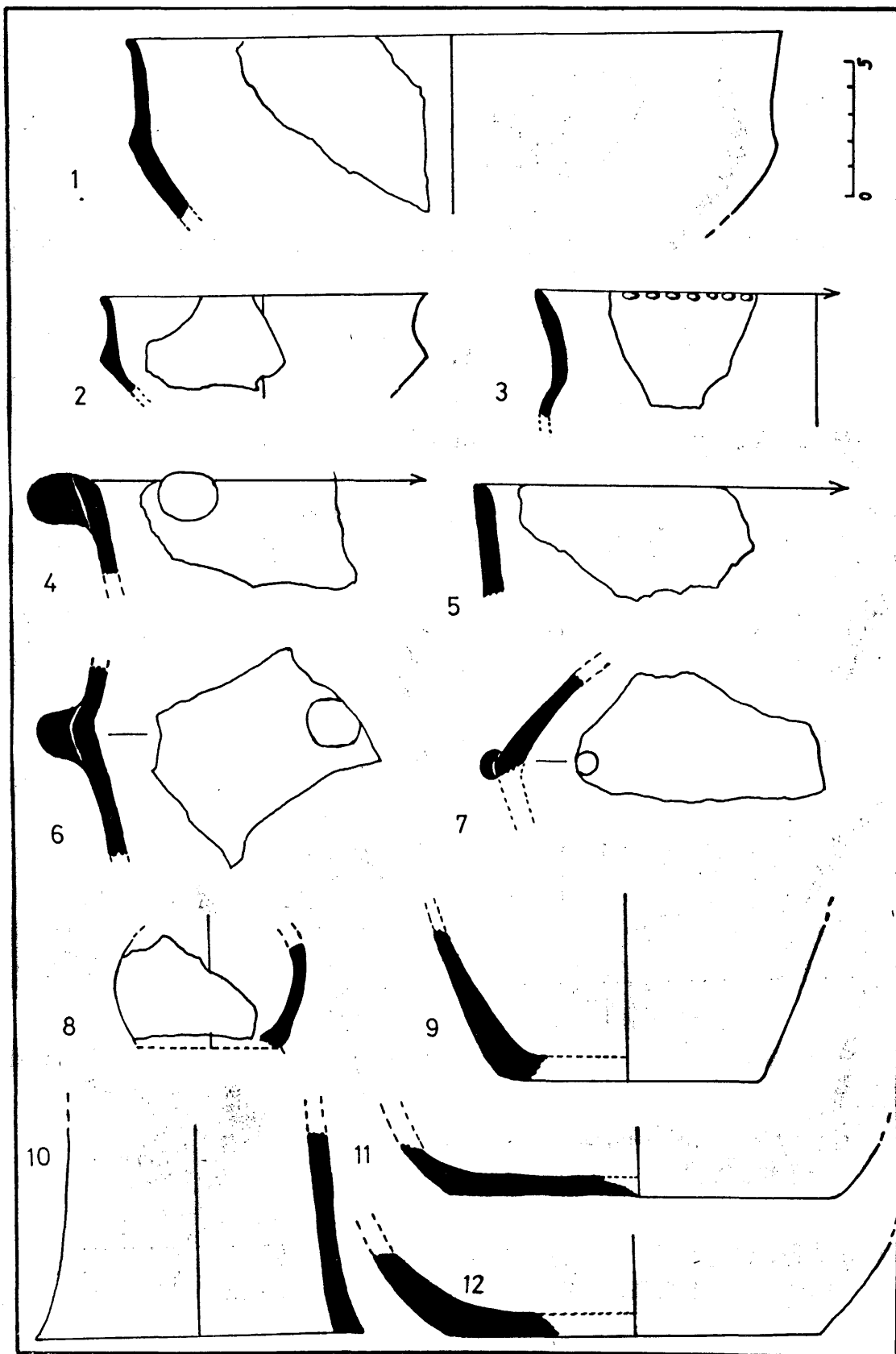
13. kép: 1—13: 21. obj.

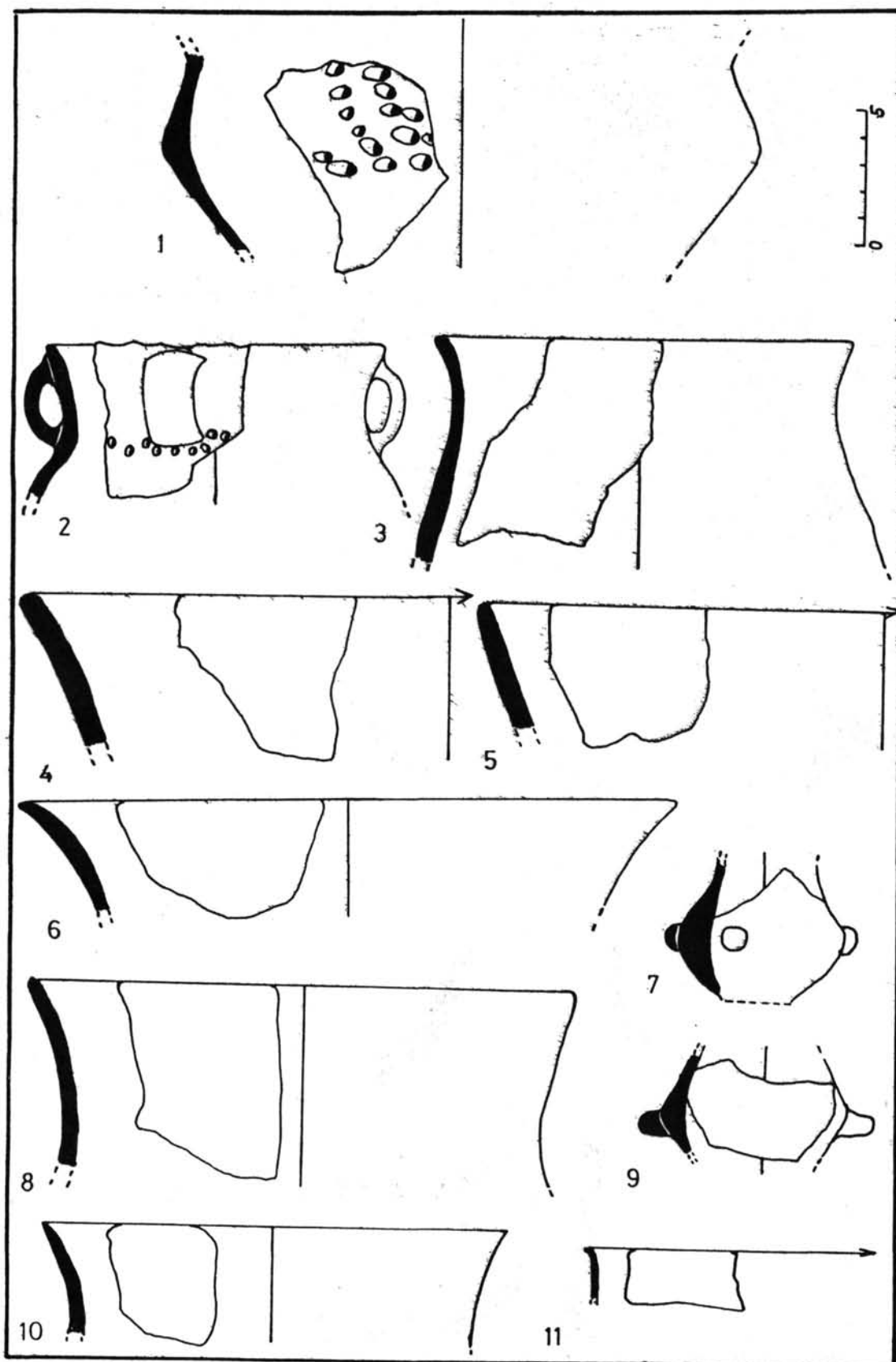
14. kép: 1—9: 21. obj.

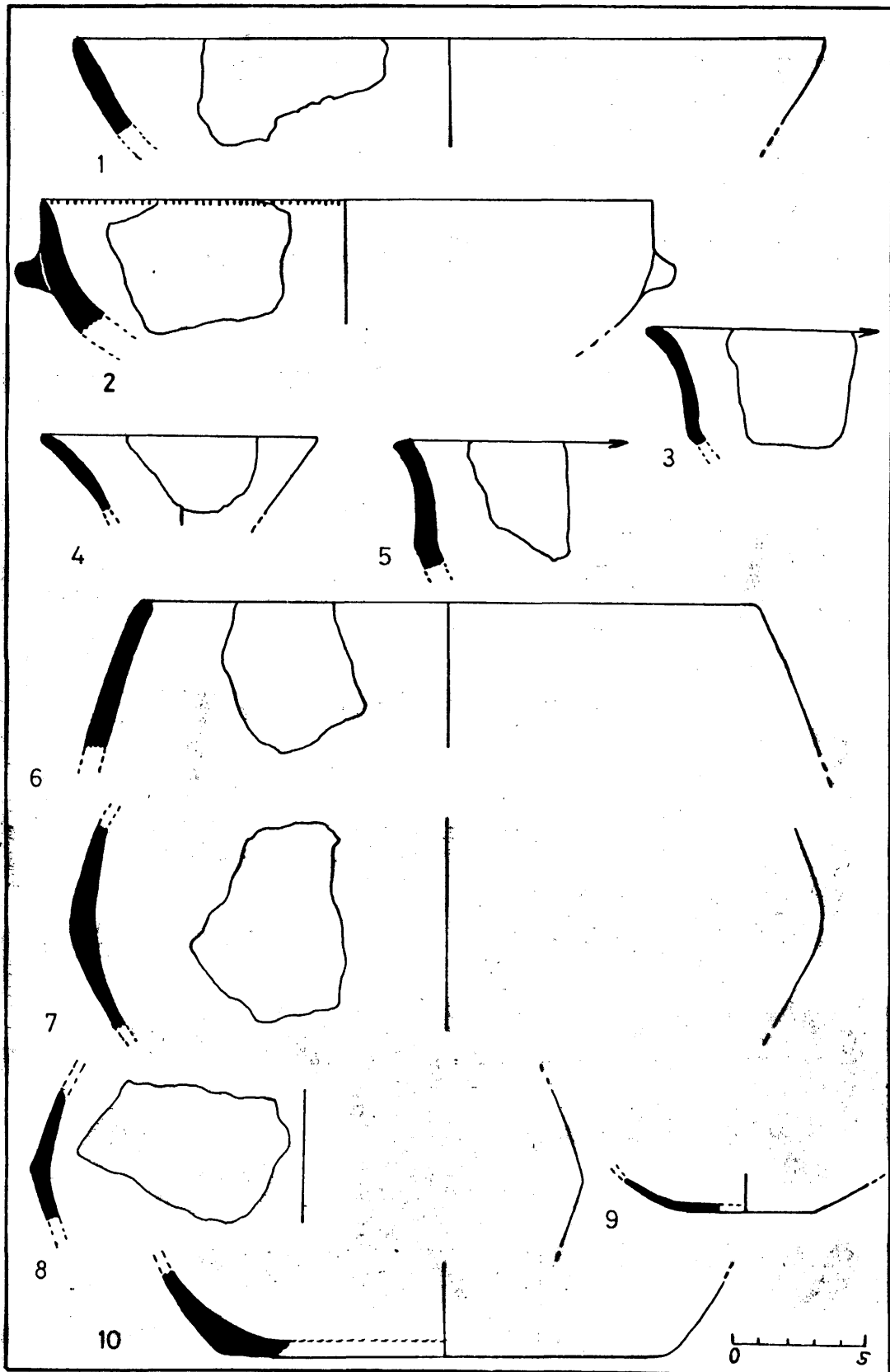
15. kép: 1—11: 21. obj.

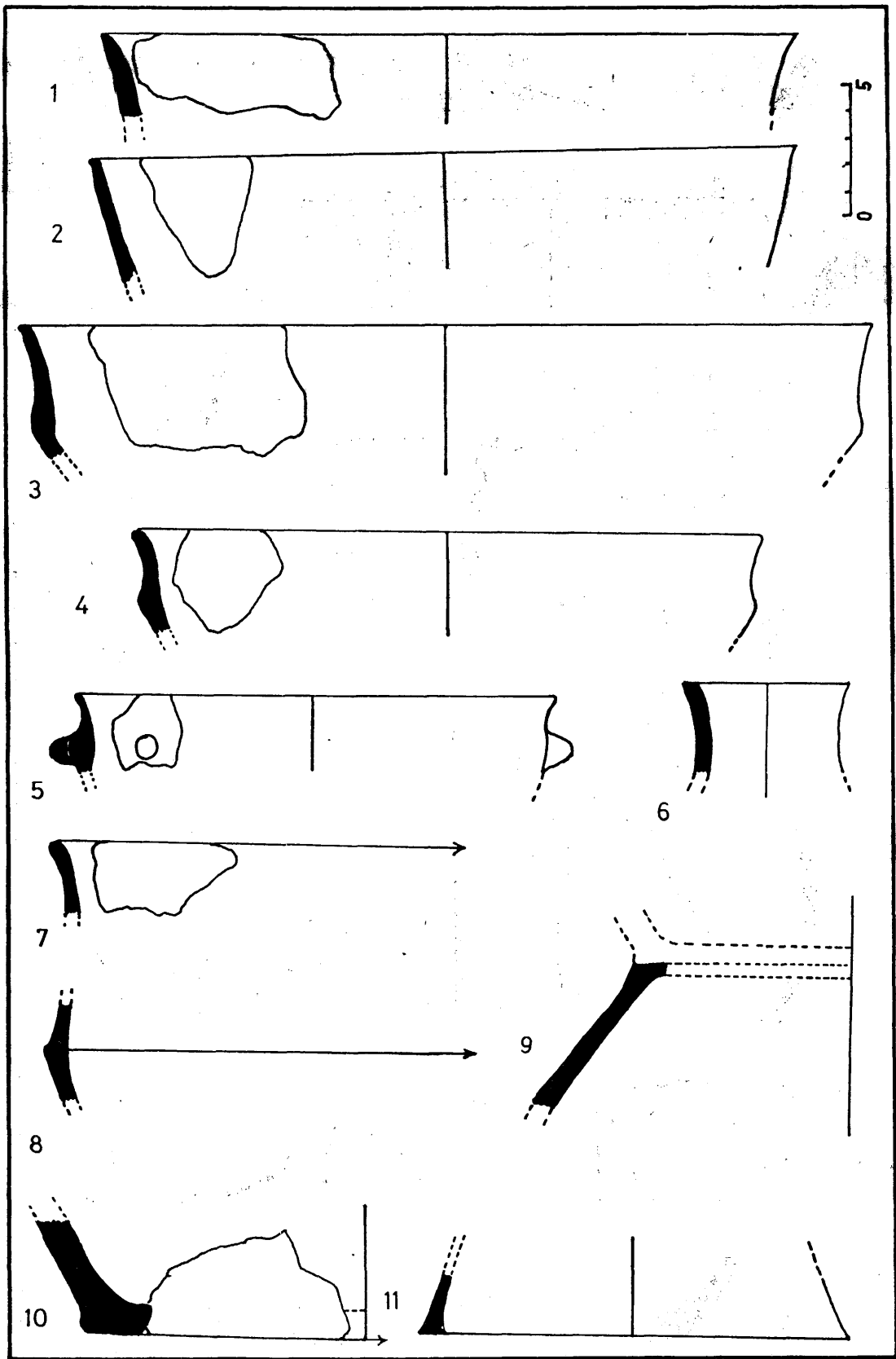
16. kép: 1—12: 22. obj.

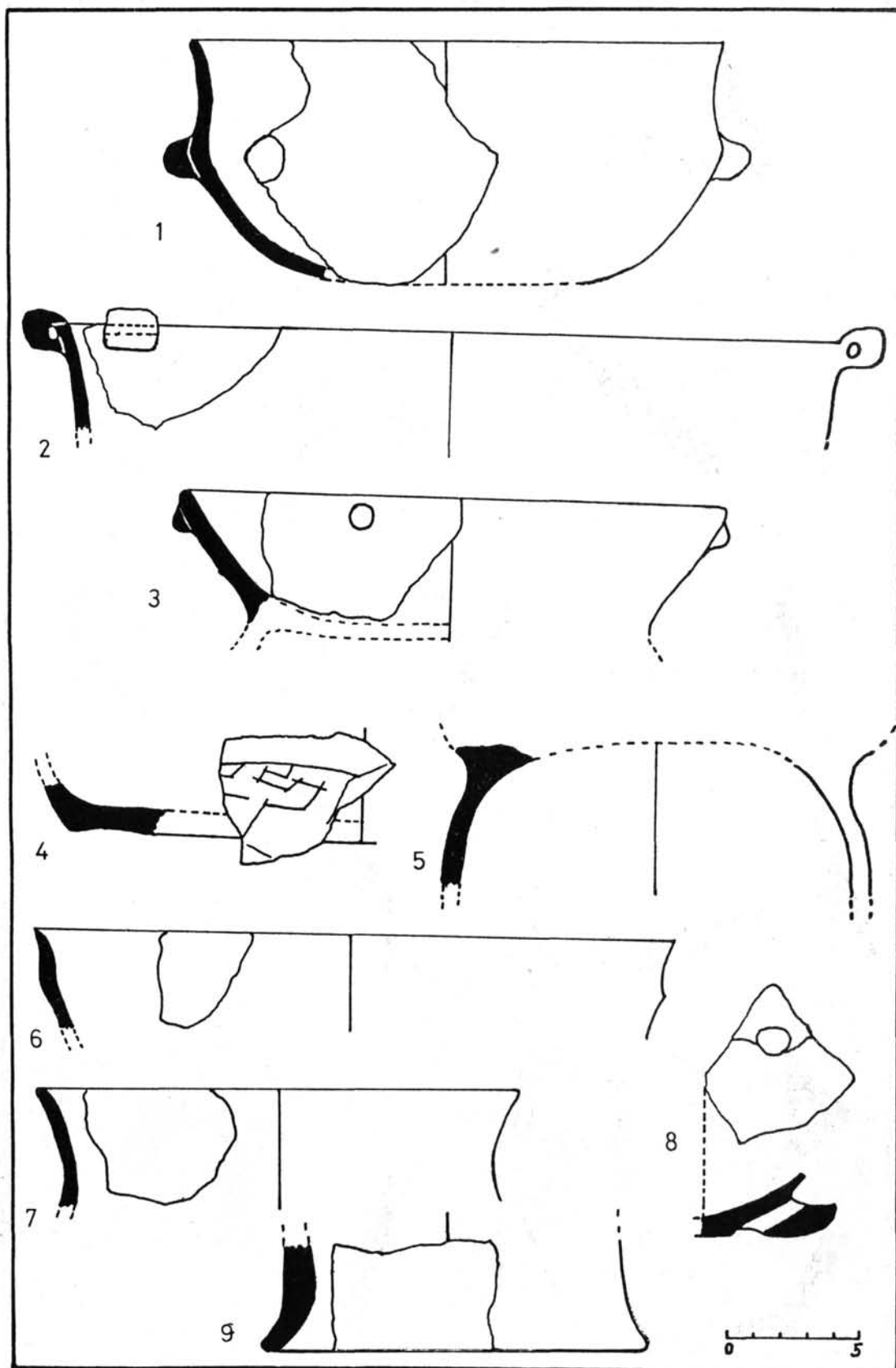
17. kép: 1—11: 22. obj.

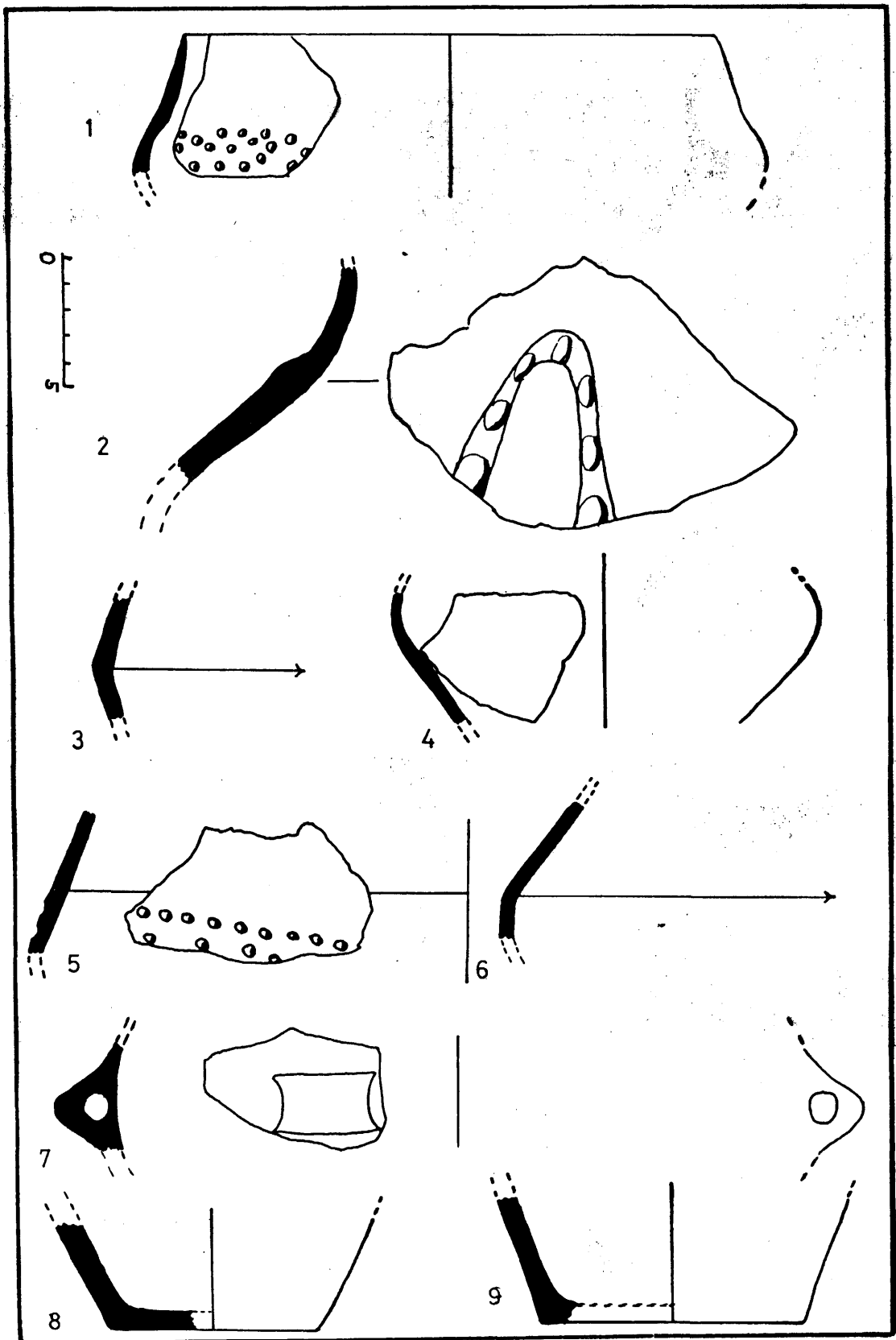
18. kép: 1—10: 22. obj.

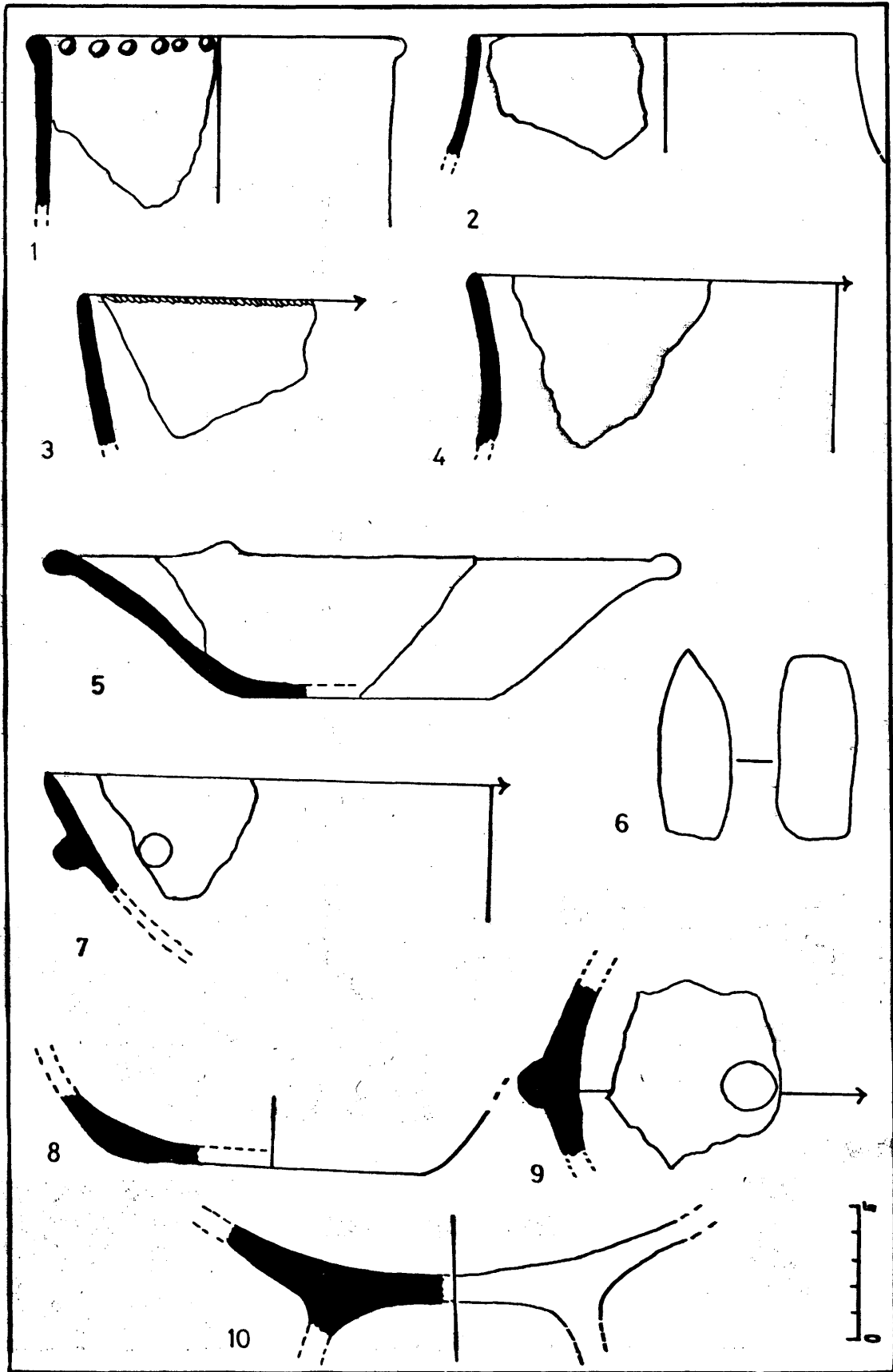
19. kép: 1—11: 23. obj.

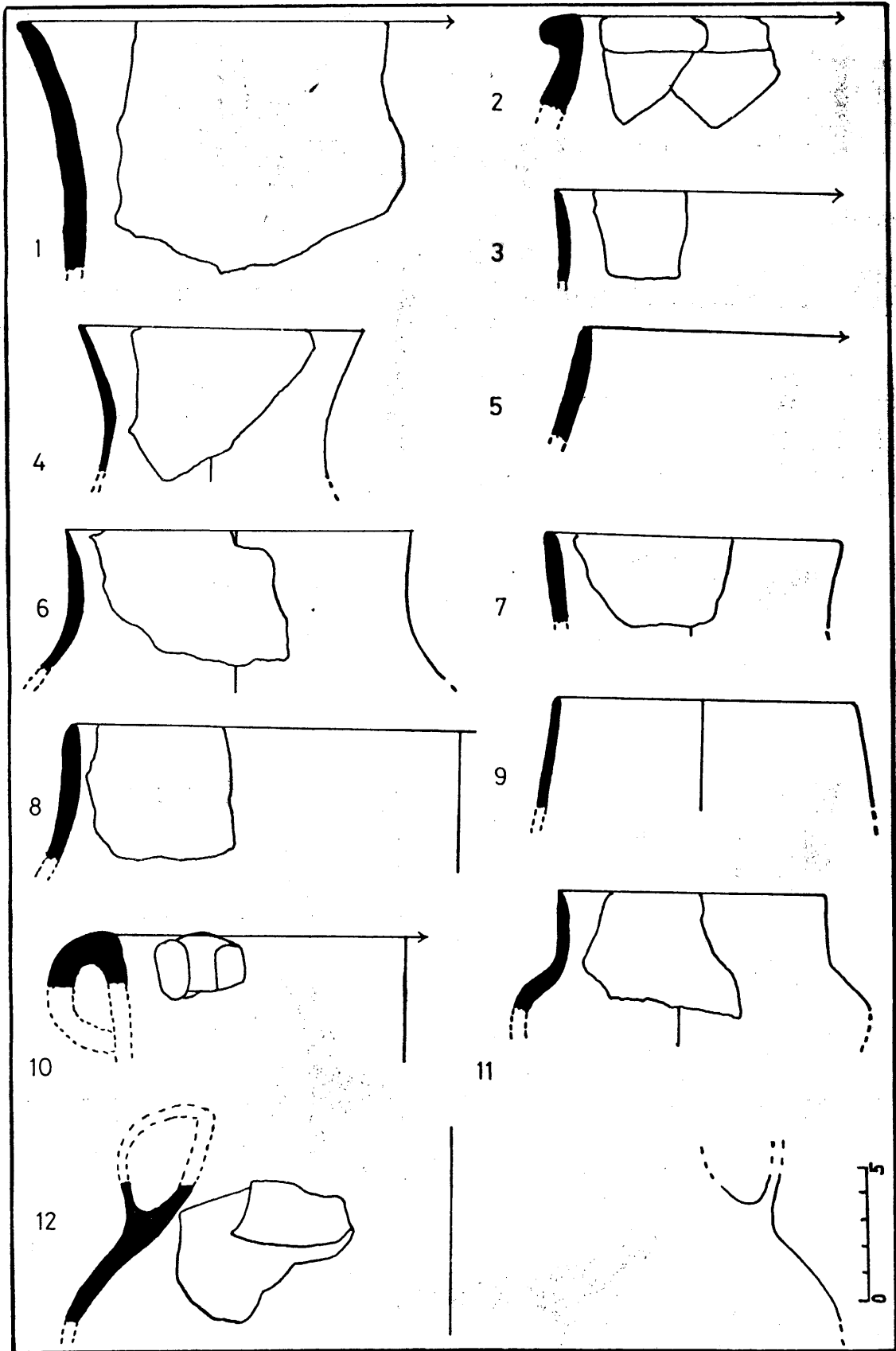
20. kép: 1—9: 24. obj.

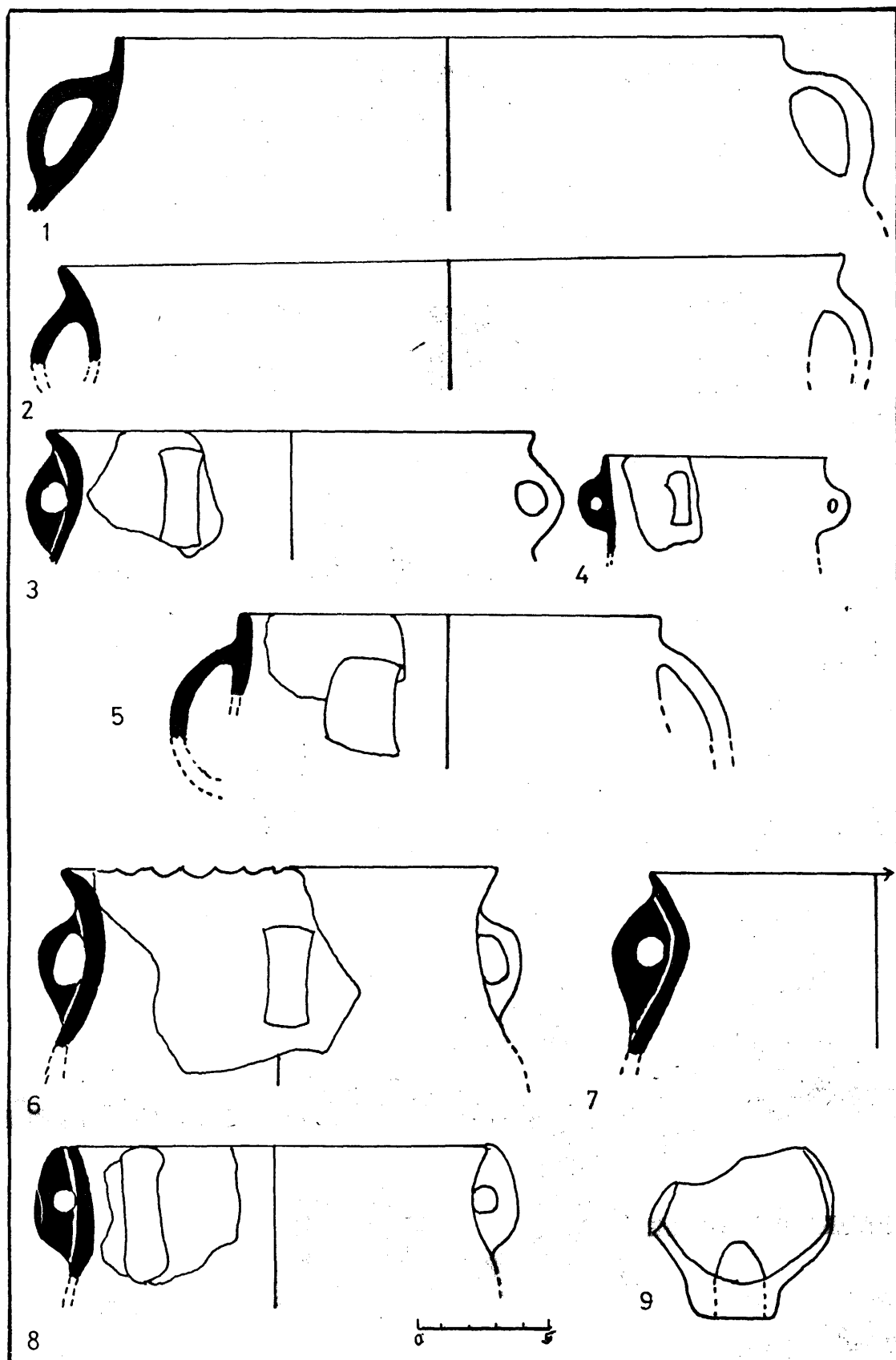
21. kép: 1—9: 30. obj.

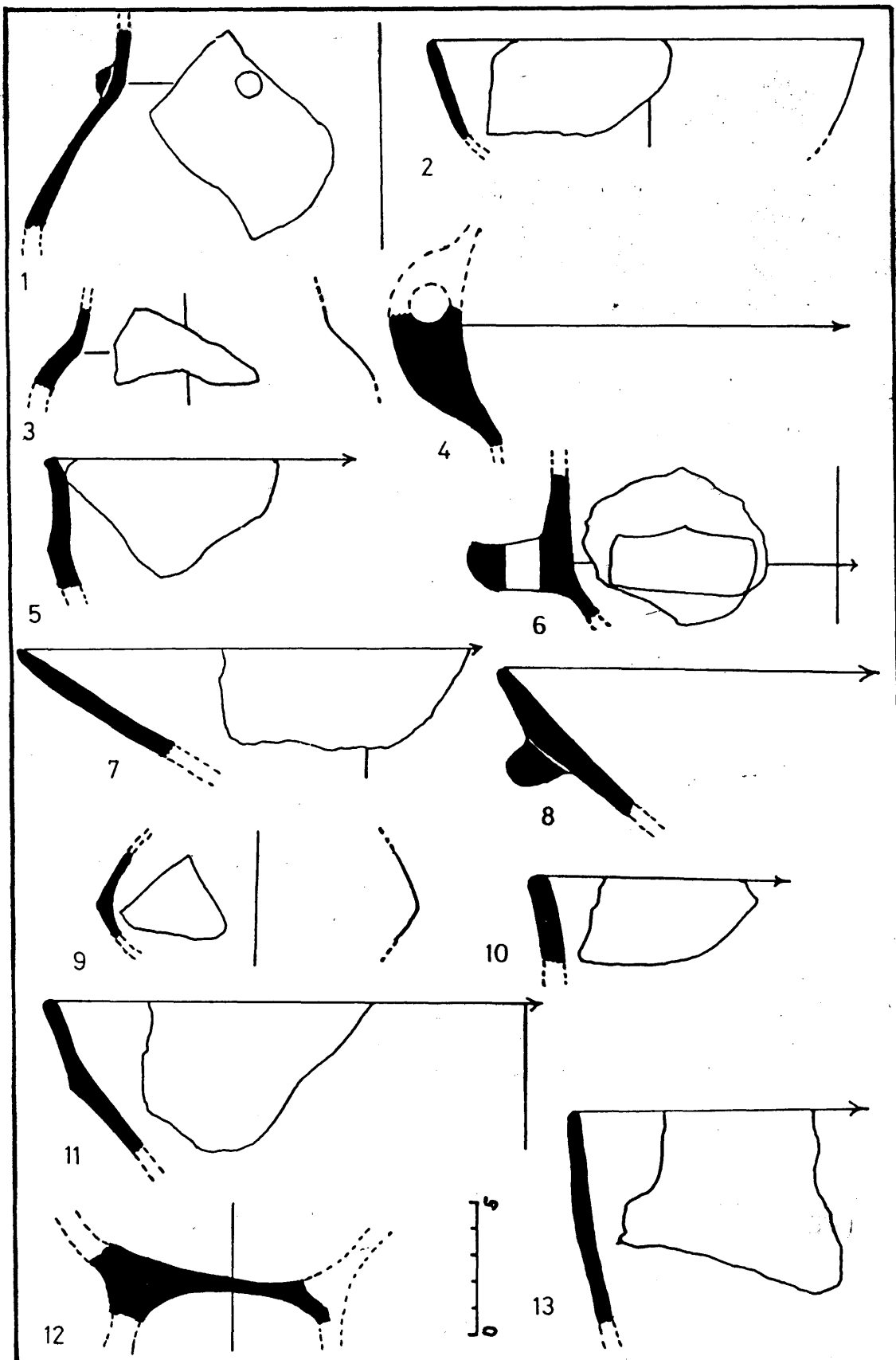
22. kép: 1—2: 31. obj., 3—10: 33. obj.

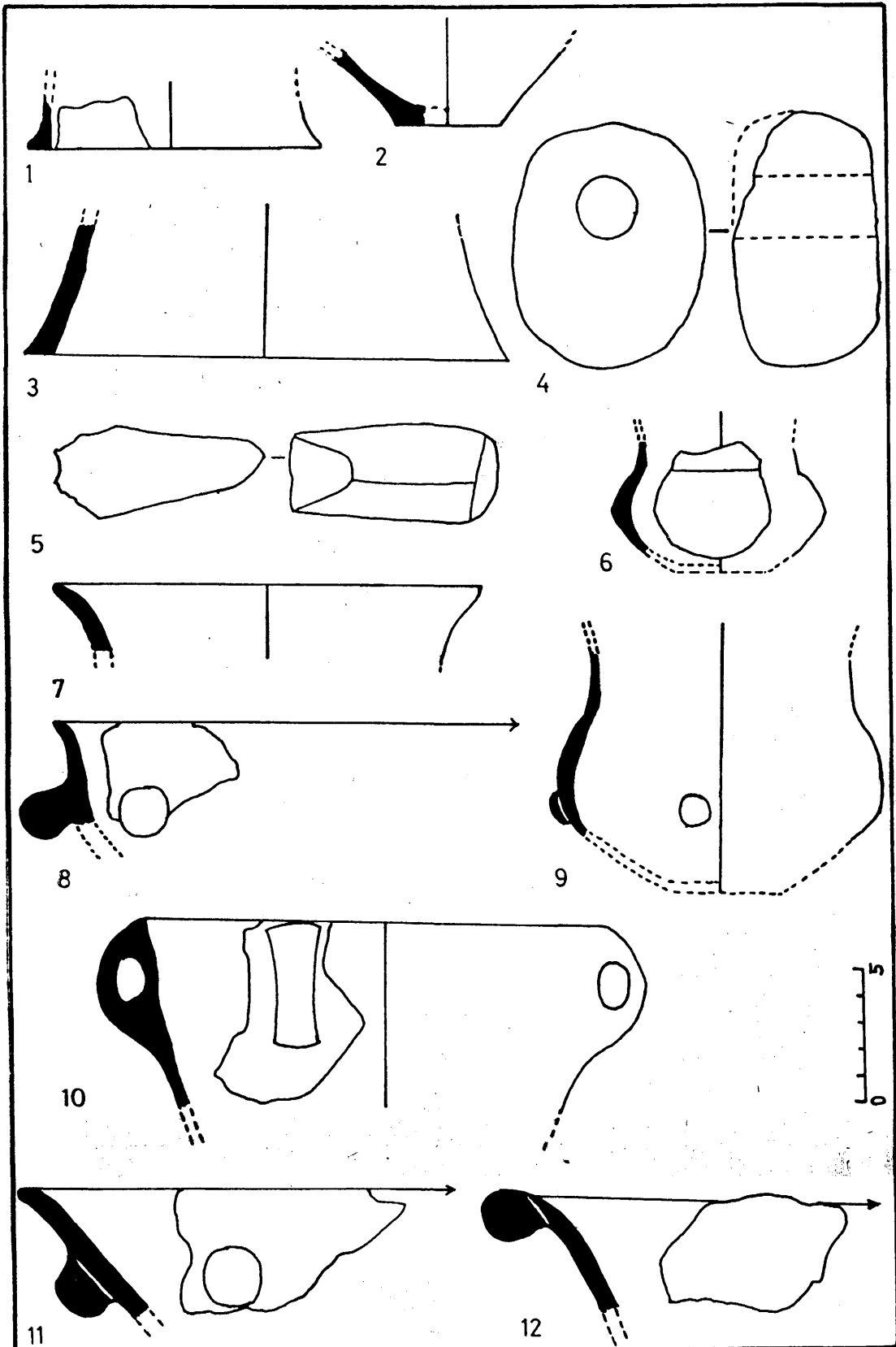
23. kép: 1—12: 34. obj.

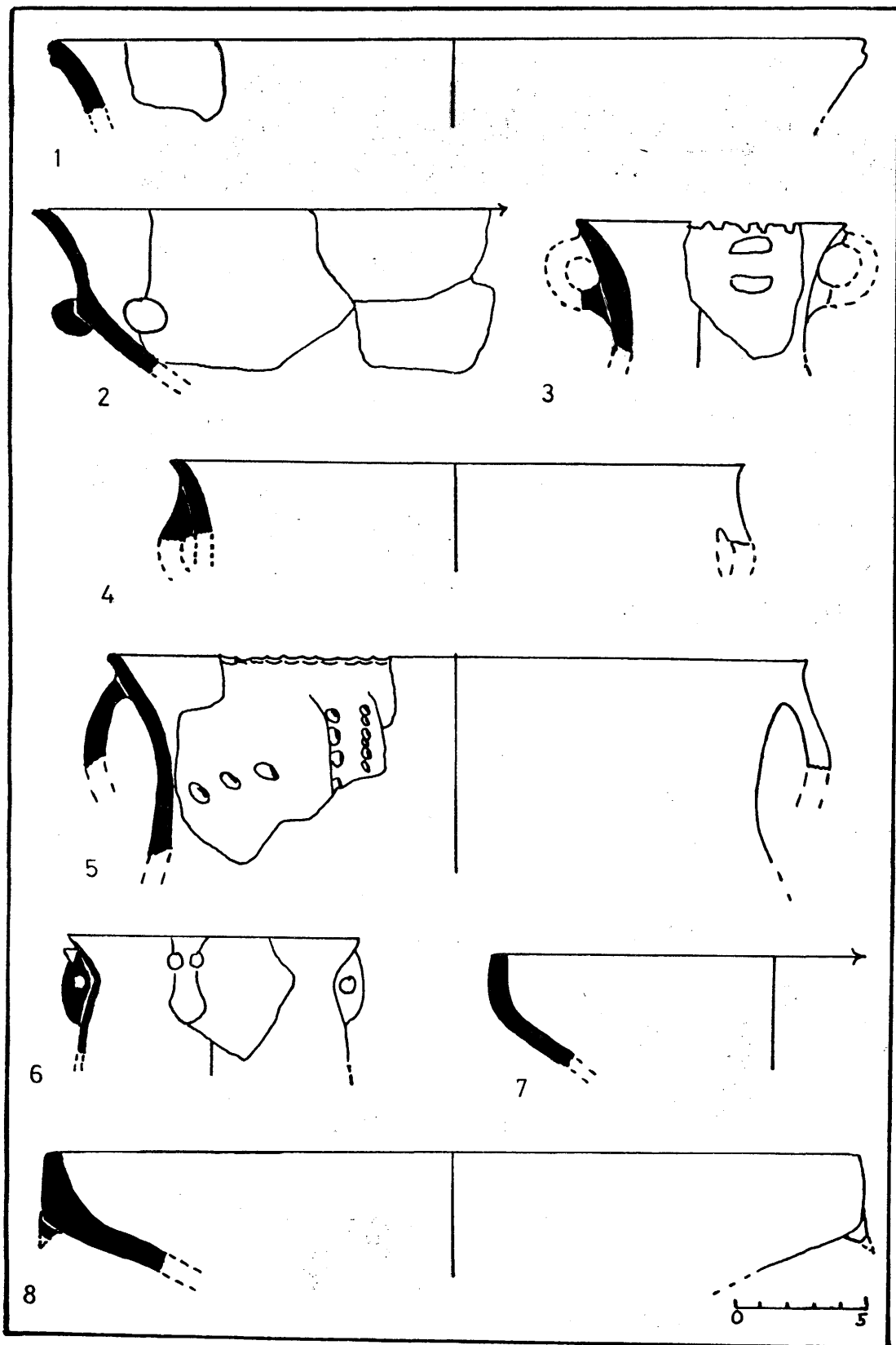
24. kép: 1—9: 34. obj.

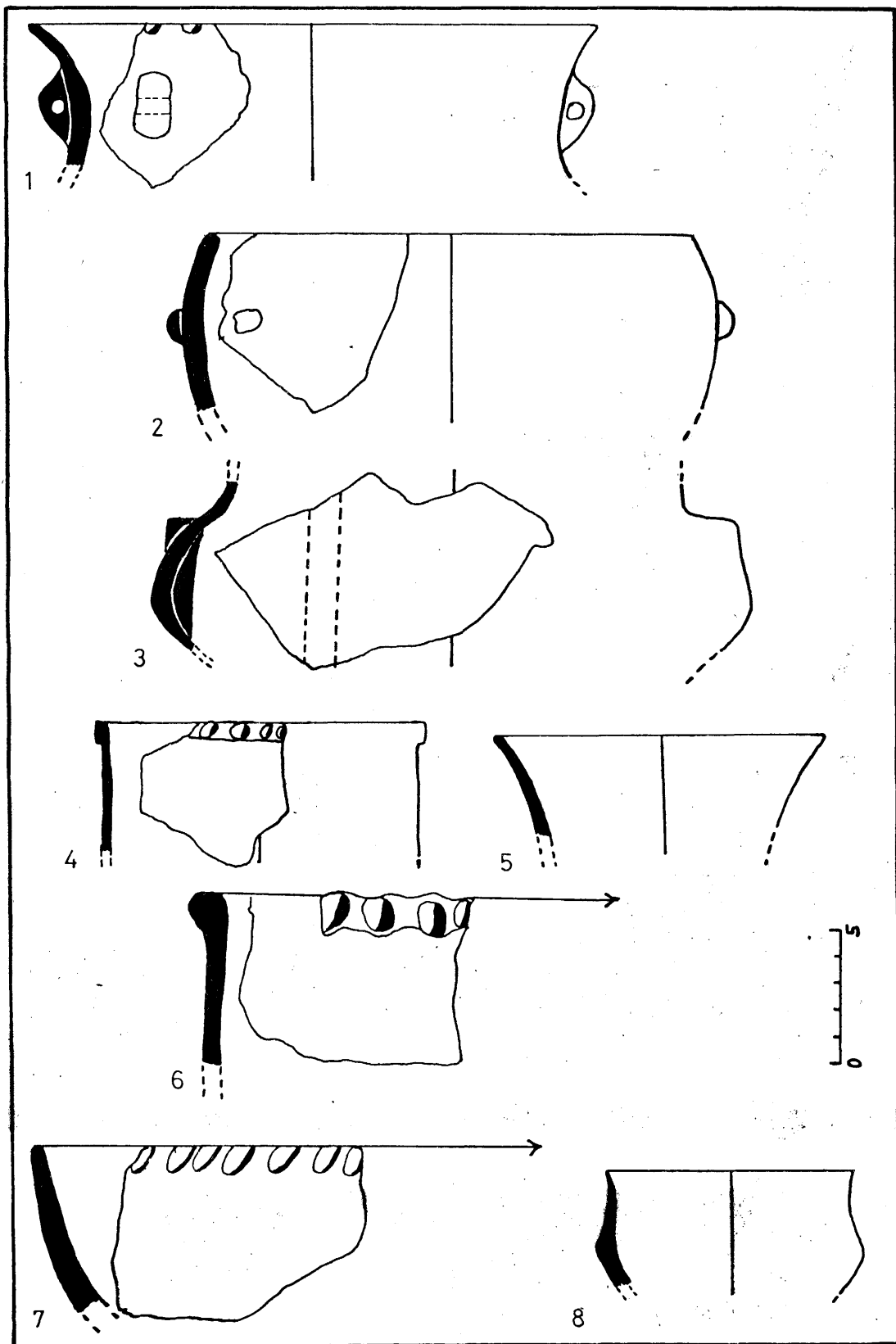
25. kép: 1—13: 34. obj.

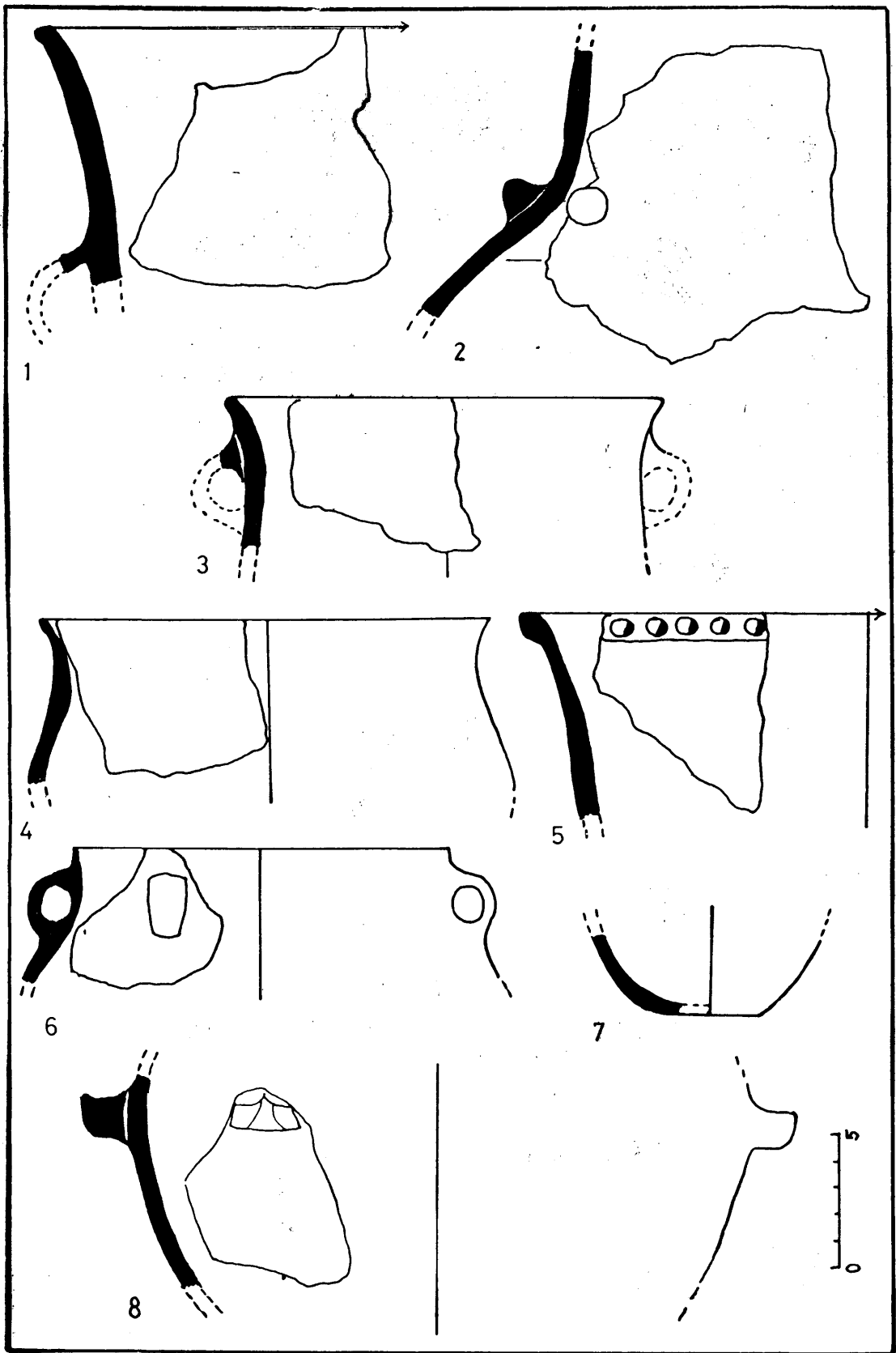
26. kép: 1—4: 34. obj., 5—12: szórvány

27. kép: 1—8: szórvány

28. kép: 1: 6. obj., 2, 5: 18/a. obj., 3—4, 6—7: 31. obj.,
8: 29. obj.

29. kép: 1—8: szórvány

Bondár Mária:

Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez

Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, Déli rév lelőhelyen, a balatonmagyaródi hát középső részén, 1986 nyarán a badeni kultúra 4 sírja került elő (1. kép).¹

A Kis-Balaton program keretében 1980 óta folyik leletmentés a lelőhelyen. 1986 nyarán egy gödörnek tűnő foltban kettős csontvázas temetkezést tártunk fel (2—3. kép). A későbbi földmunkák során Horváth László még három sírt mentett meg.² Ez az öt temetkezés minden bizonnyal egy önálló kis temető. Az összefüggően feltárt mintegy 40 000 m²-nyi területen nem került elő több sír ebből az időszakból.

1. sír: Egy közel ÉD-i tájolású, hátton fekvő, nyújtott helyzetű 40—50 év közötti férfi sírja.³ Sírmélység: —80 cm. Mellékletként a jobb vállnál szét-tört, kannelúradíszes, magasfülű korsó volt, jobb mellkasán —40 cm mélységben zöld patinafoltot figyeltünk meg, fémtárgynak azonban nyoma sem volt (4, 5. kép 1).

2. sír: Az 1. sírral egy gödörben volt eltemetve egy 22—25 éves nő is. A sír tájolása DÉ, feje az 1. sír lábánál volt, baloldalán feküdt, zsugorított helyzetben. Nyaka körül fehér és piros színű, hengeres gyöngyök és csigák kerültek elő. A halott nyakán kicsi zöld patinafoltot észleltünk, fémtárgy azonban itt sem volt már (5. kép 3, 6. kép).

3. sír: Az 1—2. sírtől É-ra, azzal lényegében egy vonalban mintegy 11,5 m-re került elő egy idősebb nő sírja. Tájolása majdnem DÉ, sírmélység —75 cm. Baloldalán fekvő, zsugorított temetkezés volt, mellékletként egy nagyméretű tárolóedény perem-töredékét tették a sírba (7. kép).

4. sír: Az 1—2. sírtől ÉNY-ra, —80 cm mélyen egy nagyon rossz megtartású, jobb oldalán fekvő, zsugorított helyzetű, felnőttnő sírja került elő. A sírgödör foltja csak sejthető volt. A sírban melléklet nem volt. Tájolása ÉD. A sírt egy későbronzkori gödör metszette (8. kép).

5. sír: A 4. sírtől ÉK-re, —70 cm mélységben egy 7—8 éves gyerek csontmaradványait sikerült feltárni. A csontváz részben elporlott, részben a korábbi rigolozás tette tönkre. Mellékletként a nyaktájékon egy kovakőnyílhegy, hasa mellett egy kis füles bögrécske volt a sírban (5. kép 2). A ko-

ponyamaradvány helyzetéből baloldalán fekvő, zsugorított csontváza gondolhatunk. Tájolása ÉD (9. kép).

Az 1. sír hengeres nyakú, kannelúras hasú, magas fülű korsójához hasonlókat ismerünk a badeni kultúra szinte egész területéről, telepről és temetkezésként egyaránt, így például Kiskunhalas (BANNER 1956, Taf. XXX. 27), Nevidzany (NĚMEJCOVÁ—PAVŮKOVÁ 1974, Abb. 42. 1), Fonyód—Bézsénypuszta 1. sír (BANNER 1956, Taf. XI. 3), Budapest—Békásmegyer 2. sír (BANNER 1956, Taf. XXXVIII. 21), Budapest — Andor u. (UO. Taf. XXXIV. 39).

Az 5. sír bögréjének analógiái ismertek pl. Fonyód—Bézsénypuszta 1. sírből (BANNER 1956, Taf. XI. 4), 18. sírből (UO. Taf. XII. 13), Balatonboglárról (HONTI 1981, I. 1—2), valamint telepről: Felsőnyék (BANNER 1956, Taf. XXIII. 36), Zók—Várhegy (UO. Taf. XXIV. 2, 6), Pári (TORMA 1977, 3. kép 1).

Az 1. és 5. sírből előkerült kerámia alapján megállapítható, hogy a sírok a badeni kultúra klasszikus időszakának elejére keltezhetők.

Az 5. sírban talált nyílhegyhez hasonló kovanyílhegyek ismertek az alsónémedi temető 19. sírjából (BANNER 1956, Taf. XLIV. 14, 15), a Szentés—nagyhegyi temető 4. sírjából (UO. Taf. LIX. 6—7), Budakalászárol a 2. sírből (UO. Taf. LXXXIX. 3). Az előfordulás körülményei teljes egészében megegyeznek az alsónémedi temető 30. sírjában talált leletekével, ahol egy kis bögre és egy nyílhegy került elő a sírből (BANNER 1956, Taf. XLIV. 30—31). A balatonmagyaródi sír kovanyílhegyének anyaga bakonyi Jura tűzkő.⁴

A lelőhelyünkön előkerült mellékletek közül a legérdekesebb lelet a 2. sír gyöngysora, amely 26 csigából és 137 különböző méretű gyöngyből készült. Hasonló ékszerek ismertek az alsónémedi temető 5. (BANNER 1956, Taf. XLIII. 6), 19. (UO. Taf. XLIV. 13), 32. (UO. Taf. XLVI. 3.) és 36. (?) sírjából (UO. Taf. XLVII. 4), a Szentés—nagyhegyi temető 1. (UO. Taf. LIX. 1), 4/A (UO. Taf. LIX. 4), 4/C (UO. Taf. LIX. 5), 5. (UO. Taf. LIX. 3) és 8.

sírból (UO. Taf. LIX. 2.), valamint a Vörs-Majorsági épületek 2. sírból (UO. Taf. LXXXVII. 6). A felsorolt helyeken a gyöngyök között nem volt csiga, vagy kagyló felfűzve. Csigával kombinált gyöngysorok a budakalászi temető eddig közölt sírjaiból 31-ben kerültek elő (BANNER 1956. Taf. LXXXVIII. 2—4, XCI. 1, 5—9, 11—12, XCIV. 10, 12—14, 17, 29, XCVII. 1, 14—17, 20, 23, XCIX. 9, 12, 14—15, CI. 4, 7—8, CV. 1, 29). Hasonló ékszert közölt Honti Szilvia a balatonboglári tömegsírból is (HONTI 1981, 4. kép 1—2).

A balatonmagyaródi gyöngysor csigái az előzetes meghatározás alapján az *Errato* genusba tartoznak és recensek. A Földközi-tengerben és a brit partok mentén található.⁵ A fehér színű gyöngyök mészkőgyöngyök, a pirosak tűzköből készültek.⁶

A gyöngysor kapcsán Kalicz Nándor hívta fel a figyelmet a Nemzeti Múzeumban levő köveskáli leletekre.⁷ Az MNM 84. 1871. 1—8. leltári számon „Köveskál, szőlőből” lelőhelymegjelöléssel Kápolnay István ajándékként került a múzeumba egy kőbalta, 5 edény, egy gyöngysor és vörösréz csövecskék. A leleteket Hampel József említi 1895-ben: „... 88 db gyöngy a zalamegyei köveskáli szőlőből, bögrékkel, kőszekerczével és 11 darab apró vörösréz (?) hengerkével.” (HAMPEL 1895, 43).

Ezt követően a leletegyüttes lényegében elfelejtődött, csak egyes darabjait említik. Így pl. Banner János monográfiájában csak a függesztőedény és a kehely szerepel, a többi leletet nem is említi (BANNER 1956, 26, Taf. VII. 3—5). A Veszprém megyei topográfia 1. kötetében az edényeket, az átfúrt kőbaltát és vörösréz hengereket említik a szerzők (MRT I. 107, 25/xxx. lh).

Az MNM-ben a köveskáli leletekből a Banner által is közölt kehelyen (10. kép 1) és függesztőedényen kívül megvan még egy csonkakúpos nyakú, nyomott gömb testű, díszítetlen korsó, nyaka hiányos, m: 10 cm (10. kép 3), megvan a kőbalta (11. kép 2), 6 db rézcsövecske (10. kép 2) és 61 db gyöngy (11. kép 1).

Mivel a hasonló gyöngyök, serlegek, rézhengerek hiteles körülmények között eddig csak sírból kerültek elő, ezért a köveskáli leleteket is sírleletnek tekintjük, amely minden bizonnyal egy több sírból álló kis temetőből kerülhetett elő.

A köveskáli függesztőedényhez nagyon hasonlót közölt Draveczy Balázs Bogátpusztáról (DRAVECZY JPMÉ. 1964, 1. kép). Ez az edény egy magasfülű mericével került elő silógödör ásásakor. Nem tartjuk kizártnak, hogy itt is egy badeni sírről lehet szó.

A köveskáli kőbalta jellegzetes badeni eszközformának tekinthető. Ugyanilyen darabokat ismer-

rünk pl. a Fonyód—bézsénypusztai temető 3. sírjából (BANNER 1956, Taf. XI. 9) és a Pilismarót—basaharci temető több sírjából (Torma István szíves szóbeli közlése).

Ugyancsak sírból származó leletnek tekintjük még a Tihany—Újlakról előkerült kehelyt (BANNER 1956, Abb. 2. 1) és egy Szikráról származó kehelytöredéket is (UO. Taf. XXIX. 7).

Fentiek alapján a badeni kultúra temetkezései újabb lelőhelyekkel szaporodtak.

Legutóbb Nevizánsky Gábor gyűjtötte össze a badeni kultúra temetkezéseit (NEVIZÁNSKY 1985). Gyűjtését a balatonmagyaródi, köveskáli, bogátpusztai, Tihany-újlaki és szikrai adatokkal egészíthetjük ki.

A Balatonmagyaródon feltárt kis temető felhívja a figyelmet arra, hogy a badeni kultúra népének társadalmi szerkezete, hitvilága, szokásai nagyon sokszínű lehetett: a néhány síros kiscsaládi temetőktől a közepes nagyságú, majd többszáz síros nagy temetőig, a kettős sírokon, tömeges temetkezéseken és jelképes sírokon keresztül a szarvasmarhák elhantolásáig nagyon széles a skála.

Kettős temetkezés eddig csak közepes vagy nagy sírszámú temetőkből ismert (Alsónémedi, Budakalász). Ezekben a temetőkben az egy sírba eltemetett halottak nemek szerinti megoszlása nagyon vegyes képet mutat: gyakori a férfi—nő, nő—gyerek, férfi—gyerek, két gyerek eltemetése, de előfordul két férfi közös elhantolása is. Balatonmagyaródon egy kis lélekszámú temetőnél megfigyeltük, hogy a kettős temetkezés nem kizárólag a nagy közösségek jellemzője, valószínű, hogy inkább szoros családi, emberi kötelék túlvilági megőrzését tükrözi ez a temetési szokás. Ugyancsak a nagyobb sírszámú temetők alapján azt gondolhatnánk, hogy a társadalom kiemelkedő tagjait illethették meg az általános mellékletektől (tál, bögre, kancsó stb.) eltérő különleges viseleti, illetve használati tárgyak. A balatonmagyaródi temető nem nagy közösség temetője, s gazdagságukra semmi nem utal. Mégis megtalálható itt a különböző gyöngyökből, csigákból készített gyöngysor, a sírba tett kis réztárgyak (gyöngyök? rézcsövecskék?) nyoma. Ebből arra gondolhatunk, hogy a rézhasználat és rézgazdagság általánosabb volt, mint amennyire ezt a sírokban talált fém viseleti és használati tárgyak alapján feltételeztük. Megkockáztathatnánk még annak felvetését is, hogy azok a sírok, amelyekben réztárgy is volt, nem feltétlenül a közösség leggazdagabb tagjának a sírja volt.

E problémák beható vizsgálata, a temetők szerkezetének, a mellékletek különböző variációinak, a telepen elő nem kerülő sírba tett tárgyaknak a

tanulmányozása, az ezekből levonható következtetések meghaladják e tanulmány kereteit. Ugyancsak további részletes vizsgálódást kíván a balatonmagyaródi gyöngysor alkotóelemeinek idekerülése, az esetleges kereskedelmi kapcsolatok irányá-

nak meghatározása, amelyekkel most nem foglalkoztam.

Tanulmányom célja az volt, hogy a Balatonmagyaród—Hidvégpusztán előkerült kis temetőt megelőbb a további kutatás rendelkezésére bocsássam.

Jegyzetek

1. Az anyag közlési jogának átengedéséért Horváth Lászlónak mondok köszönetet. A sírrajzokat Szőke Bélának és Horváth Lászlónak köszönöm.
2. A sírokat az ásatási dokumentációban B/1—B/5-ig számoztuk. A leletanyag a nagykanizsai Thury György Múzeumban van.
3. Az anthropológiai meghatározásokért Papp Ildikónak mondok köszönetet.
4. A meghatározást Bácskay Erzsébetnek köszönöm.
5. Bohn Péterné, Havas Margit meghatározása (MÁFI). Munkáját ezúton is köszönöm.
6. A meghatározást Biró Katalinnak köszönöm. Összehasonlító vizsgálati eredményeket várunk még Judith Shackletontól (Cambridge).
7. Kalicz Nándor kedvességét, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

RÖVIDÍTÉSEK

- BANNER 1956 BANNER, JÁNOS: Die Pécelser Kultur. Bp. 1956, 314 old. CXVIII t. (Archaeologia Hungarica XXXV.)
- DRAVECZKY 1964 DRAVECZKY BALAZS: A bogátpusztai függeszthető edény. JPMÉ 1964. 141—142. o. 3. kép.
- HAMPEL 1895 HAMPEL JÓZSEF: Újabb tanulmányok a rézkorról. Bp. 1895. 58. old., ill. (ÉTK. XVI—6.).
- HONTI 1981 HONTI SZILVIA: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. SomMK 4 (1981) 25—42. o. ill.
- MRT I BAKAY K.—KALICZ N.—SÁGI K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp. 1966. (Magyarország Régészeti Topográfiája 1.)
- NEVIZÁNSKY 1985 GÁBOR NEVIZÁNSKY: Grabfunde und Überbauerscheinungen der Träger der Badener Kultur im zentralen Gebiet des Karpatenbeckens. SlovArch 33. (1985). 249—270 o.
- NÉMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ 1974 Viera NÉMEJCOVÁ—PAVÚKOVÁ: Beitrag zum Kennen der Postboleráz Entwicklung der Badener Kultur. SlovArch. 22 (1974). 237—360. o., ill.
- TORMA 1977 TORMA ISTVÁN: Rézkori telep Páriban. A szekszárdi Balogh Á. Múzeum Evkönyve VI—VII. (1975—1976) 1977. 29—56. o. ill.

Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur

1986 kamen in Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, Déli-rév (südliche Fähre) 4 Bestattungen der Badener Kultur zum Vorschein.

In einer Grube wurde eine Doppelbestattung freigelegt. Später konnte László Horváth noch drei Gräber retten.

Aufgrund der in den Gräbern 1. und 5. gefundenen Keramik sind die Bestattungen an den Anfang der klassischen Phase der Badener Kultur zu datieren.

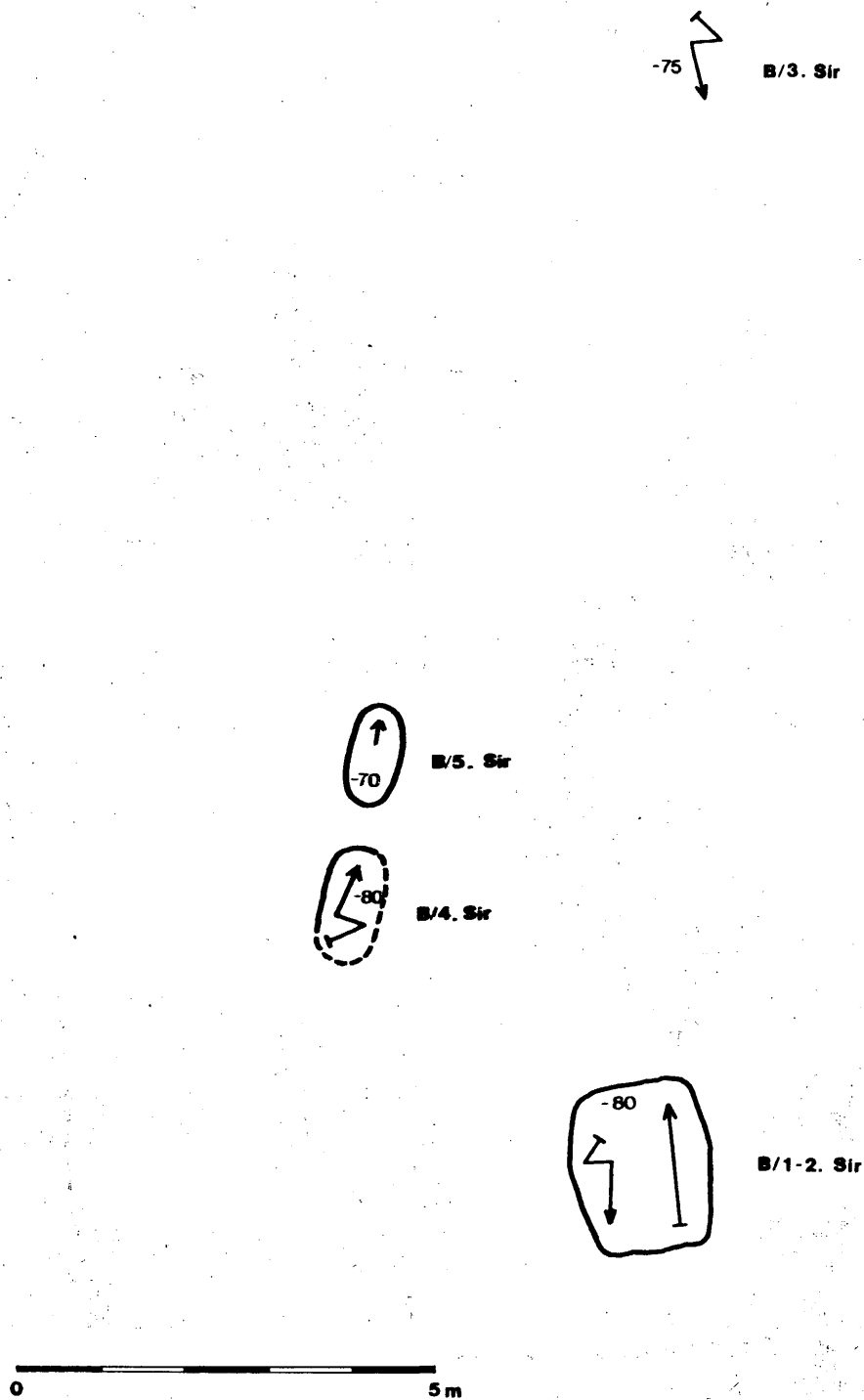
Unter den Beigaben ist die Perlenkette des 2. Grabes der merkwürdigste Fund. Sie besteht aus 26 Schnecken und aus 137 Perlen von unterschiedlicher Größe. Parallelen sind aus dem Badener Gräberfeld von Alsónémedi bekannt.

Die Verfasserin analysiert den Kreis dieser Kette und der daneben gefundenen Gegenstände. Die in Balatonmagyaród freigelegten Gräber weisen wieder darauf hin, daß die Gesellschaftsordnung, Glaubenswelt und Bräuche der Badener Kultur ziemlich vielschichtig waren.

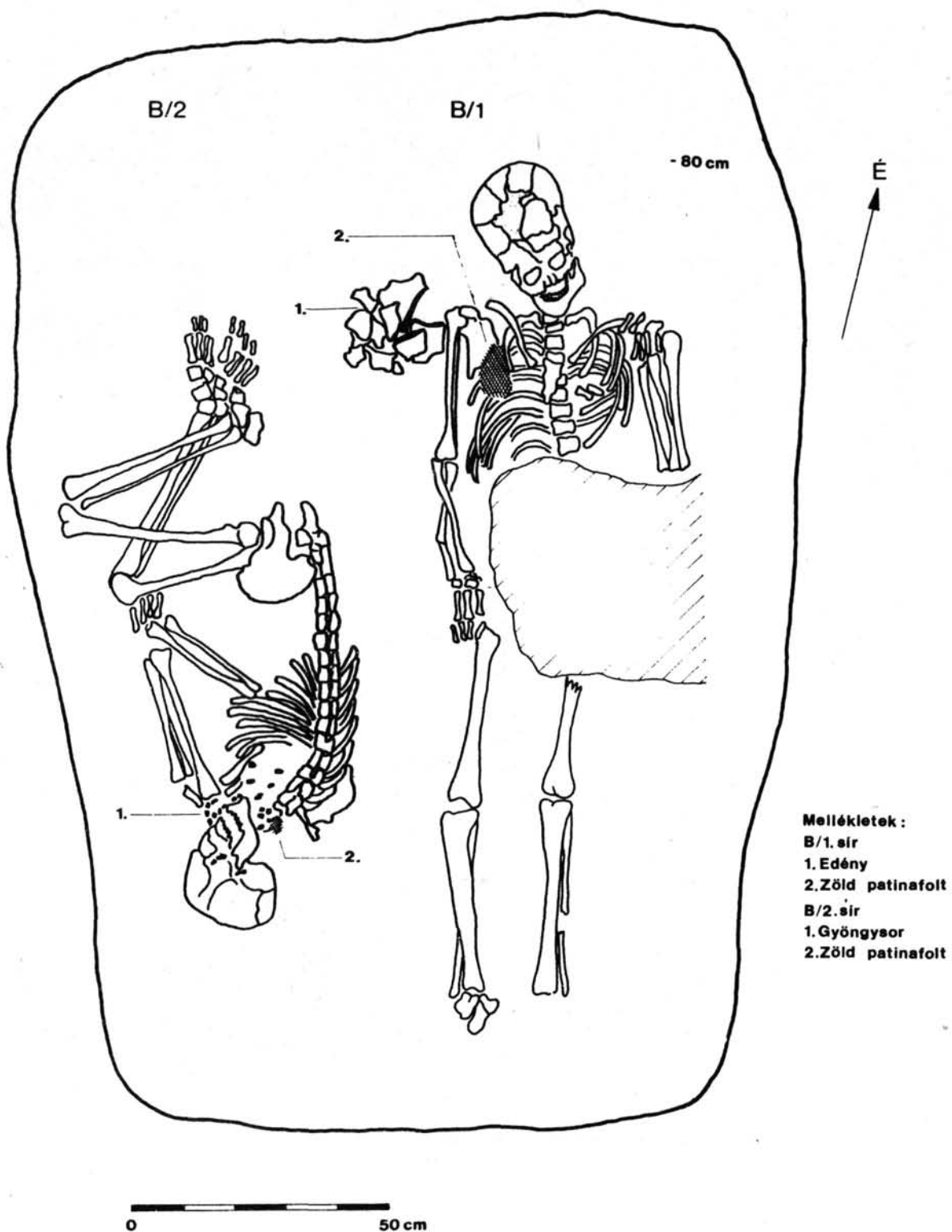
In Balatonmagyaród konnte man feststellen, daß die Doppelbestattungen nicht nur für die größeren Gräberfelder typisch sind, da sie hier in einer kleinen Gemeinschaft vorkamen; und daß diese Doppelbestattungen nicht unbedingt reich waren.

Mit ihrer kurzen Studie wollte die Verfasserin diese Gräber nach Möglichkeit schnell publizieren.

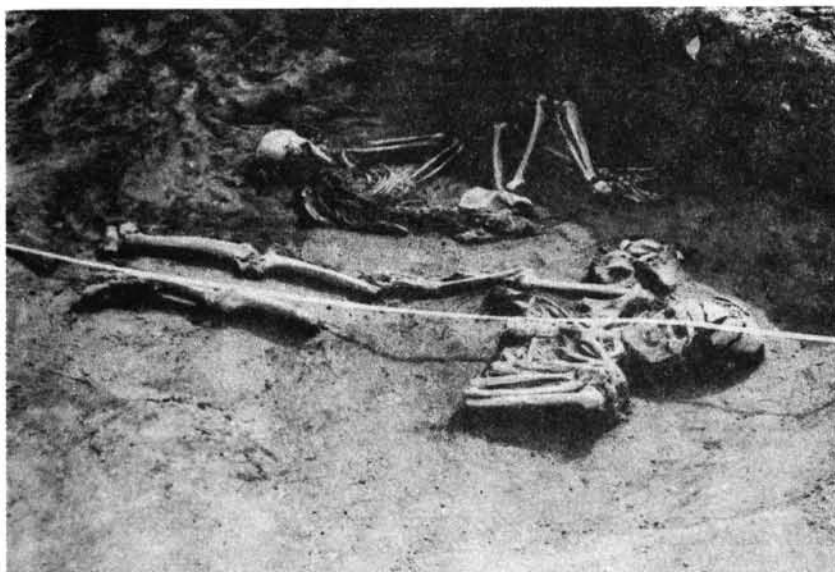
M. Bondár

1. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpuszta, Déli rész, a badeni temető térképe

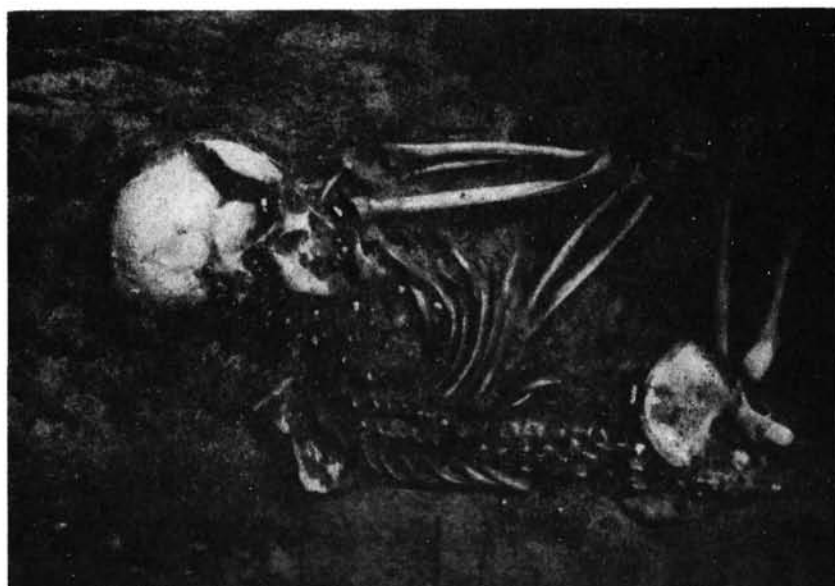
2. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, 1—2. sír

3. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpuszta, 1—2. sír

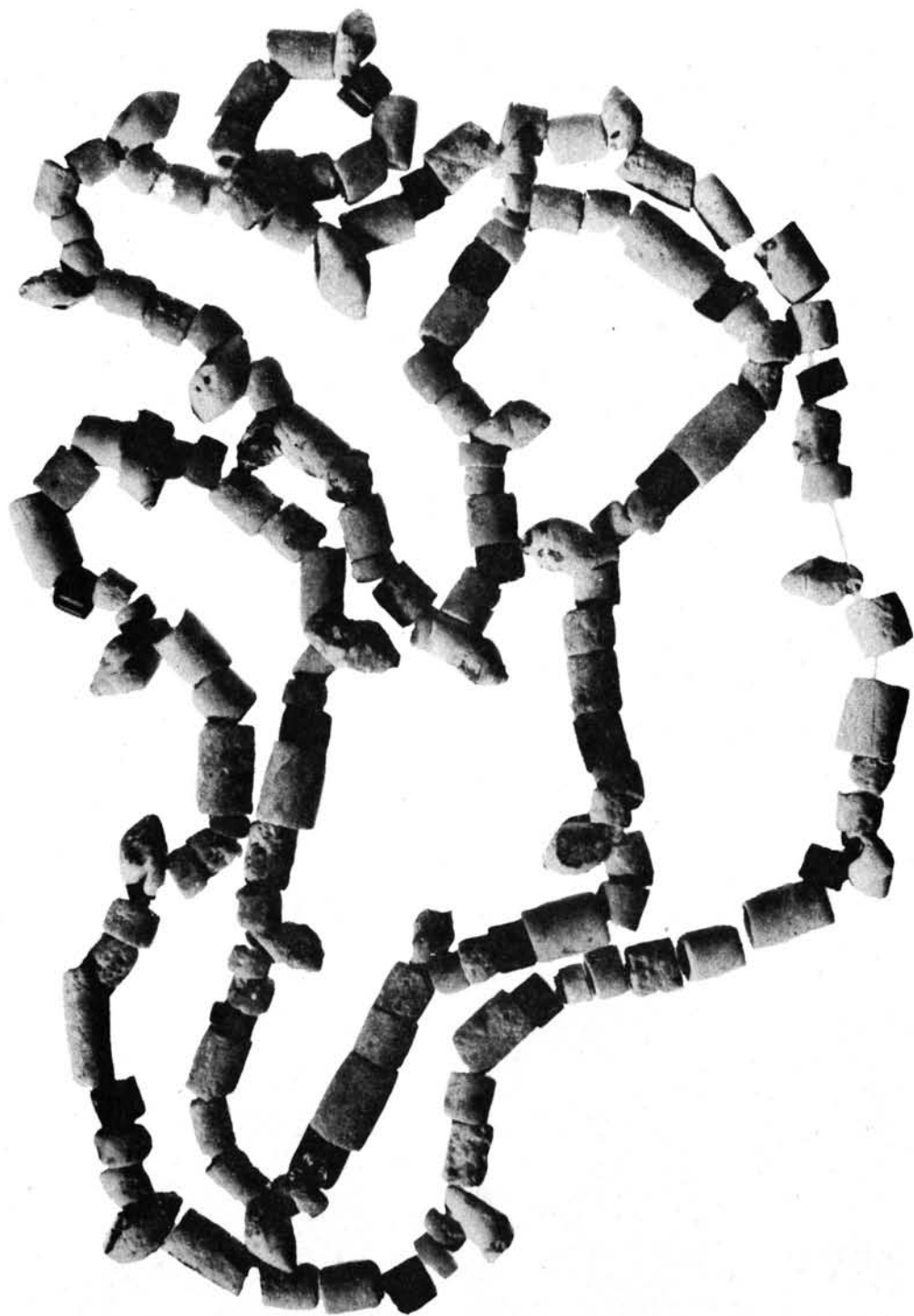

4. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpuszta, 1. sír
(részlet)

5. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpuszta,

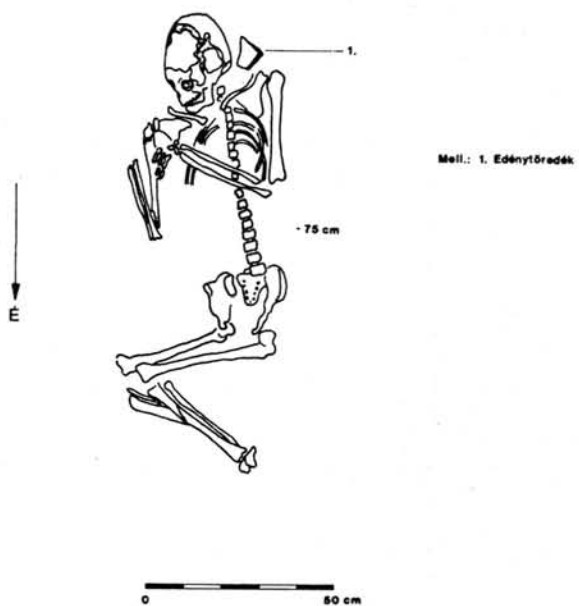
- 1 — korsó az 1. sírból (M: 1:2)
- 2 — bögre az 5. sírból (M: 1:2)
- 3 — 2. sír (részlet)

6. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, gyöngysor
a 2. sírból (M: 1:1)

Balatonmagyaród - Hidvégpusztá

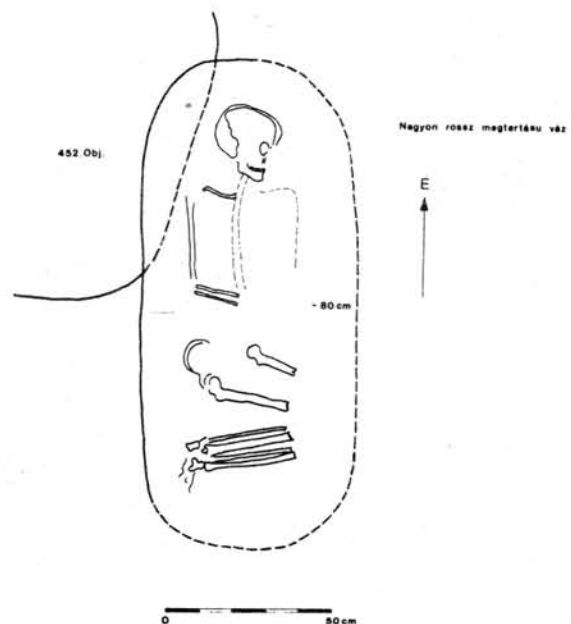
B/3. sír

7. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, 3. sír

Balatonmagyaród - Hidvégpusztá

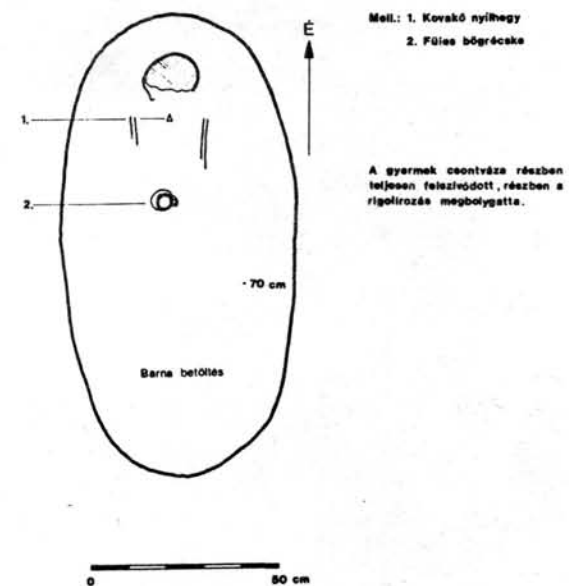
B/4. sír

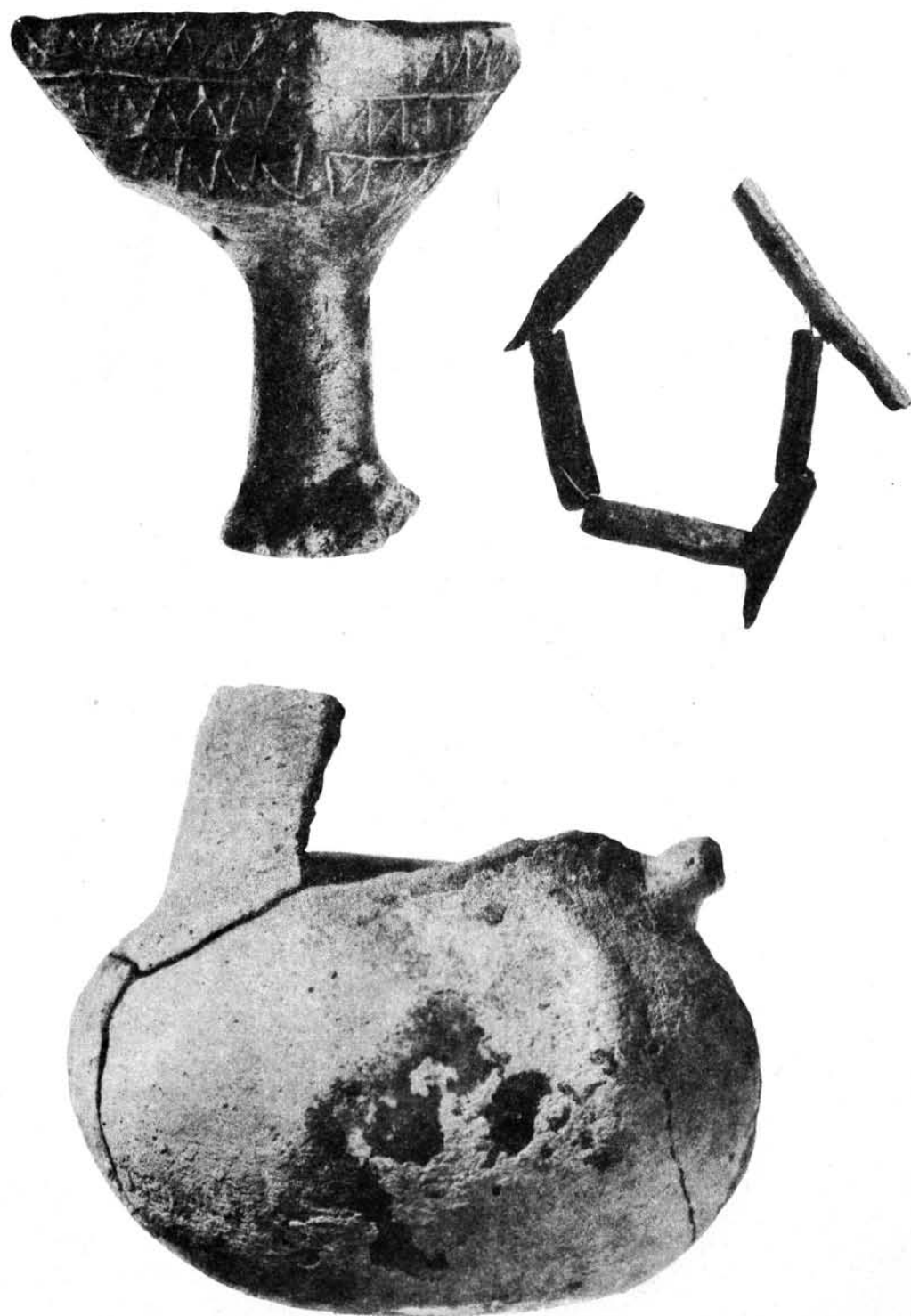
8. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, 4. sír

Balatonmagyaród - Hidvégpusztá

B/5. sír

9. kép: Balatonmagyaród—Hidvégpusztá, 5. sír

10. kép: Köveskál (M: 1:1)

11. kép: Köveskál (M: 1:1)

Horváth László:

Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában

I. Bevezetés

Késővaskori kutatásunk legnagyobb adóssága a települések feltárása. A temetők ásatásai kétségtelenül nagyobb vonzerőt jelentenek a kutatóknak, de itt is nagyon nagy a lemaradásunk a környező országokhoz képest. A késővaskorral foglalkozó publikációk pedig néha évtizedes késéssel jelennek meg és itt gondolunk az 1975 végén lezárt és 1987-ben megjelent Kelta Corpus munkáira.

A kutatás hiányosságait jól tükrözi az 1975-ben megjelent, Dél-Dunántúlra vonatkozó összefoglalás (JEREM 1975). E hiányosságok megszüntetésére 1978-ban tervbe vettük a késővaskori telepek intenzívebb vizsgálatát (HORVÁTH 1978, 21). Először, a még nem hivatalos formában elinduló régészeti topográfiai terepbejárásokat követő leletmentések gyarapították a feltárt késővaskori házak számát (pl.: Magyarszentmiklós, Nagykanizsa—Dávid dűlő, Hahót), később pedig a kis-balatoni ásatások nyújtottak lehetőséget 1980-tól, a késővaskori telepek behatóbb megismerésére. Így nem véletlen, hogy a Dél-Zalában végzett késővaskori telep-feltárások Nagykanizsa közvetlen környékére és a Kis-Balaton területére összpontosulnak (1. kép).

Az 1978-ban megjelent cikkünkben közöltük a magyarországi késővaskori nyílt települések addig feltárt házainak alaprajzait (HORVÁTH 1978, 5. kép). Akkor 12 települési objektum rajzát tudtuk közzétenni, melyek közül már akkor is négy zalai volt. Az eltelt közel egy évtized alatt csak Dél-Zalában több késővaskori házat tártunk fel, mint addig az egész országban. Munkánkban — a korábban általunk publikált házakat is beleszámítva — 15 lelőhely ásatásáról számolunk be. A feltárt késővaskori házak száma Dél-Zalában így 28-ra emelkedett. Ezt egészíti ki egy fazekaskemence, egy tűzhely és egy gödör leírása.

Tanulmányunk célja az, hogy a megnövekedett számú, feltárt késővaskori házak típusait, a településeken belüli rendszert összefoglaljuk. A bővülő adatok birtokában — ahol ez lehetséges — szeretnénk rávilágítani a települések gazdasági—társadalmi hátterére. Szerencsésen alakult az is, hogy az előkerült leletek csaknem az egész késővaskort felölelik: a legkorábbiak a LT—B₂/C₁ pe-

riódusba tartoznak (Nagykanizsa—Dávid dűlő), míg a legfiatalabbak már a római foglalatást követő időszak emlékei (Sármellék—Égenföld, Balatongyörök—Kövesmező).

Az ásatások során előkerült leletanyagot nem mutatjuk be, csupán az objektumok leírásánál, koruk meghatározásánál és gazdasági—társadalmi összefüggéseinél említjük röviden azokat. Ez egyrészt a terjedelmi kötöttségek miatt indokolt, másrészt egy későbbi publikációban szeretnénk részletesen feldolgozni az 1975 óta előkerült összes késővaskori leletet.

A bevezetés után abc-sorrendben ismertetjük a Dél-Zalában végzett késővaskori telep-feltárások eredményeit, ezt követi a ház- és településtípusok összegzése. Az utolsó fejezetben kívánjuk összefoglalni az adatokból következtethető eredményeket.

II. Késővaskori település-feltárások Dél-Zalában

1. Balatongyörök—Kövesmező

Az 1972-ben feltárt római kori, feltehetően gazdasági épületet a Kelta Corpusban publikáltuk (KELTA CORPUS, 68—70). A kisméretű épület betöltésében a bennszülött kelta edénytöredéken kívül egy tüzelőrostélyos fazekaskemence tapasz-tásának töredékei kerültek elő.

2. Balatonmagyaród—Homoki dűlő

A lelőhely a községtől északkeletre, az egykori Balaton öblének nyugati partján húzódó homokdomb déli végén helyezkedik el. A mintegy 700 m² feltárt területen, több korszak objektumain kívül, két késővaskori földbe mélyített házat tártunk (2. kép).

1. objektum (3. kép 3.)

Enyhén lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített lakóház. Mérete: 395x280 cm, kelet—nyugati hossz tengelyű. Bejárata a délkeleti saroknál volt, mely fokozatosan mélyült a keményre lejárt homokos padlószintig. A déli oldalt kivéve a ház oldalai függőlegesek voltak. A ház hossz tengelyében elhelyezkedő nagyobb cölöplyukakon kívül két-két cölöplyukat találtunk az északi és a déli oldalon. Ezek mélysége 115—120 cm között mozgott. A ház falai mentén körben, a cölöplyu-

kak között, átlagosan 15 cm széles, fordított trapézkeresztmetszetű árok futott. Az árok a bejáratnál megszakadt. A keleti oldalon az árok és a házfal között bedöngölt homoktalaj volt 20 cm szélességben. Az árok mélysége 106–108 cm közötti, azaz a padlószinttől kb. 10 cm-re mélyült. Ezen szerkezeti jelenségek alapján ez a ház faszervezetű, felmenő sövényfonásból készített falú lehetett.

A 45 cm vastagságú humusz alatt a ház betöltése a következő volt: a humusz alatt 10–12 cm sötétszürke, kemény kevert betöltés következett, mely sok cserépet tartalmazott. Ez alatt, egészen a padlószintig világosszürke, hamus, paticstörmelekes, laza szerkezetű volt. Az előkerült leletek közül említésre méltó: nagyon sok korongolt és korongolatlan edénytöredék, 5 orsógomb, ill. töredékeik, csont- és vasárak, nagyon sok vassalak és állatsont. Egy grafitos edény töredékein fekvő S-alakú pecsételt díszítések vannak. A leletek az LT—C₁ periódusra keltezhetők.

3. objektum (3. kép 2.)

Erősen lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített ház. Mérete: 365x295 cm, nyugat—kelet hossz tengelyű. Két nagy cölöplyuka a ház hossz tengelyében helyezkedett el; a keleti 34 cm átmérőjű, 130 cm mély, a nyugati 30 cm átmérőjű, 128 cm mély. A padlószintet 100 cm mélységben találtuk meg: homokos, alig lejárt volt. A ház oldalai közül az északi és a déli lejtősebb, a másik két oldala meredekebb falú. A ház szürkésbarna, faszénszilánkos betöltésű, aránylag kevés leletanyagot tartalmazott. Az objektum feltárásakor, a humusz alatt közvetlenül egy vízmosásos réteget találtunk, és csak ennek kitermelése után bontakozott ki a ház faltja. Az objektum betöltéséből kisebb mennyiségű cserép, egy agyagnehezék, egy vaskés, vasárak kerültek felszínre. Kiemelkedő lelet egy bronz fülbevaló, amely vitézkötéses díszítésű huzal, hurkos-kampós végződésű. A ház északnyugati sarkában egy őrlőkö töredékét találtuk, amelynek lyukában bennmaradt a tengelyt rögzítő vaskapocs része. Ez a ház is LT—C₁ korú.

3. Balatonmagyaród—Kányavár

Az egykori Balaton zalavári öblének keleti partjához közel egy észak—dél irányban hosszan elnyúló homokdomb húzódik. A másfél kilométer hosszúságú szigeten összesen 4 késővaskori házat tártunk fel (4. kép). Az első kettő a domb legmagasabb pontján helyezkedett el, míg a másik kettő a sziget északi felében, közvetlenül az egykori homokbánya mellett. Terepbejárásaink tanúsága szerint több késővaskori ház helyezkedett el ezen a területen, de szondázó ásatásainkkor csak kis felületeket vizsgáltunk át. Mindenesetre a szomszédos Kiskányavár és Szarkavár dűlőben végzett

ásatások alapján azt mondhatjuk, hogy a késővaskorban kihasználták e rész optimális adottságait a megtelepedésre. A három helyen összesen 12 késővaskori házat sikerült feltárnunk.

1. objektum (5. kép 1.)

Kissé szabálytalan, téglalap alakú, lekerekített sarkú ház. Mérete: 490x280 cm, hossz tengelye pontosan nyugat—kelet irányú. A mély szántásban csupán 55 cm mélységben rajzolódott ki világosan a ház szürkés faltja, s alig lejárt, vízszintes padlószintje 85 cm mélységű. Kifelé dülő oldalú, falai mentén sehol nem találtunk cölöplyukat. Az egyseges, szürke betöltésből sok cserép került elő, amelyek legnagyobb része grafitos oldaltöredék volt. Néhány vassalakon kívül több állatsont került felszínre az objektumból. A ház korát a néhány grafitos anyagú peremtöredék alapján az LT—C₂ periódusra keltezhetjük.

2. objektum (5. kép 2.)

Kissé szabálytalan alakú, földbe mélyített ház. Délkeleti sarkán egy mélyebb gödör (130 cm mély) csatlakozik hozzá. Bejárata a déli oldalon volt és lejtősen ereszkedett a 110 cm mélységű padlószintig. A bejárat előtt, a házban egy mélyebb gödröt találtunk. A ház oldalai erősen kifelé dőlnek. Padlója alig lejárt és észak felé fokozatosan emelkedett. Az északi oldalánál egy hamus, faszénszilánkos rész jelezte a tűzhelyet, amely alatt a homokos padló csak alig volt átégve. A ház betöltése fekete, faszénszilánkos, laza szerkezetű. A betöltésből kevés korongolt cserép, állatsont, egy orsógomb töredéke, vasár került felszínre. A kevésbé jellegzetes edénytöredékek alapján csak annyit mondhatunk, hogy a házat az LT—C periódus idején használták.

3. objektum (5. kép 4.)

A Kányavár dűlőben lévő egykori homokbánya északkeleti sarkánál, félig a dűlőt alá nyúlva, egy késővaskori ház alapjait találtuk. A lekerekített sarkú, téglalap alakú ház faltja 440x310 cm kiterjedésű, nagyjából nyugat—kelet hosszirányú. Oldalai kissé kifelé ívelnek. Keleti részét egy IX. századi gödörrel megbolygatták. Az alja csaknem vízszintes, nyugati felében kissé teknős aljú. A ház padlószintjét ledöngölt agyagos sározással alakították ki, a sározást apró kavicsokkal keverték. Az oldalakat kísérő és középen, a hossz tengelyben is elhelyezkedő cölöplyukak nagyon jól kirajzolódtak. Az északi oldalán sikerült megfigyelnünk egy keskeny barnás csikot, amely a cölöplyukakat kötötte össze. A barnás csík egy keskeny árkot jelzett, keresztmetszete fordított trapéz alakú volt és csak kissé mélyedt a padlószintnél lejjebb. Az érdekes konstrukciójú ház felmenő falú lehetett és az említett árok valószínűleg a vesszőfonatos oldal maradványa.

A ház betöltéséből nagyon sok edénytöredék került elő és a legtöbbjük grafitos csuprok töredéke. Közöttük egy fekvő S-alakú pecsételt díszítésű is van. A következő leletek méltók még említésre: vasár, csontból készült simító, 4 orsógomb, néhány kisebb vassalak, egy fazekaskemence tüzelőrostélyának töredéke. A leleteket az LT—C periódus közepére keltezhetjük.

4. objektum (5. kép 3.)

Szabályos, lekerekített sarkú, téglalap alakú földbe mélyített ház. A fekete elszíneződésű objektum bejárata a délnyugati saroknál volt, ahonnan egy 65 cm mélységű padkás rész húzódott a ház déli szélén. A ház vízszintes alja, amelyet természetes homokos talaj képezett, 105 cm mélységű. Hossztengelyében egy-egy cölöplyuk nyoma látszódtott, a cölöpöknek ásott gödör határozottan elkülönült a cölöpök szerves anyagának nyomától. A ház betöltése egységes, erősen faszénszilánkos volt, de a legtöbb cserép a 60—80 cm mélységből került elő. Az egységes, szürke betöltésből a következő említésre méltó leletek kerültek felszínre: aránylag sok korongolt és korongolatlan edénytöredék, közöttük egy körkörös pecsételt díszítésű is van; agyagnehezék, orsógomb töredéke, csontár, őrlőkő töredéke, több vassalak, félig megmunkált agancstöredék, fenyőgyanta maradványai, kevés patics-törmelék, több állatcsont. A ház korát a grafitos anyagú peremtöredékek alapján az LT—C₂ periódusra keltezhetjük.

4. Balatonmagyaród—Kiskányavár

Az előző lelőhelytől, a Kányavár szigettől keletre helyezkedik el, és a kettőt egymástól az egykori Balaton belső öble választotta el. Ez a lelőhely tulajdonképpen a magyaródi földhát nyugatra benyúló része. A félszigetszerű nyúlvány legmagasabb pontján folytattunk nagyobb ásatást („Kiskányavár A”), míg északabbra, a „Kiskányavár B” elnevezésű részen csupán néhány szondázó árkot húztunk. Az előző területen négy késővaskori házat és egy házrészletet tártunk fel, az északabbi részen pedig egy házrészlet került feltárára (4. kép). A „Kiskányavár A” lelőhely késővaskori objektumainak összesítő térképét a 6. képen mutatjuk be.

Kiskányavár A

4. objektum

A szántás csaknem teljesen megsemmisítette a szabályos, lekerekített sarkú téglalap alakú házat. A ház 400x240 cm méretű, délnyugat—északkelet hossz tengelyű. Erősen ledöngölt, homokos padlója a közepén kissé teknős aljú, mélysége 40—45 cm között váltakozott. Cölöplyukat nem találtunk. A ház szürkés betöltéséből néhány cserép és vas-

salak került napvilágra. A jellegtelen edénytöredékek alapján inkább a késővaskor végére keltezük az objektumot.

18. objektum (7. kép 4.)

A nagyméretű, téglalap alakú ház hossz tengelye nyugat—kelet irányú, mérete 45 cm mélységben 590x320 cm volt. Oldalai kissé kifelé dőlnek, a padló szint mélységében a ház alapterülete: 540x290 cm. A hossz tengelyben lévő két nagyméretű cölöplyuk betöltése erősen faszénszilánkos, és arra utalhat, hogy a ház leégett. Az egész objektumot szürkésfekete föld töltötte ki, a 110 cm mélységű padló szinten pedig egy feketébb, égett szervesanyagra utaló réteg feküdt. Ennek vastagsága közepén 15 cm volt és az oldalak felé kissé megvastagodott. Minden valószínűség szerint ez a réteg a leégett és beszakadt tetőszerkezet maradványa. A lakóház bejáratát jelölheti az a lépcsőzetes rész, amelyet a ház északnyugati sarkában találtunk. Mélysége 80 cm, vízszintes, éles széllel süllyed a padló szinthez. A ház betöltéséből nagyon sok jellegzetes LT—D edénytöredék került elő: besimított díszítésű; grafitos hombár töredékei, a töredékeken a szétrepedt részeket összefogó vaskapcsok nyomaival; sárgás és vöröses színűek. Három orsógomb, vasár, bronzolvadék, s egy gombosvégű vaskés került felszínre még ebből az objektumból.

23. objektum

Ez az objektum, idő hiányában nem lett teljesen feltárva. A szelvénybe az objektum T-alakú része nyúlt be: déli vége folyószerűen csatlakozik a kiszélesedő és mélyebb északi részéhez. A „folyószerű” része, amely feltehetően a ház bejárata volt, fordított trapézkeresztmetszetű 70 cm mély, míg az északi rész 100—105 cm mély és teknős-aljú. Csupán néhány cserepet és egy orsógombot találtunk a feketés betöltésben. Az objektumot az LT—D periódusra keltezhetjük.

37. objektum (7. kép 3.)

Erősen lekerített sarkú, kissé szabálytalan, 395x230 cm kiterjedésű ház. Keleti végén 260 cm nyire kiszélesedik. A ház kelet—nyugat irányú tengelyében helyezkedik el a tetőszerkezetet tartó oszlopok két gödre. A keleti oldalon, kissé a középvonaltól délre találtuk meg az egyik cölöplyukat, mely 50 cm átmérőjű, lekerekedő sarkú, négyzet alakú gödör. Alján, 144 cm mélységben azonban már csak 25—22 cm átmérőjű. A nagyobb átmérőjű gödör 110 cm mélységben ér véget. A nyugati házszélnél talált másik cölöplyuk 60x50 cm átmérőjű, 136 cm mély. A ház padlója a keleti felében meszes, habarcsos, keményre döngölt, míg a nyugati felénél homokos, agyagos. A ház közepén, a padló szinten 40x30 cm-es átégett folt volt. Az objektum betöltése szürke, hamus, patics-tör-

melékes, faszéndarabkákkal kevert. A padlószint 62–67 cm mélyen volt, a ház közepe felé kissé lejtett.

A nagyon sok jellegzetes edénytöredéken kívül egy orsógombot, fenőkövet, vassalakat és több állatcsontot találtunk az objektum betöltésében.

45. objektum (7. kép 1.)

Csaknem szabályos téglalap alakú ház, lekerekített sarkokkal. Mérete: 520x330 cm, kelet–nyugat hossz tengelyű. A ház tetőszerkezetének tartóoszlopai a rövidebb oldalak közepén lettek leásva. A keleti cölöplyuk 45x30 cm átmérőjű, mely 84 cm mélységig ilyen széles, ezen belül egy 20 cm átmérőjű kisebb gödör van, mely 108 cm-ig mélyül. A nyugati cölöplyuk 40x35 cm-es, mélysége 115 cm. A padlószint 66–68 cm mélyen helyezkedett el; habarcsos, kavicsos, vastag padlóként jelentkezett, mely főként a ház közepén maradt meg épen. A déli és az északi oldal felé megemelkedett a ház alja, 62, ill. 57 cm mély e részeken. A ház nyugati végén egy 260x140 cm-es kiterjedésű mélyebb rész volt, mélysége itt 74 cm. Az objektum betöltése szürke, hamus, laza föld volt, amelyből közepes mennyiségű edénytöredék került elő. A cserepek között besimított díszítésű is van és több jellegzetes LT–D periódusra keltezhető mély tal töredéke. Ezekon kívül egy orsógomb, vasalás töredéke, egy grafit-tömb került felszínre.

Kiskányavár B

8. objektum (7. kép 2.)

Egy késővaskori ház nyugati fele esett bele a szelvényünkbe. Szélessége 320 cm, nyugat felé enyhén szűkül. Sem a nyugati, sem a keleti végét nem találtuk meg. Nyugati vége valószínűleg közel esik a kiásott részhez. Erre utal egyébként az a nagyméretű cölöplyuk, amely a nyugati szelvényfal alá nyúlóan került elő, s ez lehet a nyugat–kelet irányú hossz tengelyben elhelyezkedő cölöplyukak egyike. A keleti szelvényoldal is metszett egy nagyméretű cölöplyukat, és valószínűleg ez állhatott a ház közepén. Ettől nyugatra egy észak–dél irányú, 200 cm hosszú, 30 cm széles és 85 cm mély árkot találtunk, mely talán a ház osztofalának alja volt. A ház padlója 75–80 cm mélyen volt, erősen meszes, habarcsos alj, vastagsága helyenként 5 cm. A padlóba még három kisebb cölöplyukat vágtak. Még egy nagyobb cölöplyukat bontottunk ki a nyugati cölöplyuk szomszédságában. A két, egymáshoz közel leásott nagyméretű cölöplyuk oka talán az volt, hogy a tetőszerkezet oszlopai közül a nyugati meggyengülhetett, és meg kellett erősíteni egy újabb oszlop leásásával. A ház betöltése homogén szürke, hamus, laza föld volt, nagyon sok jellegzetes cserepet, vasalást, vassalakat, csontárat találtunk benne. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a keleti szelvényfal alá nyúló, a

cölöplyuktól délre, a metszetsfalban egy átégett csik jelentkezett, mely talán a ház tűzhelyét jelölheti. A feltehetően nagyméretű házat az LT–D periódus idején használhatták.

5. Balatonmagyaród—Szarkavár

A Kányavár-sziget és a Kiskányavár dülő között északon helyezkedik el az észak–dél irányban elnyúló Szarkavár-sziget. Az egykori Balaton vízával körülvárt sziget legmagasabb pontján 1981-ben végeztünk szondázó ásatást, ekkor egy késővaskori objektumot (1. obj.) is feltártunk (4. kép). 1984 nyarán, az erdőszáv telepítésekor egy újabb késővaskori objektum nyomát (2. obj.) tudtuk megfigyelni.

1. objektum

Erősen lekerekített sarkú, csaknem ovális alaprajzú, földbe mélyített ház. Átmérői: 250x200 cm. Csupán 15–20 cm vastagságú réteg maradt meg a betöltéséből, amely világosszürke, faszénszilánkos volt. Cölöplyukat, padlószintet nem észleltünk. A felszínre került néhány edénytöredék LT–D periódusra keltezhető, besimított díszítésű is van közöttük.

2. objektum

Az előző objektumtól délre, mintegy 40 m-re helyezkedett el a teljesen kiszántott objektum foltja: a szürkésfekete betöltése 350x250 cm kiterjedésű folt, nyugat–kelet hossz tengelyű és csak néhány későkelta-kori cserepet tartalmazott. Egyéb megfigyelésre a nagymértékű bolygatás miatt nem volt lehetőségünk.

6. Garabonc—Ófalu

Balatonmagyaród és Garabonc között, az egykori Balaton öblének közepén egy nagy kiterjedésű sziget helyezkedik el. A terepbejárásokkor inkább a sziget északi felében találtunk késővaskori telepre utaló nyomokat. A lelőhely északnyugati negyedében, egy IX. századi temető feltárásakor került elő két késővaskori ház és egy fazekaskemence (8. kép). A XIX. század közepéig ezen a területen volt a Garabonc falu.

2. objektum (3. kép 1.)

Feltűnően hosszú, földbe mélyített ház. Lekerekített sarkú, téglalap alakú, amelynek foltját már 25–30 cm mélységben meg lehetett figyelni. A ház északi oldala kissé egyenetlen, míg a többi oldal szabályosan, egyenesen fut. Mérete: 610x280 cm, nyugat–kelet hossz tengelyű. Oldalai mindenhol enyhén szélesedőek. Alja csaknem teljesen vízszintes, a padló szintjét a természetes homoktalaj képezte. Középen azonban valamivel keményebb talajt találtunk, itt barnás-sárgás löszös talaj húzódott a padlón. A ház rövidebb oldalainál egy-egy nagyméretű cölöplyukat figyeltünk meg: a nyu-

gati szabályosabb elhelyezkedésű, a keleti csaknem a délkeleti sarokban található. Mindkét cölöplyuk hegyesedő végű, 135 cm mély. A ház gödrét fekete, faszénszilánkos, homokos föld töltötte ki és a kevesebb mennyiségű cserép elsősorban a ház nyugati felében csoportosult. Legnagyobb részük 40–60 cm mélységből került felszínre. A cserépeken kívül még egy nagyobb vassalakat, vas-kés töredéket, csontárat és egy nagyon jó állapotú bronzfibulát találtunk a padlószinten. A leletek alapján a házat az LT—C₂ periódus végén használhatták.

3. objektum (3. kép 4.)

A 130 cm átmérőjű kelta fazekaskemence szárnnyilása kelet felé nézett, a 210x170 cm kiterjedésű, lekerekített sarkú, téglalap alakú munkagödörhöz. A munkagödör alja 68–75 cm mélyen volt, benne több cserepet és egy közép—LT vasfibulát találtunk. A kemencét két tüzelőfolyosón keresztül fűtötték, melyek szélessége 42 cm volt. A rostély alatt párhuzamosan futnak és a kemence vége felé keskenyednek el és hajlanak egymás felé. A tüzelőfolyosók széle 5–6 cm vastagságban átégett, a közöttük lévő gerinc 40 cm széles. A rostély 60 cm mélységben került elő, a két tüzelőfolyosó fölött kissé beroggyant. Három, nagyjából szabályos koncentrikus körben voltak elhelyezve rajta az 5–6 cm átmérőjű lyukak. A rostély vastagsága 8 cm, ráhúzódtott a közepén hagyott gerincire is, de természetesen ott nem lyuggatták át. A rostély fölött a betöltés szürkés-fekete, hamus, faszenes volt, közvetlenül a rostélyon több cserepet találtunk, de ezek nem rontott példányok töredékei. A boltozat indítását mintegy 10 cm magasságig körben tudtuk követni. A fazekaskemence az LT—C₂ periódus idején működhetett.

4. objektum (3. kép 5.)

Enyhén trapéz alakú, félig földbe mélyített ház. Mérete: 500x340 cm, keleti végén 395 cm-re szélesedik ki. A tetőszerkezetet tartó oszlopokat a ház kelet—nyugati hossz tengelyében, a rövidebb házoldalak közepéből kissé kinyúlva ásták le. A hossz tengelytől északra és délre, a keleti házrészhez tartozóan már egy-egy nagyobb cölöplyuk került elő, melyek között egy 50 cm mélységben jelentkező tűzhelyet találtunk. A házat vöröses, kemény talajba ásták, így nem volt szükség lesárolásra, a kemény altalaj volt a padló. A bejárata a délnyugati saroknál volt, ahol egy 41 cm mélyű lépcsővel érték el a padlószintet. A késővaskori objektumot több helyen újkori bolygatások érték.

A nagyon kevés és a LT—C periódus második felére keltezhető edénytöredékek kívül két orsógombot és néhány vasalás töredékét találtuk az objektumban.

7. Hahót—Tsz major

A község déli végével egyvonalban, a Nagyberék árterés részének nyugati partján emelkedő félszigetszerű kiemelkedésen kisebb késővaskori településre utaló nyomokat találtunk 1981. évi terepbejárásunkkor. Az egyik, erősebben kiszántott objektumra rábontottunk és egy késővaskori házat sikerült feltárnunk.

1. objektum (5. kép 5.)

Lekerekített sarkú, szabályos téglalap alakú ház, mérete: 400x300 cm. Pontosan nyugat—kelet hossz tengelyű, a rövidebb oldalaknál egy-egy cölöplyukkal. Ezek betöltése faszénszilánkos volt és kúposan végződtek. Vízszintes padlószintjét nem dögölték le, a természetes löszös talaj képezte az alját. A padlószint 75 cm mélységű volt, de a legtöbb leletanyag 40–60 cm közötti rétegben feküdt. A sok edénytöredéken kívül agyagnehezék, vasfibula töredéke, fenőkövek, orsógomb, vassalokok, grafitos anyagú kis öntőtégelyek töredékei kerültek felszínre az LT—C₂ periódusra keltezhető objektumból.

8. Homokkomárom

A községtől délkeletre egy észak—dél irányú dombvonulat húzódik. A domb déli lejtőjén, a Homoki-patak árterétől kb. 35 m-re északra egy edényhez tartozó késővaskori edény peremtöredékeit találtuk 1978. évi terepbejárásunkkor. Más, késővaskori telepre utaló nyomot nem tudunk megfigyelni ekkor. Az edénytöredékek helyén egy kisebb szelvényt (320x155 cm) nyitottunk.

1. objektum (9. kép)

A szelvényben egy tüzelőgödörrel ellátott, agyagból kiépített tűzhelyet találtunk. A tűzhely lekerekített sarkú, nagyjából téglalap alakú, szája nyugat felé nézett. A tűzhely vízszintes tapasztásának szélei csak 3–4 cm-ig húzódtak fel, szinte peremet képezve és eredetileg is ilyen konstrukciójú lehetett. Az így kiképzett, 37 cm mély vízszintes tapasztás egy kör alakú, tölcseres bemélyedést fogott közre, amelynek átmérője 40 cm mélységben 40 cm, 46 cm mélységben pedig 20 cm volt. Alját kissé domborúan alakították ki. Ebben a tölcseres bemélyedésben megtaláltuk annak az edénynek az alsó részét, amelynek peremtöredékeit a szántásban már összegyűjtöttük. A telep elhagyásakor tehát érintetlenül ottmaradt a tűzhelyre tett edény. A tűzhely középső részét ugyancsak tölcseres formában tapasztották az anyatalajig úgy, hogy a bemélyedő tapasztás alá egy homokkővet helyeztek és alatta kör alakú lyukak biztosították a meleg levegő cirkulálását. A tüzelőgödörben nagyon sok faszen, hamu és néhány edénytöredék volt. A cserépek az LT—C₂/D periódusra keltezhetőek.

9. Keszthely—Usztató

A Balaton egykori hévizi öblének keleti partján 1969-ben tártunk fel egy LT—D periódusban használt házat, melyet 1972-ben publikáltunk (HORVÁTH 1972).

10. Magyarszentmiklós—Újréti dűlő

1978. évi terepbejárásunkkor a községtől északkeletre, a Kürtösi-patak árterének nyugati szélén, egy félszigetszerű homokdombon egy kisebb LT—D telepet találtunk. A szántás által erősen megbolygatott területen leletmentést végeztünk, amelynek során három kelta települési objektumot tártunk fel. A késővaskori településtől nyugatra, mintegy 150 m-re, a domb legmagasabb pontján néhány kiszántott kelta sír maradványát találtuk a szántásban. A kelta temető területén végzett leletmentésünkkor három csontvázas sírt tudtunk feltárni. A telep és a temető összetartozik és mindkettőt az LT—D periódus idején használták. Munkánkban most csak a telep-feltárást közöljük (10. kép).

1. objektum (11. kép 6.)

A homokos talajban nagyon jól kirajzolódott a lekerekített sarkú, téglalap alakú, 450x350 cm méretű ház faltja. Nyugat—kelet hossz tengelyű, oldalai erősen befelé ívelnek. A nyugati, rövidebb oldalnál egy nagyméretű cölöplyukat találtunk, mely kúposan végződik, 150 cm mély. A keleti oldalon, ennek megfelelőjét nem sikerült megtalálnunk, mivel e részt egy rókaljuk megbolygatta. A ház padlóját lapos homokkövekből alakították ki. A bejáratot jelölheti az a két cölöplyuk, melyet a nyugati házoldalon kívül, az oldaltól 50 cm-re figyeltük meg. A ház fekete betöltéséből nagyon sok lelet került felszínre: jellegzetes LT—D cserepek, köztük egy pecsételt díszítésű is; orsógombok; fenőkövek; vaskés; ötvöskalapács, valószínűleg gyermekjátékként használt, agyagból készített utánzata; több vassalak.

2. objektum (11. kép 5.)

Erősen lekerekített sarkú, félig földbe mélyített ház. Mérete: 420x300 cm, nyugat—kelet hossz tengelyű. Oldalai íveltek és a rövidebb oldalaknál egy-egy cölöplyuk helyezkedett el. A cölöplyukak a természetes homoktalajon lévő, 70 cm mély padlószintnél 20—25 cm-rel mélyebbre nyúltak le és enyhén hegyesedő aljukak. Az épület nyugati oldalán, csaknem az épület hossz tengelyének vonalában egy 85 cm mély cölöplyukat találtunk. Ez a cölöplyuk valószínűsíti, hogy a tetőzet nyugat felé továbbnyúlt és a bejárat is itt lehetett. A ház fekete betöltéséből a következő leleteket említhetjük meg: nagyon jól iszapolt, világosszürke, sárgás, vöröses, grafitos anyagú cserepek; orsógombok, néhány agyagnehezék, vaskapocs, fenőkövek.

3. objektum

Ovális alakú, 200x180 cm átmérőjű, teknősaljú gödör. Mélysége 110 cm, az északnyugati részéhez egy bejárat nyoma csatlakozott: 40 cm mélységtől fokozatosan, lejtősen csatlakozott az objektumhoz. Cölöplyukat, vagy tapasztást nem tudtunk megfigyelni, a minden valószínűség szerint veremként használt objektumnál. Szürkésfekete betöltésében a következő leleteket találtuk: a szürke, sárgás, fekete, jól iszapolt anyagú cserepek között egy besimitott díszítésű fültörredék is volt; poncolt díszítésű ezüstkarperec töredéke, orsógomb, agyagnehezék. Az objektum fölött, 35 cm mélyen egy nauheimi típusú bronzfibula került elő.

11. Nagykanizsa—Dávid dűlő

Kiskanizsa északi részén helyezkedik el a Dávid dűlő, mely egy észak—dél irányú homokos dombhát. Ez az alacsony dombhát képezi a Kiskanizsa és Sormás között lévő árterés terület keleti határát. A lőtérre vezető úttól északra, közvetlenül a vizenyős rész partján késővaskori települési objektumokat ért el az eke. Leletmentésünk 1978-ban végeztük.

A szántásban 11 világosan kirajzolódó települési objektumot lehetett megfigyelni, amelyeket térfépen jelöltünk (12. kép). Mindegyik elszíneződésre rábontottunk, de csupán négy esetben találtuk meg a földbe mélyített házak alapját. A többi foltnál csak azt rögzíthettük, hogy melyik részen lehetett a késővaskori épület, mivel ezeket a szántás teljesen megsemmisítette. A házak szép sorban követték a vizenyős részt, három azonban valamivel távolabb volt a parttól.

A településen belüli rendszerre utaló adatokon kívül külön jelentősége ennek a lelőhelynek, hogy Dél-Zalában a legkorábbi (LT—B₂/C₁) késővaskori település.

1. objektum (11. kép 1.)

Kissé szabálytalan, lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített ház. Mérete: 305x200 cm. A ház alja kissé volt csak lejárva, oldalfalai csaknem függőlegesek voltak. A homokos talajba ásott gödrében egy-egy cölöplyukat találtunk a rövidebb nyugati és keleti oldalnál. A nyugati szabálytalan elhelyezkedésű, csaknem a délnyugati saroknál helyezkedett el. A ház feketés kitöltésű gödréből nagyon sok edénytörredék került felszínre. Ezek közül említésre méltók: egy korongolatlan „koravaskori” jellegű fazék; korongolatlan csuprok; több, pecsételt díszű töredék; grafitos anyagú, féssűs díszű töredékek. A cserepeken kívül vasfibula, vasár, orsógombok, fenőkövek töredékei kerültek napvilágra.

2. objektum (11. kép 3.)

Az eke erősen megbolygatta a szabályos téglalap alakú, földbe mélyített lakóház gödrét. Mére-

te: 290x240 cm, vízszintes alja 70 cm mélységű volt. Az objektumnál cölöplyukat nem találtunk. A ház déli oldalának közepén egy 90x75 cm nagyságú kemence tapasztásának töredékei feküdtek. A kemence eredetileg búbos tetejű lehetett, mivel az aljtapsztás fölött előkerültek a beszakadt tető darabjai. A ház bejárata a keleti oldalon volt, ahol a bejárat fokozatosan ereszkedett le a természetes homoktalajból összetevődő, enyhén lejárt padlószintig. Ebben az objektumban sokkal kevesebb cserepet találtunk és ezek nagy része grafitos csuprokból származnak.

3. objektum (11. kép 2.)

Nagyobb méretű, lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített ház. Mérete: 340x265 cm, vízszintes, homokos alja 85 cm mélységben volt, oldalfalai 65 cm mélységben 20 cm-rel szűkebb területet öleltek körül, mint a szántás alatt közvetlenül megfigyelt elszíneződés. Rövidebb oldalainak közepén egy-egy vízszintes aljú, 125 és 130 cm mélységig lenyúló cölöplyukat találtunk. Feketés betöltésében nagyon sok edénytöredék hevert, köztük pecsételt díszű is. Több cserép korongolatlan csuporhoz tartozik. A cserepeken kívül csupán néhány vassalakat gyűjtöttünk be.

4. objektum (11. kép 4.)

A lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített ház mérete: 280x230 cm, vízszintes aljának mélysége 60 cm. A ház bejárata az északkeleti sarokban volt. Az objektum közepén egy 90 cm mélységű, vízszintes aljú, nyugati oldalának közepén pedig egymást átvágó két cölöplyukat figyeltünk meg. Az utóbbi megfigyelés alapján a tetőtartó cölöpöket legalább egyszer kicserélték. Az egyik cölöplyuk 70 cm, az ezt vágó cölöplyuk 110 cm mélységű. A kevés korongolatlan és korongolt edénytöredék mellett két fenékö töredéke volt a betöltésben.

12. Nagykanizsa—Inkey kápolná

A szántás által erősen megbolygatott, 400x250 cm méretű, téglalap alakú, LT—C periódusra keltezhető házat 1983-ban publikáltuk (HORVÁTH 1983, 15.).

13. Nagykanizsa—Katonatemető

Az LT—C periódus közepén használt lakóház ásatásának eredményeit 1978-ban tettük közzé (HORVÁTH 1978).

14. Sármellék—Égenföld

A római kori, bennszülött kelta telep két házmaradványának és két hulladékgödrének feltárásáról már korábban beszámoltunk (HORVÁTH 1978, 5. kép; KELTA CORPUS, 125.).

15. Sormás—Hosszúdülő

1976 tavaszán egy IV. századi római téglasír leletmentésekor két LT—D kori sekély gödröt is feltártunk. Az egymás mellett lévő kis gödrök oválisak, rendeltetésüket nem tudjuk. A néhány korhatározó, korongolt és korongolatlan cserépen kívül egy üvegsalak is felszínre került a gödrökből.

III. Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában

A Dél-Zalában feltárt késővaskori épületek között nincs földfelszíni építmény, mindegyik földbe mélyített volt. Az épület-típusok osztályozásánál alapvetően abból kellene kiindulnunk, hogy milyen mélységre ásták és milyen formára alakították ki az épületeket. Az első kritériumot, véleményünk szerint, nem vehetjük figyelembe, mivel az erős erózió miatt hamis adatokból indulnánk ki és nem tudnánk eldönteni, hogy „Grubenhütte”, vagy „Halbgrubenhütte” az építmény. Az osztályozásnál, a formáknál pedig megállapíthatjuk, hogy az egyik szabályosabb téglalap alakú, a másik erősebben lekerekített sarkú téglalap alakú, de egy kivételtől (5. kép 2.) eltekintve mindegyik épület alapvetően téglalap alakú. Ezért a típusokat a konstrukció alapján osztályozzuk:

1. A legegyszerűbb típus a cölöplyuk nélküli építmény, területünkön öt alkalommal találtunk ilyen (5. kép 1., 11. kép 3., Balatonmagyaród—Kiskányavár 4. obj., Balatonmagyaród—Szarkavár 1. obj., HORVÁTH 1983, 15.).

A szabálytalan alaprajzú, 5. kép 2. alatt bemutatott háznál sem találtunk cölöplyukat. Erre az egyszerű típusra több példát említhetünk (GOLDMAN 1971, 2/b. á.; WALDHAUSER 1977, 3. á. 5—6.; KUZMOVÁ 1980, 2. á. 1, 8.) és az egész késővaskor alatt, egy településen belül is, más típusokkal együtt fordul elő.

2. a. A leggyakrabban előkerülő típus a rövidebb oldalakon egy-egy cölöppel ellátott ház. Dél-Zalában 13 esetben tártunk fel ilyen konstrukciójú építményt (3. kép 1—2.; 5. kép 3,5.; 7. kép 1, 3—4.; 11. kép 1—2.; HORVÁTH 1972; HORVÁTH 1978; KELTA CORPUS, 125.). Nem véletlen, hogy ez a forma a leggyakoribb nálunk is a késővaskorban, hiszen a Kárpát-medence más részein is hasonló a helyzet (PATAY 1959, 44; NOVÁKI 1961, 251; PUSZTAI 1967, 3. á.; BÓNIS 1969, 207; KUZMOVÁ 1980, 339.). Ez a típus a római korban is a legáltalánosabb a falusias jellegű településeken (KOCZTUR 1972, 53.).

2. b. Tulajdonképpen a két cölöppel ellátott konstrukciójú típus egyik változata az, hogy az épületen kívül is helyeztek el cölöpöt, vagy cölöpöket a hossz tengely vonalában, s ezek alapján feltételezhetjük, hogy a külső cölöpök a bejárat fölé is kihúzódtak a tetőt tarthatták. Két épületnél tapasztaltuk ezt (11. kép 5—6.) és mindkettő

ugyanarról a lelőhelyről származik, LT—D korúak. Csupán egy LT—A periódusú példát tudunk erre említeni, Radovesice-ből (WALDHAUSER 1977., 8. á.).

2. c. A következő altípusként osztályozhatjuk a rövidebb oldalakon egy-egy cölöppel rendelkező épületeket, melyek közepén a hossz tengelyre merőlegesen is találtunk néhány cölöplyukat. Két lelőhelyen került elő ilyen konstrukciójú építmény (3. kép 5.; 7. kép 2.), habár az utóbbinál csak sejtethetjük ezt a rendszert, a részleges feltárása miatt. Az egyiket a LT—C₂, a másikat a LT—D periódusra keltezhetjük. A cölöpök alapján felvetődhet a kérdés, hogy kétoszlatú épületről van-e szó, vagy csupán a szelemenre merőleges tetőszerkezet alátámasztására szolgáltak? Az utóbbit tartjuk a valószínűnek. Az altípus legjobb analógiáját Szlovákiából, Cataj-ból ismerjük (KUZMOVÁ 1980., 3. á. 7.), de az i. u. II. századi példái is vannak Pannóniából (KOCZTUR 1972., 10., 16. ház).

3. Külön típust képvisel az a két ház, melynek oldalain több cölöp helyezkedett el nagyjából szabályos rendben, a valószínűleg vesszőfonatos oldalfalra utaló árokkal (3. kép 5.; 5. kép 4.). A felmenő falu épületek LT—C korúak. A késővaskorból egyelőre pontos analógiáját nem ismerjük ennek a típusnak. A római kori táci és adonyi házak ugyan hasonló cölöpszerkezetűek, de ezeknél csupán a cölöplyukakat lehetett megfigyelni, a gödör nélkül (KOCZTUR 1972., 7. ház, további párhuzamokkal). A Dunaujvárosban feltárt kisméretű avar házat (BÓNA 1973., 28—29.) és az orosházi Árpád-kori házat (MÉRI 1964., 3. kép) sorolhatnánk fel analógiaként, de ezek időben nagyon messze esnek a késővaskortól.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a különböző háztípusok egy településen belül is váltakoznak, azonos időszakon belül. Ezek után az a kérdés, hogy a különböző konstrukció esetleg funkcionális különbséget jelent? Nagyon nehéz ezt a kérdést eldönteni. Az épület használati módjára egyértelműen — a felépítés módján kívül — az épületen belüli objektumok, tárgyak utalhatnak, vagy az építmény teljesen speciális kiképzése. A választást az is nehezíti, hogy a házakban talált leletanyag nem minden esetben tükrözi a ház funkcióját, hisz a ház felhagyásakor beszórhatnak más hulladékanyagot is, mint ami a házban zajló élet velejárója volt. Ennek ellenére természetesen a különböző leletek nagyon jó adatokat szolgáltathatnak egy telep életére.

A Dél-Zalában feltárt 28 ház közül 6 esetben találtunk épületen belüli tűzhelyet, vagy kemencét. Ezeket valószínűleg lakóházaként használhatták. A padlószint mindegyiknél vagy erősen lejárta, vagy ledöngölt volt. Azoknál az épületeknél viszont, ahol nem találtunk tűzhelyet, vagy kemencét elképzelhető, hogy nyáron lehettek haszná-

latban, esetleg a hidegebb időszakban forró kövekkel biztosították a ház melegét. Mindezek csupán logikai feltevések és sajnos jelenleg még nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy kimondottan lakóházaként, műhelyként stb, használhattak egy-egy épületet.

Egyetérthetünk Bóna Istvánnal, aki a Közép- és Kelet-Európa földbeásott házaival kapcsolatban megjegyzi, hogy ezeket a kutatás sokszor „etnikus jelzőkkel” ruházza fel, pedig a lényeges összefüggés a „klímaviszonyoktól meghatározott hasonló életfeltételekben keresendő” (BÓNA 1973., 66—67.) A késő-vaskort megelőző időszak klímájának hidegebbre való fordulásával az ember kénytelen volt melegebb hajlékot készíteni magának és ennek kivitelezése elsősorban az adott földrajzi környezettől függött (HORVÁTH 1972., 88.). Dél-Zalában — a Kárpát-medence többi részéhez hasonlóan — elsősorban a fa jelentette a legfontosabb építési anyagot.

A Dél-Zalában talált késővaskori települések kivétel nélkül a folyómenti partokon helyezkednek el homokos, löszös, néha agyagos talajon, melyek a földművelésre és az állattenyésztésre egyaránt alkalmasak voltak. A késővaskori nyílt telepek Európa-szerte hasonló jellegűek voltak és a települések hálózata elsősorban a kisebb falvakból, majorságokból tevődött össze (PETRES 1971., 133.). A településszerkezetre nagyon jó adatokat szolgáltatott a Balatonmagyaród—Kiskányavár (6. kép) és a Nagykanizsa—Dávid dülő (12. kép) lelőhelyeken végzett ásások. Mindkét lelőhelyen a házak szinte sorban követik a homokos dombon a vízjárta partot. A többi lelőhelyen ilyen megfigyelésre nem nyílt lehetőség, a kisebb terület érintő feltárás miatt. Ha feltételezzük, hogy a Nagykanizsa—Dávid dülőben megfigyelt 11 lakóház (?) egyidejű és családonként 4—5 főt számítottunk, akkor a kis település lélekszáma nagyjából 50 lehetett. Ez pedig arányban áll a kis sírszámú kelta temetőkkal.

Korábban említettük, hogy ezek a kis települések, a kutatók egybehangzó véleménye alapján, nagyrészt mezőgazdasági jellegűek, kiegészítve az állattenyésztéssel (PETRES 1971., 133.; SZABÓ 1971., 34.). E tevékenységekre utaló számos adaton kívül nagyon jelentős lehetett a háziipari, kézművesipari munka is. A házakból felszínre került leletek egyértelműen bizonyítják, hogy ezeken a telepeken számos, ún. „kiegészítő” tevékenységet is folytattak: szinte mindegyik házból került elő a szövés-fonásra utaló lelet; a vas megmunkálására 11 objektumnál találtunk nyomot, míg a bronzművészetre 3 helyen; a fazekas mesterség kétségtelen bizonyítéka a Garabonc—Ófaluban talált fazekaskemence és a két másik lelőhelyen előkerült rostélydarab, valamint a balatonmagyaród—kiskányavári lelőhely grafittömbjét is ideszámíthat-

juk. E sokoldalú tevékenység más területeken is jelentkezik (PETRES 1971., 133—135.) és szinte azt kell mondanunk, hogy ezek a települések „ön-ellátóak” voltak.

Dél-Zalában a késővaskorból magaslati, erődített települést nem ismerünk, kizárólag nyílt telepeket találtunk.

IV. Összefoglalás

Dél-Zala késővaskori nyílt településeinek vizsgálatánál elengedhetetlen, hogy néhány szót említsünk a területen feltárt kelta temetőkről, ahová e telepek lakói temetkeztek. A rezi, a magyarszerdahelyi és a miklósfai temetők közül a miklósfai a legfiatalabb (Lásd: KELTA CORPUS; HORVÁTH 1979.). Feltűnő, hogy mindegyik temető használatára a LT—C₂ végén fejeződik be. Korábban a magyarszerdahelyi temetővel kapcsolatban azt írtuk, hogy a temető elhagyását esetleg összekapcsolhatnánk a II. század utolsó harmadában lezajló kimber vándorlással (HORVÁTH 1979., 65.). Ezt az óvatos fogalmazást annál is inkább tettük, mivel a temetők megszűnésének magyarázatára egy valószínűbb verzió kínálkozik. Franciaországtól Szlovákiáig általános az, hogy a temetők nagy többsége a közép LT végén megszűnik. A legtöbb kutató ezt egy mélyreható gazdasági—társadalmi változásra vezeti vissza (KRÄMER 1962., 307.; WALDHAUSER 1974., 241.; PAULI 1980., 36.). Nem véletlen, hogy az oppidumok, az erődített magaslati telepek — a törzsi és gazdasági központ szerepével — kialakulása, a pénzverés megindulása éppen az előző periódus temetőinek megszűnésével esik egybe (BENADIK 1977., 27.).

A fenti megállapítások Délnyugat-Dunántúlra is érvényesek lehetnek, azonban így látszólagos elmentmondás adódhat. Tudniillik, ha az általános helyzetet — a LT—C végén megszűnő temetők és a kialakuló központok közötti kapcsolat — szorosabban vizsgált területünkre akarjuk elfogadtatni, akkor joggal vetődik fel a kérdés, hogy területünkön hol vannak az oppidumok, vagy a magaslati telepek? Az egyik magyarázat az lehetne, hogy a korábbi kutatatlanság miatt nincs tudomásunk ilyen központról. Az utóbbi évek intenzív munkája azonban mindenképpen szolgáltatott volna adatokat erre vonatkozóan. Egyedül a Zalaszentiván—Kisfaludihegy lelőhely jöhetne számításba, ahol egy korábbi földvárát a kelták is valószínűleg felhasználták (KELTA CORPUS, 132.). Ez a lelőhely azonban semmiképpen sem hasonlítható pl. a szalacsikai, vagy a regölyi magaslati telepekhez. Dél-Zalában a jelenleg ismert 53 késővaskori le-

lőhely közül 16 lelőhely sorolható a korszak utolsó periódusába (HORVÁTH 1979., 95—96.), tehát az erődített telep, vagy esetleg oppidum hiánya ellenére számos LT—D kori teleppel és temetővel számolhatunk területünkön.

A Dunántúl keleti és nyugati felét összehasonlítva, a késővaskor utolsó századában egyértelműen a keleti terület az, ahol ez a társadalmi—gazdasági változás sokkal szembetűnőbben jelentkezik a régészeti anyagban. Ha ennek a változásnak egyik ismervét, a kelta pénzverést vesszük vizsgálat alá, akkor egy újabb szemponttal bővíthetjük eddigi ismereteinket. Amennyiben igaz, hogy egy bizonyos típusú pénz nagyrészt az azt verő törzs szállásterületén belül használták, úgy azok lelőhelyei nagyvonalakban körülhatárolhatják a törzsek területét (KERÉNYI 1953—54., 4.; KERÉNYI 1959—60., 5.). Figyelemre méltó, hogy Délnyugat-Dunántúlon eddig nem került elő kelta pénz, holott a Kárpát-medence többi részén eléggé sűrűn előfordul (PINK 1939., Lelelőhelytérkép). Ebből az következik, hogy területünkön olyan lakosság élt az i. e. I. században, amelyik nem vert pénzt és a szomszédos területek pénzei sem fordultak meg kezükben. Ez a negatívum mindenképpen egy társadalmi—gazdasági fejlődésben elmaradottabb területet és talán törzset sejtet. A Nyugat-Dunántúlon a legdélibb pénzlelőhely a Rába melletti Körmen (PINK 1939., 102.) és délen csak a Drávától délebbre fordulnak elő pénzek (MÓCSY 1974., 30.). A pénzek hiánya területünkön többféleképpen magyarázható: 1. Amennyiben Délnyugat-Dunántúl még a boi hatalmi szférába tartozott az i. e. I. században, úgy ez a kapcsolat nem jelentette a boi pénzverés jelentkezését ezen a részen. Így a feltételezett hatalmi csoportosulás minősége a boi szférán belül változó volt. 2. Délnyugat-Dunántúl már nem tartozott a boiok területéhez. Ebben az esetben egy társadalmi—gazdasági szempontból elmaradottabb törzset (?) tétélezhetünk fel itt. A Rába, a Balaton és a Mura által körülhatárolt területre jellemző a kelta pénzek hiánya és ha feltételezésünk igaz, akkor e törzs (?) szállásterülete is ez.

Ilyen megközelítés után úgy foglалhatjuk össze a Dél-Zalában feltárt, nyílt késővaskori településekhez tartozó házak feltárásának eredményeit, hogy a területünkre kizárólagosan ez a településtípus volt a jellemző, a települések lakói valamilyen elmaradottabb társadalmi—gazdasági körülmények között éltek, mint a környező területek és fő tevékenységük a földművelésen és az állattenyésztésen kívül megmaradt a háziipari és kézművesipari szinten.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENADIK 1977 = B. Benadik, Zur Datierung des jüngsten Horizontes der keltischen Flachgräberfelder im mittleren Donaugebiet. In: Symposion Ausklang der Latène-Zivilization... , Bratislava.
- BÓNA 1973 = Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Duna-újvárosban. Font. Arch. Hung.
- BÓNIS 1969 = É. B. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy—Tabán in Budapest. AH 47., Budapest.
- GOLDMAN 1971 = Goldman Gy., Késő La Tène-kori település Csongrád határában. MFME 1971/2., 53—61.
- HORVÁTH 1972 = Horváth L., Későkeltakori lakóház leletmentése Keszthely—Usztatón. VMMK 11., 85—88.
- HORVÁTH 1978 = Horváth L., Késővaskori lakóház Nagykanizsán. Zalai Gyűjtemény 8., 11—21.
- HORVÁTH 1979 = Horváth L., A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14.
- HORVÁTH 1983 = Horváth L., Előzetes jelentés a Nagykanizsa—Inkey sírkápolna melletti leltőhely feltárásáról. Zalai Gyűjtemény 18., 7—25.
- JEREM 1975 = Jerem E., Vaskori kutatások a Dél-Dunántúlon. SMMK 2., 269—274.
- KELTA CORPUS = L. Horváth, The surroundings of Keszthely. In: Corpus of celtic finds in Hungary. Transdanubia 1. 1987., 63—139.
- KERÉNYI 1953—54 = Kerényi A., A dunántúli barbárpénzeink egyik csoportja. NK 52—53., 3—4.
- KERÉNYI 1959—60 = Kerényi A., Sztálinvárosi kelta éremlelet. NK 58—59., 3—6.
- KOCZTUR 1972 = Kocztur É., Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. Folia Arch. 23., 43—58.
- KRÄMER 1962 = W. Krämer, Manching II. Germania 40., 293—317.
- KUZMOVÁ 1980 = K. Kuzmová, Nížinné sídliska z neskorej doby Laténskej v Strednom Podunajsku. Slov. Arch. 28., 313—340.
- MÉRI 1964 = Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füz. Ser. II. 12.
- MÓCSY 1974 = Mócsy A., Pannónia a korai császárság idején. 1., Budapest.
- NOVÁKI 1961 = Nováki Gy., Későkeltakori lakóházak Ivánban. Soproni Szemle 15., 247—251.
- PATAY 1959 = Patay P., Késővaskori ház Acsán. Folia Arch. 11., 39—44.
- PAULI 1980 = L. Pauli, Die Herkunft der Kelten. In: Die Kelten in Mitteleuropa. Salzburg, 16—24.
- PETRES 1971 = Petres É., A kelták Fejér megyében. Fejér megye története I., 3. Székesfehérvár.
- PINK 1939 = K. Pink, Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Diss. Pann. Ser. I. No. 15.
- PUSZTAI 1967 = Pusztai R., Késővaskori házak Lébényben. Arrabona 9., 5—11.
- SZABÓ 1971 = Szabó M., A kelták nyomában Magyarországon. Hereditas, Budapest.
- WALDHAUSER 1974 = J. Waldhauser, Die keltische Viereckschanzen in Böhmen. In: The Celts in Central Europe. Székesfehérvár, 235—241.
- WALDHAUSER 1977 = J. Waldhauser, Keltké sídliště u Radovesic v severozápadních Čechách. Arch. Roz. 29., 144—177.

Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitates Zala Auszug

Die Späteisenzeit-Forschung bleibt hauptsächlich die Freilegung der Siedlungen schuldig. Die Forscher interessieren sich zweifellos eher für die Ausgrabung der Gräberfelder, aber wir haben auch einen ziemlich großen Rückstand in dieser Hinsicht im Vergleich zu den benachbarten Ländern. Zur Abstellung dieser Mängel planten wir 1978 die intensive Untersuchung der späteisenzeitlichen Siedlungen. Zuerst wuchs die Zahl der freigelegten späteisenzeitlichen Häuser durch die Rettungsgrabungen, die nach den archäologischen Geländebegehungen durchgeführt wurden. Seit 1980 boten aber die Ausgrabungen am Klein-Plattensee Möglichkeiten, die späteisenzeitlichen Siedlungen gründlicher kennenzulernen. Dementsprechend konzentrierten sich die späteisenzeitlichen Siedlungsfreilegungen in der unmittelbaren Umgebung von Nagykanizsa und auf dem Gebiet des Klein-Plattensees.

In der vorliegenden Arbeit behandeln wir — auch die früher schon publizierten Häuser einbegriffen — Ausgrabungen von 15 Fundorten. Die Zahl der freigelegten späteisenzeitlichen Häuser liegt dadurch auf dem südlichen Teil des Komitates Zala bei 28. Das wird durch die Beschreibung eines Töpferofens, einer Feuerstelle und einer Grube ergänzt.

Die im Laufe der Siedlungsfreilegungen vorgekommenen Funde können in fast alle Perioden der Späteisenzeit datiert werden: die frühesten Funde stammen aus der LT—B₂/C₁—Periode (Nagykanizsa—Dávid—Flur), während die spätesten den Zeitabschnitt nach der römischen Eroberung (Sármellék—Egenföld, Bala-tongyörök—Kövesmező) vertreten.

Das im Laufe der Ausgrabungen freigelegte Fundmaterial wird in dieser Arbeit nicht behandelt, weil alle, seit 1975 zum Vorschein gekommenen, späteisenzeitlichen Funde in einer später zu erscheinenden Studie bearbeitet werden. Die bis 1975 gefundenen späteisenzeitlichen Funde wurden in dem Keltischen Korpus veröffentlicht.

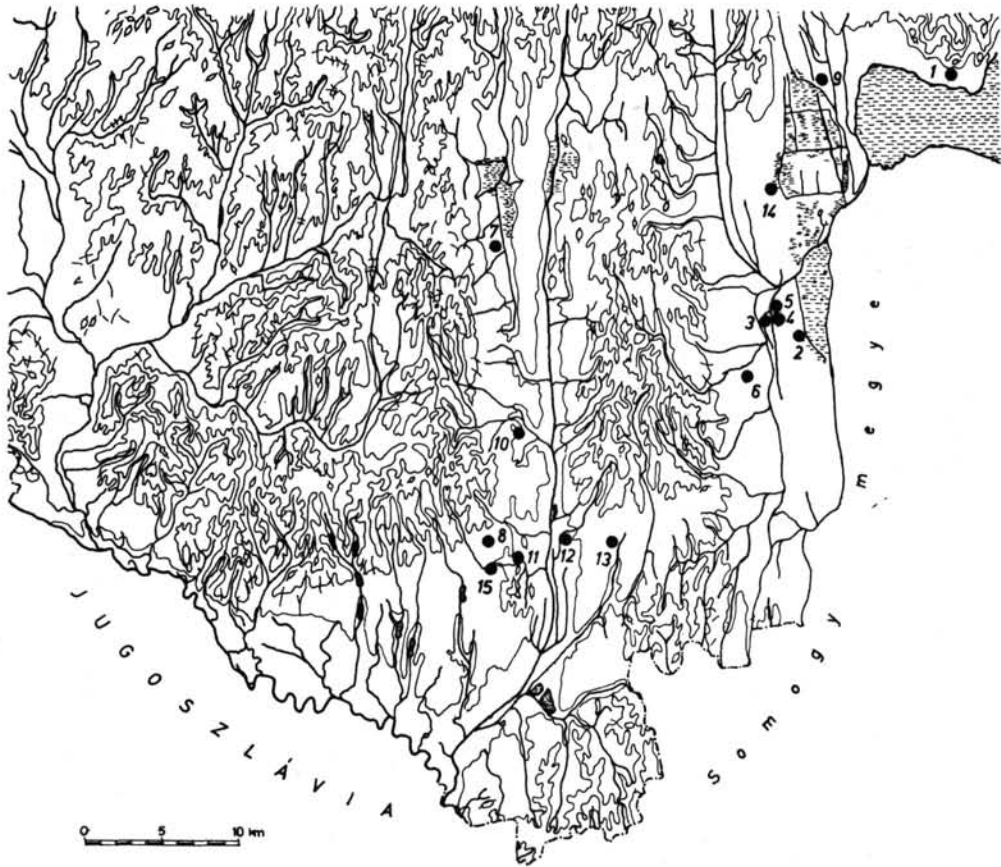
Nach der Einleitung werden die Ergebnisse der, auf dem südlichen Teil des Komitates Zala durchgeführten späteisenzeitlichen Siedlungsfreilegungen in alphabetischer Reihenfolge besprochen, dann folgt die Zusammenfassung der Haus- und Siedlungstypen. In dem letzten Kapitel werden die sich aus den Angaben ergebenden Ergebnisse summiert.

Unter den späteisenzeitlichen Gebäuden, die auf dem südlichen Teil des Komitates freigelegt wurden, gibt es keine, auf der Oberfläche gebauten Bauobjekte alle wurden in die Erde eingetieft. Aufgrund der Kon-

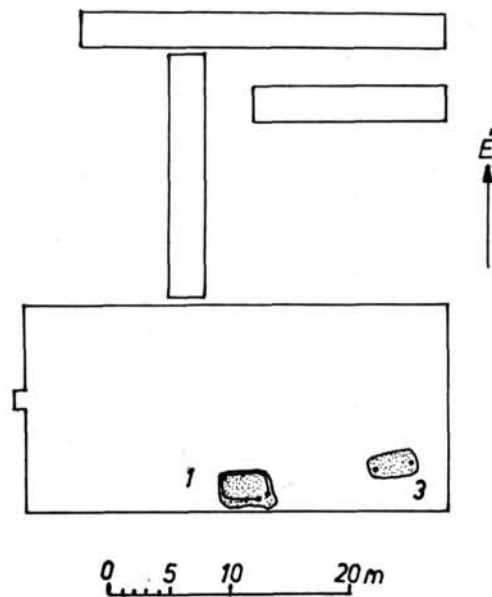
struktion können folgende Typen abgeordnet werden: 1. Bauten ohne Pfostenlöcher; 2. a) An den kürzeren Seiten der Häuser befindet sich je ein Pfostenloch. Auch auf dem behandelten Gebiet ist dieser der häufigste Typ; 2. b) Variation des vorigen Typs: auch außerhalb des Gebäudes findet man zu dem Haus gehörende Pfostenlöcher; 2. c) In der Längsachse befindet sich je ein Pfostenloch, aber es gibt auch noch in der Mitte des Hauses einige Pfostenlöcher; 3. Zwei Häuser, an deren Seiten mehrere Pfosten standen, vertreten einen Sondertyp. Die Gräben deuten auf Flechtwerk bestehende Seitenwände an.

Zusammenfassend ist festzustellen, daß die verschiedenen Haustypen auch innerhalb einer Siedlung in dem gleichen Zeitabschnitt wechseln. Die Funktion der Häuser ist leider noch nicht in jedem Fall bestimmbar, aber der Großteil funktionierte zweifellos als Wohnhaus. Die Siedlungen liegen ausnahmslos auf Hängen längs der Flüsse, wo der Boden sandig, lößig, selten lehmig, also zum Ackerbau und zur Viehzucht gleichermaßen geeignet ist. Die späteisenzeitlichen offenen Siedlungen waren in ganz Europa von ähnlichem Charakter und das Netz der Siedlungen setzte sich in erster Linie aus kleineren Dörfern und Meierhöfen zusammen. Außer des Ackerbaues und der Viehzucht könnten auch das Hausgewerbe und Handwerk, deren Spuren fast überall aufzufinden sind, ziemlich bedeutend gewesen sein. Auf dem südlichen Teil des Komitates Zala sind späteisenzeitliche befestigte Höhensiedlungen nicht bekannt; ausschließlich offene Siedlungen kommen hier vor. Diese Siedlungen waren aber „autarkisch“.

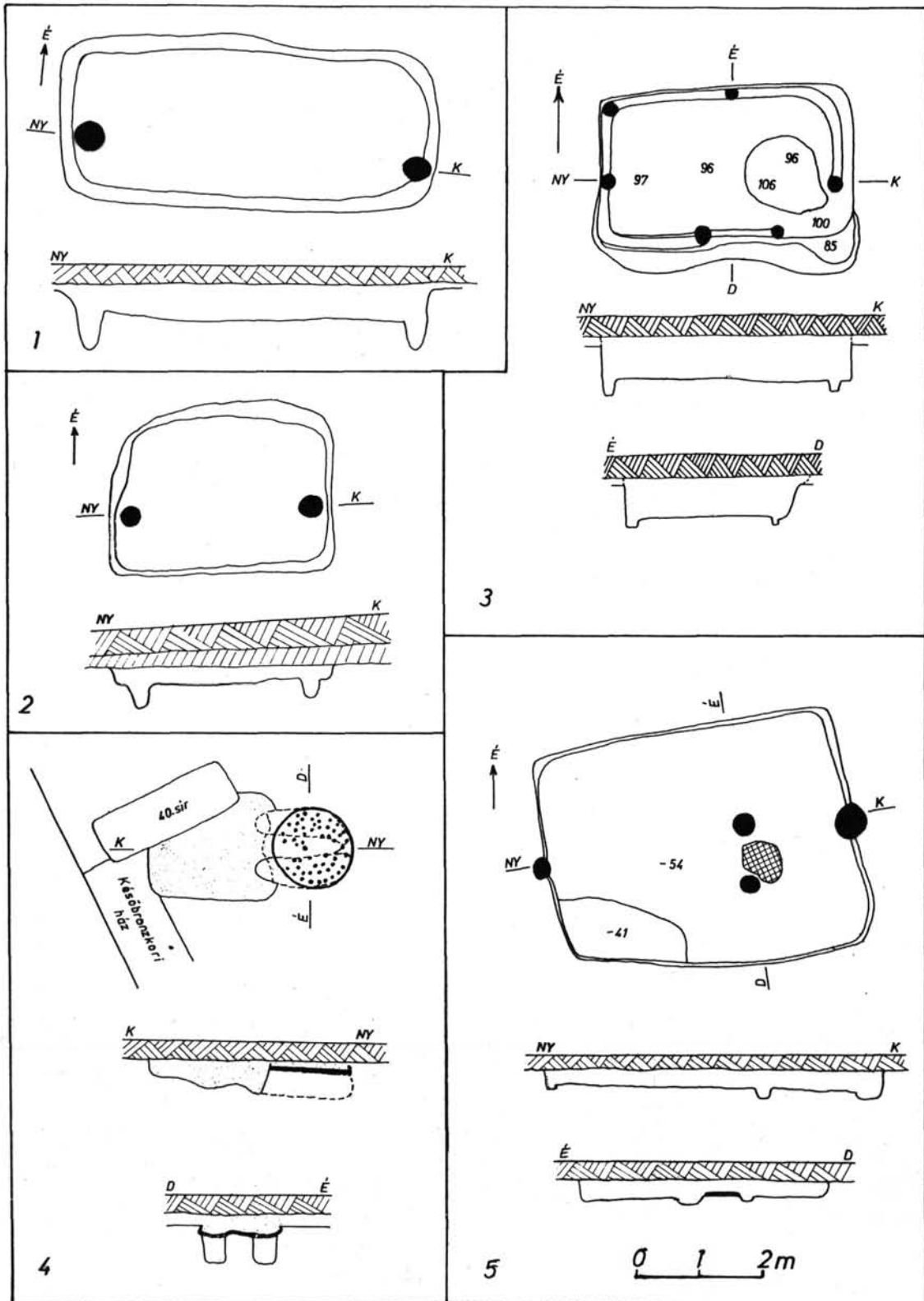
Auf unserem Gebiet kann man die, für das letzte Jahrhundert der Späteisenzeit charakteristische wirtschaftlich-gesellschaftliche Entwicklung, für die sonst die Herausbildung von Stammes- und Industriezentren kennzeichnend ist, verfolgen. Auf dem südlichen Teil des Komitates Zala fehlen z. B. die keltischen Münzen völlig. Nach dieser Annäherung können die Ausgrabungsergebnisse der, auf dem südlichen Teil des Komitates Zala freigelegten, offenen, späteisenzeitlichen Siedlungen folgendermaßen zusammengefaßt werden: für unser Gebiet war dieser Siedlungstyp ausschließlich charakteristisch; die Bewohner der einzelnen Siedlungen lebten unter zurückgebliebenen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Umständen als die der benachbarten Gebiete; außer des Ackerbaus und der Viehzucht beschäftigten sie sich auch mit Hausgewerbe und Handwerk.

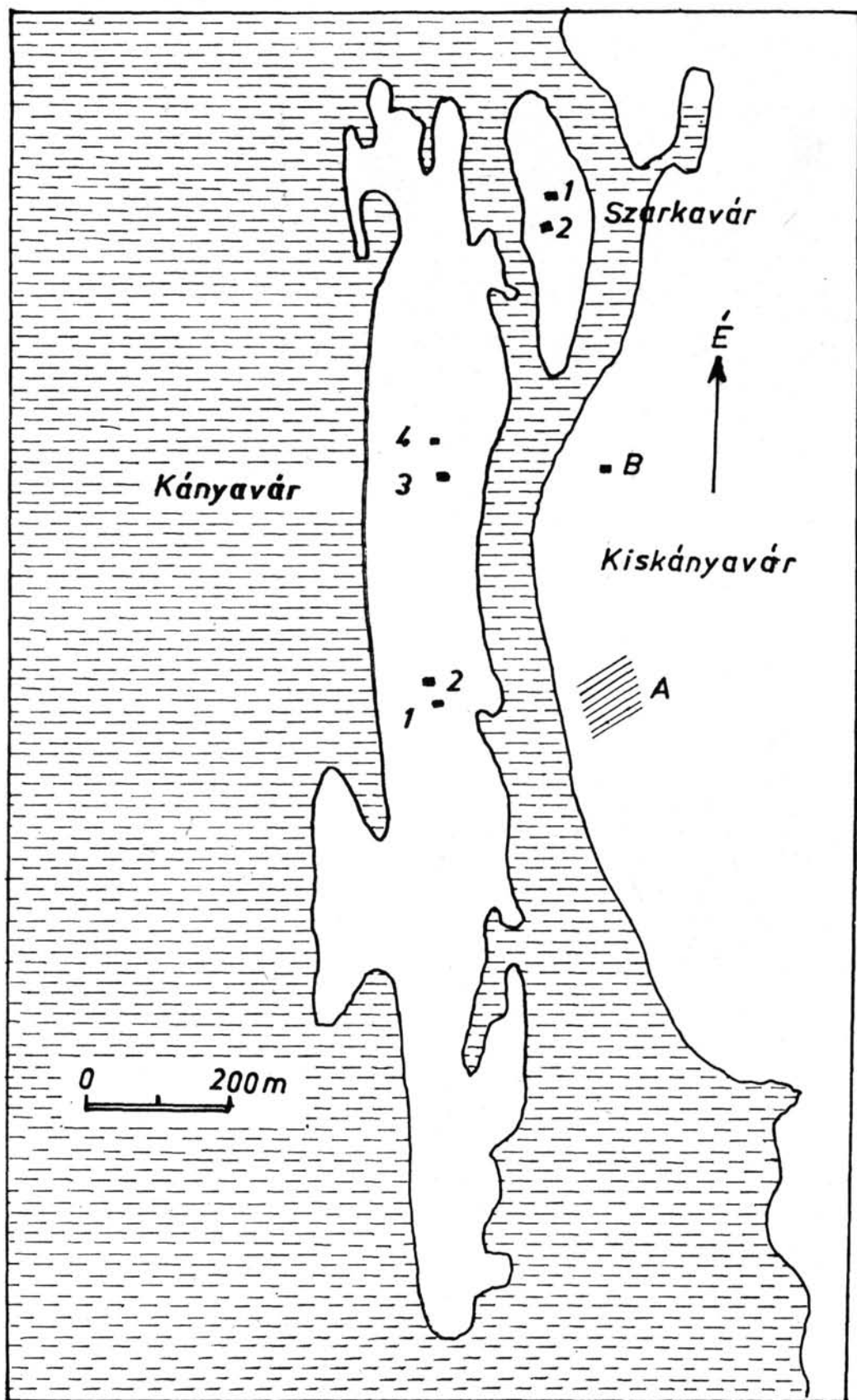
1. kép: Késővaszkori település-feltárások Dél-Zalában.
(A lelőhelyek sorszáma megegyezik a leírásban szereplőkkel.)

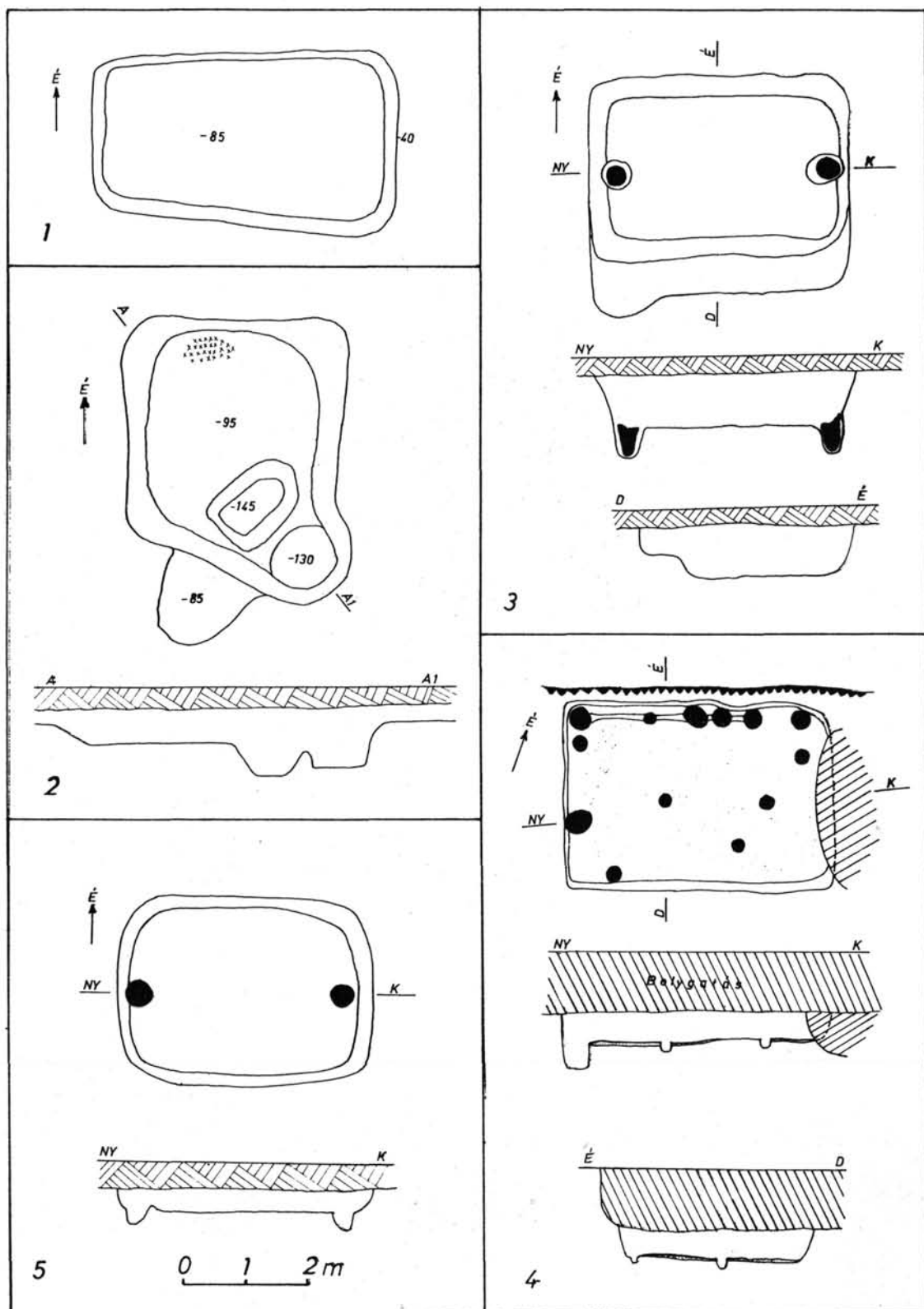
2. kép: Balatonmagyaród—Homoki dűlő

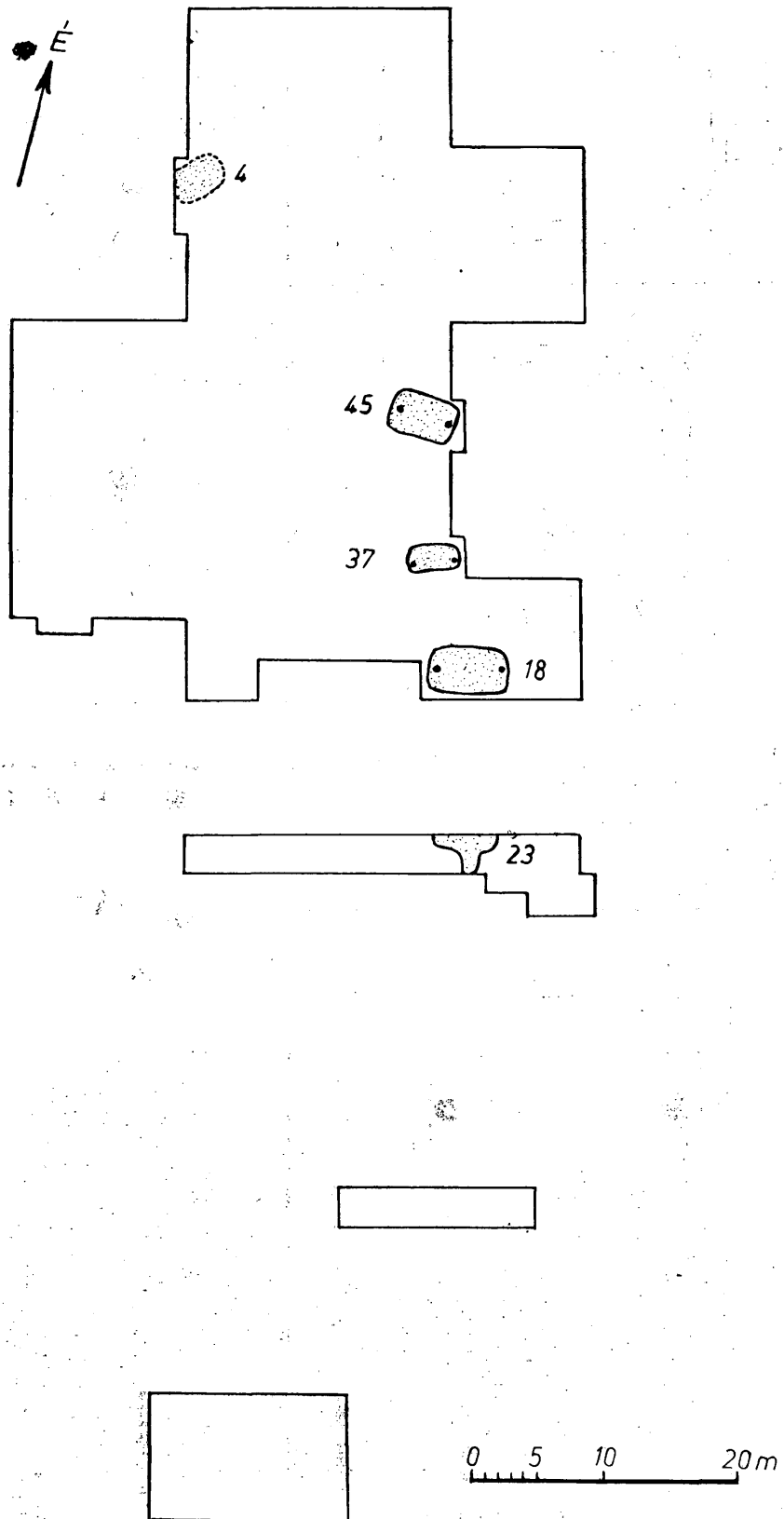
3. kép: 1: Garabonc—Ófalu, 2. obj.; 2: Balatonmagyaród—Homoki dűlő, 3. obj.; 3: Balatonmagyaród—Homoki dűlő, 1. obj.; 4: Garabonc—Ófalu, 3. obj.; 5: Garabonc—Ófalu, 4. obj.

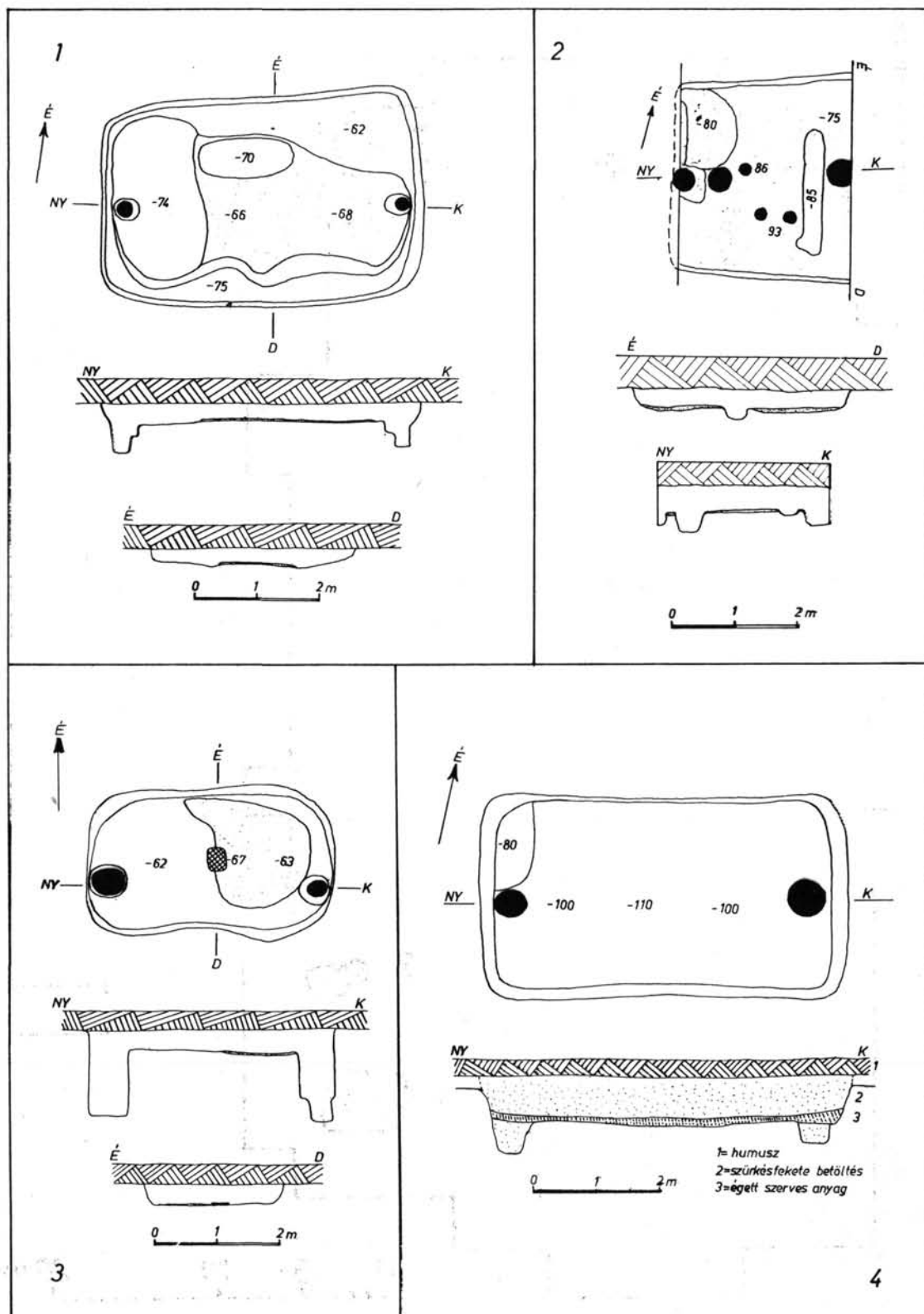
4. kép: Balatonmagyaród—Kányavár—Kiskányavár
—Szarkavár lelőhelyek.

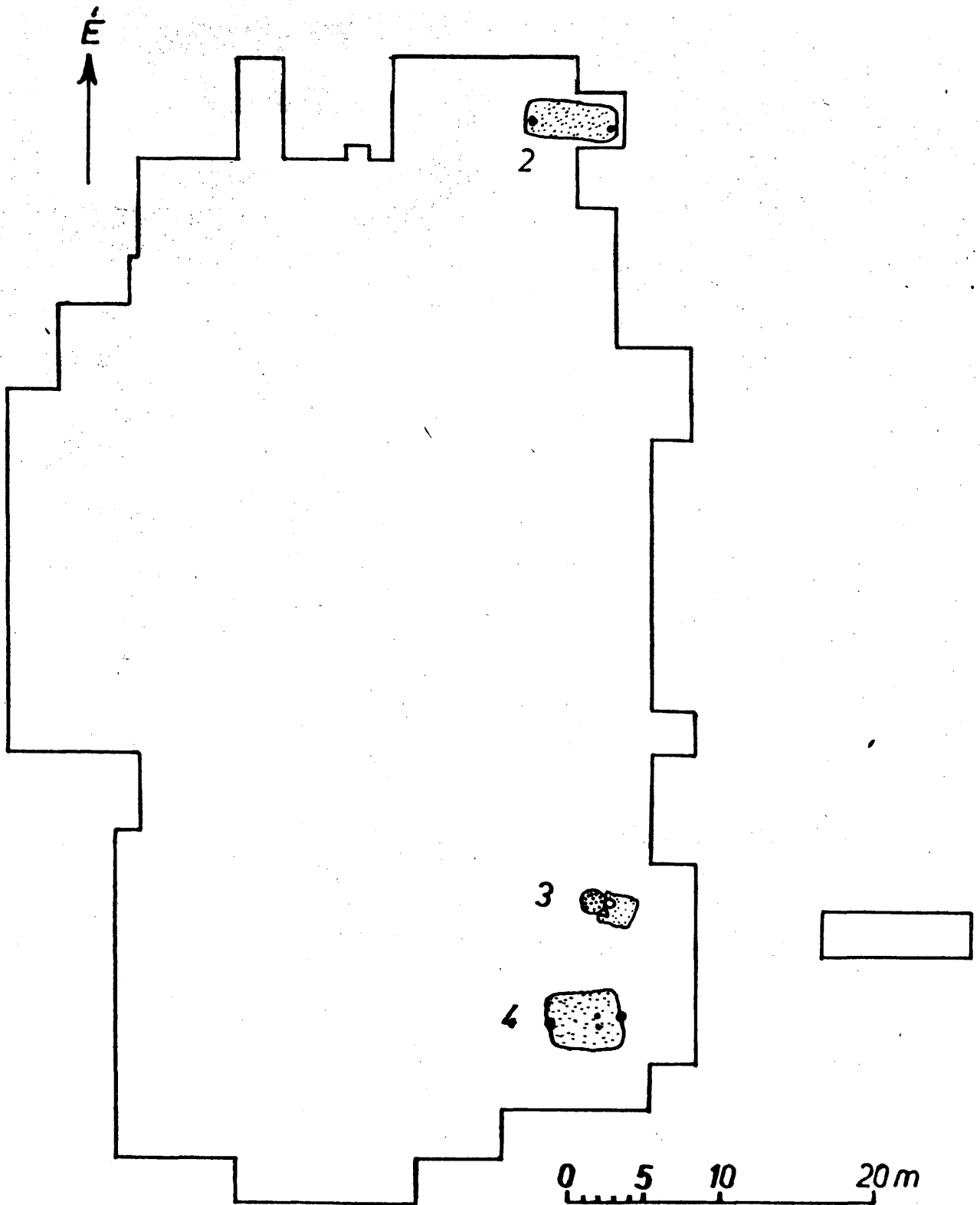
5. kép: 1: Balatonmagyaród—Kányavár, 1. obj.; 2: Balatonmagyaród—Kányavár, 2. obj.; 3: Balatonmagyaród—Kányavár, 4. obj.; 4: Balatonmagyaród—Kányavár, 3. obj.; 5: Hahót—Tsz major.

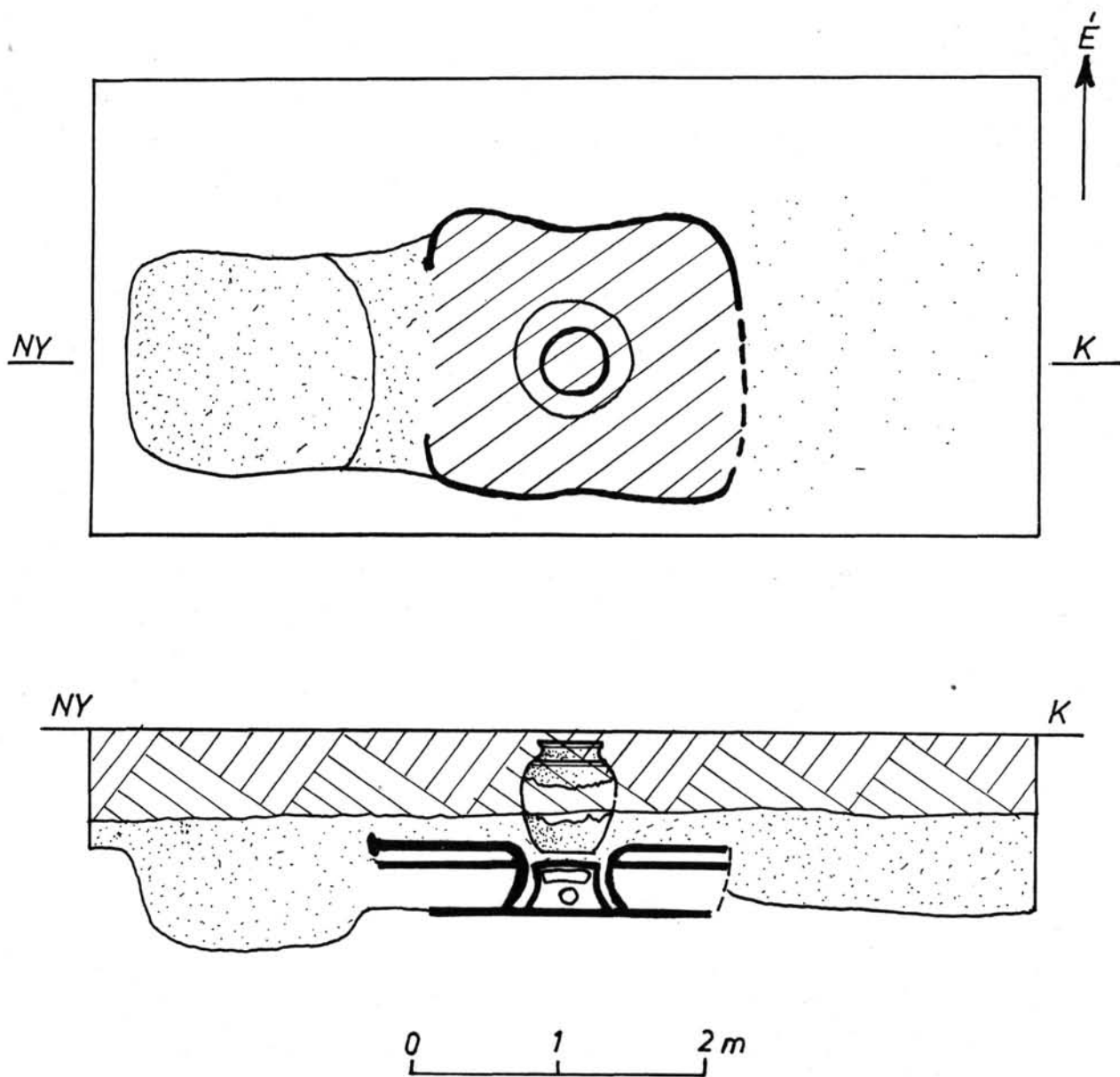
6. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár „A” lelőhely

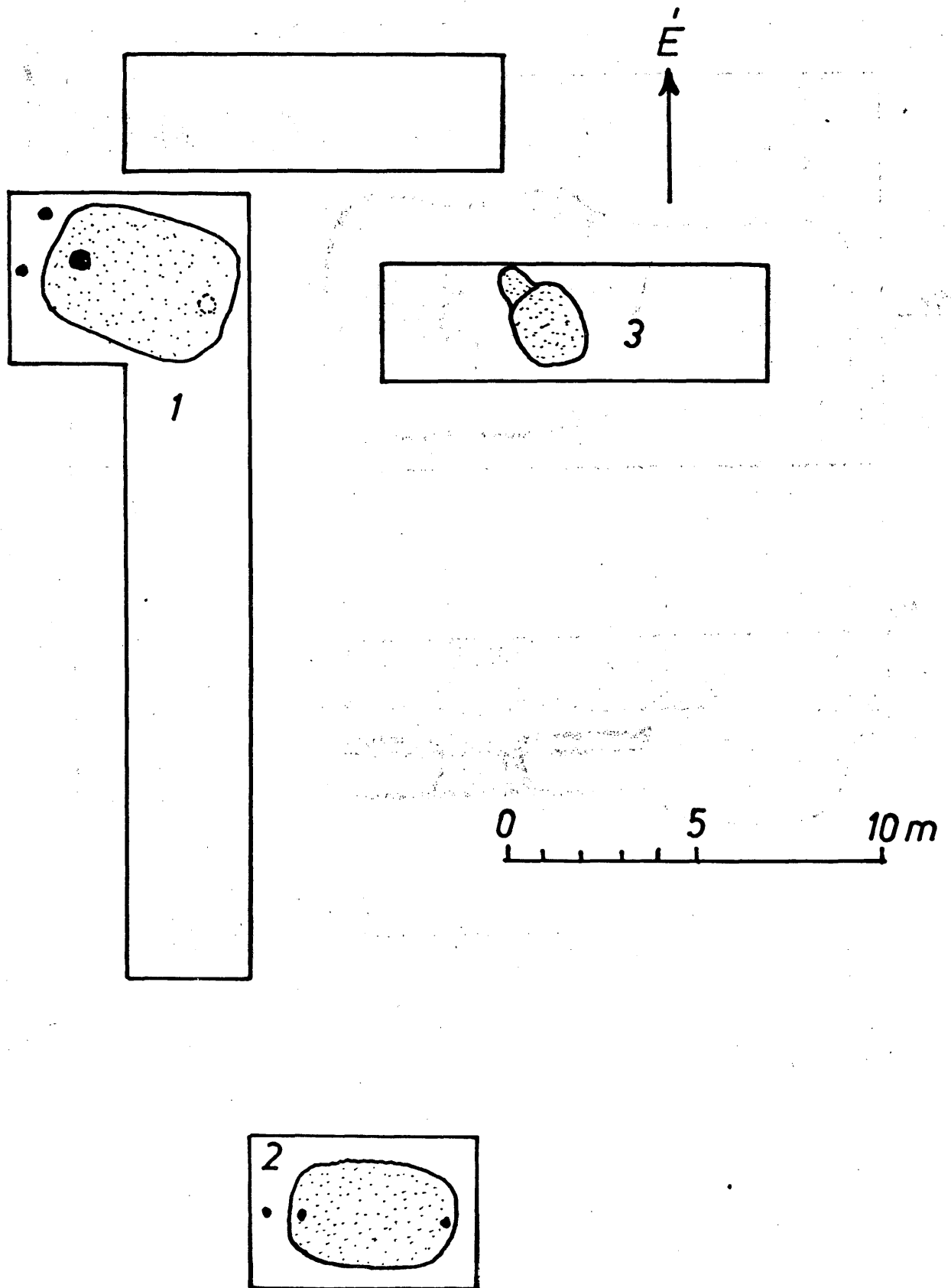
7. kép: 1: Balatonmagyaród—Kiskányavár „A”, 45. obj.; 2: Balatonmagyaród—Kiskányavár „B”, 8. obj.; 3: Balatonmagyaród—Kiskányavár „A”, 37. obj.; 4: Balatonmagyaród—Kiskányavár „A”, 18. obj.

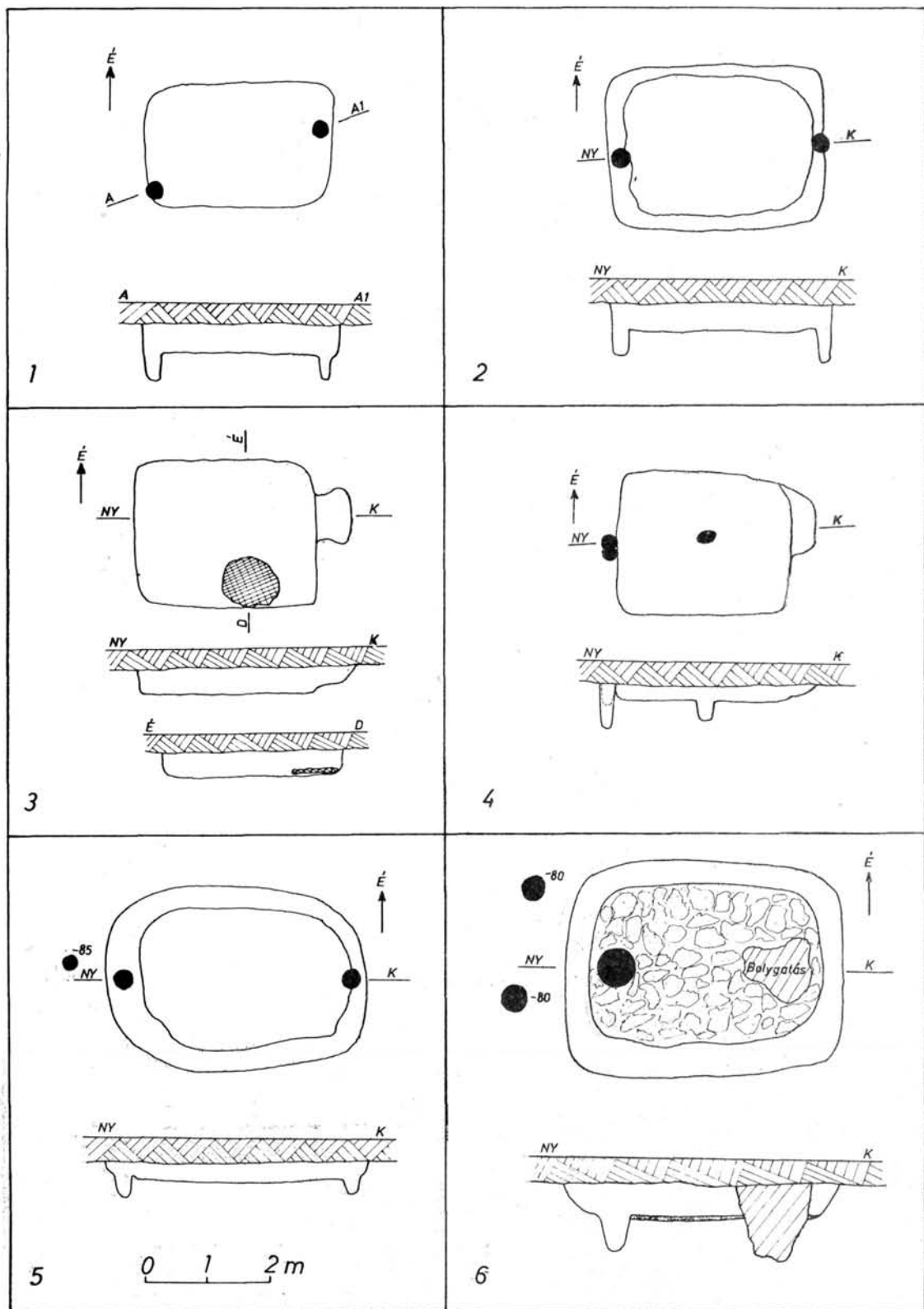
8. kép: Garabonc—Ófalu

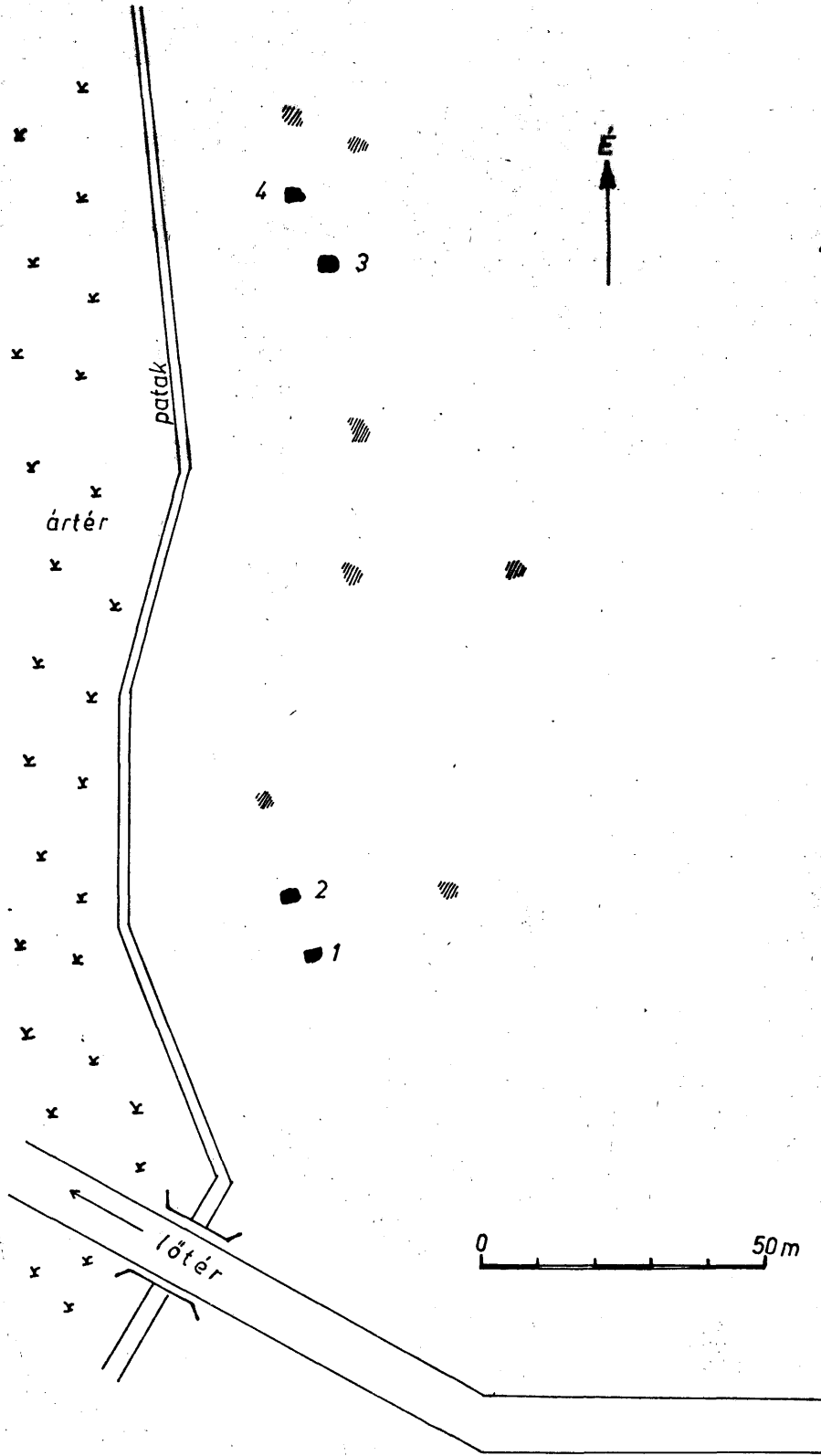
9. kép: Homokkomárom, 1. obj.

10. kép: Magyarszentmiklós—Újréti dűlő

11. kép: 1. Nagykanizsa—Dávid dűlő, 1. obj.; 2: Nagykanizsa—Dávid dűlő, 3. obj.; 3: Nagykanizsa—Dávid dűlő, 2. obj.; 4: Nagykanizsa—Dávid dűlő, 4. obj.; 5: Magyarszentmiklós—Újréti dűlő, 2. obj.; 6: Magyarszentmiklós—Újréti dűlő, 1. obj.

12. kép: Nagykanizsa—Dávid dűlő

Maróti Éva:

Római kori pecsételt kerámia Nyugat-Pannoniában

A Római Birodalom Pannonia tartományában alakult ki és főként itt terjedt el az a jellegzetes anyagscsoport, melyet a kutatás pannoniai pecsételt kerámiának nevez. Ez a leletanyag azonban nem egységes, a kerámiaanyag időben és térben — előfordulási helyük szerint — több csoportra osztható. Területileg három nagyobb egységet különíthetünk el, a dél-pannoniai, a kelet-pannoniai és a nyugat-pannoniai csoportot (1. kép).

A dél-pannoniai csoport elterjedési területe a Dráva—Száva köze, Pannonia és Moesia, a gyártó műhelyeket is itt kell keresnünk. Nagy L. Sisciában feltételez egy ilyen műhelyt, mely azonos volt a terra sigillaták gyárával (NAGY L. kézirat, 57. o.). A sigillata gyár lokalizálását a legújabb kutatás nem támasztja alá — egy tálnegatív alapján inkább Margumot tartják a gyártási helynek (GABLER 1976, 34. o. 5. j.). A leletcsoport lelőhelyei: Ljubljana (EMONA) (PLESNIČAR—GEC 1972, 176. o. 141. sír 6. edény, XXXIX. t.); Drnovo (NEVIODUNUM) (PETRU—PETRU 1978, 72. o., 81. o. XXXIV. t. 1—2., LIII. t. 4.=LXIX. t. 1. sor 2. kép); Zagreb—Stenjevec (HOFFILLER 1907a 169. o. 67. kép 9., 11—12., 170—171. o., 177. o.; GREGL 1981, 62., 96., 109. sír); Sisak (SISCIA) (NAGY L. kézirat 56—57. o., 155—156. kép, 157/1—7. kép); Dalj (TEUTOBURGIUM) (BRUKNER 1981, 76. o. 50. t. 14.); Novi Banovci (BURGENAE) (BRUKNER 1981, 76. o. 50. t. 13.); Zemun (TAURUNUM) (BRUKNER 1981, 76. o. 50. t. 8—10); Beograd (SINGIDUNUM) (BOJOVIĆ 1977, 73. o. 136—143., XII. t. 136—143.); Dolnja Lomnica (HOFFILLER 1907b, 207—208. o.; NAGY L. kézirat 54. o.).

Az edényformák közül gyakori a félgömb alakú, kissé behúzott peremű, kelta eredetű tálforma, a Drag 35—36 és a Drag 37 formák variánsai. Díszítésükre a sávos elrendezés jellemző, a rozetták és levelek sora néha fogaskarcolt sávokkal változik. A tálak színe szürke vagy vörös.

A déli csoport datálása az i. sz. I. sz. 2. felétől (GREGL 1981) a II. századig terjed (NAGY L. kézirat, 54. o. 57. o.; BRUKNER 1981, 76. o.), tehát az egyik legkorábbi csoport. Az áruk elterjedése a folyók mente, főleg a Száva menti települések.

Ennek oka valószínűleg a vízi szállítás egyszerűsége volt a szárazföldivel szemben.

A kelet-pannoniai csoport elterjedési területe főleg Kelet-Pannonia; Aquincum, Gorsium és Brigetio környéke, de a vele szomszédos Barbaricum-ba is elkerültek edényei, pl. Szlovákia területére (KOLNÍK 1958, 61—70. o.; KREKOVIC 1982, 352—353. o.) és a mai Pest megye területére (MARÓTI 1985, 123—124. o., XV. t. 10—13.).

Műhelyei valószínűleg Aquincumban voltak, de ehhez a csoporthoz sorolhatjuk még a brigetioi és a tartomány belsejében, Gorsiumban működött műhelyeket is. A csoportra jellemző a változatoság: az edényformák közül kezdetben a laposabb formák és a kelta eredetű, félgömb alakú, alacsony talpgyűrűjű tálak voltak kedveltek, melyeknek belső részén volt a díszítés. Később a „rómaiabb” formák, a Drag 37 típus variánsai lettek kedveltebbek, ezeken már a külső paláston volt a díszítés. Kezdetben színük főleg szürke, a későbbi termékeknél a vörös szín dominál. Legkorábbi műhelyei az i. sz. I. század végén már működtek, ezek belső részükön 2—4, sugarasan elhelyezett levélbéllyeggel díszített tálakat gyárthattak (PÓCZY 1952, 103. o.). Virágkora az I. sz. vége—II. sz. eleje, Traianus—Hadrianus kora (NAGY L. 1942, 257. o.), amikor az ún. „Resatus-féle” áruk készültek, melyek már rómaiak forma- és mintakincsrel rendelkeztek (PÓCZY 1952, 103. o.). A pecsételt edények gyártása a II—III. században is tovább folyik (NAGY L. 1942, 627—636. o.; PÓCZY 1952, 103. o.; PÓCZY 1956, 73—136. o.).

A nyugat-pannoniai csoport elterjedési területe Pannonia nyugati része és a vele határos Noricum keleti határvidéke, Dél-Pannonia nyugati területei — főleg a Borostyánút környéke (2. kép). Műhelyei valószínűleg Bécsben (VINDOBONA) (MÓCSY 1954, 187. o.), Szombathelyen (SAVARIA), esetleg Zalalövön (SALA) és Hosszúvölgyben (HORVÁTH 1981) lehettek. A Győrben (ARRABONA) vagy környékén feltételezett műhely (NAGY L. 1942, 258. o.; SZÓNYI 1976, 27. o.) területileg ide sorolandó, de mivel áruai még nem ismertek, így csak feltételelesen kapcsoljuk ide. Területileg szintén ebbe a csoportba tartozna Hosszúvölgy is, de a dara-

bokról oly kevés információnk van, hogy azok alapján nem tudjuk eldönteni, hogy ide sorolhatjuk-e őket.

A csoport két, jól elkülöníthető részre osztható. Az első, a korai csoport az I. sz. vége—II. sz. elejére keltezhető (MÓCSY, 1954, 187. o.; GABLER 1977, 226—227. o.). Ezek általában alacsony talpgyűrűs, félgömb alakú, kelta eredetű tálformák, belső részükön jellegzetes levéllenomattal díszítettek. Színük általában szürke.

A későbbi csoport a III. századra datálható (GABLER 1977, 228—229. o.). Színük narancsszínű vagy vörös, formájuk a Drag 37 típus magasabb oldalú, megtörő profilú variánsai, külső részükön egy vagy több sorban rozetták, levelek vagy egyéb idomok díszítik. A sorok közé gyakran elválasztó vonalat húztak.

A nyugat-pannoniai csoport lelőhelyei közül csak korai típusú darabok kerültek elő a következő településeken: Balatonyörök—Kövesmező (Kat. 1.), Csonkahegyhát—Szentiván (Kat. 2.), Donnerskirchen (Kat. 4.), Egregy (Kat. 5.), Felsőpaty (Kat. 6.), Keszthely, Felső Dobogó (Kat. 8.), Klosterneuburg (Kat. 9.), Magyarszerdahely (Kat. 10.), Ptuj (Kat. 12.), Spodnja Nova vas (Kat. 14.), Szombathely (Kat. 15.), Szöny (Kat. 16.), Varaždinske Toplice (Kat. 17.), Winden am See (Kat. 19.), Zalaszentgrót (Kat. 22.) és Deutsch Altenburg (Kat. 3.).

Korai és késői típusú anyag került elő Wien (Kat. 18.) és Zalalövő (Kat. 21.), csak késői típusú pedig Podersdorf am See (Kat. 11.), Sopron (Kat. 13.) és Wurzhofen (Kat. 20.) lelőhelyekről.

(Az itt következő katalógusban — a leletek nagy száma miatt — az anyagból csak válogatást közlünk, az itt bemutatott lelőhelyek közül Szombathely, Wien és Zalalövő leletanyaga nem teljes.)¹

KATALÓGUS

1. Balatonyörök—Kövesmező

A lelőhelyen római kori vicus leletmentését végezték el, a településnek egy II. századi és egy IV. századi periódusát lehetett elkülöníteni. „A koracsászárkori anyagból említésre méltóak az amphora töredékek, a szürke bepecsételt kerámiadarabok és a festett edénytöredékek. Feltűnően kevés a terra sigillata.” (BILKEI—MÜLLER 1980, 28. o.).

Az itt előkerült mindhárom pecsételt töredék szürke színű, nagyon kopott felületű, díszítésük alig látható. Közülük az egyik Drag 37 tál apró oldaltöredéke, talán az egyik zalalövői darabon (8. kép 6.) látható, rombusz alakú, vonalkázott felületű motívum részletével (3,5x2,3x0,4—0,5 cm). A másik darab szintén Drag 37 típusú edény perem-oldaltöredéke — talán rozetta vagy tojásszem részletével (5,9x3,0x0,5—0,7 cm). Harmadik töredékünk talpgyűrűs tál alsó részéből származik,

belsejében egy 3 részes szőlőfürt elmosódott képe (6,6x4,1x0,4—0,2 cm). (A darabok a KBM-ben vannak, leltározatlanok. Itt köszönöm meg az ásatóknak, Bilkei Irénnek és Müller Róbertnek, hogy publikálatlan anyagukat közlésre átengedték.)

2. Csonkahegyhát—Szentiván

A Csonkahegyhátról Kustánszegre vezető úttól délre, a Kislengyel patak bal partján, a mocsaras rétbe nyúló domb tetején, a középkori templom és település ásatása során egy római kori putriból került elő egy valószínűleg a nyugat-pannoniai csoport korai részébe sorolható töredék (MÜLLER 1971, 17. o. 6. lh.). „Talptöredék. Jól iszapolt anyagú, szürke színű, sötétszürke festésű edény talpgyűrűs töredéke, belső oldalán bepecsételt levéldísz és árkolt vonal. 4,3x3,6x2,5 cm” (ZGM 68.13.38. — a darab az 1980-as revíziókor megvolt, de 1984-ben nem találtuk.)

3. Deutsch Altenburg (CARNUNTUM)

A carnuntumi feltárások során előkerültek pannoniai szürke edények, de az egyéb leletanyaghoz képest aránylag csekély a publikált töredékek száma.

A légió tábor területéről két töredék ismert:

3.1. Világosszürke, jól iszapolt, fényes fekete felületű, alacsony talpgyűrűjű tál aljtöredéke. Belül többsoros fogaskarcolt koszorúban érezett, rövid száras, háromszögletű, bepecsételt levél (Tá: 9 cm). (GRÜNEWALD 1979, 32. o., 17. t. l.) 3. kép 1*

A levélhez nagyon hasonló ismertek Gorsiumból (KOCZTUR 1974, 91. o. 362. sz., 144. o. VI. t. 5. — IKM 64.167.70.; IKM 54.51.5—8. — Koczturn É. cédulája alapján).

3.2. Világosszürke, jól iszapolt, barna foltos fekete, magas talpgyűrűs tál aljtöredéke ovális, kettévágott termésre emlékeztető motívumokkal (Tá: 7 cm). (GRÜNEWALD 1979, 32. o., 17. t. 2.) 3. kép 2*.

Pontosan ugyanilyen motívummal díszített töredék ismert Zalalövőről (8. kép 9.)

A canabae leletei:

3.3. Szürke, fényes fekete bevonatú, talpgyűrűs aljtöredék, belsejében stilizált, kettős levéllel (lh: VII. épület; Tá: 7,4 cm). (GROLLER 1907, 24. o. 10 6. kép). 3. kép 3*.

Hasonló levelet ismerünk Gorsiumból, Tác—Margitteleről (IKM 64.167.6. — Koczturn É. cédulája alapján).

3.4. Világosszürke, sötétszürke felületű tál aljtöredéke, belső részén 4, szimmetrikusan elhelyezett, kerekded levéllel (lh: forum; Tá: 5,6 cm). (GROLLER 1905, 152. o. 101/4. kép; VETTERS 1970, 61. o. 10. kép). 3. kép 4*.

Hasonló darab ismert Szombathelyről (6. kép 1.) és a carnuntumi municipiumból (REINFUSS 1963, 57. o., XI. t. 7.).

3.5. Világosszürke, sötétszürke felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke. A belső rész díszítéséből két nagy, kerekded, erezett levél és három kisebb, a nagyobbak csúcsához és oldalához csatlakozó levélke maradt meg (lh: forum; Tá: 7 cm). (GROLLER 1905, 152. o. 101.5. kép; VETTERS 1970, 61. o. 10. kép). 3. kép 5*. Darabunkhoz teljesen hasonló töredék még egy ismert Carnuntumból (REINFUSS 1963, 57. o., XI. t. 8.) és egy Szombathelyről (5. kép 2.).

3.6. Világosszürke, fényes felületű, talpgyűrűs tál, belül nagy, erezett, pontozott felületű levéllel (lh: 691. parcella). A publikálók a darabot a II. századra keltezik (FARKA—GRÜNEWALD 1979, 435. o. 442. kép) 3. kép 6*.

Nagyon hasonló levélmotívum szerepel egy zalalövői töredéken négyszer (8. kép. 3.). Terra sigillatákról hasonlóan megfogalmazott levélmotívumot ismerünk (KNORR 1952, 62E t.).

A carnuntumi municipiumból is több pecsételt töredék került elő (REINFUSS 1959, 90. o. 11. sz., VII. t. 5.; 90. o. 12. sz., VII. t. 6., 74—75. o. 1/1. és 1. a kép; REINFUSS 1963, 57. o. XI. t. 7—9.).

Carnuntumból, közelebről ismeretlen lelőhelyről még 3 db pecsételt töredék ismert — Bónis É. jegyzetei alapján. Ezek közül az egyik:

3.7. Szürke színű, ólmosfényű mázú, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belső részén három hosszukás, erezett levélmotívum (Tá: 8 cm; Bónis É. kartonján „C L. 155.” jelzés). 3. kép 7*.

4. Donnerskirchen

4.1. A lelőhelyről származik egy világosszürke színű, barnás mázú, magas talpgyűrűjű tál fenék-töredéke. Belső részén nagy, erezett, szeldelt szélű, pontozott felületű levelek töredékei (Tá: 11 cm). (A darab őrzési helye az eisenstadti múzeum, ltsz.: 4957a. A darabot Bónis É. gyűjtése — adatai és rajza alapján közlöm: a közlés jogának átengedését itt köszönöm meg.) 3. kép 8*.

Hasonló levélmotívum Szombathelyről ismert (5. k. 6.).

5. Egregy (ma: Héviz)

Egregy község határában egy római lakóház — villa rustica — fekszik, mely az i. sz. I. sz. végére — II. sz. elejére datálható. Leletei közt egy vas-szerszámot és egy pecsételt töredéket találtak (THOMAS 1964, 33. o.).

5.1. Drapposszürke, belül sötétszürke, matt, csilámos anyagú, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belsejében két levél maradt meg az eredetileg 4, sugarasan elhelyezett motívumból (8,9x4,8x0,6 cm). (KBM 73.115.1., régi ltsz.: 5327.).

A motívum tipikus nyugat-pannoniai díszítmény, hasonlókat ismertek Carnuntumból (3. k. 5.), Sava-riából (5. k. 2, 4.), Brigetióból (6. k. 3.) és Zalalövőről (7. k. 9., 8. k. 1—2.).

6. Felsőpaty

1955-ben Felsőpatyon, a Tanácsházától kb. 500 m-re található kavicsbányában korarómai temető maradványai kerültek felszínre. Az itt végzett leletmentés során négy urnasírt tártak fel, melyből két, belső részén pecsételéssel díszített edény töredéke került elő (MÓCSY—KISS 1957, 86. o.).

6.1. Barnásszürke, jól iszapolt anyagú, kopott fekete bevonatú, valószínűleg Drag 27 típusú tál aljtöredéke. Belsejében 2 kis ötujjú levél lenyomata (Tá: 4,6 cm, m(tör.): 3,9 cm). (SMSz 60.6.10.) 4. kép 9. Hasonló leveleket ismerünk Szombathelyről (5. k. 9.).

6.2. Barnás drapp, jól iszapolt, kopott felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belső részén egy 3,4 cm átmérőjű, bekarcolt körhöz szárával befelé 6 (eredetileg 8) szabdalt szélű, erezett és pontokkal tagolt levél csatlakozik (Tá: 8 cm). (SMSz 60.6.11.) 4. kép 7.

Hasonló leveleket ismerünk Szombathelyről (SMSz 54. 187.178.) és Zalalövőről (8. k. 5.).

7. Hosszúvölgy

A Nagykanizsától kb. 6 km-re északra fekvő Hosszúvölgyön 5 fazekaskemencét tárt fel Horváth László (HORVÁTH 1981, 27. o.), melyek a „római telep II. századi fazekasnegyedéhez” tartoztak (HORVÁTH 1981, 31. o.). A kemencék közül háromban pecsételt edénytöredékek is voltak. Az 1. sz. kemence betömésében a telep hulladékanyaga volt, melyben „barna mázas pannoniai pecsételt díszű tál perem- és oldaltöredékei” (HORVÁTH 1981, 28. o.) is felbukkantak. A 2. sz. kemencében „csupán egy ... terra sigillatát utánzó mély szürke tál (30. o. 6. á. 4.) tekinthető helyi produktumnak” (HORVÁTH 1981, 28. o.). Ez a tál nagyon hasonló a Magyarszerdahelyen, a 61. sírban talált, belső részén VERUS F névbélyeggel és két levéllel pecsételt tálhoz (3. k. 15.) és egy keszthelyi edényhez (lásd következő lelőhelynél). Hasonló forma lehetett a zalalövői, kentauros gemmával bélyegzett edény is (RFZ 1976, 425. o., 426. o. 80/2. kép; ZGM 78.23.18.). A forma Aquincumban is megtalálható (NAGY L. kézirat 89. kép 2. sz.). A 4. kemence „belsejében II. sz. 1. felére keltezhető terra sigillata töredékeket, pecsételt díszű pannoniai tál aljtöredékét” (HORVÁTH 1981, 31. o.) találták.

A leletanyagban érdekesekek még a kereszt alakú fenékbélyeggel ellátott fazekak és hombárok, melyek megtalálhatók Magyarszerdahelyen, Újudvaron, Nagykanizsa—Inkey sirkápolnánál (HORVÁTH 1981, 31. o.) és Zalalövön is.

8. Keszthely, Felső Dobogó

8.1. A „Kiesgrube von Penteli Szilas” nevű lelőhelyen, római urnasírból üvegurna, vaskarperec, balsamarium, vaskés, vaslándza mellett 4 db, belső részükön levéllenyomattal díszített tál került elő (BÓNIS 1942, 262. o.; KBM régi ltsz: 5661—5664.). Az anyag elveszett, de az egyiket részletesen leírta a publikáló: téglaszín, vörös festésű tál, belsejében fogaskarcolt koszorúban bepecsételt levél (BÓNIS 1942, 159. o., XXI. t. 26., XXXII. t. 41.).

9. Klosterneuburg (CANNABIACA)

9.1. A klosterneuburgi Rathausplatz, Babenberghalle területén került elő a szürke, jól iszapolt, fényes fekete felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belső részén kettős, finom fogaskarcolásokkal kialakított koszorú közepén 3 (eredetileg 4), csepp alakú, rácszott felületű, csúcsával kifelé néző toboz van (NEUGEBAUER—GRÜNEWALD 1977—78, 62. o. 11. sz., 4/11. kép). 3. kép 9*.

Ugyanez a pecsét ismert egy vindobonai darabról is (6. k. 9*—10*.).

10. Magyarszerdahely

A magyarszerdahelyi kelta és római temető több sírjából került elő pecsételt díszítésű edény.

10.1. Az 1. sz. római, hamvasztásos urnasír lelete a téglaszín, kopott vörös festésű, talpgyűrűs tál, melynek belső részén négy, egymással szembenéző elmosódott levélbélyeg van (HORVÁTH 1979, 7—8. o., V. t. 4., XLVIII. t. 12.; TGYM 72.43.9.). 3. kép 11*.

10.2. Szintén az 1. sír melléklete egy szürke, egyenesen levágott peremű tál, alján belül páros levélpecséttel (HORVÁTH 1979, 8. o., V. t. 6., XLIX. 2.; TGYM 72.43.6.). 3. kép 12*.

A levelekhez nagyon hasonlókat ismerünk Szombat helyről (5. k. 2.).

10.3. Az 53. sz. szórthamvas sírból származik egy barna színű, Drag 46 variáns tál, alján belül kettős levélpecséttel (HORVÁTH 1979, 37. o., XXXVII. t. 53.3., XLIX. t. 1., TGYM 76.3.2.). 3. kép 10*.

10.4. A 61. sz. római, szórthamvas sír melléklete a kissé lapított Drag 37-es formájú, szürke-téglaszín foltos tál, melynek belsejében két levélbélyeg közt VERUS F mesterjegy van (HORVÁTH 1979, 42. o., XL. t. 61/5., L. t. 2.; TGYM 76.11.3.). 3. kép 15*.

10.5. A szórványok közt volt egy barna színű válltöredék, ennek külső részén bemélyedő árkok alatt álló, ovális, eres levelek sora (HORVÁTH 1979, 45. o., XLIV. t. 12.; TGYM 76.21.2.). 3. kép 13*.

11. Podersdorf am See

11.1. A lelőhelyen felszíni leletként került elő egy szürke színű, sötétszürke felületű, jól iszapolt anyagú, Drag 37 típusú tál perem-oldaltöredéke. A perem alatt 3, lefelé fordított, vékony vonalakból álló tojástag és két felfelé néző, apró négyszögek-ből alkotott, bepecsételt levél látható. 3. kép 14*. A publikálók a darabot Pannoniában működő műhely által gyártott árunak tartják, az I. sz. végétől a III. sz. elejéig keltezik (FŐ 21/1982/273. o., 708. kép). Közeli párhuzamát Gorsiumból ismerjük, ahol a hosszúkás, lefelé fordított tojásszemek felfelé néző, eres levelekkel váltakoznak (BANKI 1975, 142., 146. o. 3/8—10.).

12. Ptuj (POETOVIO)

12.1. Pettau, Cvetko Acker lelőhelyen, a temető 16. sz. sírjából került elő egy Drag 36 típusú, világos téglaszínű, narancsvörös, fényes festésű tál (BÓNIS 1942., 22. o., 158. o.). Kihajló peremén fogaskarcolásos díszítés, belső részén planta pedis keretben HE*MPA betűk és négy, levél alakú pecsét látható (BÓNIS 1942, XXI. t. 23/6., XXXII. t. 27. a—b.). A sírban tálunkon, egy bögrén, egy másik tálon és egy csészén kívül Traianus középbronza volt (BÓNIS 1942, 257. o.).

12.2. Pettau, Oberhaidin, Marusek Acker lelőhelyen, a temető 65. sírjában egy tál és egy egyfűlű korsó mellől került elő a következő tál: Drag 35 típusú, világosbarna színű, vöröses barna, márványozott felületű edény, belsejében 1, peremén 7 pecsételt rozettával (BÓNIS 1942., 22. o., 169. o., 254. o. XX. t. 47/1., XXXII. t. 9.).

12.3. Ptuj, Zgornji Breg lelőhelyről publikáltak egy talpgyűrűs táltöredéket, melynek belső részén háromszögletű, erezett és pontozott felületű levelek vannak, ezek pontozott felületű, patkó alakú idomok végeihez csatlakoznak (MIKL 1964—65., 269. o., 277. o. 2/1—1a. t.). 4. kép 1*.

A motívumok pontos analógiáját ismerjük Zalalövőről (8. k. 8.). Zalalövön mind a levél (ZGM 78.57.11.), mind a patkó alakú idom (8. k. 6.) párhuzama külön-külön is felbukkan.

12.4. Poetovioi lelőhelyű az alábbi töredék: fényes felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke, belsejében bemélyedő körhöz 3 (eredetileg 4), pecsételt levéldísz kapcsolódik (MIKL—CURK 1976, 89. o. 2345. sz., VI. t. 4.). 4. kép 2*.

Hasonló módon — körhöz kapcsolódó, pecsételt levelekkel — díszített töredékeket ismerünk Carnuntumból (REINFUSS 1963, 57. o., XI. t. 9.), Zalalövőről (8. k. 2.) és Felsőpatyrol (4. k. 7.).

13. Sopron) SCARBANTIA)

A soproni Liszt Ferenc Múzeum gyűjteményében van egy pecsételéssel díszített edény, melynek

ismertetését és képét Nagy L. műve alapján adjuk:

13.1. „A városi múzeum csak egyetlen Stempelkerámiajú edényt őriz. Ez Drag 37 alakú nagy tál, sárgás-veres anyagú, vörös, részben lepattogzott festéssel. Disze bemélyedő vonalak közt egy fordított tojástag és egy levél váltakozásából álló benyomott díszítés. Lelőhelye a régi evangélikus temető. Kora a III. sz. első fele.” (NAGY L. kézirat 44. o. 128. kép; SLFM 55.127.24.) 4. kép 4*—5*.

14. Spodnja Nova vas

14.1. A lelőhely I—II. századra datált leletei közt volt egy világosszürke színű, talpgyűrűs tál aljtöredéke, belső részén 3, szabálytalanul elhelyezett, szív alakú, erezett, szeldelt szélű, pontozott felületű levél-lenyomattal. A tör. legn. h: 9 cm, Tá: 8,3 cm, a pecsét 3x2,5 cm. (PAHIĆ 1978., 223. o., T.: 8:25., T: 30.1.) 4. kép 3*.

14.2. A másik, innen származó töredék egy világosszürke, talpgyűrűs tál alja, belső részén egy hal bepecsételt képével. legn. h.: 12 cm, Tá: 7,5 cm. (PAHIĆ 1978, 223. o. T. 8:24.)

15. Szombathely (SAVARIA)

A római Savaria területén számos helyen került felszínre pecsételt kerámia. A leletek nagy része a nyugat-pannoniai csoport korai fázisának képviselője, de a darabok közt találunk valószínűleg Kelet-Pannóniában gyártottakat is (SMSz 54.92.2.).

A város déli részén, a Zrínyi Ilona u. 17. sz. alatt (SMSz 54.199.1.), a Rákóczi Ferenc utcában (SMSz 67. 9.146.) és az Iseum területén (SMSz 58.1.896.; 59.1.527., 778., 1022., 1048.; 62.9.255.; 66.13.11—12.; R 73.7.140.; R 73.9.1030.; R 74.2.699.); a nyugati részen az Ady téri autóbuszpályaudvar építéskor, mely régen a Kaczmarski kertészet területe volt (65.45.11.; 65.50.287.); a Járdányi Paulovics István Romkert feltárásakor (54.92.2—6.; 54.410.5.; 64.10.155—156., 158.; 66.1.180., 1618., 1879.; 71.83.1538.; 72.1.569.; 75.1.238. 654.) és a Sörház utcában a Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ építkezése során (SMSz R 80.1.706.10., 2982., 3534.5., 4113., 4633.); a savariai Forum környékén, a Széchenyi utcában, a Nagy Lajos gimnázium bővítésénél (R 73.5.46.); a római kori város területén, a mai Berzsényi Dániel tér 1. (SMSz 65.2.743.) és a Kőszegi utcában épült mozi építése során (SMSz 71.1.791., 1191.) kerültek elő pecsételt töredékek.

A várostól északra elterülő korai temető sirjai a Hámán Kató úton (SMSz 50.550.104., 138., 261.); a déli temető maradványai az Eisinger telepen (püspöki téglavető) a Rumi u. 76. és Szombathely, Szöllős, Rumi u. 19. sz. alatt (SMSz 54.187.178.; 54.196.1.; 54.199.1.; 60.25.11.) kerültek elő, melyekből szintén ismertek ilyen leletek.

A római várostól nyugatra — ahol talán szintén temető lehetett — a József Attila utcában is került felszínre pecsételt töredék (SMSz 66.5.74.).

A felsoroltakon kívül több, közelebről nem ismert lelőhelyű, savariai darabot ismerünk (SMSz 54. 187.179., 277.; +2 db, ma már azonosíthatatlan töredék Bónis É. jegyzetei alapján) és még két pecsétlőt is (MNM 1861.17.).

Az alábbiakban néhány jellegzetes darabot ismertetünk a leletanyagból.

15.1. Szürke színű, jól iszapolt anyagú, kívül fénytelen, belül fényes felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke (SMSz R 80.1.2982.). Belső részén mandula alakú, stilizált termés (?) pecsételt alakja maradt meg. Ebből eredetileg 2—4 db lehetett az edényen (6,5x3,7x0,6—0,4 cm, Tá: 7,5 cm). Lh: Sörház u., MMIK építkezés 5. kép 1.

Hasonló, mandula alakú idomot ismerünk Gorsiumból, de ott a motívum belső részén nem 3, hanem 6 hosszanti vonal látható (BÁNKI 1980., 186. o. 333. sz., XIV. t. 333.).

15.2. Téglaszín, jól iszapolt anyagú, pirosra festett felületű, magas talpgyűrűjű tál aljtöredéke (SMSz R 80.1.4633.). Belső részén két stilizált, legyező alakú, pontozott felületű levél töredéke maradt meg — eredetileg valószínűleg 3 lehetett (8,9x3,6x0,9—0,8 cm, Tá: 9 cm). 5. kép 3. Lh: mint előző.

15.3. Sötétszürke színű, jól iszapolt anyagú, kívül-belül fényes fekete bevonatú, magas talpgyűrűs tál töredékei (SMSz R 73.5.46.). Külső részén, valamivel a talpgyűrű felett árkok által határolt sávban többsoros fogaskarcolás. Belső részének díszítése nagyon töredékesen maradt meg, de azért rendszere rekonstruálható: négy nagy levél volt kereszt alakban elhelyezve, ezekhez hasonló, de kisebb levelek csatlakoznak (Tá: 8,5 cm, v: 0,5—0,4 cm). 5. kép 2. Lh: Széchenyi u., Nagy L. Gimn. Darabunkhoz teljesen hasonló díszítésű töredéket ismerünk a carnuntumi canabaeból (3. k. 5*).

15.4. Világos drapposszürke, jól iszapolt, kívül matt, belül fényes fekete, talpgyűrűs tál aljtöredéke. (SMSz 71.1.1191.). Belsejében természetű, kissé elnagyoltan rajzolt, széles levél, melyből eredetileg 2—3 db lehetett (8,2x5,6x0,6—0,8 cm, Tá: 9 cm). 5. kép 4. Lh: Kőszegi u.—Mártírok tere—mozi.

A szombathelyi Hámán Kató úti (azelőtt Paragvári út) lelőhely Savaria egyik korarómai temetője (BUOCZ 1968., 66. o.; MÓCSY 1954., 167—190. o.). A temető használati ideje — az előkerült érmek alapján i. sz. 85—140 közé tehető.

15.5. A 26. számú, kettős urnasír 5. sz. melléklete egy Drag 1 formát utánzó, sárgás téglaszínű, nagyon lekopott felületű, talpgyűrűs tál, melynek belső részén fogaskarcolt koszorúban háromszög alakú pecsételt levél van (Sz: 16 cm, Tá: 7,5 cm, m: 4,5 cm). 5. kép 5. (SMSz 50.550.104.; MÓCSY

1954, 169. o., 187. o., képét lásd 176. o. 6. kép 26,5.)

15.6. A 36. számú, szórthamvas téglasírban háromlábú tál töredéke és világosbarna, tölgyfalombbal díszített diszkuszu volutás mécses volt. A síron kívül került elő egy világosszürke, vékonyfalú, fogasdiszes csésze és egy belső részén pecsételt, vörösszürke tál töredékei (SMSz 50.550.138.; MÓCSY 1954., 170. o., képét lásd 178. o. 8. kép 36,1.). A félgömb alakú, pereménél megvastagodó, talpgyűrűs tálforma kelta eredetű (MÓCSY 1954., 187. o.). A tál nyers színű, jól iszapolt, felülete nagyon lekopott. Belső részén két, szárukkal egymás felé fordított, pecsételt levél töredéke maradt meg (Szá: 14 cm, Tá: 9 cm, m: 5,3 cm). 5. kép 6. E levélhez több hasonlót ismerünk Pannonia nyugati területéről, legközelebbi párhuzama Donnerskirchenből származik (3. k. 8*).

15.7. Az 56. számú, helyben égetett urnasírban egy sötétszürke urna, fekete bögre, két vörös korsó mellett egy sötétszürke, pecsételt díszű tál volt mellékletként (SMSz 50.550.261.; MÓCSY 1954., 171. o., képe 182. o. 12. kép. 56,5.). A Drag 36 típusú, szürke, jól iszapolt tál nagyon kopott felületű, rajta fekete bevonat nyomai. A kihajló peremen két bemélyedő árok közt több sor fogaskarcolás. Belül rombusz alakú minta, ennek sarkaihoz ötszög alakú idomok csatlakoznak (Szá: 20 cm, Tá: 8 cm, m: 4 cm). 5. kép 7.

A Rumi úti korarómai temető leletei:

15.8. Szürke, jól iszapolt, kívül sötétszürke, belül fényes fekete, talpgyűrűs tál aljtöredéke (SMSz 54.196.1.). Belső részén bemélyedő körárok részlete és valószínűleg két, csúcukkal érintkező, háromszöget ábrázoló pecsételt minta töredéke maradt meg (11,4x4,1x0,3—0,6 cm, Tá: 8 cm). 5. kép 8. Lh: Eisinger telep.

Hasonló motívumot egy zalalövői darabról ismerünk (7. k. 6.).

15.9. Drag 7 típusú, jól iszapolt, szürke, kopott felületű, sötétszürke bevonatos tálka (SMSz 60.25.11.). Belső részén három kis, hullámos szélű, erezett, háromszögletű levélke van benyomva, kocsányukkal egymás felé fordulva (Szá: 12 cm, Tá: 5 cm, m: 6,8 cm). 5. kép 9. Lh: Rumi út 76.

A várostól nyugatra eső részen, talán római temetőből származó leletek:

15.10. Világosszürke, jól iszapolt, kívül matt, belül fényes fekete felületű, talpgyűrűs tál alsó részének töredéke (SMSz 66.5.74.). A fenék belül kisé kicsúcsosodik, szimmetrikusan elhelyezett, négy apró, kerek, erezett és pontozott levélke díszíti (6,9x6,2 cm, Tá: 6 cm). 6. kép 1. Lh: József Attila u. Darabunk közeli párhuzama Carnuntumból ismert (3. k. 4*).

Szombathelyi, közelebről nem ismert lelőhelyűek az alábbi darabok — egy edénytöredék és két agyagpecsétlő:

15.11. Világosszürke, jól iszapolt, kívül kopott, belül fényes, világosszürke, magas talpgyűrűs tál aljtöredéke (SMSz 54.187.179.). Belsejében többszörös körgyűrűben 4, szimmetrikusan elhelyezett, szárukkal a középpont felé forduló, lunula alakú motívum van (Tá: 8 cm). 6. kép 2.

Hasonlóan díszített töredékeket ismerünk Tokodról (MNM 57.34.14.), Szombathelyről (SMSz 54.92.4.; 65.45.11.) és Szönyből (TKDM K/1207; NAGY L. kézirat 40. o. 3. sz., 122,1. kép). A motívum eredete Nagy L. szerint a kelta lunula díszítményből, Gabler D. szerint a terra sigillatakon hasonló keretelésben megjelenő mesternevek másolásából ered (pl. OXÉ—COMFORT 1968, 209. o. 159., 182.).

15.12. Szürkésdrapp színű, hengeres agyagpecsétlő (7,6x3,6 cm, a pecsét 3,4x3,1 cm). (MNM 1861. 17.; BÓNIS 1977, 109. o. 2,8. kép, 137. o.) 6. kép 5.

15.13. Az előbbihez teljesen hasonló levél benyomására alkalmas agyagpecsétlő. Formája kissé kerekdedebb, erezete kidolgozottabb az előzőnél. A darab elveszett, képét Nagy L. kézírata alapján közöljük. (MNM 1861.17.; NAGY L. kézirat 51. o., 149. kép) 6. kép 4*.

(Az itt közölt szombathelyi darabok publikálási jogának átengedéséért P. Buocz Teréziának és Medgyes Magdolnának tartozom köszönettel.)

16. Szöny (BRIGETIO)

16.1. Szönyből, ajándékozás útján került a Nemzeti Múzeumba egy szürke színű, fényes felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke, melynek belsejében fogaskarcolt koszorúban két, talpával egymás felé forduló, szív alakú levél van (MNM 78/1983.1.; MÓCSY 1974, 24a tábla). 6. kép 3.

A levelek tipikusan nyugat-pannoniai formák, a Borostyán út menti településeken terjedtek el Vindobonától Spodja Nova vas-ig. E darab is nyugat-pannoniai gyártmány, mely vagy kereskedelmi úton került Brigetioba vagy a leltárkönyv lelőhelymegjelölése nem megbízható. Amennyiben valóban Szöny a lelőhely, úgy e levéltípusnak ez a legkeletibb előfordulása.

17. Varaždinske Toplice (AQUAE IASIAE)

A római település leletei közt volt egy pecsételt töredék is:

17.1. Téglaszín, fényes narancsszín felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belső részén többsoros, fogaskarcolt koszorúban két, szív alakú levélpecsét, ezekből eredetileg 3 lehetett a tálon. A darab II. századi rétegből származik. (VIKIC—BELANČIĆ 1972—73., 98. o. 4., XIV. t. 1.) 4. kép 8*.

18. Wien (VINDOBONA)

A római kori Bécs, Vindobona keramikus anyagában aránylag szép számmal van képviselve az ún. pannoniai pecsételt kerámia. A leletanyag zöme a nyugat-pannoniai típus korai csoportjába sorolható: belső részükön természetű növényi motívummal díszített, lapos, vagy félgömb alakú, szürke vagy vörös színű tálak töredékei. A Drag 37 típusú, külső oldalukon álló levelek sorával díszített tálak a későbbi csoportba tartoznak.

Ismeretes a lelőhelyről egy pecsételő is, melyet talán pecsételt edények előállításához használhattak. Az előkerült pecsételő és a sok kemence alapján Nagy L. feltételezi korai edényeink helyi gyártását: „Az eddig ismert vindobonai edénytöredékek olyan jellegzetes, azonos formákat mutatnak, s a díszítésben is annyi a rokonság, hogy az egész anyag egy helyi gyárból származik. Díszítésben rokonságban vannak a stenjevaci darabokkal, de a formák már a nyugati terra sigillaták formáit utánozzák, különösen a Drag 27-nek a szétnyomott formája jellegzetes, s más pannoniai gyárból nem ismerem. Korukat Nowotny a Kr. u. I. sz. első felébe helyezi (Nowotny, XV. BRGK 1923/24. S. 150., Uő. Wiener Prehist. Zeitschr. 14., 1927. S. 130.), de ez túl korai. Ennek ellentmond a pannoniai pontosabban datálható emlékanyag is. Amennyire az ásatások jelentéseiben közölt emlékanyag után ítélnék, ezek kora a Kr. u. 80—140 évek közé esik. Pontosabb korhatározást a további ásatások rétegeinek elválasztása és a civilváros égetett sírjainak várható leletei fognak adni.” (NAGY L. kézirat 50. o.).

A leletanyag rétegek szerint való teljes közlése azóta sem történt meg. Az 1977-es kiállítás katalógusában Gabler D. ismertette — képek nélkül — a pecsételt darabokat is (GABLER 1977, 226—228. o.). Jelen ismertetésem alapjául ez a közlés és Gabler D. rajzai, Nagy L. Resatus kézírata (NAGY L. kézirat 46—50. o.) és Bónis É. 1940-es években készült rajzai és feljegyzései szolgálnak — szíves segítségüket ezúton köszönöm.

A legtöbb korai, I. sz. végére—II. sz. elejére keltezhető darab Vindobona polgárvárosa területéről származik:

18.1. Félgömb alakú tál, szürke színű, barnás-fekete, fényes bevonattal, külső felén két fogaskarcolt zóna. Belsejében, fogaskarcolt koszorúban 3 kerekded, szeldelt szélű levél (Sz: 24,4 cm, Tá: 8,3 cm, m: 11 cm). Dat.: II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 58.; KENNER 1909, 81b. o., 41d. kép; NAGY L. kézirat 48. o. 17. sz., 143. kép; GABLER 1977, 227. o. K 171.) 6. kép 8*. Lh: III. Aspangstrasse 96.

18.2. Fényes fekete bevonatú edény aljtöredéke, fogaskarcolt gyűrűben M*ER névbélyeggel. Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 9660; GABLER 1977, 227. o. K 175). Lh: III. Rennweg.

18.3. Félgömb alakú tál aljtöredéke, belső részen ezezt, pontokkal díszített felületű levél lenyomata. Sárgás agyag, narancsvörös bevonattal. Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 1946; NAGY L. kézirat 49. o. 23. sz., 148. kép; GABLER 1977., 227. o. K 163) 7. kép 1*. Lh: III. Rennweg.

18.4. Lapos, Drag 27-re emlékeztető tál, belsejében lándzsa alakú levélenyomattal (Sz: 19,2 cm, Tá: 7,5 cm, m: 4,7 cm). Világosszürke színű. Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 918; NAGY L. kézirat 48. o. 14. sz., 141. kép; GABLER 1977., 227. o. K 167) 6. kép 7*. Lh: III. Rennweg 60—62.

18.5. Világosszürke anyagú, sötétszürke, fényes felületű tál aljtöredéke, belsejében 3 db, szárával a középpont felé forduló levélcsoport (Tá: 9 cm). Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 9659; KENNER 1909, 81b. o., 41d. kép; NAGY L. kézirat 48. o. 16. sz., 142. kép; GABLER 1977., 227. o. K 172) 6. kép 12. Lh.: III. Rennweg 92—102.

18.6. Szürke, fekete bevonatos, félgömb alakú, talpgyűrűs tál aljtöredéke, belsejében fogaskarcolt koszorúban rövid szárú, 3 ágú, ezezt levél. Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 1386; NAGY L. kézirat 47. o. 9. sz., 137. kép; GABLER 1977., 227. o. K 164) 6. kép 11. Lh: III. Rennweg 94—102.

18.7. Hosszúkás alakú, barna színű agyagpecsételő, kiszélesedő végén természetű levél képe (h: 5 cm, sz.: 3 cm). (HMW Inv. Nr. MV 1380; KENNER 1911., 144b. o., 39. kép; NAGY L. kézirat 50. o.; GABLER 1977., 226. o. K 156) 6. kép 6*. Lh: III. Aspangstrasse.

Korai darabok a tábor területéről:

18.8. Drag 36 típusú, vörösre festett tál. Belsejében fogaskarcolt koszorúban ezezt, hegyes, lándzsa alakú levél — csúcánál hasonló, de kisebb levelek állnak fordított irányban. Száránál két 3 ágú szőlőfürt (Sz: 18,5 cm, Tá: 8,2 cm, m: 4,1 cm). Dat.: II. század 1—2. harmada (HMW Inv. Nr. MV 9658; GABLER 1977., 227. o. K 170) 7. kép 2. Lh: I. Am Hof 14.

18.9. Drag 36 formájú, szürke anyagú, fekete bevonatos tál. Belül kettős körben négy, csepp alakú fenyőtoboz volt bepecsételve (Sz: 17,2 cm, Tá: 8,6 cm, m: 4,6 cm). (HMW Inv. Nr. 2073; NAGY L. kézirat 49. o. 21. sz., 146. kép). 6. kép 9*—10*. Lh: I. Am Hof 14. Pontosán ugyanilyen díszítésű darabot ismerünk Klosterneuburgból. csak ott fogaskarcolt koszorú kereteli a tobozokat (3. kép 9*).

Korai darabok a canabae-ból:

18.10. Sárgás anyagú, barnára festett, félgömb alakú tál aljtöredéke, belsejét a Nyugat-Pannóniában gyakori, szeldelt szélű levél egyik variánsa

díszítette. Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 22.290; GABLER 1977., 226. o. K 160) 7. kép 5. Lh.: I. Spiegelgasse 15.

18.11. Barnára festett, fényes felületű tál aljtöredéke. Belsejének pecsételt díszítése: ovális idom csúcsaihoz hegyes, lándzsa alakú levélkék csatlakoznak, oldalaihoz pedig nagy, hétrészes levelek (Tá: 8,5 cm). Dat.: I. sz. vége—II. sz. 1. fele (HMW Inv. Nr. MV 22.692/a; GABLER 1977., 227. o. K 173) 7. kép 3. Lh.: I. Plankengasse 4.—Spiegelgasse 17.

Vindobonai, közelebről ismeretlen lelőhelyű darabok:

18.12. Félgömb alakú, talpgyűrűs, szürke, fényes fekete bevonatos tál. Külső részén két sávban fogaskarcolás, belül fogaskarcolt koszorúban háromrészes, erezett, nagy levél (Szá: 23 cm, Tá: 9,3 cm, m: 9,2 cm). Dat.: II. sz. (HMW Inv. Nr. MV 59; NAGY L. kézirat 48. o. 13. sz., 140. kép; GABLER 1977., 226. o. K 157) 7. kép 6*.

18.13. Szürke anyagú, belül szürkés ezüst, kívül fényes fekete bevonatos, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belső részének díszítéséből egy nagy, erezett, szeldelt szélű levél maradt meg — a díszítés eredetileg 4 levélből állhatott. (HMW Inv. Nr. 62; NAGY L. kézirat 49. o. 24. sz., 149. kép; GABLER 1977., 226—227. o. K 161) 7. kép 4. Dat.: I. sz. vége—II. sz. eleje.

A nyugat-pannoniai csoport késői fázisába tartoznak a III. századra datált darabok a civilvárosból:

18.14. Drapp színű, Drag 37 tál apró oldaltöredéke. Díszítése: fogaskarcolt sáv alatt álló, hosszúknak, erezett levelek sora (4,4x2,7 cm). Dat.: III. sz. (HMW Inv. Nr. MV 9962; GABLER 1977., 228. o. K 178) 7. kép 8. Lh.: III. Fasangasse.

Hasonló díszítésű töredékeket ismerünk még Vindobonából és Gorsiumból (KOCZTUR 1974., 79. o. 83. sz., 145. o. VII. t. 16.—IKM 62.59.8.; IKM 62.143.2., 64.92.7., 64.126.6. — Kocztur É. anyaga).

18.15. Világos vörös színű, fényes vörösbarna bevonatos, Drag 37 tál töredéke. Díszítése: fogaskarcolt sávok közt hosszúknak, álló, erezett levelek sora (Szá: 18 cm). Dat.: III. sz. (HMW Inv. Nr. MV 1360; NAGY L. kézirat 46. o. 2. sz., 130. kép; GABLER 1977., 228. o. K 177) 7. kép 10. Lh.: III. Rennweg.

Egy késői darabunk van a canabae-ból:

18.16. Szürke anyagú, fekete, fényes bevonatú, Drag 37 tál. A perem alatti széles, sima zóna után fogaskarcolt sávok közt hosszúknak, álló, erezett levelek kettős sora (Szá: 24 cm). Dat.: valószínűleg III. sz. (HMW Inv. Nr. MV 21.906; NAGY L. kézirat 46. o. 1. sz., 129. kép; GABLER 1977., 229. o. K 179) 7. kép 7. Lh.: I. Augustinerstrasse.

19. Winden am See

A lelőhelyen feltárt római villa leletanyagában volt egy pecsételéssel díszített tál töredéke is:

19.1. Szürke színű, félgömb alakú mély tál, belső részén három, kocányával kis körhöz csatlakozó levél töredéke. A darabot az analógiák alapján — Vindobona, Carnuntum, Aquincum — a szerző a II. sz. 1. felére keltezi (SARIA 1951., 41. o.). 4. kép 6*.

20. Wurzhofen

A wurzhofeni nagykiterjedésű germán telep leletei közt találtak egy pecsételéssel díszített, provinciális gyártmányú cseréptöredéket:

20.1. A valószínűleg Drag 37 formájú tál kis oldaltöredékén pecsételt rozetta részlete maradt meg. A publikálók a leletet a II. sz.—III. sz. 1. felére keltezik (FŐ 17/1978./359—361. o., 361. o. 397. kép).

21. Zalalövő (SALLA)

Zalalövő, a római kori Salla municipium területén 1973 óta folynak a feltárások a község belterületén, a Zala északi partján Mócsy András, majd Redő Ferenc vezetésével.

A területen a legkorábbiak az I. sz. elejéről származó településnyomok és a korai, két periódusú katonai táborra utaló fabarakkok és árokrendszerek. Az I—II. sz. fordulóján falusias település lehetett itt, a II. századi paticsfalas cölöpházak pusztulása a markomann háborúk korára tehető. A III. századból kőház és út maradványait, a IV. századból egy nagy középület — villa publica — részleteit tárták fel (RégFüz I. 27. (1974) —; ArchÉrt 101 (1977) —; AAH 27 (1975) —).

Az itt előkerült, mintegy 90 edényhez tartozó pecsételt töredék közt megtalálhatóak a nyugat-pannoniai leletcsoport korai és késői fázisába tartozó darabok is. A legkorábbi csoportot a belső részükön díszített, általában szürke színű tálak alkotják (MARÓTI 1987).

21.1. Világosszürke, belül fényes felületű, talpgyűrűs tál töredéke. Belsejében két, csúcsával érintkező háromszög, ezek szabad csúcsaihoz 1—1 erezett, pontozott, szív alakú levél csatlakozik (11,8x7,2 cm, Tá: 8,5 cm), (ZGM 78.25.23.; RFZ 1976., 423. o. 3. sz., 426. o. 80/1. a—b kép; MARÓTI 1987, 22. o. I. sz., I. t. 1.) 7. kép 9.

21.2. Sötétszürke, belül fényes, kívül matt felületű, lapított félgömb alakú, talpgyűrűs tál. Belül az előző darabon láthatóhoz hasonló, 3 db levelmotívum — a levelek csúcsaihoz félhold alakú idomok csatlakoznak (Szá: 20,5 cm, Tá: 8,4 cm, m: 7,3 cm). (ZGM leltározatlan; MARÓTI 1987, 22. o. III., I. t. 2.) 8. kép 1.

21.3. Barnás színű, belül fényes fekete felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Diszítése: négy, kocsányával körhöz csatlakozó, szív alakú, erezett, pontozott, pecsételt levél (8,2x7,0x0,6 cm, Tá: 7,5 cm). (ZGM leltározatlan; MARÓTI 1987, 22. o. IX., II. t. 4.) 8. kép 2.

21.4. Barnásszürke, réteges törésfelületű, rozszul égetett, belül fényes sötétszürke, talpgyűrűs tál aljtöredéke. Diszítése körre pecsételt, durva kidolgozású, szív alakú levelekből állt (8,4x5,2x0,9—0,6 cm; 7,3x4,1x0,9—0,6 cm, Tá: 9 cm). (ZGM 79.179.2.; MARÓTI 1987, 22. o. XIII., TI. t. 5.) 8. kép 4.

21.5. Világosszürke, nagyon kopott felületű, kavicsos anyagú, alacsony talpgyűrűs tál töredéke. Belül négy, szimmetrikusan elhelyezett, pontozott felületű négy levél részlete maradt meg (8,3x5,8x0,6—0,9 cm, Tá: 7 cm). (ZGM leltározatlan; MARÓTI 1987, 23. o. XVIII., III. t. 2.) 8. kép 3. Ugyanilyen levélmotívum ismert Carnuntumból (3. kép 6.).

21.6. Szürke színű, belül fényes fekete felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke 3 erezett, pontozott, karélyos szélű, pecsételt levéldísszel (8,0x4,4x0,5—0,7 cm). (ZGM leltározatlan; MARÓTI 1987, 23. o. XX., IV. tábla 2.) 8. kép 5.

Hasonló motívummal díszített darabok ismertek Felsőpatyról (4. k. 7.) és Szombathelyről (SMSz 54.187.178.).

21.7. Sötétszürke, belül fényes felületű, talpgyűrűs tál töredékei. Belső részén 3, szimmetrikusan elhelyezett, természetű, a vindobonai pecsételő motívumára hasonlító levélminta (9,8x7,9x0,6 és 8,4x4,6x0,5—0,6 cm, Tá: 9 cm). (ZGM leltározatlan; MARÓTI 1987, 23. o. XIX., III. t. 4.) 8. kép 7.

21.8. Világosszürke, fényes felületű, talpgyűrűs tál aljtöredéke, belül 3 db C alakú, pontozott idomhoz csatlakozó levéldísszel (12,1x9,2 cm, Tá: 8,5 cm). (ZGM 78.25.23.; RFZ 1976., 423. o. 4. sz., 424. o. 79/3. kép; MARÓTI 1987, 23. o. XXIV., III. t. 5.) 8. kép 8.

Azonos díszítésű darab ismert Poetovioból (4. k. 1.).

21.9. Vörösesbarna színű, belül fényes fekete felületű, magas talpgyűrűs tál aljtöredéke. Belső részén levelekből, rozettákból, patkókból és rombusz alakú motívumból komponált minta (7,7x4,6x0,6—0,7 cm, Tá: 7 cm). (ZGM leltározatlan; MARÓTI 1987, 23. o. XXVII., IV. t. 4.) 8. kép 6.

21.10. Világosszürke, kopott felületű, apró kavicsos anyagú, talpgyűrűs tál aljtöredéke, belsejében ovális, kettévágott termésre emlékeztető motívumok szabálytalan elhelyezésben (10,0x4,9x0,5—0,4 cm, Tá: 8,5 cm). (ZGM 76.30.188.; RFZ 1974., 174. o., 175. o. 26/1. kép; MARÓTI 1987, 24. o. XXXI., IV. t. 3.) 8. kép 9.

A következő csoportba tartozó edények általában Drag 37 formájúak, világosszürke színűek,

külső oldalukon a terra sigillatákról átvett, ívek-ből és rozettákból képzett motívumokkal vagy tojásszemek soraival díszítettek.

21.11. Világosszürke, fényes, kívül sötétszürke, Drag 37 tál töredékei. Külső oldalán apró kockák kettős sorából álló, ívelt idomokban levő rozetták díszítik (Szá: 19 cm). (ZGM 78.50.1., 79.312.1.) 9. kép 1.

21.12. Szürke, apró kavicsos anyagú, fényes fekete felületű, Drag 37 típusú tál töredékei. Díszítése ívelt és hozzacsatlakozó függőleges, alsó részén kétfelé váló idom, az ívelt részben rombusz alakú pecsét (13,3x8,0x1,0—0,8 és 9,0x6,1x0,7—0,5 cm, Szá: 25 cm). (ZGM 78.16.3.) 9. kép 2.

21.13. Világosszürke, fényes felületű, Drag 37 típusú tál töredékei. A perem alatt sima rész, árkolás, majd tojástagok sora után hosszúkás idomok, ezután újra tojásszemek következnek (Szá: 19 cm, Tá: 8 cm). (ZGM leltározatlan) 9. kép 3. Hasonló motívum ismert terra sigillatáról (MÜLLER 1979., 97. o. 8., 97. o. 7. t. 8.) és vele rokon motívumok sora látható tojásfüzér alatt egy másik terra sigillatán (RICKEN 1948., 225. t. 6F. 8F).

A lelőhelyen előkerült, legkésőbbi darabok a Drag 37 forma megtörő profilú, gömbölyödő hasú változatai. Színük általában narancsszín, díszítésük geometrikus vagy növényi eredetű motívumok egymástól árkokkal elválasztott soraiból áll. A motívumok elhelyezése mellett maguk a motívumok is rokonságot mutatnak a daciai Maroskeresztúr (Bónis É. gyűjtése alapján: MARÓTI 1986., III. t.) és Porolissum (GUDEA 1982., 167—208. o.) anyagával.

21.14. Téglaszín, fényes narancspiros festésű, Drag 37 tál töredékei. Díszítése zónákban elhelyezett ívelt idomok és rozetták sora (Szá: 18 cm). (ZGM leltározatlan) 9. kép 4.

21.15. Téglaszín, fényes, fakó világospiros, Drag 37 var. tál töredéke sorosan elhelyezett háromrészes levelekkel, rombusz- és kör alakú idomokkal (14,2x9,6x0,9—0,5 cm). (ZGM leltározatlan) 10. kép 1.

21.16. Téglaszín, fényes narancspiros festésű tál töredéke sávokba rendezett, stilizált motívumokkal (7,7x5,9x0,9—0,7 cm), (ZGM leltározatlan) 10. kép 2.

21.17. Téglaszín, fényes világospiros festésű tál oldaltöredékei árkolással elválasztott sávokba rendezett stilizált motívumokkal (8,1x4,5x0,8 és 3,6x3,1x0,8 cm). (ZGM leltározatlan) 10. kép 3.

21.18. Téglaszín, piros festésű, Drag 37 tál oldaltöredéke sorokba rendezett levelekkel, ívelt és kör alakú díszekkel (10,1x9,3x0,8—0,7 cm). (ZGM leltározatlan) 10. kép 4.

21.19. Világos téglaszín, fényes, fakó narancsszín felületű, Drag 37 var. tál töredéke sávokban elhelyezett stilizált motívumokkal (13,7x9,3x0,7—0,6 cm, Szá: 22 cm). (ZGM leltározatlan) 10. kép 5.

21.20. Téglasszín, fényes világospiros festésű, mély tál oldaltöredékei sávokba rendezett, stilizált ornamensekkel (6,4x3,4x0,7 és 5,5x4,3x0,8—0,7 cm). (ZGM leltározatlan) 10. kép 6.

22. Zalaszentgrót—Kisszentgrót

A kisszentgróti templomtól mintegy 150 m-re, a Szabadság u. 20. sz. alatt, Horváth J. telkén földmunkák során korarómai leletek, köztük terra sigillaták és egy pecsételt töredék került elő (MÜL-

LER 1976., 63. o., 46. o. 7. kép, a leletek: ZGM 60.52.1—10.).

22.1. „Egy szürke terra sigillata-utánzat fenék-töredéke a rövid, kifelé álló csótalppal, a fenék belső oldalán pedig kör alakú, virágszerű pecsételt bélyeggel” (MÜLLER 1976., 63. o., 46. o. 7. kép 14.). A darabot a szerző a II. századra keltezi (MÜLLER 1976., 64. o.). A rozetta — a rajz alapján — hasonlít az egyik zalalövői motívumhoz (8. k. 6. és ZGM 79.160.1., 79.166.2.).

Maróti Éva

JEGYZET

¹ A táblákon *-gal jelölt ábrák mások által készített vázlatok vagy publikációk alapján készültek, így a darabok méretét nem tudtam feltüntetni.

IRODALOM

- BÁNKI 1975 Zsuzsanna Bánki: *Terra Sigillata Werkstatt in Gorsium*. ArhVest 26/1975/138—147.
- BÁNKI 1980 Zsuzsanna Bánki: *Forschungen in Gorsium im 1977/78*. Alba Regia 18/1980/177—190., 193—206., 209—264.
- BILKEI—MÜLLER 1980 Bilkei Irén—Müller Róbert: *Balatongyörök—Kövesmező*. RégFüz I. 33/1980/28.
- BOJOVIĆ 1977 Dragoljub Bojović: *Rimska keramika Singidunuma*. Beograd, 1977.
- BÓNIS 1942 Bónis Éva: *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában*. DissPann II. 20. Budapest, 1942.
- BÓNIS 1977 Éva B. Bónis: *Das Töpferviertel „Gerhát” von Brigetio*. FA 30/1979/99—155.
- BRUKNER 1981 Olga Brukner: *Rimska keramika u Jugoslavenskom delu provincije donje Pannonije*. Beograd, 1981.
- BUOCZ 1968 P. Buocz Terézia: *Savaria topográfiája*. Szombathely, 1968.
- FARKA—GRÜNEWALD 1979 Christa Farka—Mathilde Grünewald: *Bad Deutsch Altenburg*. FŐ 18/1979/435.
- GABLER 1976 Gabler Dénes: *Importált reliefdíszű sigillaták és pannoniai utánzataik*. ArchÉrt. 103/1976 34—51.
- GABLER 1977 Dénes Gabler: *Die Keramik von Vindobona*. Vindobona. Die Römer im Wiener Raum. 52. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. 118—136. Wien, 1977.
- GREGL 1981 Zoran Gregl: *La necropole Romaine a Zagreb—Stenjevec*. Societe Archéologique Croate, 1981.
- GROLLER 1905 Max von Groller: *Übersicht der im Jahre 1903 ausgeführten Grabungen*. III. Grabungen in der Zivilstadt (Carnuntum). RLiÖ 6/1905/113—154.
- GROLLER 1907 Max von Groller: *Übersicht der im Jahre 1905 ausgeführten Grabungen*. Die Grabungen in Carnuntum. RLiÖ 8/1907 5—112.
- GRÜNEWALD 1979 Mathilde Grünewald: *Die Gafässkeramik des Logionslagers von Carnuntum*. Grabungen 1968—1974. RLiÖ 29/1979.
- GUDEA 1982 Nicolae Gudea: *Die Stempelgefäße vom Porolissum*. Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 21/22. (Apud Rauracos 1982) 167—208.
- HOFFILLER 1907a Viktor Hoffiller: *Predmeti iz rimskoga groblja u Stenjevcu*. VHAD N. S. 8/1903 4/1907. 166—178.
- HOFFILLER 1907b Viktor Hoffiller: *Otkrice rimskoga groba u Dolnjoj Lomnici kod Velike Gorice*. VHAD N. S. 8/1903 4/1907/207—208.
- HORVÁTH 1979 Horváth László: *A magyarszerdahelyi kelta és római temető*. ZGY 14/1979.

- HORVÁTH 1981 Horváth László: *A hosszúvölgyi római fazekaskemencék. Iparrégészet—Ége-tökemencék. Veszprém, 1981. 27—31.*
- KENNER 1909 Friedrich Kenner: *Vindobona. JfA 3/1909 35—85.*
- KENNER 1911 Friedrich Kenner: *Römische Funde in Wien 1908—1910. JfA 5/1911/107—162.*
- KNORR 1952 Robert Knorr: *TS—Gefäße der ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen. Stuttgart, 1952.*
- KOCZTUR 1974 Éva Kocztur: *Ausgrabungen in südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác—Margit-telep). Alba Regia 13. 1972/1974/69—148.*
- KOLNÍK 1958 Titus Kolník: *Die pannonische Keramik mit Stempelverzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei. Epitymbion Roman Haken. Pragae, 1958. 61—70. o., XII—XIII. t.*
- KREKOVIČ 1981 Eduard Krekovič: *Rimska importovaná keramika na Slovensku. SIA 29/2/1981 341—372.*
- MARÓTI 1985 Maróti Éva: *Római kori pecsételt díszü edénytöredékek Pest megyéből. StudCom 17/1985/97—157.*
- MARÓTI 1986 Maróti Éva: *Pannoniai pecsételt kerámia. Bölcsészdoktori disszertáció 1986. Kézirat az ELTE Régészeti Tanszékén.*
- MARÓTI 1987 Maróti Éva: *Pecsételt római kerámia Zalalövőről. ZGY 26/1987/21—36.*
- MIKL 1964—65 Iva Mikl: *K topografiji rimske mestne čentri na današnjem Zgornjem Bregu v Ptujju. ArhVest 15—16/1964—65/259—282.*
- MIKL—CURK 1976 Iva Mikl—Curk: *Poetovio I. Ljubljana, 1976.*
- MÓCSY 1954 Mócsy András: *Korarámai sírok Szombathelyről. ArchÉrt 81/1954/167—191.*
- MÓCSY 1974 András Mócsy: *Pannonia and Upper Moesia. London—Boston, 1974.*
- MÓCSY—KISS 1957 Mócsy András—Kiss Ákos: *Felsőpaty. ArchÉrt 84/1957/86.*
- MÜLLER 1971 Müller Róbert: *Régészeti terepbejárások a göcseji „szemek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg, 1971.*
- MÜLLER 1976 Müller Róbert: *Római-kori leletek Zalaszentgrótról. ZGY 6/1976/33—68.*
- MÜLLER 1979 Gustav Müller: *Durnomagus — Das römische Dormagen. Köln, 1979.*
- NAGY L. 1942 Nagy Lajos: *A római kor. Budapest Története I/1942.*
- NAGY L. kézirat Nagy Lajos: *Resatus. Kézirat (német és magyar nyelven + illusztrációk + cédulák) a BTM Régészeti Adattárában, a H. 195—79. ltsz. alatt.*
- NEUGEBAUER—GRÜNEWALD 1977—78. J.-W. Neugebauer—M. Grünwald: *Römische Siedlungsfunde aus Klosterneuburg, Pol. Bez. Wien—Umgebung. RÖ 5/6/1977—78.47—82.*
- OXÉ—COMFORT 1968 August Oxé—Howard Comfort: *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Bonn, 1968.*
- PAHIČ 1978 Stanko Pahič: *Najdbe z rimske ceste Slovenska Bistrica—Pragersko. (Funde aus dem Römerstrassenbereich Slovenska Bistrica—Pragersko) ArhVest 29/1987/129—289.*
- PETRU—PETRU 1978 Sonja Petru—Peter Petru: *Neviodunum. (Drnovo pri Krškem). Ljubljana, 1978.*
- PLESNIČAR—GEC 1972 Ljudmila Plesničar—Gec: *Severno Emonsko grobisce (The northern necropolis of Emona). Ljubljana, 1972.*
- PÓCZY 1952 Sz. Póczy Klára: *Festett állatalakos edények Aquincumban. ArchÉrt 79/1952/99—107.*
- PÓCZY 1956 Sz. K. Póczy: *Die Töpferwerkstätten von Aquincum. AAH 7/1956 73—136.*
- REINFUSS 1959 Gudrun Reinfuss: *Die Keramik der Jahre 1958/59. CarnJb 5/1959/74—99.*
- REINFUSS 1963 Gudrun Reinfuss: *Funde Palastruine 1961—62. CarnJb 7/1961—62 1963/39—61.*
- RICKEN 1948 Heinrich Ricken: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern (Tafelband). Speyer 1948.*
- SARIA 1951 Balduin Saria: *Der römische Gutshof von Winden am See. Burgenländische Forschungen, Heft 13. Eisenstadt, 1951.*
- SZŐNYI 1976 Szőnyi Eszter: *A győri „Homokgödri” római kori temető. Arrabona 18/1976/5—37.*
- THOMAS 1964 Edith B. Thomas: *Römische Villen in Pannonien. Budapest, 1964.*
- VETTERS 1970 Hermann Vettters: *Zum Problem der Kontinuität im niederösterreichischen Limesgebiet. JLNÖ 38 1970 48—75.*
- VIKÍČ—BELANČIĆ 1972—73 Branka Vikič—Belančić: *Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicam. Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu 3. ser Sv. 6—7/1972—73, 75—132.*

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae	StudCom	Studia Comitatus
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő	VHAD	Vjesnik Hrvatskog Archeološkog Društva
ArchVest	Archeološki Vestnik	ZGY	Zalai Gyűjtemény
CarnJb	Carnuntum Jahrbuch	HMW	Historisches Museum der Stadt Wien
DissPann	Dissertationes Pannonicae	IKM	István király Múzeum, Székesfehérvár
FA	Folia Archaeologica	KBM	Keszthely, Balaton Múzeum
FÖ	Fundberichte aus Österreich	MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
JfA	Jahrbuch für Altertumskunde	SLFM	Soproni Liszt Ferenc Múzeum
JLNÖ	Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich	SMSz	Savaria Múzeum, Szombathely
RégFüz	Régészeti Füzetek	TGYM	Thury György Múzeum, Nagykanizsa
RFZ	Römische Forschungen in Zala-lövő	TKDM	Tatai Kuny Domokos Múzeum
RLiÖ	Der Römische Limes in Österreich	ZGM	Zalaegerszeg, Göcsej Múzeum
RÖ	Römisches Österreich		
SIA	Slovenská Archeologia		

Römerzeitliche gestempelte Keramik in Westpannonien

Auszug

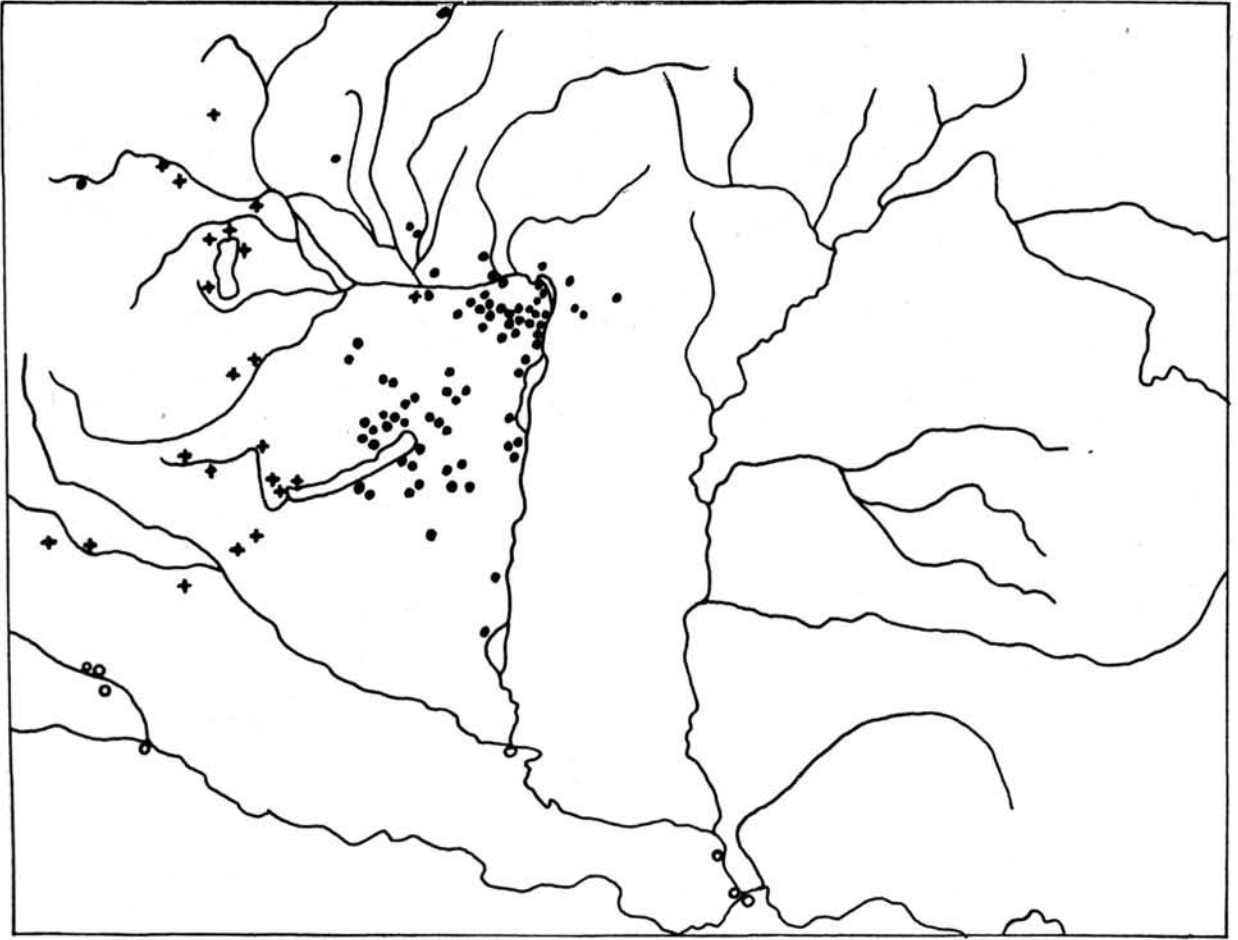
In der Provinz Pannonien des Römischen Reiches bildete sich die charakteristische Fundgruppe heraus, die sich hauptsächlich hier verbreitete und die von den Forschern gestempelte pannonische Keramik genannt wurde. Dieses Fundmaterial ist aber nicht einheitlich. Es kann zeitlich und räumlich — nach dem Ort des Vorkommens — mehreren Gruppen zugeordnet werden. Räumlich kann man drei größere Einheiten, die süd-, die ost- und die westpannonische Gruppe (Abb. 1) unterscheiden.

Das Verbreitungsgebiet der südpannonischen Gruppe war das Drau-Sau-Zwischenstromland, Pannonien und Moesien. Auch die Werkstätten dürften hier fungiert haben: L. Nagy nimmt in Siscia eine Werkstatt an, die seiner Meinung nach mit der Werkstatt der Terra Sigillata identisch war (L. NAGY, Manuskript, S. 57). Nach den neuesten Forschungen wird die Werkstatt der Sigillata — aufgrund eines Schlüsselnegativs — in Margum lokalisiert (GABLER, 1976, S. 34). Die Fundorte dieser Fundgruppe sind: Ljubljana (EMONA), Drnovo (DEVIODUNUM), Zagreb—Stenjevec, Sisak (SISCIA), Dalj (TEUTOBURGIUM), Novi Banovci (BURGENAE), Zemun (TAURUNUM), Beograd (SINGIDUNUM) und Dolnja Lomnica. Unter den Gefäßformen kommt der halbkugelige Typ mit leicht eingezogenem Rand keltischen Ursprungs häufig vor, ebenso die Varianten der Formen Drag 35—36 und Drag 37. Sie sind grau oder rot. Die Verzierungselemente sind in Streifen geordnet; die Reihe der Rosetten und Blätter wechselt sich manchmal mit der Zone von eingeritzten Zickzackmustern ab. Die Forscher datieren diese Gruppe in den Zeitabschnitt von der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts u. Z. (GREGL 1981) bis in das 2. Jahrhundert (L. NAGY, Manuskript, S. 54, 57; BRUKNER 1981, S. 76). Sie ist also eine der frühesten Gruppen. Die Waren verbreiteten sich die Flüsse entlang, hauptsächlich in den Siedlungen längs der Sau.

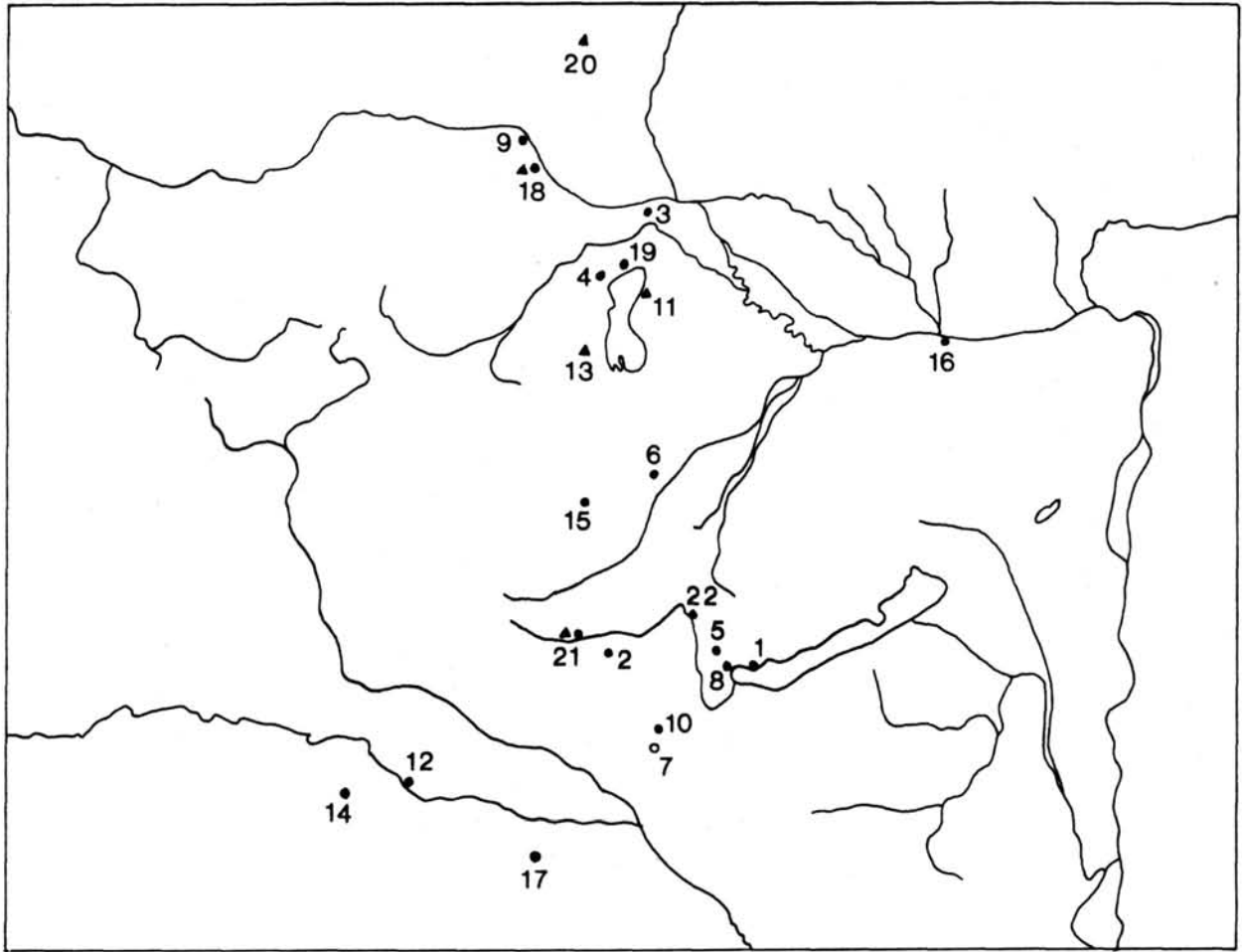
Die ostpannonische Gruppe war vor allem in Ostpannonien verbreitet. Die Fundorte sind: Aquincum, Gorsium und die Umgebung von Brigetio. Die Gruppe war aber auch in dem benachbarten Barbaricum vertreten, so z. B. in Slowakien (KOLNÍK 1958, S. 61—70; KREKOVIC 1982, S. 352—353) und auf dem Gebiet des heutigen Komitates Pest (MARÓTI 1985, S. 123—124, T. XV. 10—13). Die Werkstätten dieser Gruppe lagen überwiegend in Aquincum; aber auch die Werkstätten von Brigetio und Gorsium können dieser Gruppe zugeordnet werden. Für die Gruppe ist die Mannigfaltigkeit charakteristisch. Die frühesten Werkstätten fungierten wahrscheinlich schon am Ende des 1. Jahrhunderts u. Z. Sie könnten flache, auf der Innenseite mit 2 bis 4 Blattstempeln verzier-

te Schüsseln hergestellt haben (PÓCZY 1952, S. 103). Die Blütezeit der Gruppe kann an das Ende des 1. Jahrhunderts bzw. an den Anfang des 2. Jahrhunderts, also in die traianisch-hadrianische Zeit datiert werden (L. NAGY 1942, S. 257). Die Herstellung der gestempelten Gefäße setzte sich aber auch in dem 2. und 3. Jahrhundert fort (L. NAGY 1942, S. 627—636; PÓCZY 1952, S. 103; PÓCZY 1956, S. 73—136). Die früheren Exemplare sind grau und innen verziert, während die späteren, außen verzierte Stücke, Varianten der Form Drag 37 sind. Die spätesten Stücke sind rot.

Das Verbreitungsgebiet der westpannonischen Gruppe war Westpannonien selbst, das östliche Grenzgebiet des benachbarten Noricum, die westlichen Gebiete Südpannoniens — in erster Linie die Umgebung der Bernsteinstraße (Karte 2). Die Werkstätten dürften in Wien (VINDOBONA), Szombathely (SAVARIA), eventuell in Zalalövő (SALA) und Hosszúvölgy gearbeitet haben. Die Gruppe kann in zwei sich gut voneinander unterscheidende Teilgruppen geteilt werden. Die erste, frühe Gruppe wird von den Forschern an das Ende des 1. Jh.-s bzw. an den Anfang des 2. Jahrhunderts datiert (MÓCSY 1954, S. 187; GABLER 1977, S. 226—227). Ihre Vertreter sind im allgemeinen halbkugelige Schüsselformen mit niedrigem Standring keltischen Ursprungs, die innen durch charakteristische Blattabdrücke verziert sind (Abb. 3 1*—12*, 15*; Abb. 4 1*—3*, 6*—9; Abb. 5 1—9; Abb. 6 1—3, 7*—12; Abb. 7 1*—6*, 9; Abb. 8). Sie sind im allgemeinen grau. Die spätere Gruppe kann in das 3. Jahrhundert datiert werden (GABLER 1977, S. 228—229). Diese Keramik ist orangefarbig oder rot. Der Form nach können sie als Varianten des Typs Drag 37 mit höherer Wand und gebrochenem Profil betrachtet werden. Ihre äußere Seite wurde in einer Reihe oder in mehreren Reihen durch Rosetten, Blätter oder sonstige Figuren verziert (Abb. 3 13*—14*; Abb. 7 7, 8, 10). Zwischen den Reihen befindet sich oft eine Trennlinie (Abb. 4 4*—5*; Abb. 9 4; Abb. 10). Von den Fundorten der westpannonischen Gruppe kamen Exemplare ausschließlich des frühen Typs in den folgenden Siedlungen vor: Balatonyörök—Kövesmező (Kat. 1), Csonkahegyhát—Szentiván (Kat. 2), Dönnerskirchen (Kat. 4), Egregy (Kat. 5), Felsőpaty (Kat. 6), Keszthely, Felső Dobogó (Kat. 8), Klosterneuburg (Kat. 9), Magyarszerdahely (Kat. 10), Ptuj (Kat. 12), Spodnja Nova vas (Kat. 14), Szombathely (Kat. 15), Szőny (Kat. 16), Varaždinske Toplice (Kat. 17), Winden am See (Kat. 19), Zalaszentgrót (Kat. 22) und Deutsch Altenburg (Kat. 3). Fundmaterial frühen und späten Typs wurde in Wien (Kat. 18) und Zalalövő (Kat. 21) gefunden. In Podersdorf am See (Kat. 11), Sopron (Kat. 13) und Wurzhofen (Kat. 20) wurden nur späte Exemplare zutage gebracht.¹

1. kép: A pannoniai pecsételt edények nyugati (+), keleti (●) és déli (○) csoportjának elterjedési területe

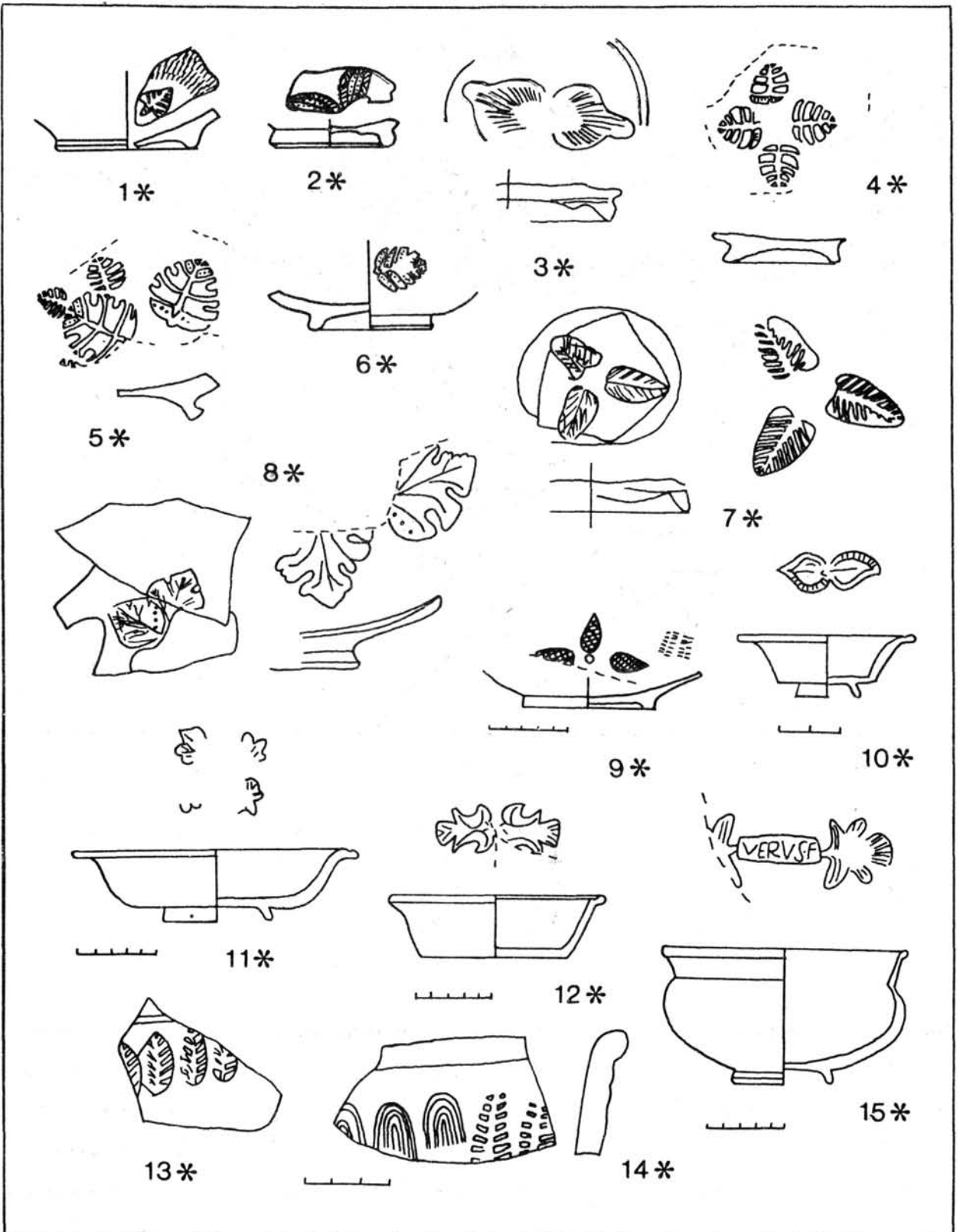
2. kép — lelőhelyek

● korai csoport

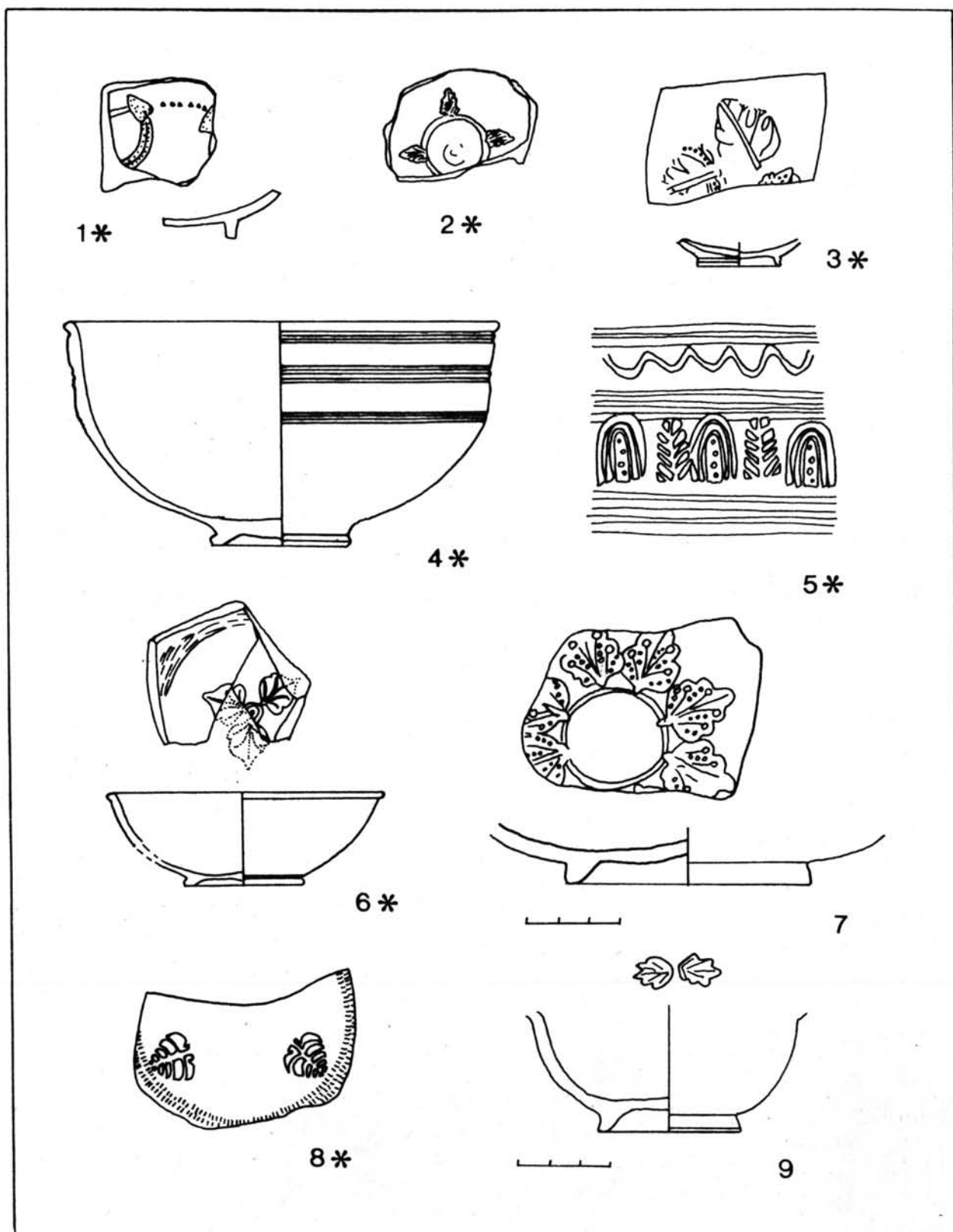
○ bizonytalan

▲ későbbi csoport

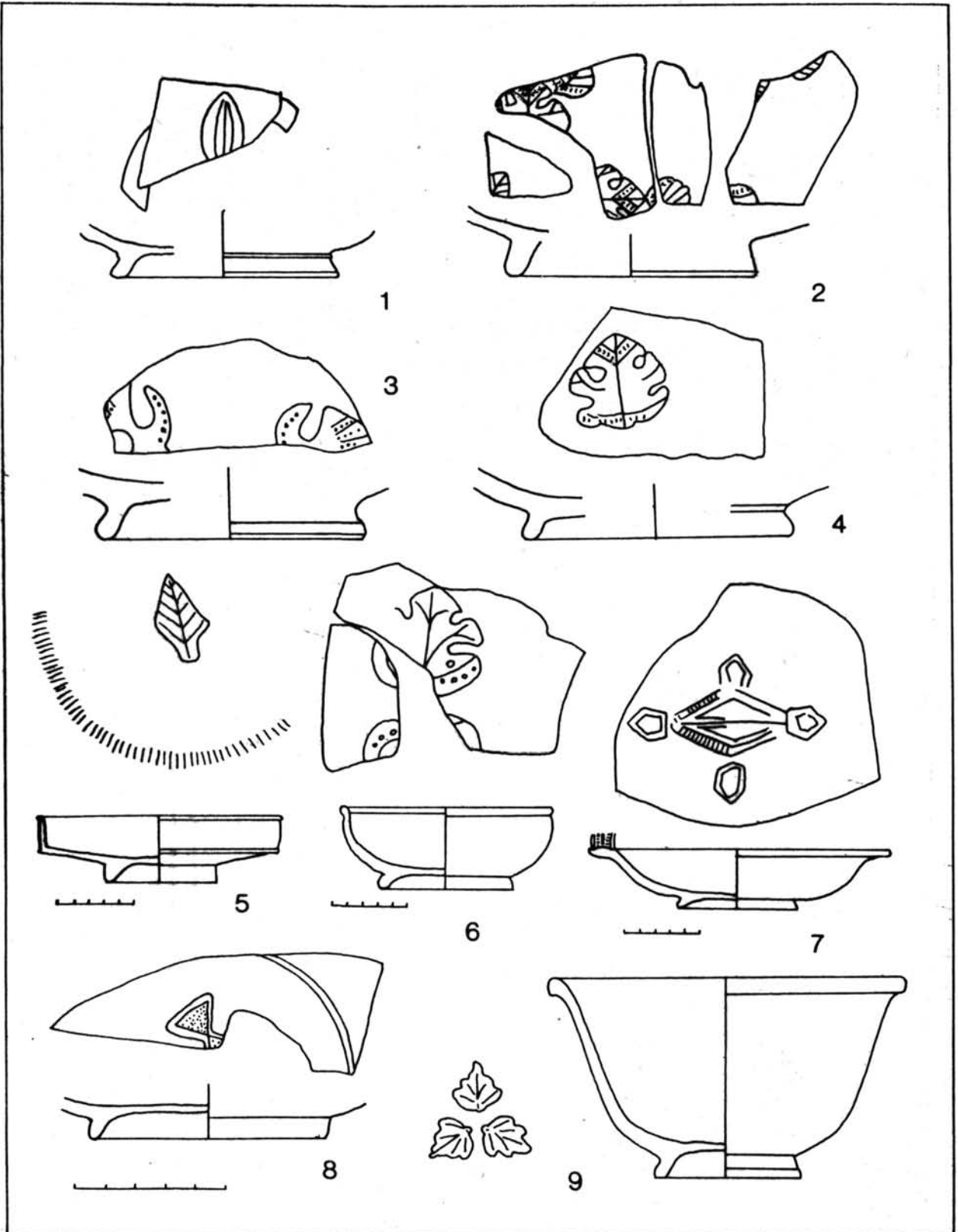
1. Balatonyörök—Kövesmező	9. Klosterneuburg (CANNABIACA)	17. Varaždinske Toplice
2. Csonkahegyhát—Szentiván	10. Magyarszerdahely	18. Wien (VINDOBONA)
3. Deutsch Altenburg (CARNUNTUM)	11. Podersdorf am See	19. Winden am See
4. Donnerskirchen	12. Ptuj (POETOVIO)	20. Wurzeshofen
5. Egregy (Hévíz)	13. Sopron (SCARBANTIA)	21. Zalalövő (SALLA)
6. Felsőpaty	14. Spodnja Nova vas	22. Zalaszentgrót
7. Hosszúvölgy	15. Szombathely (SAVARIA)	
8. Keszthely, Felső Dobogó	16. Szőny (BRIGETIO)	

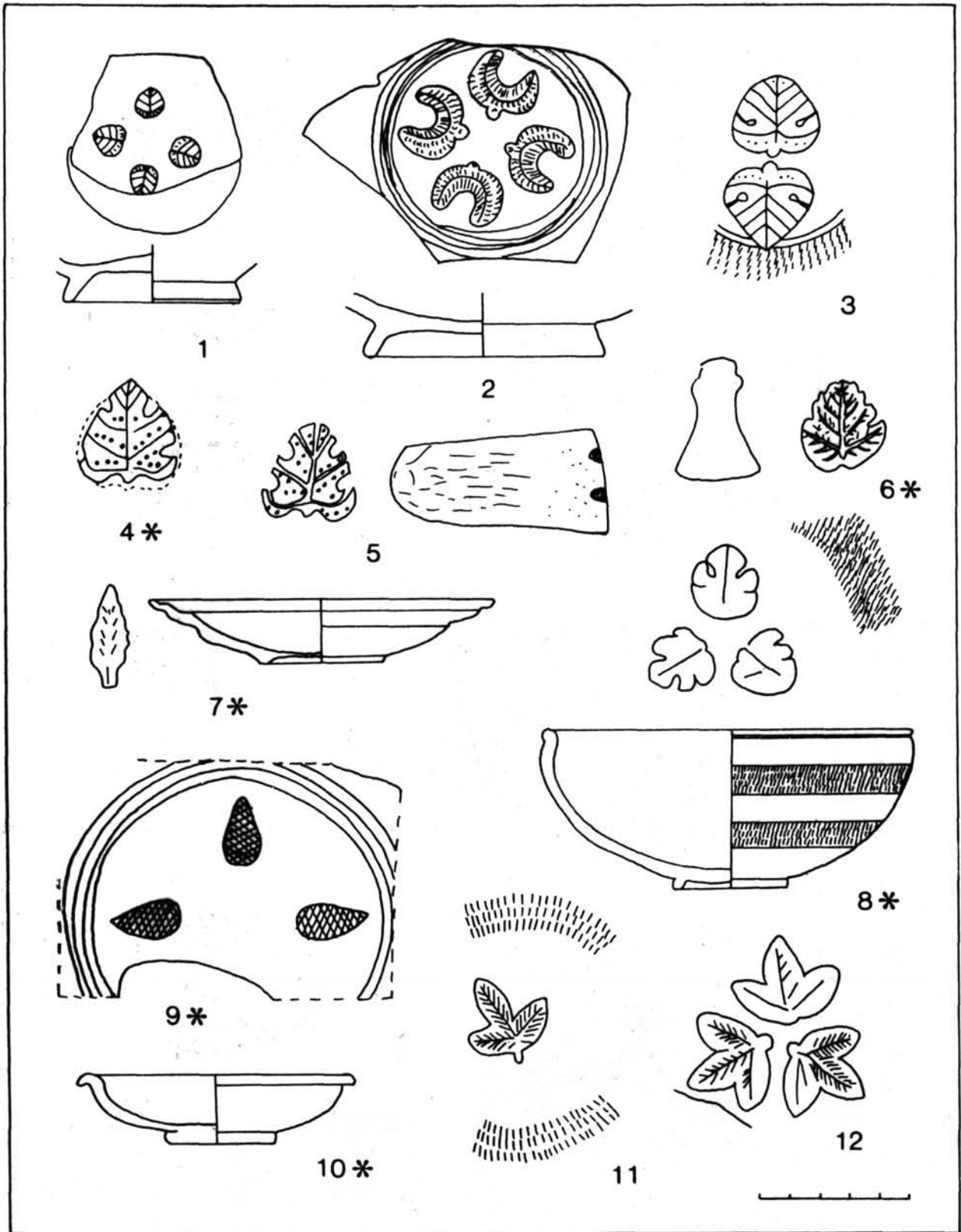
3. kép

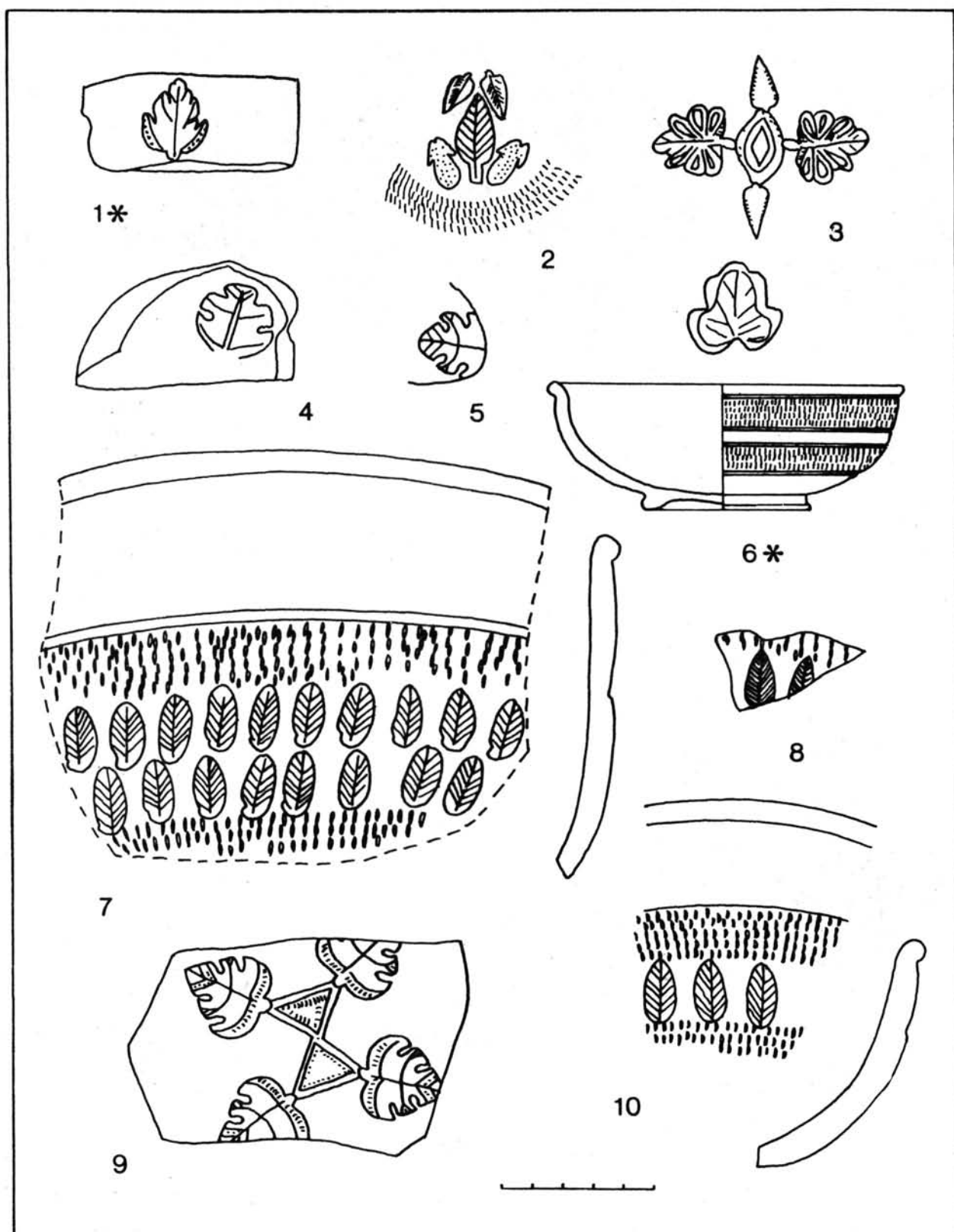
4. kép

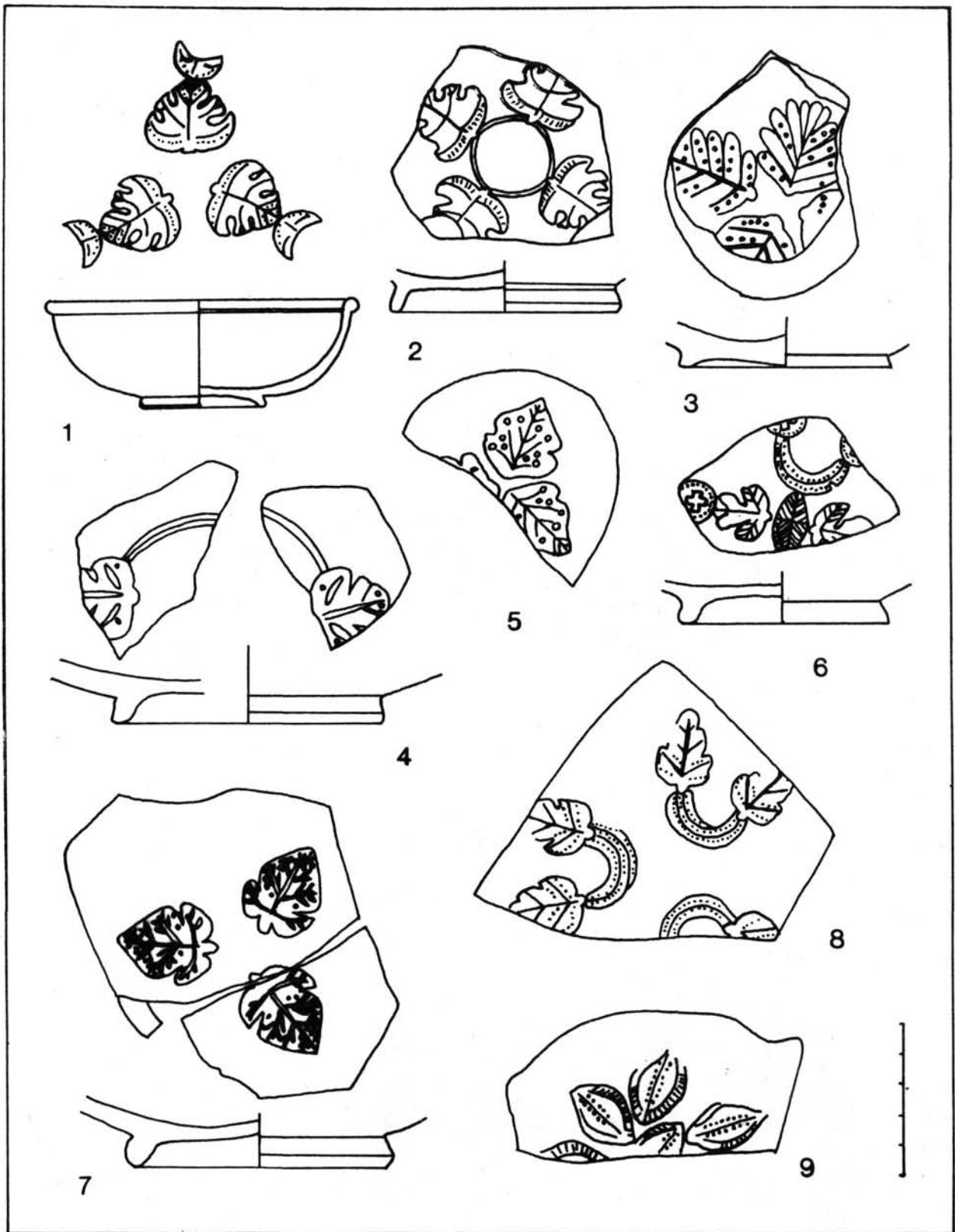
5. kép

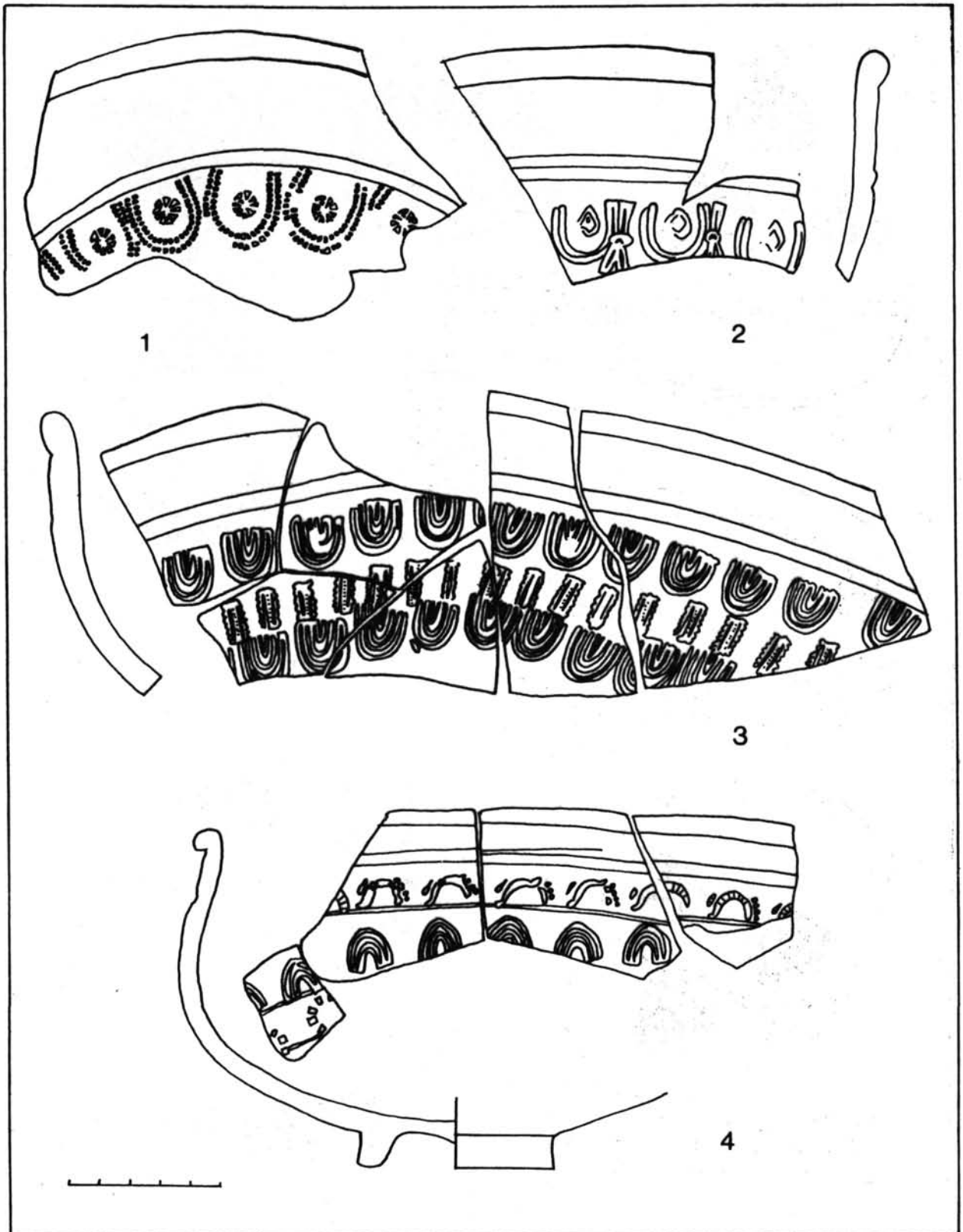
6. kép

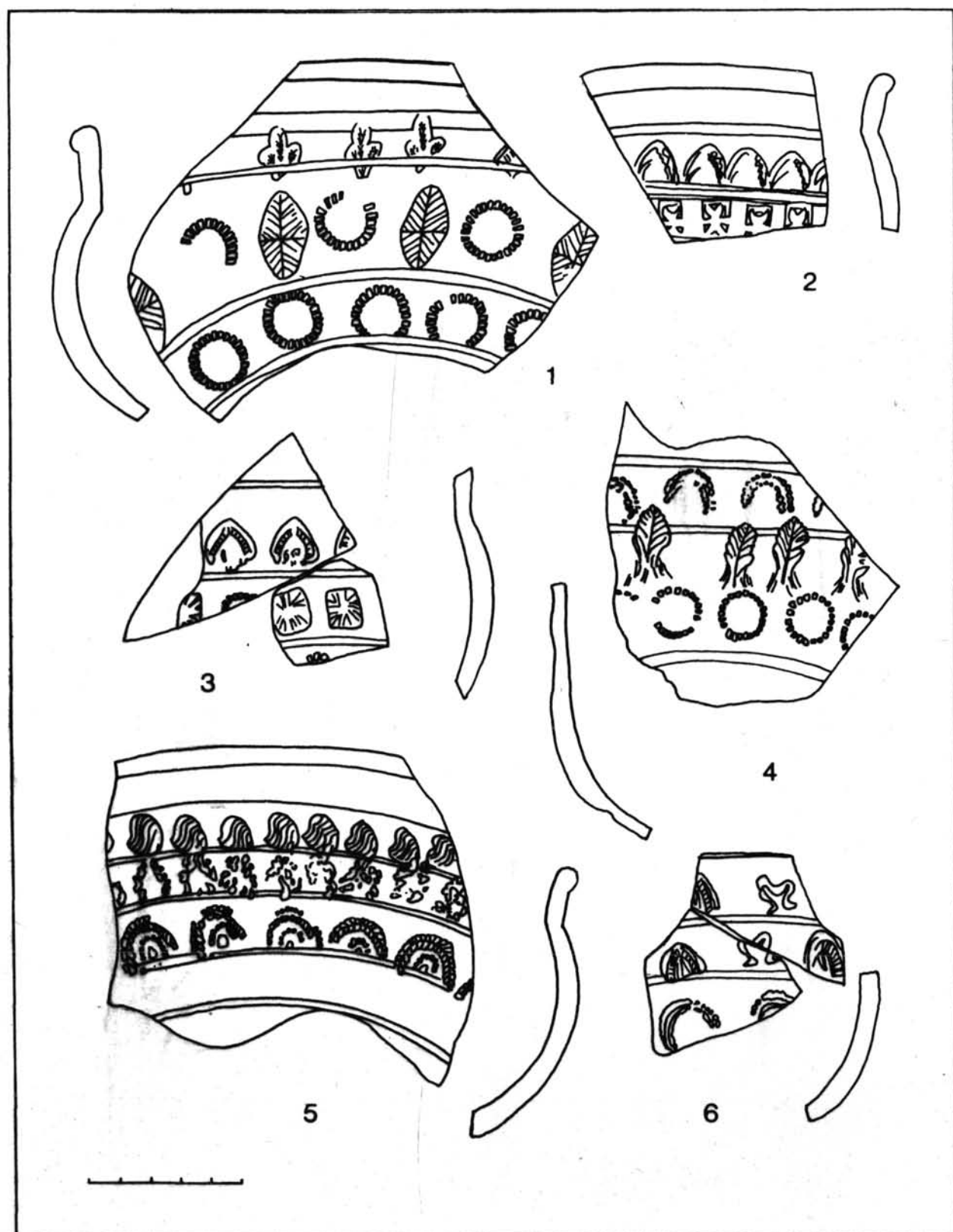
7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

Müller Róbert:

Megjegyzések Fenékpusztta történetéhez

A Keszthely—fenékpusztai erőd a négy későrómai belső-pannóniai erőd (Keszthely—Fenékpusztta, Kapospula—Alsóheténypusztta, Ságvár, Környe) közül a legismertebb és a legkutatottabb. *Bél Mátyás* már 1737-ben említést tett róla, *Korabinszky* szerint pedig Festetics György gróf „ásatást” is végeztetett itt. A régészeti kutatás kezdetei *Lipp V.* majd pedig *Csák Á.* nevéhez fűződnek.¹ 1947-től kisebb megszakításokkal folyik az erőd és a körülötte lévő temetők szakszerű feltárása. Ma már 22 kőépületről van tudomásunk.² Az erődnek az kölcsönöz külön jelentőséget, hogy a római kor után is lakott volt, így a pannóniai kontinuitás kérdésében is kulcsfontosságú lelőhely. A fenékpusztai erőd irodalma szinte könyvtárnyi, mégis egy sereg kérdésben, az erőd építési idejétől és rendeltetésétől kezdve belső periodizációján, lakóinak ethnikumán át IX. századi történetéig feltételezésekre kénytelen hagyatkozni a kutatás. Az alábbiakban az erőd történetével kapcsolatosan kívánunk megjegyzéseket tenni, részben új adatok, eddig közöletlen ásatási eredmények alapján.

I.

A fenékpusztai földnyelven nem előzmények nélkül létesült a IV. századi erőd. A terület a későneolitikum óta szinte folyamatosan lakott volt. A lengyeli kultúra telepét a földnyelv végén már árokkal erősítették meg. A rézkori településen előkerült csigakürt, és az átkelő túlpártjáról ismert híres vörsi diadém arról tanúskodnak, hogy az itteni balatoni átkelőt már az idősámításunk előtti évezredekben is használták. A kis-balatoni vízvédelmi rendszerhez kapcsolódó nagyszabású ásások eredményei alapján azonban bizonyos, hogy az őskor nagy részében a légvonalban mintegy 8 km-re lévő balatonhídvégi átkelő volt a fontosabb.³ A két átkelő fontosságában a szerepcseré talán már az őskor utolsó szakaszában, az LT időszakban bekövetkezett, hisz kelta lelőhelyeket szép számmal ismerünk Keszthelyről és Fenékpusztáról.⁴ Az átkelő IV—IX. századi történetével részletesen foglalkozott *Sági K.* (*SÁGI 1968a*, 15—46.), aki jól sikerült rekonstrukciót készített a Balaton császárkori kiterjedéséről, és a hozzá csatlakozó tözeges—mocsaras területekről. A fenékpusztai át-

kelő földrajzi lehetőségeit a fenékpusztai földnyelv, a vörsi Máriaasszony-sziget (félsziget) és a balatonberényi túrzás határozták meg. Az előbbi irányba vezethetett a DNY-ra, Nagykanizsa irányába vivő út, amely a császárkorban az Aquincum—Itália út balatoni átkelője lehetett,⁵ az utóbbi irányba kelt át a K—DK irányba, Pécs felé vezető út (*SÁGI 1968a*, 37. és 12. kép).

Barkóczi L. és *Salamon Á.* úgy vélték, hogy a késő császárkori belső-pannóniai erődök mindig ott épültek, ahol már az I. században valamilyen település volt. Olyan helységek, csomópontok voltak ezek, amelyek a kereskedelem, a terület felügyelete és a csapatok felvonulása szempontjából nagy fontossággal bírtak. Ezek a települések a limes kiépülésével elveszítették a jelentőségüket, és csak a IV. század közepén—végén váltak újra lakottá (*BARKÓCZI—SALAMON 1984*, 168.). Fenékpusztta esetében az importtárgyakban gazdag I—II. századi Keszthely—újmajori temetőre (*KUZSINSZKY 1920*, 74—87.; *BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966*, 89—90. 21/43.) és a hozzá tartozó településre gondoltak. A korai császárkorban azonban nemcsak Keszthely déli szélén, de magán a fenékpusztai földnyelven is volt egy település, amelynek temetőjét már *Csák Á.* megtalálta.⁶ Ennek a temetőnek egyik díszes sírépítményéhez tartozhatott a dionysosi menet mainasát ábrázoló kvalitásos töredék, amely másodlagos helyzetben került elő a Balaton vizéből. E kö kapcsolatán hívta fel a figyelmet *Sági K.*, hogy a fenékpusztai korai telep jelentőségét nem szabad alábecsülni (*SÁGI 1968a*, 26.). Az erőd területéről az erőd építését megelőző időszak kőépítményeit is ismerjük.⁷ A fenékpusztai földnyelv feltehetően legjelentősebb koracsászárkori objektumának nyomaira azonban csak a közelmúltban bukkantunk rá.

A Balatoni Múzeum új állandó kiállítására készülve Gyulai Ferenc természettudományos múzeológussal a Zala-folyó torkolatáról készített légifotókat is áttekintettük. A VÍZDOK 16 412. leltári számú, 1982. március 22-én Sziklai Gábor által készített felvétele a torkolattól északra lévő területet ábrázolja. Világosan felismerhető a Keszthely—balatonszentgyörgyi vasút, és a 71-, ill. 76-os főutak találkozására (2. kép). Ez lehetővé tette, hogy a fel-

vétel léptékét is meghatározzuk. A csomóponttól északra, a vasútvonaltól keletre szántóföld látható, majd a nádas következik. A szántóföldön jól felismerhető egy lekerekített sarkú, négyszög alakú sánc három oldala, amelynek nyugati, keskeny oldalán kapunyílás is van. A négyszög alakú erődítmény keleti felét már a nádas borítja. A föld-sánc erődítéstől délre egy másik, ÉK—DNy irányú egyenes sánc nyomai látszanak, amelynek rendeltetését és korát nem ismerjük. Nem így a négyszögletes sáncét, amelyről ásatás nélkül is valószínűsíthetjük, hogy egy koracsászárkori föld-fátábor. A helyszínen, szántás után megtekintve a lelőhelyet kb. 5 m széles, környezetéből alig 15 cm-t kiemelkedő sáncnyomokat találtunk. A légifelvétel nélkül egyszerűen fel sem tűntek volna. A területet bejárva semmilyen felszíni régészeti leletet nem találtunk. A talaj szürkésbarna, homokos, feltehetően egy magasabb vízállásnál homokot rakott le itt a Balaton, és a kultúrreteg, ha nem mosta el a víz, mélyebb szinten található. A légifelvétel alapján a sánc belső oldalai észak—déli irányban, tehát a rövidebb oldalon 81—82 m-re vannak egymástól. A nyugati oldalon a kapunyílás kb. 17—18 m széles. Nyugat—kelet irányban minden bizonnyal hosszabb volt a tábor, a nádasig mintegy 70 m hosszán követhető. Sikeres feltárássra csak nagyon hosszán tartó, száraz idő esetén, és viszonylag alacsony balatoni vízállás mellett lehet reális esélyünk, ill. folyamatos vízszivattyúzással lenne ez megoldható, mert a talajvíz még az 1986. évi aszály idején is kb. 40 cm mélységben már jelentkezett. Ezen nem is csodálkozhatunk, hisz a NYUVÍZIG által készítettett 1:10 000 léptékű kis-balatoni térkép alapján a szántóföld alig 105—105,5 m Balti magasságban van, a nádas felszíne pedig a 105 m-t sem éri el.

Pannónia területéről alig ismerünk koracsászárkori földtábort. A legismertebb a *gorsiumi*, amely feltehetően az I—II. század fordulóján auxiliáris táborként épült (FITZ 1986, 316—321.). Ennek is csak három oldalát ismerjük: az északi és a déli fossa távolsága egymástól 150 m, a keleti oldalon nyitott kapu távolsága a *via praetoriától* 140 m, de ez nem jelenti azt, hogy a tábor hossza 280 m volt, mert Fitz J. szerint a tábor nyugati fele a közeli patakmeder miatt lényegesen kisebb lehetett, és ahhoz igazodva rendszertelenebb formát mutatott. A fenékpusztai tábor ennél lényegesen kisebb lehetett. A Pilismarót, Szobi révnél feltárt, a markomann háborúig (137—180) használt fossa viszont a fenékpusztainál lehetett kisebb. Ennek csak a déli oldalát sikerült teljes hosszában feltárni, amelyen egy kapunyílás is volt. Számításaink szerint az árok egy 50 m széles területet határolt le.⁸ Kitűnő párhuzamait ismerjük föld—fa táboroknak azonban Germániából, pl. *Beuel-Geislarból* (MÜNTEN 1971.) és *Bonn-Hardtberg*ről

(SOECHTING 1971). Ezeket is légifelvételek alapján határozták meg, majd ásatással hitelesítették. Az előbbi 100x170 m, az utóbbi 97,3 m széles, hosszoldalai pedig 137,45, ill. 139,3 m voltak. A párhuzamok alapján a fenékpusztai tábor hossza 115—116 és 139—140 m között lehetett. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben a hosszoldalakon is lett volna kapunyílás, azt a légifelvételen is látni kellene. Ezen azonban nem kell csodálkoznunk, hisz a Hardtberg-i táboron is csak a rövid oldalakon voltak kapuk. Meg kell jegyeznünk, hogy a légifelvételről leolvasható 17—18 m-es kapunyílás jelentősen szélesebb a császárkori táborok bejáratánál. A fenékpusztai tábor területe 9500 és 11 500 m² között lehetett, ami megfeleltethetett egy cohors egységnyi csapat táborhelyének.

A földtáborok kutatása Britanniában a legintenzívebb. Ott a földtáborokat a következőképp csoportosították (COLLINGWOOD—RICHMOND 1969, 8.):

- *Fortress* (nagy kiterjedésű, hosszú ideig használt létesítmény);
- *Fort* (kisebb tábor, hosszú használati idővel, a latin *castellum* megfelelője);
- *Camp* (a fa- és föld konstrukciójú táborok három alcsoportra a *permanent camp* hosszú ideig használt; a *semi-permanent camp* ostromhoz vagy más célból készített és rövid ideig használt; a *temporary camp* ugyancsak rövid ideig használt tábor, amelyen belül még megkülönböztetik a menet- és a gyakorló tábor típusát).

Britanniában a nagyszámú tábor jól osztályozható, de ez nem feltétlen kell, hogy érvényes legyen minden provinciára. A besorolás alapja több szempont: a földrajzi helyzet és fekvés, a keltezés, a nagyság, az erődítés és a belső beépítettség jellege. A fenékpusztai földtábor esetében csak azt tudjuk, hogy egy stratégiaileg fontos ponton létesült, bár Sági K. idézett földrajzi kép rekonstrukciója alapján a föld—fa tábor nem annyira egy Aquincum—Itália, hanem inkább egy Savaria—Sopianae útvonalra épült. Méretei közül csak a szélességét ismerjük pontosan. Használatának folyamatosságára, ill. beépítettségére csak régészeti feltárással nyerhetnénk konkrét adatokat. Feltehetően még az I. században készítették és a dunai limes Vespasianus és Hadrianus kori kiépítésével veszi fel jelentőségét. A közelében létesült település természetesen tovább élt a IV. századig, és ennek helyén építették fel a körerődítményt.⁹ (A föld—fa tábor és a későcsászárkori erőd egymáshoz való viszonyát a 3. képen mutatjuk be.)

A fenékpusztai koracsászárkori földtábor kutatását még egy szempont indokolja, amely nem közvetlenül a tábor rendeltetésével kapcsolatos, ez pedig a Balaton római kori vízállásának kérdése. Az 1960-as évek végén, a 70-es évek elején komoly vita lángolt fel a Balaton történeti vízállás-

változásairól. A római kort illetően a fő kérdés nemcsak az, hogy milyen magas lehetett abszolút értékben a Balaton vízszintje, hanem az is, hogy Aurelius Victor adata a Galerius kori vízrendezési munkákról mennyiben vonatkoztható a Balatonra. Sági K. ellenőrző ásatása bizonyította (SÁGI 1968a, 27—33.), hogy a Kuzsinszky B. által római kori Sió-zsilipnek vélt falmaradványok (KUZSINSZKY 1920, 1—2.) sokkal fiatalabbak, és Siófok törökkori várának tartozékai. A Balaton vízszintjének magasságára a különböző korokban csak közvetett adatokkal bírunk. A leletek tengerszint feletti magassága csupán arra utal, hogy milyen magasságot nem érhetett el a víz. A korai császárkorra vonatkozólag Sági K. csak egy megbízható adatot ismert, ez a már említett hamvasztásos sír, amelynek fenékszintjét 105,3 m Adria feletti magasságban határozták meg (ez kb. 104,4 m Balti magasságnak felel meg). Ez alapján vélte úgy, hogy a római korban végig viszonylag alacsony, a maival nagyjából egyező vízszintmagassággal számolhatunk, és Aurelius Victor feljegyzése tulajdonképpen nem a Balaton lecsapolására, hanem a Mezőföld vízrendezési munkálataira vonatkozhat.¹⁰ Bendefi L. szerint csak a Galerius-féle lecsapolás következtében süllyedt kb. 104,5 m Adria feletti magasságra a vízszint, amelynek hidrológiai egyensúlya 106,5—107 m-nél volt (BENDEFI—Nagy 1969, 14., 201.). Egyedül Kuzsinszky B. számolt a mainál alacsonyabb vízszinttel a Balatonalmádiban a vasút mellett talált, fenékükön téglával, oldalukon és tetejükön vörös homokkőlapokkal kirakott, feltehetően IV. századi sírok alapján (KUZSINSZKY 1920, 181.; ÉRI—KELEMEN—NÉNET—TORMA 1969, 33—34. 4/10.). Fenékpusztán Lipp V. 1859-ben nagyon alacsony vízállásnál az iszapban későcsászárkori téglasírok roncsait látta (LIPP 1886, 138—139.), Römer F. pedig egy szarkofágot, amely még a Bergh K. által készített térképen is szerepel (RÓMER 1862, 37—39. 1. t. 1.). 1984-ben az Amphora Könnyűbúvár Sportegyesület segítségével kutatást folytattunk a Balatonban, az erőd előtti vízben. Megállapíthattuk, hogy római téglák kivétel nélkül másodlagos helyzetben vannak az iszapban, tehát Lipp V. tévedett, akárcsak Römer F., mert az általa jelölt helyen a mai vízfelszín alatt alig 70 cm nyire egy megközelítően négyszögletes, szarkofágnak vélhető homokkő padot találtunk.¹¹ Ezeket az adatokat tehát figyelmen kívül kell hagyni a Balaton római kori vízszintjének meghatározásakor. A fenékpusztai földtábor keleti fele belenyúlik a mai nádasba. Ha a szántóföldre eső rész feltárása során sikerülne a római kori járószintet megtalálni, ez azt jelentené, hogy a mainál mindenképp alacsonyabb korai császárkori vízállással kell számolnunk, és talán feltételezhetnénk, hogy Galerius idején a csapadékosabb időjárás miatt megemelke-

dő vízszintet megkísérelték süllyeszteni. Természetesen nem olyan nagyszabású munkálatokra gondolunk, mint amit Kuzsinszky B. feltételezett. Cholnoky Jenővel értünk egyet, aki úgy vélte: „... a római szabályozás nemigen állhatott másból, minthogy a Sió-torkot a túrzásokon keresztül ismét megnyitották és igyekeztek tisztán tartani.” (CHOLNOKY 1918, 214.)

A IV. században készített erőd építésének pontos idejét nem ismerjük. A kutatás különböző érveléssel és megfontolások alapján erősen eltérő eredményekre jutott. A legkorábbi építési időpontot Mócsy A. feltételezte, aki elképzelhetőnek tartotta, hogy már a tetrarchia, ill. Nagy Constantin idején felépültek ezek az erődök. (MÓCSY 1974, 140—141.) Sági K. újabb véleménye szerint a fenékpusztai erődöt 337-ben építették (SÁGI 1978, 47.; ERDÉLYI—SÁGI 1980, 153.), és a római korban két ízben 355-ben és 379-ben (!) elpusztították. Radnóti A. a IV. század közepére, II. Constantius uralkodása idejére keltezte az építés idejét (RADNÓTI 1954, 495.), amit egy időben Sági K. is elfogadott. (SÁGI 1960, 180., 196., 254.) A ságvári (Tricciana) és a kapospula—alsóheténypusztai (Iovia) erődöknél a fenékpusztaihoz hasonló kerek tornyok alatt patkó alakú, ill. a sarkokon legyező formájú tornyokat találtak. Soproni S. és Tóth E. a kerek tornyokkal jellemezhető második periódust, és így a fenékpusztai erőd építését is I. Valentinianus uralkodásának idejére keltezték. (SOPRONI 1974, 184—185.; SOPRONI 1975, 179.; SOPRONI 1978, 143—145.; TÓTH 1975, 188.) A legkésőbbiek azok az elképzelések, amelyek I. Valentinianus uralkodása, tehát 375 utáni időszakra tették a kerek tornyú erődök építését. (SÁGI 1961, 403—405.; SÁGI 1970, 151.; BARKÓCZI—SALAMON 1984, 165—169.; TÓTH 1985, 125—126.) E sokféle elképzelés természetesen különböző megfontolások és érvek alapján született. A fenékpusztai erőd esetében hol arra hivatkoztak, hogy a 374—375-ös barbár betörés az egész erődöt elpusztította, hol arra, hogy ennek a betörésnek semmi nyoma az erődben, holott a szökendenci éremlelet alapján bizonyos, hogy környékünket is végigpusztították. Fontos szerepet játszott a keltezés kérdésének eldöntésében a pénzforgalom, ill. egyes réteghez kötötten előkerült érme. Radnóti A. a II. Constantius-i magas pénzforgalom alapján vélte IV. század közepi létesítményeknek ezeket az erődöket, de Mócsy A. is a Nagy Constantinus-i pénzforgalomra hivatkozva tartotta korábbiaknak a kerek tornyos építkezéseket, mint ahogy Soproni S. erre hivatkozva keltezte Nagy Constantin uralkodási idejére a patkó- és legyező alakú tornyokkal jellemezhető első periódust. Említhetjük az I. Valentinianus utáni

építkezés egyik bizonyítékaként említett 351—354 között vert, erősen kopott érmet, amely a fenékpusztai erőd déli falának egyik tornyában, a legalsó járószint égett rétegében került elő.¹² A pénzforgalom növekedése és a nagy építkezések nem feltétlen estek egybe, mégis fontosnak tartjuk közölni a Balatoni Múzeum régi gyűjtéséből Fenékpusztáról származó 1569 db IV. századi érem statisztikai megoszlását (hozzátéve természetesen, hogy nem szabad megfeledkezni arról, hogy ugyanazzen a területen az erőd felépítése előtt is létezett egy nagyobb település):

Diocletianus	25 db	1,6%
Maximianus	24 db	1,5%
I. Constantius	10 db	0,6%
Galerius	26 db	1,6%
Maximinus Daia	3 db	0,2%
Maxentius	3 db	0,2%
I. Constantinus	342 db	21,8%
Licinius	36 db	2,3%
Crispus	23 db	1,5%
Helena	3 db	0,2%
Dalmatius	6 db	0,4%
II. Constantinus	107 db	6,8%
Constans	188 db	12,0%
II. Constantius	268 db	17,1%
Magnentius	9 db	0,6%
Vetranio	8 db	0,5%
Constantius Gallus	69 db	4,4%
Iulianus	54 db	3,4%
Iovianus	17 db	1,1%
I. Valentinianus	127 db	8,1%
Valens	194 db	12,3%
Gratianus	24 db	1,5%
II. Valentinianus	3 db	0,2%
Összesen	1569 db	99,9%

Külön kell megemlítenünk az éremleleteket. Az alsóheténypusztai erőd egyik belső épületében a II. periódus padlójába rejtve került elő egy I. Valentinianus éremlelet, amely *ante quem* keltezi a kerek tornyos építési periódust (SOPRONI 1975, 179.), de csak akkor, ha ez a padló valóban egyidős az erődítés második periódusával. Fenékpusztán a horreumtól keletre, egy az erőd megépítésénél korábbi kőépületben egy Vetranioval (350) záródó éremlelet került elő, ami *post quem* keltezi az erőd megépítését.

Elősegíthetik az építés idejének pontosabb meghatározását az éremmel keltezhető temetők is. A ságvári erőd első periódusát újabban II. Constantius-i építkezésnek tartja Tóth E. Ezt látszik alátámasztani szerinte, hogy a tömlőhegyi temetőt 345—375/380 között használták. Fenékpusztán is óvatosan kell értékelni a temetőket. Az erődtől délre, az átkelőhöz vezető út mentén még az erőd-

faltól 150 m-re is kerültek elő sírok. Mégsem keltezhetik ezek egyértelműen az erődöt, hisz annak helyén korábban is állt település, és nyilván az út miatt építették éppen ide az erődítményt, tehát az út menti sírok az erőd megépítése előtti időre is keltezhetők. Ez a korábbi település legalábbis déli irányban túlnyúlt a későbbi erődítményen, amint ezt a már említett, a déli fal előtt talált fűtésvezeték is bizonyítja. Ezért csak az erődítményhez igazodó sírokat vehetjük tekintetbe az erőd építési idejének meghatározásánál. Sajnos ilyen sírokat csak kis számban ismerünk. Csák Á. 1901-es feltárásiából Pekáry Tamásnak sikerült 28 sirt azonosítania. Ezek közül 8 tartalmazott érmekeket Constantius Gallus Caesartól (351—354) Gratianusig (357—383), ezért a szerző a IV. század utolsó harmadára keltezte ezt a temetőrészletet.¹³ Úgy véljük a minden szempontból megnyugtató keltezést még nem ismerjük, de további feltárások, szerencsés leletek közelebb vihetik a kutatást a belső-pannoniai erődök építéstörténetének pontosabb meghatározásához.

Nem egyértelmű az irodalomban az erődítmény funkciója sem. A két végletet Mócsy A. és Soproni S. képviseli. Előbbi úgy vélte, hogy a belső-pannoniai erődök tulajdonképpen megerősített császári birtokközpontok voltak, a provincia védelmében pedig nem bírtak komolyabb katonai jelentőséggel. (MÓCSY 1974, 134.) Utóbbi szerint viszont a katonai rendeltetés volt az építés elsődleges indoka, és reguláris csapatok is állomásoztak az erődökben, amit az alsóheténypusztai erőd esetében sikerült igazolni.¹⁴ Radnóti A., majd pedig Sági K. is azt hangsúlyozták, hogy ezek az erődök stratégiailag nagyon exponált helyen létesültek, de lakóik többsége földműves, kézműves volt, és csak alkalomszerűen, mintegy milícia módjára teljesített katonai szolgálatot néhány veterán vezetése alatt állva. (RADNÓTI 1954, 497.; SÁGI 1970, 150—151.) Magunk Tóth E. véleményét osztjuk, aki szerint ezek a belső-pannoniai erődök kettős funkcióval rendelkeztek, a katonai rendeltetés mellett betöltötték a limes ellátásában nagy fontossággal bíró nagybirtokközpontok szerepét is. (TÓTH 1975, 188.)

A fenékpusztai erőd életében az V. század közepén komoly törés következett be. Ennek a minden épületben és toronyban kimutatható pusztulásnak a keltezésében egyetért a kutatást. Ezzel ér véget a tényleges római élet az erődben, hisz a Halászréten feltárt, az V. század első felére keltezhető cella memoriae alapján egyértelmű az ethnikai kontinuitás az V. század közepéig. A pusztulás oka, módja, majd pedig a helyreállítás kérdése már nem ilyen egyértelmű. Sági K. úgy vélte, hogy ez a mindenre kiterjedő pusztulás nem lehet egy egyszerű ostrom következménye, ezt maguk az erőd lakói hajthatták csak végre. Sőt a fel-

égetéshez olyan hozzáértésre volt szükség, hogy ezt katonai műveletként kell értékelni, ez pedig csak Avitus császár 455-ös hadjáratával magyarázható meg.¹⁵ A keleti gótok közeledtének hírére a Pannoniát kiűritő császár pusztította el az erődöt. Annyit *Bóna I.* is elfogad, hogy Avitus katonai bázist létesített Fenékpusztán. (BÓNA 1984, 284.) Avitusnak azonban alig egy-két hónapja maradt Pannonia visszahódítására, hiszen csak 455 szeptember végén vonult be Itáliába, hogy hatalmát elismertesse, és 456. január 1-én már újra ott tartózkodott. Valószínű, hogy tevékenysége csak a Poetovio—Savaria—Scarbantia—Vindobona út megnyitására korlátozódott (BÓNA 1969, 279.) Közvetlen összeütközésbe nem kerülhetett a keleti gótokkal, hisz azok csak 453-ban nyomultak be Pannoniába. (BÓNA 1969, 280.) Az Avitus félepusztítás ellen szól, hogy nem állhatott szándékában a frissen visszahódított provinciáról történő lemondás. Az 1970—1971-es ásátás eredményei is ellentmondanak ennek. Egy megtervezett „önpusztításnak” nem lehettek volna nagy számban civil áldozatai, és azok nem heverhettek volna hónapokig temetetlenül. (SÁGI—HORVÁTH 1971, 32.; MATOLCSI 1974, 102., 110.) Ezért a fenékpusztai erőd teljes elpusztítását szerintünk és mások szerint is a keleti gótok számlájára kell írni, mint ahogyan bizonyos idő, mintegy fél év múlva is ők azok, akik összegyűjtik a környék romanizált népességét, és elrendelik az erőd teljes rendbehozatalát. E rendcsinálás során nemcsak a védműveket javítják ki, de a belső épületeket is, kivéve a 3. és a 18. sz. épületeket, amelyek a lebontás sorsára jutottak. (ERDÉLYI—SÁGI 1930, 153.) E munkálatok közben rejtették el a nyersanyagként is értékes vaseszközöket és egyéb tárgyakat,¹⁶ amelyeket a későbbiekben nem állt módjukban elővenni (SÁGI 1970, 157.), hisz a keleti gótok megszállták az erődöt és Thiudimer királyuk itt rendezte be székhelyét. 473-ban vándoroltak el.

III.

A fenékpusztai erőd történetének egyik legvitatottabb kérdése: a népvándorláskori lakottság és az ethnikum. *Lipp V.* még 1885-ben tárt fel 300 sírt a déli erődfalon kívül, amely részben későcsászárkori, részben VI—VII. századi temetkezésekből állt.¹⁷ E helytől keletre 1901-ben *Csák Á.* folytatta a munkát, az általa talált sírok (150) is e két korszakba sorolhatók.¹⁸ Már szólunk arról a 28 későrómai sírról, amit *Pekáry T.* ebből az anyagból azonosított. (PEKÁRY 1955.) Az 1960-as években *Sági K.* ugyanennek a temetőnek a nyugati részén, a délnyugati sarktorony közelében 99 sírt talált. (SÁGI 1970, 161.) A hosszan elnyúló temető csaknem a déli erődkapuig tart, tehát közel 200 m hosszú lehet. 1970—1971-ben *Horváth Lászlóval* 120 sírt tártunk fel a déli erődkapuhoz vezető

út nyugati oldalán, amelyek többsége ugyan IX. századi, de még itt is előfordultak VI—VII. és IV—V. századi sírok.

1959-ben az erődön belül, a horreumtól keletre *Barkóczi L.* talált rá egy kisebb temetőre, amely rendkívüli gazdagságával tűnt ki, bizonyítva, hogy a déli erődfal előtt nyugvó köznép vezetőrétege temetkezett ide. (BARKÓCZI 1968, 275—311.) Ennek a vezetőrétegnek egyes tagjait a közeli bazilikában helyezték örök nyugalomra, amely azonban csak rövid ideig tartott, hisz még a VII. század folyamán kirabolták e sírok többségét. (SÁGI 1961, 417—421.) Gazdagságukat tekintve tehát különböznek egymástól a temetők, de a leletanyag annyira egységes, hogy egykorúságuk kétségtelen. A temetők használatának idejét a kutatók többsége azonosan határozta meg: nagyjából 568—630 közé keltezve. *Barkóczi L.* korábban kb. 546—582 közötti időre (BARKÓCZI 1968, 310.), ill. újabban még korábbra, a VI. század első felére keltezte a horreumi temetőt. (BARKÓCZI—SALAMON 1984, 172., 180.) Annál nagyobb az eltérés az itt élők származásának, ethnikumának megítélésénél. A főleg korongfibulákkal, kosárkás függőkkel, ruhátűkkel jellemezhető kultúra leletanyagában bizánci, itálobizánci, itáliai langobard, nyugati germán és természetesen kora avar eredetű tárgyakat egyaránt találunk. A korai vélemények ismertetésétől most eltekintünk. *Barkóczi L.* úgy gondolta, hogy a fenékpusztai erődöt 546-ban Bizánc elfoglalta és 582-ig, tehát Sirmium elvesztéséig megszállva tartotta. A temetőkben tehát a még helyben élő későantik népesség és a bizánci katonaság nyugszik. Ezt semmilyen írott forrás nem támasztja alá, az elmélet tarthatatlanságát *Bóna I.* bizonyította.¹⁹ Ő maga először elképzelhetőnek tartotta, hogy csupán erős gazdasági injekciókat kapott helyi későantik népesség és esetleg bizánci vagy bizánci elemekkel kevert longobard uralkodóréteg alkotta ezt a népességet. (BÓNA 1968, 26.) Nem tartotta azt sem lehetetlennek, hogy 568-ban germán elemek is költöztek Fenékpusztára (BÓNA 1921, 299—300.) Majd felvetette, hogy az avarok által 582-ben Sirmiumból, 584-ben Singidunumból még később a langobardok ellen vezetett Forum Iulii hadjárat során elhurcoltak alkották az erőd és környéke népességét,²⁰ amit alátmasztani látszott a *Miracula Sancti Demetrii* adata Kuberről, aki több mint 60 esztendővel korábban elhurcolt bizánci hadifoglyok leszármazottai felett uralkodott. A korai avar szállásterület határa a Pécs—Keszthely—Szombathely vonal volt (BÓNA 1963, 62.), tehát Fenékpusztá az avar gyepűelve belső oldalán levő határerőd lehetett. Alig hihető számunkra, hogy ide hadifoglyokat telepítettek, és azok itt ilyen gazdagságra tehetek szert. Pontosabban fogalmazva ilyen gazdagok maradhattak, hisz az aranytárgyak egy része na-

gyon kopott, javított, minden bizonnyal még korábban készült, csak 568 után itt került a földre. Nem valószínű, hogy az elhurcoltak, akiknek hozzártozóit többnyire lemészárolták, értéktárgyaikat megtarthatták. *Sági K.* véleménye szerint az erőd népessége későantik lakosságból és bevándorolt nyugati germánokból állt.²¹ Kétségtelen a helyi későantik romanizált népesség továbbélése,²² amely újonnan érkezett, kedvezményezett helyzetű betelepülőkkel egészült ki, akik a fenékpusztai erőd gyeplő helyzetéből következően élénk kapcsolatokat építhettek ki Bizánc és Itália felé, ami megmagyarázhatja viseleti tárgyaik eredetét. Mindhárom temetkezési helyen úgy tűnik, hogy két csoporthoz tartoztak az eltemetettek. A helyi későantik népesség kisebbségben volt, és gyakorlatilag melléklet nélküli sírjai mellett az 568-ban vagy közvetlenül utána betelepülők sírjai tartalmazzák a jellegzetes leleteket. *Lengyel I.* a csontmaradványok laboratóriumi vizsgálata alapján ugyanerre az eredményre jutott. A horreumi temető általa elkülönített két csoportja gazdagság tekintetében is szétválik. A déli csoportban csak egyetlen igazán gazdag sír található, az északi részben pedig gyakorlatilag csak a szélső sírok szegények. (*LENGYEL 1971. 191—199.*) A *Sági K.* által a déli erődfal előtt feltárt temetőrészben is két különböző indexszámú csoportot sikerült elkülönítenie, és a kisebbikre a szegénység, ill. a mellékletnélküliség volt a jellemző. (*SÁGI 1970, 167.*) A bazilikában talált sírok között is voltak melléklet nélküliek.²³

Az 1970—71-ben feltárt temetőrész csontanyagának vizsgálata nem készült még el. A jellegzetes viseleti tárgyak vagy a kerámia mellékletek alapján keltezhető IX. századi és a VI—VII. századi leleteket tartalmazó sírokon kívül szép számmal akadtak melléklet nélküli, vagy teljesen jellegtelen mellékleteket tartalmazó sírok, amelyek hovatartozása régészeti módszerekkel alig meghatározható. (Nem beszélve arról, hogy három sír bizonyosan későrómai a mellékletek alapján, és két jellegzetes téglasírt is találtunk, amelyek nem tartalmaztak mellékleteket, tehát a melléklet nélküli sírok között további IV—V. századi temetkezésekkel is számolnunk kell.) Az alábbiakban a mellékleteik alapján biztosan VI—VII. századi temetkezéseket ismertetjük.

1970/1. sír. Ny—K tájolású, a mellrészen állat által bolygatott, közepes fenntartású férfi (?) váz. Sírm.: 110.94 m A. f. Sírödör: 220x65 cm. A sírödör széléhez támasztva pannon és permii vörös homokkővek, a sír keleti végében három élére állított római téglá, amit eredetileg egy tegulával borítottak le. Vázhossz: 160 cm. Nyújtott váz háton fekvő, karok a medence mellett. Mellékletek: 1. Az állkapocs jobb oldalán 1,2—1,5 cm átmérőjű nyitott bronzkarika (ltsz.: 71.160.1.); 2. A bal alkar

végénél öntött bronzcsat. SZ: 3,6 cm, a csatpecek hiányzik (ltsz.: 71.160.2.) 4—5. kép.

1970 4. sír. NyDNy—KÉK tájolású, rossz fenntartású nő csontváza. Sírm.: 111.08 m A. f. A lekerekített sarkú sírödör: 170x65 cm. A sírödör szélén a koponyánál egy homokkő, a váz jobb oldalán egy bazaltkő. A köveken belül 153x45 cm-es koporsó nyomai. A 129 cm hosszú, nyújtott testhelyzetű váz karjait a medencére hajlították. Mellékletek: 1a—1b.: Függőpár a koponya két oldalán. Nyitott bronzkarikára fűzött, öntött gúlacsgö, a végén gömbbel (ltsz.: 71.161.1.); H: 3,1 cm; 2. A bal csuklónál 5,4—6,5 cm átmérőjű, erősen korrodált, törött vaskarperec (ltsz.: 71.161.2.); 3. A jobb kézen 2 cm átmérőjű, erősen korrodált vasgyűrű (ltsz.: 71.161.3.) 4—5. kép.

1971 34. sír. Ny—K tájolású, gyenge fenntartású női váz. Sírm.: 111.12 m A. f. A lekerekített sarkú sírödör 205x65 cm, déli oldalának közepén egy nagyobb követ találtunk. A nyújtott testhelyzetű váz bal karját a medencére, a jobb karját a mellkasra hajlították. Vázhossz: 163 cm. Mellékletek: 1. Bronz fülbevaló a koponya bal oldalán. A kör keresztmetszetű huzalból hajlított, nyitott végű karika egyik végén öntött oktaéder, amit beütögetett pontokkal és két oldalán üvegberakással díszítettek. Átm.: 5 cm, az oktaéder dísz: 1,6x0,8x0,8 cm (ltsz.: 72.70.1.); 2. Bronz fülbevaló a koponya jobb oldalán. Huzalból hajlított, nyitott végű, enyhén ovális karika, alsó részén egy hurokkal. Eredetileg minden bizonnyal kosárkás függő volt. Átm.: 4,8—2,8 cm (ltsz.: 72.70.2.); 3. Erősen korrodált és törött vas karperec a bal alkaron. Átm.: kb. 6,5 cm (ltsz.: 72.70.3.); 4. Gyöngysor a nyak körül. Egy borostyán, egy sárga-kék szemesgyöngy, egy fehér hullámvonalal díszített kék és egy barna háromtagú összetett gyöngy mellett többségében henger alakú kék és kisebb nyomott gömb alakú kék, zöld és sárga gyöngyszemek, összesen 23 db (ltsz.: 72.70.4.); 5. Bronzlemez töredékek a homlokon. A kisebb gömbszelet és a sík lemezdarabkák rendeltetését nem ismerjük, talán a jobb oldali fülbevaló kosárkájának töredékei, amelyek állati bolygatással kerültek a koponyára. Összesen nyolc darab (ltsz.: 72.70.5.) 4. kép.

1971 42. sír. Ny—K tájolású, gyenge fenntartású, fiatal leány váz. Sírm.: 110.89 m A. f. A lekerekített sarkú sírödör 137x56 cm. Északi és nyugati oldalát tegulatöredékekkel és homokkódarabokkal bélelték ki. A nyújtott testhelyzetű váz karjait kissé behajlítva a medencére helyezték. Vázhossz: 118 cm. Mellékletek: 1. Fülbevaló a koponya jobb oldalán. Bronzhuzalból készített, nyitott végű, enyhén ovális, hurkos karika. Átm.: 4,2—4,9 cm (ltsz.: 72.73.1.); 2. Fülbevaló a koponya bal oldalán. Bronzhuzalból készített, nyitott végű hurkos karika. Végeit egymásra hajlították. A hurok tövébe forrasztott hagyma alakú, üveg-

betétes kosárka letörött. Átm.: 3,9–4,2 cm; kosárka M: 1,1 cm; kosárka átm.: 1,4 cm (ltsz.: 72.73.2.); 3. Bronz karperec a bal alkaron. Nyitott végű, ovális keresztmetszetű huzalból készült, egyik vége megvastagodik. Átm.: 5,1–5,4 cm (ltsz.: 72.73.3.); 4. Csontfésű a mellkas bal oldalán. Az erősen felszívódott csonttárgyból csak két töredéket sikerült kiemelni. Az egyik 1,2x2,4 cm-es, benne egy vasszegecs, a másik 1,6x3 cm, oldala fogazott (ltsz.: 72.73.4.). 4 kép.

1971/46. sír. Ny—K tájolású, közepes fenntartású női váz. Sírm.: 110.60 m A. f. A sír nyugati végére ráásták az 1971/45. sírt, de ez csekély mélysége miatt nem bolygatta meg a vázat. A lekerekített sarkú sírgödör 228x59 cm. Alján 175x49 cm-es szabályos, barnás elszíneződés jelentkezett, deszka vagy koporsó nyoma. A nyújtott testhelyzetű váz hossza: 160 cm. A bal kar kinyújtott, a jobb a medencére lett hajlítva. Mellékletek: 1. A koponya jobb oldalán fülbevaló. Nyitott végű, ovális bronz huzalkarika, átm.: 3,3–4,1 cm (ltsz.: 72.76.1.); 2. Fülbevaló töredéke a koponya bal oldalán. A karikát, a hurkot és a kosárkát együtt öntötték, a hurok és a karika töredékes. H: 2,3 cm (ltsz.: 72.76.2.); 3. Gyöngysor a nyak körül. Az üvegpsz-tából készített kék és barna gömb, nyomott gömb, henger, rovátkolt cső és négy ikergyöngy mellett három borostyángyöngy alkotja a gyöngysort. Összesen 27 db (ltsz.: 72.76.3.). 4–5. kép.

1971/61. sír. Ny—K tájolású, rossz fenntartású felnőtt női váz. Sírm.: 110.87 m A. f. A lekerekített sarkú sírgödör 195x60 cm, nyugati végét átvágta az 1971/54. sír. Keleti végébe három kő- és tégladarabot helyeztek. Az erősen felszívódott csontváz nyújtott testhelyzetű, hossza 147 cm. Mellékletek: 1. Bronz stílustű a koponyától ÉK-re. Hegyesedő vége hiányos, a másik kanálszerűen lapított. Felső harmadában 2,5 cm hosszan négy-szögletesen megvastagított, és négy vájattal díszített. H: 9,6 cm (72.86.1.) 4. kép.

1971/77. sír. Ny—K tájolású, közepes fenntartású, felnőtt férfi váz. Sírm.: 110.86 m A. f. A lekerekített sarkú sírgödör 210x70 cm. A nyújtott testhelyzetű váz hossza 160 cm, karok a medence mellett kinyújtva. Melléklet: 1. Bronzcsat a két combnyak között. Az öntött csatkarika ovális, az ugyancsak öntött csatpecek vége kissé legörbített. Átm.: 3,7–2,2 cm; csatpecek H: 2,7 cm (ltsz.: 72.96.1.). 4. kép.

1971/85. sír. Ny—K tájolású, gyenge fenntartású női váz. Sírm.: 111.10 m A. f. A sír átvágja egy az erődnél korábbi épület fűtőcsatornáját. A sírföldben a fej körül és az északi oldalon talált löcsontok (koponya, borda, medence) nem voltak közvetlen kapcsolatban a sírral. A lekerekített sarkú sírgödör 211x73 cm, keleti végébe néhány követ helyeztek. A nyújtott testhelyzetű váz csontjai erősen felszívódtak. Vázhossz: kb. 130 cm. Karok a

medence mellett. A csontmaradványokon deszkanyomokat figyelhettünk meg, a váz alatt azonban nem. Mellékletek: 1. Kosaras függők a koponya két oldalán. Bronzhuzalból hajlított, nyitott végű hurkos karika, a hurok tövébe forrasztott kosárkával. A kosárka vékony bronzlemezből préselt, virágkehely alakú, elejét lemezbe foglalt üveg-lapoccska díszítette, amely az egyikről részben levált, a másiktól hiányzott. Karika átm.: 3,0–3,7 cm, kosár átm.: 1,1 cm (ltsz.: 72.101.1–2.); 2. Stílustű a járomcsonton, hegygel nyugat felé. Bronzból öntött, díszítetlen. Egyik vége hegyes, a másik lapított és kissé begörbített. H: 9,9 cm (ltsz.: 72.101.3.); 3. Gyöngysor a nyaktájékon. Szimpla és összetett gömb, hasáb, halványkék cső és egy nagyobb barna, körbefutó sárga hullámvonallal díszített üvegpszta gyöngyök mellett két alakatlan borostyángyöngy alkotta a gyöngysort. Összesen 14 db (ltsz.: 72.101.4.); 4. Gyűrű a bal kézen. Bronzból öntött, a fejnél 0,5 cm-ig szélesedő gyűrű. Átm.: 1,6–2,0 cm (ltsz.: 72.101.5.). 4. kép.

1971/87. sír. Ny—K tájolású, gyenge fenntartású női váz. Sírm.: 111.16 m A. f. A lekerekített sarkú sírgödör 230x61 cm. A vázmaradványok felett deszkanyomokat figyelhettünk meg, amelyek a váz alatt hiányoztak. Ez arra utal, hogy nem koporsóba temették a halottat, hanem csak deszkával fedték le. A sír szélén azonban nem volt kőpakolás. A nyújtott testhelyzetű váz csontjai erősen felszívódtak, csak az alsó lábszárak maradtak meg jobb állapotban. Mellékletek: 1. és 3. Kosaras függő a koponya bal oldalán. Kör keresztmetszetű bronzhuzalból hajlított, ovális, nyitott végű, hurkos karika. A hurok tövébe forrasztott kosárka négyszög alapú, kúpos préselt lemez, amely levált a karikáról. Fedőlapja hiányzik. Karika átm.: 4,3–2,8 cm. Kosárka M: 0,8 cm; eleje: 1,2x1,2 cm. A fedőlemezt díszítő, bronzszalagba foglalt kör alakú üvegbetétet valószínűleg állati bolygatás következtében találtuk meg a bal kéz tájékán. Átm.: 0,9 cm (ltsz.: 72.103.1.); 2. Kosaras függő a koponya jobb oldalán. Az előző függő párja, ugyancsak szétesett, de teljes. Karika átm.: 4,5–3,0 cm, a többi méret egyezik (ltsz.: 72.103.2.); 4. Vasoxidos folt, részben a koponyamaradványok nyugati szélé alatt. 3–5 mm vastag, 4,5x5,5 cm-es vasoxid folt, vasmag nélkül, rendeltetése ismeretlen. Nem sikerült megmenteni. 4. kép.

1971/88 sír. Ny—K tájolású, gyenge fenntartású női váz. Sírm.: 111.56 m A. f. A lekerekített sarkú sírgödör 195x78–70 cm, kelet felé szűkül. Ugyancsak átvágja a korábbi fűtőcsatornát. A sírészaki és déli végéhez köveket helyeztek, de ezek nem a sírfenéken, hanem magasabb szinten vannak. A váz felett és a váz alatt is deszkanyomokat figyelhettünk meg, a koporsó pontos méreteit azonban nem sikerült megállapítani. A nyújtott testhelyzetű váz csontjai erősen felszívódtak, csak a láb-

szárok maradtak meg jobb állapotban. A karokat a medencére hajlították. Vázhossz: 158 cm. Mellékletek: 1. Fülbevaló a koponya jobb oldalán. Vékony bronzhuzalból hajlított ovális karika, egyik vége hegyes, a másik megvastagított és oktaéder díszben végződik. Átm.: 3,4—2,6 cm; a dísz: 4x4x8 mm (ltsz.: 72.104.1.); 2. Kosárkás függő a koponya bal oldalán. Az ezüsthuzalból hajlított karika egyik vége hegyesedő, a másikra kis csövet húztak, ezáltal a karika zárhatóvá vált. A vékonyabb huzalból hajlított, áttört kosárka torzult, hiányos. Fedőlemezt három rovátkolt huzalkarika és a közepén kiemelkedő félgömb díszíti. Karika átm.: 3,0—2,5 cm, kosárka átm.: 1,1 cm (ltsz.: 72.104.2.). 4. kép.

1971/90. sír. Ny—K tájolás, gyenge fenntartású férfi váz. Sírm.: 111.19 m A. f. A lekerekített sarkú sírgödör 225x62 cm. Északnyugati részén és a koponya alatt egy-egy kisebb tégladarab. A váz felett és alatt deszkanyomok figyelhetők meg, mérhető szélességük 40 cm. A nyújtott testhelyzetű váz hossza 161 cm. Karok kinyújtva a combcsonton. Melléklet: 1. Bronzcsat a jobb medence-lapát felső szélénél. Az öntött csatkarika ovális, átm.: 3,5—2,2 cm. A csatpecek hegedű alakú, vége legörbített. Felülete sérült, így nem állapítható meg, hogy eredetileg díszített volt-e? H: 3,2 cm (ltsz.: 72.105.1.). 4. kép.

Az ismertetett tizenegy sír közül mindössze háromban nyugodott férfi, a többi nő. Nyilvánvaló, hogy a hiányzó férfi sírokat a melléklet nélküli sírok között kell keresnünk, mint ahogy a melléklet nélküli női vázak között is bizonyára vannak még VI—VII. századiak. Mint említettük, az eddig feltárt VI—VII. századi temetkezések között a bazilikában és a horreum mellett is kerültek elő melléklet nélküli sírok. Itt a temető keleti, szegényebb felében különösen számolnunk kell ilyen temetkezésekkel. A köznépi temető nyugati felében előfordult, hogy díszes ezüstövel temették el a férfiakat (BONA 1982—83, 117—119.), itt legfeljebb csak bronzcsat jutott nekik. Egy valamirevalóbb női sírban függőt, gyöngysort, stülustűt, karperecet és gyűrűt várhatnánk. Ebben a temetőrészben az öt fajta ékszer közül legfeljebb négy fordult együtt elő, az 1971/85. sírban. A szegénység jele, hogy szinte kivétel nélkül a hosszú használat során megkopott vagy hiányos állapotban kerültek sírba az ékszerek, a gyöngysorok viszonylag rövidek, és két esetben is a fülbevalópár két tagja eredetileg nem alkotott párt. A leletek értékelésével most nem foglalkozunk. Legfontosabb analógiáikat, azok elterjedési területét, amelyek alapján azok egy — Bizánc által erősen befolyásolt — sok vonásban egységesnek tűnő európai kultúrába illeszthetők, a horreumi temető kapcsán Barkóczi L. (BARKÓCZI 1968.) és Sági K. (SÁGI 1970.) már bemutatták. Két dologra azonban sze-

retnének a figyelmet felhívni. Az 1971/73. és az 1971/88. sírban kosárkás függő és oktaéder függő együtt fordult elő. Amennyiben elfogadjuk — és a régészeti adatok erre utalnak —, hogy a kosárkás függőkkel jellemezhető népesség 568-ban vagy közvetlenül utána költözött be Fenékpusztára és környékére, ez a két sír azt bizonyítja, hogy az V. századi későantik népesség kedvelt ékszere, az oktaéder függő a VI. század második felében, esetleg még a VII. század eljén is használatban volt.²⁴ Ez még hihetőbbé válik, ha arra gondolunk, hogy az osteoserológiai vizsgálatok alapján a fenékpusztai erőd népessége 568 és 630 között két rétegből állt, és a bevándoroltak mellett a helyben továbbélő későantik népesség jelenlétével is számolnunk kell. Még azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy ezeket esetleg Fenékpusztán készítették. Ugyanis az 1971/46. sírban a kosárkás függők lehető legegyszerűbb és legolcsóbb változata került elő. A kosárkát nem külön öntötték és forrasztották utána rá a hurkosan meghajlított karikára, hanem az egészet együtt öntötték bronzból. Ezt a megoldást a kosárkás függők külföldi lelőhelyeiről nem ismerjük, így lehetséges, hogy helyben készült.²⁵ A VI—VII. századi népesség etnikumának meghatározásánál fontos szerepet kapott a temetkezési ritus is, nevezetesen a kőpakolás. Barkóczi L. a helyben továbbélő népesség szokásának tartotta ezt a ritust (BARKÓCZI 1968, 288.), míg Sági K. szerint az 568 körül bevándorló új etnikum hozta magával ezt a szokást. (SÁGI 1961, 426., SÁGI 1970, 165—166.) Ebben a temetőrészben is előfordul a kőpakolás feltehetően későantik temetkezésben,²⁶ és a IX. századi sírokra is ez a jellemző, holott a VI—VII. századi és a IX. századi népesség között nem lehet közvetlen etnikai kapcsolatot feltételezni, amint erről a későbbiekben még szólnunk. Illeg, ha itt annyit említünk, hogy a IX. századi sírokból hiányzik a „keszthelyi kultúra” minden jellegzetes lelete, és a VI—VII. századi temetkezésekkel ellentétben kifejezetten gyakori az ételmelléklet (kerámia vagy favödör). A bemutatott 11 sírra sem egységesen jellemző a kőpakolás, sőt nagyjából egyenletes a kő nélküli (1971/46., 77., 87.), az egy—három kővel kirakott (1970/4., 1971/34., 61., 90.) és a sok kővel körberakott (1970/1., 1971/42., 85., 88.) sírok aránya. A bazilikában éppúgy előfordulnak kőpakolás nélküli sírok, mint a horreumi temetőben.

IV.

Kovrig I. vetette fel, hogy a fenékpusztai erőd népessége a VII. század elején a nagy pusztulás után elhagyta az erődöt és Keszthelyen folytatta életét. Így az erőd egészen a IX. századig lakatlan maradt. (KOVRIK 1958, 68—69.; KOVRIG 1960, 165.) Fenékpusztán VII—VIII. századi lakottságának legfőbb bizonyítéka az ú. n. II. ókeresztény bazilika, amelynek története — ásatója szerint — „iga-

zolja a későcsászárkortól a honfoglalásig a vallás-és településkontinuitást, a romanizált népesség továbbélését.” (SÁGI 1961, 440.) Elsősorban a bazilika korai történetére vonatkozóan vetette fel *Barkóczi L.* és *Salamon Á.*, hogy meg kellene vizsgálni, helyes-e ez a periodizáció? (BARKÓCZI—SALAMON 1984, 175.) A következőkben a bazilika építéstörténetének késői fázisával kívánunk röviden foglalkozni.

A bazilika helyén már az erőd megépítése előtt is állt épület. Az erőd felépítésével egyidejűleg egy 16,25x16,25 m-es, részben fűthető profán épületet emeltek, amit aztán a IV. század végén narthexszal, porticusszal és apsiszal rendelkező bazilikává alakították át. Az V. század közepi nagy pusztulás után a belső közfalakat lebontották, a tetőszerkezetet tartó faoszlopok helyére öt-öt kőoszlop került, és így egy háromhajós bazilika jött létre. Ez az épület hosszú ideig állt fenn. A környezet felszíne közben annyira megemelkedett, hogy három lépcsőt kellett építeni, és ezen keresztül lehetett lejutni. 630 táján az erőddel együtt a bazilika is áldozatul esett a pusztulásnak, a hajóba temetettek sírjait is kirabolták. A pusztulás után gyors helyreállítás következett, amelynek során a keleti oldalon két oldalapsist építettek. Az utolsó építési periódusok a IX. századra keltezhetőek, amikor az északi oldalt támpillérekkel erősítették meg, a déli oldalon pedig egy kis oldalkápolnát emeltek. A bazilika sorsa több mint 500 év után pecsételődött meg véglegesen, amikor a honfoglaló magyarok az erőddel együtt felégették. (SÁGI 1961.)

A feltárás publikációja nem ad választ minden felmerülő kérdésre, és úgy véljük az építéstörténet másképp is rekonstruálható. A legutolsó építési periódus során készült az oldalkápolna és az északi fal támpillérei, méghozzá a IX. században. Ennek a periódusnak azonban az egész bazilikában hiányzik a padlója. A keresztmetszeten azonban az ásató a hajó harmadik járófelületével egy szinten padlót jelez az oldalkápolnában, méghozzá a második járószint jelével. (SÁGI 1961, 19. kép.) Az ásató úgy vélte, hogy a IX. századi járószintek csak az erőd déli felében maradtak meg, ahol *Csák Á.* IX. századi leletanyagot is talált. A IX. századi járószint azonban az erőd északi felében is több helyen megmaradt, mint pl. az ún. I. ókeresztény bazilika déli oldalához épített féltetős épületnél, az északi erődkapuban (MÜLLER 1979, 138.), sőt még közelebb az északi erődfalon nyugatról az első toronyban. (MÜLLER 1973, 42.) A bazilika második periódusában annyira megemelkedett a környezet, hogy három 25 cm-es lépcsőfokon lehetett csak lejutni a hajóba. Ez kb. 75 cm-es környezetfeltöltődést jelent, amiből a harmadik periódus készítésekor csak 50 cm-t töltöttek fel, tehát a bazilika járószintje még mindig

alacsonyabb volt a környezeténél. Milyen érvek szólnak a IX. századi építés mellett? Gyakorlatilag csak az, hogy a kápolna és a támpillérek falóanyagában bazalt is előfordult, és a korábbi építkezéseknél a bazalt hiányzott. Ezt az érvelést nem erősíti, hogy *Csák Á.* is talált bazaltot az „A” épületben, ahonnan hullámvonaldíszes későnépvándorlás-kori kerámia is ismert. (SÁGI 1961, 436.; SÁGI 1970, 195.) Megemlíthetjük, hogy az előzőekben leírt sírok közül az 1970/4. sírban a nagyobbik kő bazalt volt, tehát a bazaltot az 568—630 között itt élt népesség használhatta már, akár építkezésre is.

Annál több indokunk lehet a bazilika IX. századi használata ellen. Alig hihető, hogy a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, környékünk legbecsesebb IX. századi írott forrása ne tett volna említést erről a jelentős építményről, ha ez funkcionált volna. *Bogyai T.* meg is kísérelte, hogy a CBC 13 adatát, amely szerint 864. karácsony másnapján Adalwin salzburgi érsek, — aki előző nap még Zalaváron (Mosaburg) tartózkodott — Wittimar birtokán Szt. István protomartir tiszteletére szentelt fel egy templomot, azonosítsa a fenékpusztai bazilikával.²⁷ Éppen *Sági K.* bizonyította be, hogy Zalavár és Fenékpusztá ugyan alig 9 km-re van egymástól légvonalban, de a IX. században csak a mai Sármelléken, Alsópáhokon és Keszthelyen át lehetett az egyik helyről a másikra átjutni, ami kb. 30 km-nyi út. Ez viszont megfelel egy egynapi kocsútnak, tehát Wittimar birtokának valahol a Zalavári háton kellett lennie.²⁸ *Simonyi D.* egy 879-ben kelt oklevél alapján Fenékpusztát Quartinahaval azonosította. Ez Gudbato birtoka, amelyen a Szt. János evangélista tiszteletére szentelt templomot említi a forrás, amit a II. sz. bazilikával azonosított (SIMONYI 1962, 27—30.) *Sági K.* cáfolta ezt az elképzelést is, hisz Gudbato birtoka egyrészt a Balaton mellett helyezkedett el, másrészt lenyúlott a Zala folyóig. Tekintve, hogy a IX. században még Balatonhídvégnél ömlött a Balatonba a Zala folyó, ennek környékén kell ezt a birtokot és a rajta épült templomot keresnünk. (SÁGI 1968a, 41—42.) Egyébként is alig képzelhető el, hogy amennyiben Fenékpusztán a IX. században átépítik és használják a bazilikát, tehát komoly keresztény közösséggel kell számolnunk, ezek ne temetkeztek volna a bazilika köré, amint ez a kor szokása volt. Ezzel szemben a IX. századi temető a déli erődkapu előtt helyezkedik el, és az eddig közölt temetőrész (CS. SÓS 1961) éppúgy, mint az általunk feltárt sírok pogány rítusra engednek következtetni.²⁹ Fenékpusztá tehát a IX. században lakott volt, sőt lakói meg is lettek talán keresztelve, de keresztény hitük teljesen felületes lehetett, és véleményünk szerint a bazilikát nem is használták.

Mi történt akkor a 630 után épített háromapsisos bazilikával, és mikor építették ehhez hozzá az oldalkápolnát? E kérdés eldöntése talán még nehezebb. Mint említettük *Kovrig I.* feltételezése szerint a VII. század elején Fenékpusztát elhagyták lakói. Dolgozatának megjelenése óta számos feltárás volt Fenékpusztán, de az erőd 630 és a IX. század közötti lakottságára azóta sem került elő konkrét bizonyíték. 630 és 670 közötti leletanyagról *Sági K.* sem tud. (SÁGI 1970, 195.) A későavar anyag *Csák Á.* múlt század végi gyűjtéséből származik, de a bemutatott darabok vagy még 630 előttre keltezhetők vagy akár lehetnek IX. századiak is.³⁰ De ha a késői avar népesség megszállta is volna az erődöt, aligha képzelhető, hogy a bazilikát használták. A későantik népességnek viszont nyoma sincs. *Sági K.* is elismeri, hogy Keszthelyen előzmények nélkül tűnik fel a VII. század elején a kosárcsászák népe, Fenékpusztán pedig nemcsak a horreum mellett szűnt meg a temetkezés, de egyetlen nagy kosaras függő sem került eddig elő. Úgy vélte Fenékpusztán nem szűnt meg az élet, csak szűkebb térre korlátozódott, mert Fenékpusztát elveszítette gazdasági jelentőségét. (SÁGI 1968a, 43—44.; SÁGI 1961. 433—434.) A vezetőréteg eltávozott, de a későantik köznép maradt. A 630 utáni újjáépítés nemcsak a bazilikára, de az egész erődre vonatkozott. Nem tartjuk valószínűnek, hogy 630 után a környék romanizált népessége határozta el, hogy saját védelme érdekében rendezze a védműveket, ill. átépíti a bazilikát. (SÁGI 1961, 435.; SÁGI 1970, 160.) Az is nehezen bizonyítható, hogy a Samo által alapított szláv államnak az avarokkal szemben megerősített határerődje lett volna Fenékpusztát. (SÁGI 1970, 194.) Nem tudjuk elképzelni azt sem, hogy maga a helyi népesség pusztította el az erődöt az ellenség közeledtének hírére. (SÁGI 1970, 191.) Ez sem az V. század közepén, sem a 630 körüli években nem lehetett így. Ennek az ásatási eredmények is ellentmondanak, hisz az V. század közepén a pusztításnak áldozatul esettek temetetlenül maradtak, ami mindenképp ostromra utal, a VII. századi ostromra pedig közvetett bizonyíték, hogy a bazilikában kirabolták a sírokat. Ha mindent a helyiek égettek volna fel, az utóbb érkező ellenség éppúgy nem találta volna meg a bazilikába temetettek sírjait, mit a déli erőd fal előtt, ahol kihúzták a fejfákat. (SÁGI 1970, 191.) Valószínűbbnek tartjuk Bóna I. feltételezését, hogy a 630 körüli avar behatolás során a Fenékpusztán élő vezetőréteg ros-

szul orientálódott, és ennek estek áldozatul maguk és központjuk is. (BÓNA 1984, 322.) Az erőd elpusztítása közben került sor a bazilika kirablására, majd felégetésére. Ha viszont feltételezzük, hogy 630 után gyakorlatilag lakatlan volt Fenékpusztát, egykori lakóit pedig átköltöztették Keszthely területére, felvetődik a kérdés, hogy melyik bazilikát pusztították el akkor? Megéppülhetett-e a háromapsisos alaprajzi elrendezésű bazilika már 630 előtt? Hisz könnyen előfordulhatott, hogy az V. század közepe után épített bazilika még 630 előtt egy véletlen tűznek esett áldozatul és az újjáépítés során nyerte el a háromapsisos formát, amihez aztán még 630 előtt az oldalkápolnát is hozzáépítették. Ez magyarázatot adhatna a gyors helyreállításra is. A Fenékpusztán élő vezetők gazdagságának ismeretében egy ilyen építkezés egyáltalán nem lehet meglepő. Az V. század közepe után épült bazilika padlóján talált bronzcsat egyáltalán nem biztos, hogy az egyik rablott sírból származik, azokban inkább ezüst és aranyozott ezüst övgarnitúrákat feltételezhetnénk. Inkább arról lehet szó, hogy valaki a tűzvész előtt elveszítette. Ez a bronzcsat jellegzetesen koraavar kori, nemcsak a 630-as pusztulásnak lehet bizonyítéka, de éppúgy egy esetleges VI. század végi építkezésnek is.

Sem a publikációból, sem a Balatoni Múzeumban található dokumentációból nem derül ki egyértelműen, hogy az 568—630 közötti időre keltezhető sírokat valóban a háromhajós, egyapsisos templom padlójába ásták bele, vagy a meglehetősen hiányos, roncsolt harmadik járószintbe, és mélységük miatt csak áttörték a második járószintet.³¹ Már *Sági K.* idézte a híres Parenzo-i háromapsisos bazilikát, amely bizonyosan VI. századi. (SÁGI 1961, 434.) Egy másik kitűnő analógia Belovoból (Bulgária) ismert, amely ugyancsak még a VI. században épült. (KRAUTHEIMER 1935, 194. 77. kép; MIJATEV 1965, 16. 7. kép.)

A fenékpusztai népesség és különösen vezetőrétege a leletek tanúsága szerint kitűnő és élénk kapcsolatokat tartott fenn Bizánc felé éppúgy, mint Itália irányába. Így elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy VI. század végi tűz után háromapsisosként épült újjá a bazilika. Lehetséges, hogy csak ezután kezdődött meg a temetkezés a bazilikába.³²

A fentiekben a fenékpusztai erőd történetének vitatható kérdéseire fűztünk megjegyzéseket új adatok és új megfontolások alapján, de tisztában vagyunk azzal, hogy további feltárások igazolhatják csak hipotéziseink valóságát.

Müller Róbert

Jegyzetek

- ¹ A keszthely—fenékpuzsztai erőd kutatásával kapcsolatos források, adatok összefoglalásai: BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966, 81—87. 21/33. lh.; ERDÉLYI 1983, 59—66.
- ² 1—20. számú épületek és az „A”, ill. „B” épület. A 22. számú épület 1983-ban került elő (ERDÉLYI—SÁGI 1984, 51.).
- ³ Szóke B. M. és Vándor L. előadása a MTA-n 1986 májusában (Megjelenés alatt a Zalai Gyűjteményben).
- ⁴ BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966, 21 23., 32., 34., 42—43., 49., 54—55. lh. Az 1971—72-es ásatás során késő LT sír és településmaradványok kerültek elő az erőd északi felében és az északi fal előtt (RégFüz I 26. (1973) 42—43.). A leletek részletes ismertetése HORVÁTH 1987, a lelőhelyek térképe 64. 1. kép.
- ⁵ MÓCSY 1962, 664. feltételezett egy a Balaton északi partján futó utat is, amely közvetlenül kötötte össze Aquincumot Itáliával.
- ⁶ BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966, 89. 21/37. lh. Ehhez a temetőhöz tartozhatott az a sír is, amelyet 1959-ben a vasúti sorompóhoz vezető út északi oldalán tárt fel Sági K. (Uo. 88. 21/35. lh.; SÁGI 1968b. 443.; SÁGI 1968a. 24.)
- ⁷ Pl. a II. ókeresztény bazilika alatti falak (SÁGI 1961, 399—402.), és a horreumtól keletre talált hosszú épület (RégFüz I/24. 45.). A település nagy kiterjedésére utal, hogy a déli erődfal előtti temetőben egy korábbi épület központi fűtésének vezetékébe ásták a sírok egy részét. (1. kép).
- ⁸ TÓTH 1979, 77—79. Az 1. kép közli az árok alaprajzát, de a rajzon szereplő 1:50 lépték téves, még a nyomdai kicsinyítés előtt került a rajzra. A szövegben nem szerepel az árok hossza, csak a szélessége, amely 240—270 cm volt. Ez alapján számítottuk ki a rajz léptékét, amely kb. 1:155, és így jutottunk az 50 m-es adathoz.
- ⁹ MÓCSY 1980, 629—630. szerint az I. századi katonai megszállási pontok csak egészen ritkán estek egybe a későbbiekkel, ezért oly kevés a korai adat. Fenékpuzsza tehát a ritka esetek egyike.
- ¹⁰ SÁGI 1968b., 443.; UO. 1968a., 24., 33. Hasonlóan viszonylag alacsony balatoni vízállással számolt SIMONYI 1962, 20.
- ¹¹ Köszönetet mondok Szilágyi Károlynak és búvártársainak áldozatkész segítségükért.
- ¹² TÓTH 1985, 126. Holott ez az érem nemcsak verése után, de az erőd építése után is évtizedekkel kerülhetett a földre, akár az erőd első pusztulásának idején is, hisz az égésrétegben került elő.
- ¹³ PEKÁRY 1955, 26. Megjegyzi, hogy „a datálás szempontjából fontos, hogy az érmek egy-két kivételtől eltekintve csak kevésbé kopottak, sőt egyesek teljesen újaknak, verdefényeseknek látszanak, tehát nem sokkal kibocsátásuk után kerültek a földre”.
- ¹⁴ SOPRONI 1975, 179—180.; SOPRONI 1978, 142—145. Bóna I. egyenesen a mozgó elit csapatok erődka-szárnyáinak és hadtápbázisainak tartotta ezeket az erődöket (Opponensi vélemény Soproni S. nagydoktori értekezéséről, kézirat, 1981).
- ¹⁵ SÁGI 1970, 155—156. Ebből a feltételezésből következett viszont, hogy az ugyanilyen méretű VII. századi pusztulást is az erőd lakóinak számlájára kellett írnia (i. m. 191.).
- ¹⁶ BARKÓCZI 1968, 307. csak általánosságban említi a vaseszközök elrejtését. SÁGI 1970, 154—155. úgy véli, hogy még az erőd elpusztítása előtt kerültek a földre ezek a leletek. A gabonásvermekben azonban szennült gabonával, épülettörmelékkel, háztartási hulladékkal vegyes földből kerültek elő, ami egyértelművé teszi, hogy csak a pusztulás utáni rendcsinálás során kerülhettek oda. Még hozzá szándékosan elrejtve, nem pedig hulladéködörbe dobálva, mint Sági K. korábban vélte (SÁGI 1961, 414.). Erre utal pl., hogy egy scrinium lemezt előtte gondosan összehajtogattak (MÜLLER 1978, 11.).
- ¹⁷ LIPP 1886, 137—139. Ő még úgy vélte, hogy az erőd falon belül bukkant rá a temetőre.
- ¹⁸ A leleteket és a római sírtípusokat ismertette KUZSINSZKY 1920, 70—74., 90—96. kép.
- ¹⁹ BONA 1971, 296—297. Barkóczi L. elméletét Várady L. feltételezése támasztotta alá (VÁRADY 1969, 352—353., 402.), de ezt a nézetét a szerző legutóbb visszavonta (VÁRADY 1984, 107. 234. j.).
- ²⁰ BONA 1970, 257—258. 122. j. A sirmiumi hadifoglyok betelepítését kivéve legutóbb is így vélt, hozzátéve, hogy ez a népesség bizánciakból és talán kisszámú germánokból állt (BONA 1984, 322.).
- ²¹ Először úgy vélte, hogy ez egy alemann eredetű nyugati germán népesség, amely még 568 előtt, a langobardok idején költözött be (SÁGI 1961, 427—429.). Majd inkább frankoknak tartotta a beköltözőket, akik 568-ban vagy nem sokkal később érkeztek ide (SÁGI 1970, 173—174., 185—186.).
- ²² Bóna István lektori véleményéhez mellékelte baráti levelében hívta fel a figyelmemet, hogy a „Magyarországi művészettörténet” 1. kötetébe írott tanulmányában (1982. kézirat a MTA Művészettörténeti Intézetében) külön hangsúlyozta a fenékpuzsztai alaplakosság összefüggését az alpesi—szlovéniai—római maradványlakossággal. Alapos lektori véleményéért ezúton is köszönetet mondok.
- ²³ SÁGI 1961, 415—421. a keresztény hit térhódításával magyarázza a mellékletek eltűnését, és a szegény sírokat tartja a fiatalabbaknak. Úgy véljük, hogy itt a másik két temetkezési helyhez hasonlóan a két ethnikai csoport eltérő temetkezési szokásairól lehet inkább szó.
- ²⁴ A variánsok nagy száma és gyakorisága alapján SALAMON—BARKÓCZI 1980, 77. joggal feltételezték, hogy ennek az ékszertípusnak az V. századi Pannoniában is létezett egy gyártási központja. Oktaéder függőket ismerünk VI. századi langobard temetőből is (B. VÁGO—BONA 1976, 197. 27. j.). Egyébként Mrkobrad, D. is együtt sorolja fel a langobard kori anyagban a kosárcsák függőket és az oktaéder függőket (MRKOBRAD 1980, 64.).
- ²⁵ A „keszthelyi kultúra” népességének önálló bronziparral kellett rendelkeznie, hisz 670 után, amikor az avar birodalom határai az Enns folyónál voltak tovább folytatódott a kosaras függők gyártása, immár a külső kapcsolatokból teljesen elzárva, mégpedig olyan nagyméretű példányok formájában, amelyek csak környékünkön találhatók meg, tehát helyben kellett készülniük.
- ²⁶ Mint a Sági K. által feltárt temető rész 22. sírjában és a Keszthely—Gáti dombi temetőben (SÁGI 1970, 163—165.).
- ²⁷ BOGYAI 1960, 66—67. Ezzel az azonosítással egyetért CS. SÓS 1973, 35. és 188. és WOLFRAM 1979, 140.
- ²⁸ SÁGI 1968a., 42. Egyébként Györffy Gy. is azonosíthatatlannak tartotta Wittimar birtokát (GYÖRFFY 1986, 297. 446. j.).
- ²⁹ Erre egyébként Sági K. is felfigyelt, és úgy vélte Salzburg térítési kísérleteinek azért nincs nyoma, mert a temető valószínűleg a IX. század első felében keletkezett (SÁGI 1961, 438.). De ekkor még közöletlen volt a temető.

³⁰ Sági 1961, 433–434. és XVIII. t. 1–11. A XVIII. t. 1–3. és 8. bizonyosan korai avar kori.

³¹ A II. járószinten talált korai avar bronzcsat (SÁGI 1961, 431. és XIII. t. 1.).

³² De felvetődhet az is, hogy a rabolatlan sírok éppen azért kerülhették el a későbbi bolygatást, mert még az előző periódusban keletkeztek, és így az új padló eltakarta, ill. felismerhetetlenné tette ezeket a sírokat.

IRODALOM

- BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966 = Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: *Magyarország régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás*. Bp. 1966.
- BARKÓCZI 1968 = BARKÓCZI, L.: *A 6th Century Cemetery from Keszthely—Fenékpuszta*. *ActaArchHung* 20 (1968) 275–311.
- BARKÓCZI—SALAMON 1984 = BARKÓCZI, L.—SALAMON, Á.: *Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert*. *Alba Regia* 21 (1984) 147–187.
- BOGYAI 1960 = BOGYAI, T.: *Die Kirchenorte der Conversio Baguariorum et Carantanorum*. *Südost-Forschungen* 19 (1960) 52–70.
- BÓNA 1963 = BÓNA, I.: *Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6–7. Jahrhunderts in Westungarn*. *Alba Regia* 2–3 (1961–62) Székesfehérvár, 1963. 49–68.
- BÓNA 1968 = BÓNA I.: *Magyarország településtörténetének vázlata az V–VII. században és a dunaiújvárosi avar telep*. *DissArch* 9 (1968) 21–32.
- BÓNA 1969 = BÓNA I.: *Bevezetés és kommentár Eugippius: Vita Sancti Severini első magyar fordításához*. *AntikTan* 16 (1969) 265–290.
- BÓNA 1970 = BÓNA I.: *Avar lovassír Iváncsáról*. *ArchÉrt* 97 (1970) 243–261.
- BÓNA 1971 = BÓNA, I.: *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)*. *ActaArchHung* 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1982–83 = BÓNA I.: *A XIX. század nagy avar leletei*. *A Szolnok megyei múz. évk.* 1982–83. 81–160.
- BÓNA 1984 = BÓNA I.: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*. *Magyarország története I* 1. Bp. 1984. 265–373.
- CHOLNOKY 1918 = CHOLNOKY J.: *A Balaton hidrográfiája*. Bp. 1918.
- ERDÉLYI 1983 = ERDÉLYI I.: *A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története*. *ZalaiGyűjt* 18 (1983) 59–66.
- ERDÉLYI—SÁGI 1980 = ERDÉLYI, I.—SÁGI, K.: *Ergebnisse der Ausgrabungen von Keszthely—Fenékpuszta (1976/1977)*. *MittArchInst* 8/9. (1978/79) Bp. 1980. 151–156.
- ERDÉLYI—SÁGI 1984 = ERDÉLYI I.—SÁGI K.: *Keszthely—Fenékpuszta*. *RégFüz* I/37. (1984) 51.
- ÉRI—KELEMEN—NÉMETH—TORMA 1969 = ÉRI I.—KELEMEN M.—NÉMETH P.—TORMA I.: *Magyarország régészeti topográfiája 2. A veszprémi járás*. Bp. 1969.
- FITZ 1986 = FITZ, J.: *Das Auxiliärlager von Gorsium*. *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. 13. Limeskongress. Stuttgart, 1986. 316–321.
- GYÖRFFY 1986 = GYÖRFFY Gy.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 3. kiadás Bp. 1986.
- HORVÁTH 1987 = HORVATH, L.: *The Surroundings of Keszthely*. *Corpus of Celtic Finds in Hungary*. Red.: Kovács T.—Petres É.—Szabó M. Bp. 1987. 63–178.
- KOVRIG 1958 = KOVRIG I.: *Megjegyzések a keszthelyi kultúra kérdéséhez*. *ArchÉrt* 85 (1958) 66–74.
- KOVRIG 1960 = KOVRIG I.: *Újabb kutatások a keszthelyi temetőben*. *ArchÉrt* 87 (1960) 136–168.
- KRAUTHEIMER 1965 = KRAUTHEIMER, R.: *Early Christian and Byzantine Architecture*. Harmondsworth, 1965.
- LENGYEL 1971 = LENGYEL, I.: *Die Laboratoriumsuntersuchungen des Gräberfeldes von Keszthely—Fenékpuszta aus dem 6. Jahrhundert*. *JRGZ* 18 (1971) 191–199.
- LIPP 1886 = LIPP V.: *A fenéki sírmező*. *ArchKözl* 14 (1886) 137–159.
- MATOLCSI 1974 = MATOLCSI J.: *Állattani következtetés Fenékpuszta V. századi pusztulásának közelebbi időpontjára*. *ArchÉrt* 101 (1974) 102–111.
- MIJATEV 1965 = MIJATEV, K.: *Arhitektura v srednovekovna Blgarija*. Szófia, 1965.
- MÓCSY 1962 = MÓCSY, A.: *Pannonia*. *PWRE Suppl. IX*. Stuttgart, 1962.
- MÓCSY 1974 = MÓCSY, A.: *Pannonia a késő császárkorban*. Bp. 1974.

- MÓCSY 1980 = MÓCSY, A.: *Der Pannonische Limes. Probleme der neueren Forschungen.* Roman Frontier Studies 1979. BAR Int. Ser. 71/III (1980) 627—635.
- MRKOBRAĐ 1980 = MRKOBRAĐ, D.: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslavii.* Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III. Beograd, 1980.
- MÜLLER 1973 = MÜLLER R.: *Keszthely—Fenékpusztá.* RégFüz I/26 (1973) 42.
- MÜLLER 1978 = MÜLLER R.: *V. századi bronzműves műhely maradványai Keszthely—Fenékpusztáról.* ArchÉrt 105 (1978) 11—29.
- MÜLLER 1979 = MÜLLER R.: *A keszthely—fenékpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben.* VMMK 14 (1979) 123—156.
- MÜNTEN 1971 = MÜNTEN, F.: *Ein römisches Feldlager in Beuel-Geislar, Kreis Bonn.* Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands II. Rheinische Ausgrabungen, Bd 10. Düsseldorf, 1971. 7—16.
- PEKÁRY 1955 = PEKÁRY T.: *Későrómai sírok Fenékpusztán.* ArchÉrt 82 (1955) 19—29.
- RADNÓTI 1954 = RADNOTI A.: *Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban.* MTAK II. 5 (1954) 489—508.
- RÓMER 1862 = RÓMER F.: *Pannonia területén Magyarországon fennmaradt néhány római várnáról.* ArchKözl 3 (1862) 36—53.
- SÁGI 1960 = SÁGI, K.: *Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely.* ActaArchHung 12 (1960) 187—256.
- SÁGI 1961 = SÁGI, K.: *Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpusztá.* Acta Antiqua 9 (1961) 397—451.
- SÁGI 1968a = SÁGI K.: *A Balaton szerepe Fenékpusztá, Keszthely és Zalavár IV—IX. századi történetének alakulásában.* AntikTan 15 (1968) 15—46.
- SÁGI 1968b = SÁGI K.: *A Balaton vizállás tendenciái 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében.* VMMK 7 (1968) 441—461.
- SÁGI 1970 = SÁGI, K.: *Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpusztá.* Acta Antiqua 18 (1970) 147—196.
- SÁGI 1978 = SÁGI K.: *Keszthely és környéke.* Veszprém, 1978.
- SÁGI—HORVÁTH 1971 = SÁGI K.—HORVÁTH L.: *Keszthely—Fenékpusztá.* RégFüz I/24 (1971) 32.
- SALAMON—BARKÓCZI 1980 = SALAMON, Á.—BARKÓCZI, L.: *Archäologische Angaben zur spätrömischen Periodisation Pannoniens (376—476.).* MittArchInst 8/9 (1978/79) Bp. 1980. 75—84.
- SIMONYI 1962 = SIMONYI D.: *Fenekvár ókori neve.* AntikTan 9 (1962) 13—30.
- SOECHTING 1971 = SOECHTING, D.: *Römisches Lager am Hardtberg bei Bonn.* Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands II. Rheinische Ausgrabungen, Bd 10. Düsseldorf, 1971. 84—95.
- SOPRONI 1974 = SOPRONI, S.: *Die spätrömische Festung von Iovia.* Actes du IXe Congrès International d'études sur le Frontieres Romaines, Mamaia 1972. București—Köln—Wien, 1974. 180—193.
- SOPRONI 1975 = SOPRONI S.: *Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd feltárásáról.* SMK 2 (1975) 173—182.
- SOPRONI 1978 = SOPRONI, S.: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre.* Bp. 1978.
- CS. SÓS 1961 = CS. SÓS, Á.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely—Fenékpusztá.* ActaArchHung 11 (1961) 247—305.
- CS. SÓS 1973 = CS. SÓS, Á.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München, 1973.
- TÓTH 1975 = TÓTH E.: *A későrómai belső-pannoniai erődök kérdéséhez.* SMK 2 (1975) 183—189.
- TÓTH 1979 = TÓTH E.: *Pilismarót—szobi rév, római erődítmény.* Dunai Régészeti Közlemények, 1979. 77—79.
- TÓTH 1985 = TÓTH, E.: *Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jahrhunderts in Pannonien.* MittArchInst 14 (1985) 121—136.
- VÁRADY 1969 = VÁRADY, L.: *Das letzte Jahrhundert Pannoniniens 376—476.* Bp. 1969.
- VÁRADY 1984 = VÁRADY, L.: *Epochenwechsel um 476.* Bonn—Bp. 1984.
- WOLFRAM 1979 = WOLFRAM, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* Wien—Köln—Graz, 1979.

Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpuzsza Auszug

Die spätrömische Befestigung von Keszthely—Fenékpuzsza ist von den ähnlichen binnenpannonischen Befestigungen am besten durchforscht und hat entscheidende Bedeutung in den Fragen der römischen Kontinuität in Pannonien. Doch sind viele Fragen wie die Bauzeit und die Funktion, die innere Periodisation und das Ethnikum der Bewohner, die Geschehnisse des 9. Jahrhunderts usw. nicht eindeutig geklärt. Zu diesen Problemen nahm der Autor Stellung.

I.

L. Barkóczy und A. Salamon nahmen an, dass die spätkaiserzeitlichen Befestigungen dort gebaut wurden wo schon im 1. nachchristlichen Jahrhundert eine Siedlung entstand. Im Falle von Fenékpuzsza dachten sie an den Fundort Keszthely—Újmajor. Mit Hilfe einer Luftbildaufnahme gelang es, in der Nähe der Befestigung am Rande des Schilfgebietes ein Feldlager zu entdecken. Messbar ist nur die schmale Westseite: etwa 82 m. Aufgrund der Analogien könnte die Länge zwischen 115 und 140 m gewesen sein. Diese Grösse entsprach ungefähr für eine Cohors-Truppe. Wegen des hohen Wasserstandes konnte bis jetzt keine Ausgrabung durchgeführt werden, aber aller Wahrscheinlichkeit nach handelt es sich hier um ein Militärlager des 1. Jahrhunderts (Abb. 2—3.)

II.

Die Bauzeit der Befestigung konnte bis jetzt nicht eindeutig geklärt werden. Die Meinungen sind ganz verschieden von der Tetrarchie bis in die nachvalentinianische Zeit. Der Autor veröffentlicht die aus der Befestigung stammenden Münzen des 4. Jahrhunderts. Mehrere Argumente sprechen dagegen, dass die Befestigung nur nach 375 erbaut wurde.

In der Mitte des 5. Jahrhunderts wurden alle Wehranlagen und Gebäude in Brand gesteckt. K. Sági meinte, das geschah 455 und kann mit dem Feldzug des Kaisers Avitus in Zusammenhang gebracht werden. Beim Rückzug haben die Römer alles vernichtet. Die Grabungsergebnisse der 70-er Jahre bewiesen, dass die Zerstörung der Befestigung mit der Belagerung durch die Ostgoten von 456 zu erklären ist, und die Ostgoten selbst liessen bald darauf mit Hilfe der romanisierten Bevölkerung der Umgebung alles wiederherrichten.

III.

Umstritten ist auch die Frage wer und wie lang in der Völkerwanderungszeit die Befestigung bewohnte.

Aus der zweiten Hälfte des 6. und dem ersten Drittel des 7. Jahrhunderts kennen wir drei Bestattungsplätze (die II. altchristliche Basilika, das Gräberfeld beim Horreum und das Gräberfeld vor der Südmauer). Die verschiedenen Auffassungen rechnen mit der Anwesenheit byzantinischen Militärs (zwischen 546 und 582), mit durch die Awaren hergeschleppten byzantinischen und italischen Gefangenen oder mit germanischen Einwanderern. Die Frühawaren haben die Umgebung nicht besetzt, darum mussten hier verbündete Untertanen leben. Die Führungsschicht war sehr reich und die Bewohner besaßen eine eigene Bronzeindustrie mit spätrömischer Tradition. Sie hielten mit Byzanz und mit Italien enge Kontakte aufrecht, darum zeigt ihre materielle Kultur byzantinische, italobyzantinische und germanische Elemente. Aus dem Gräberfeldabschnitt vor der Südmauer veröffentlicht der Autor 11 Gräber (Abb. 4—5.), die genauso in die Zeitspanne von 568 bis 630 zu datieren sind wie die früher publizierten Funde der Basilika und des Gräberfeldes beim Horreum.

IV.

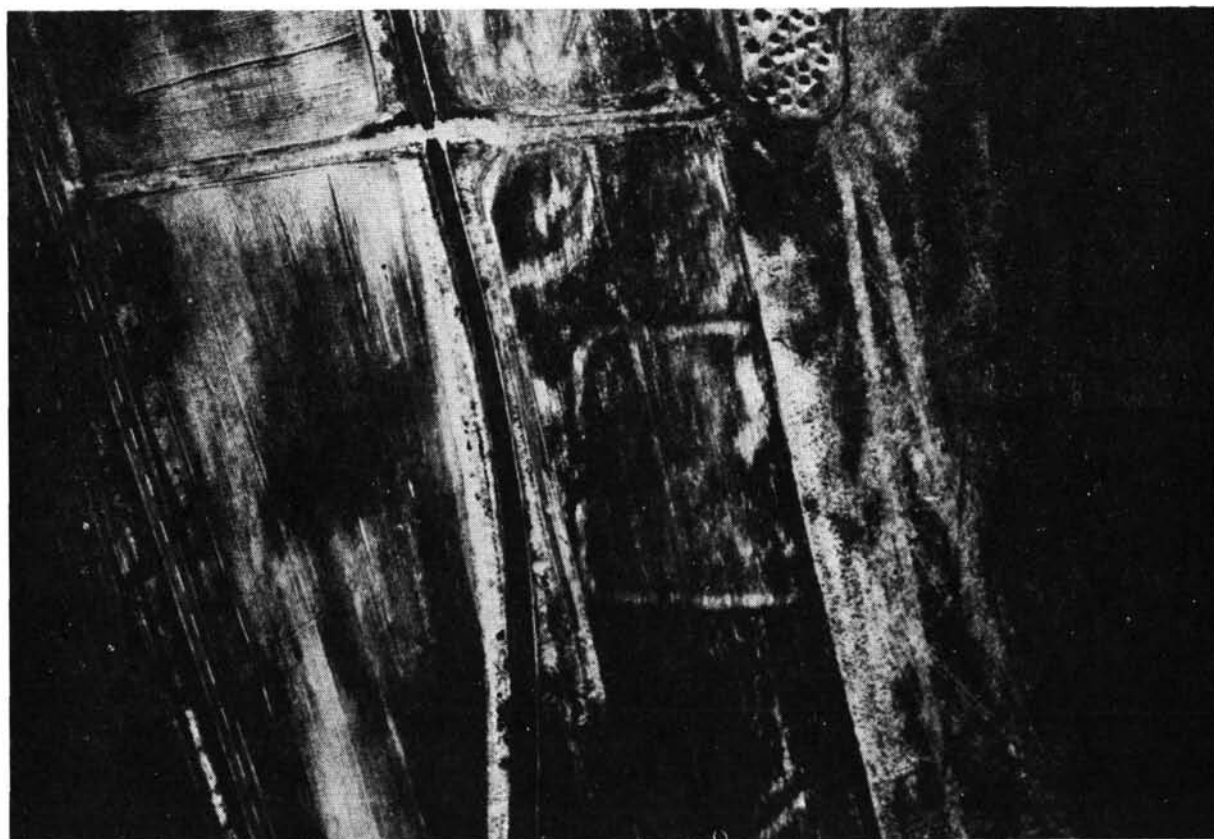
Die Bestattungen hören um 630 auf, die Befestigung wurde wieder zerstört. Aufgrund der Ausgrabungsergebnisse der II. altchristlichen Basilika meinte K. Sági, dass gleich danach wieder alles neuhergestellt wurde und die Befestigung bis zum Eintreffen der landnehmenden Ungarn kontinuierlich bewohnt blieb. Der Autor versucht zu beweisen, dass die altchristliche Basilika keine Bauperioden aus der Zeit nach 630 und aus dem 9. Jahrhundert besitzt. Wir kennen keine Funde, die eindeutig in die Zeit zwischen 630 und Anfang des 9. Jahrhunderts datiert werden könnten. I. Kovrig hatte also Recht als sie annahm, dass um 630 die Bevölkerung von Fenékpuzsza nach Keszthely umgesiedelt wurde (städtisches Gräberfeld). Hier und in der Umgebung entfaltete sich die richtige Keszthely-Kultur, die ihre Selbstständigkeit bis Anfang des 9. Jahrhunderts bewahren konnte.

Erst um die Mitte des 9. Jahrhunderts wird Fenékpuzsza wieder bewohnt, aber diese Bewohner gehören nicht zur Keszthely-Kultur, das ist eine Mischbevölkerung die nur ganz oberflächlich christianisiert war. Darum benützten sie nicht die Basilika (also die Identifizierung mit Wittimar's Hl. Stephan-Kirche aufgrund der CBC-Angabe oder mit Gudbato's Hl. Johannis-Kirche aufgrund der Urkunde aus 879 kann nicht stimmen) und bestatteten ihre Toten im Gräberfeld vor der Südmauer.

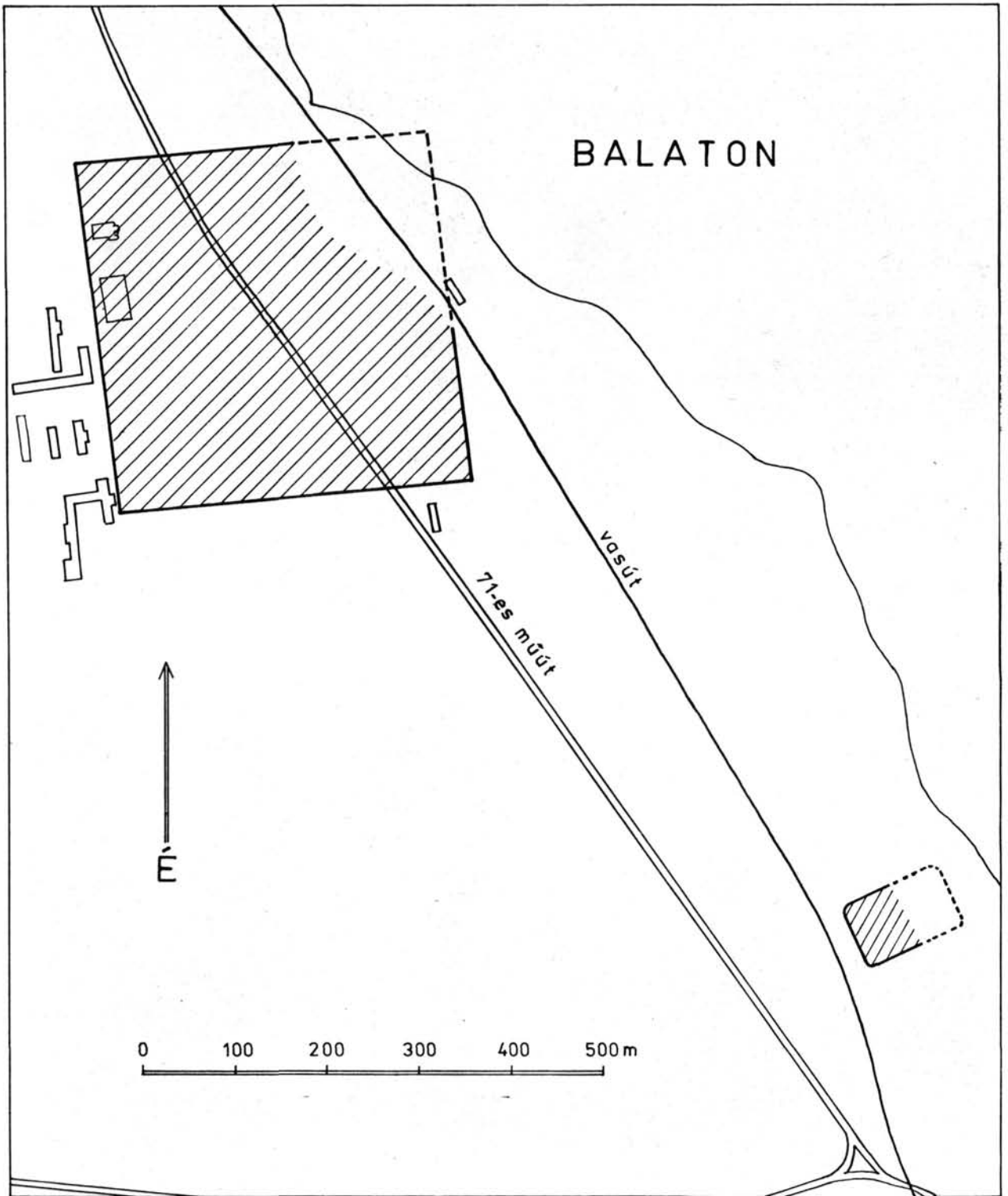
R. Müller

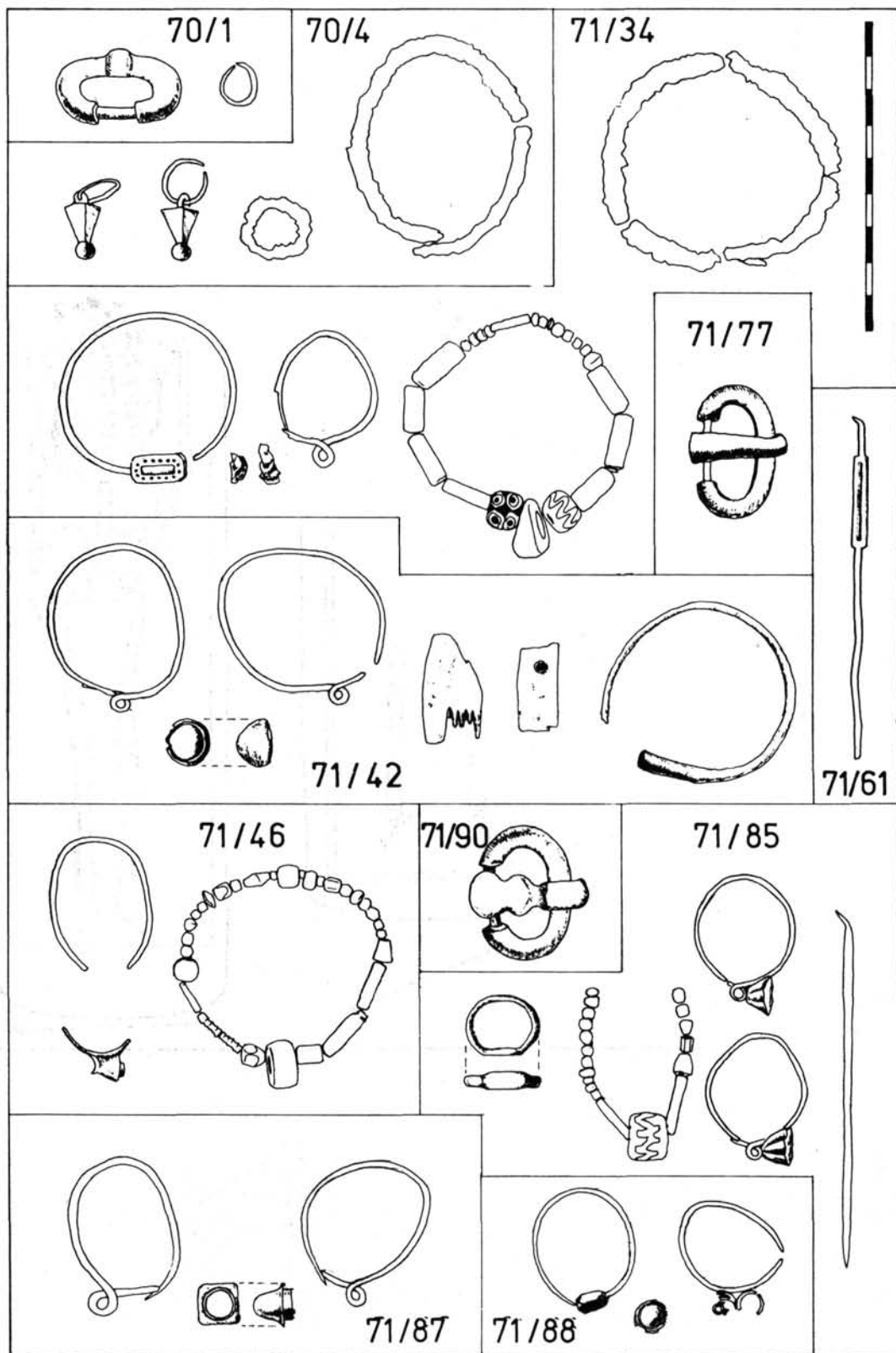
1. kép: Korábbi épületmaradványok a déli erődfal előtti temetőben.

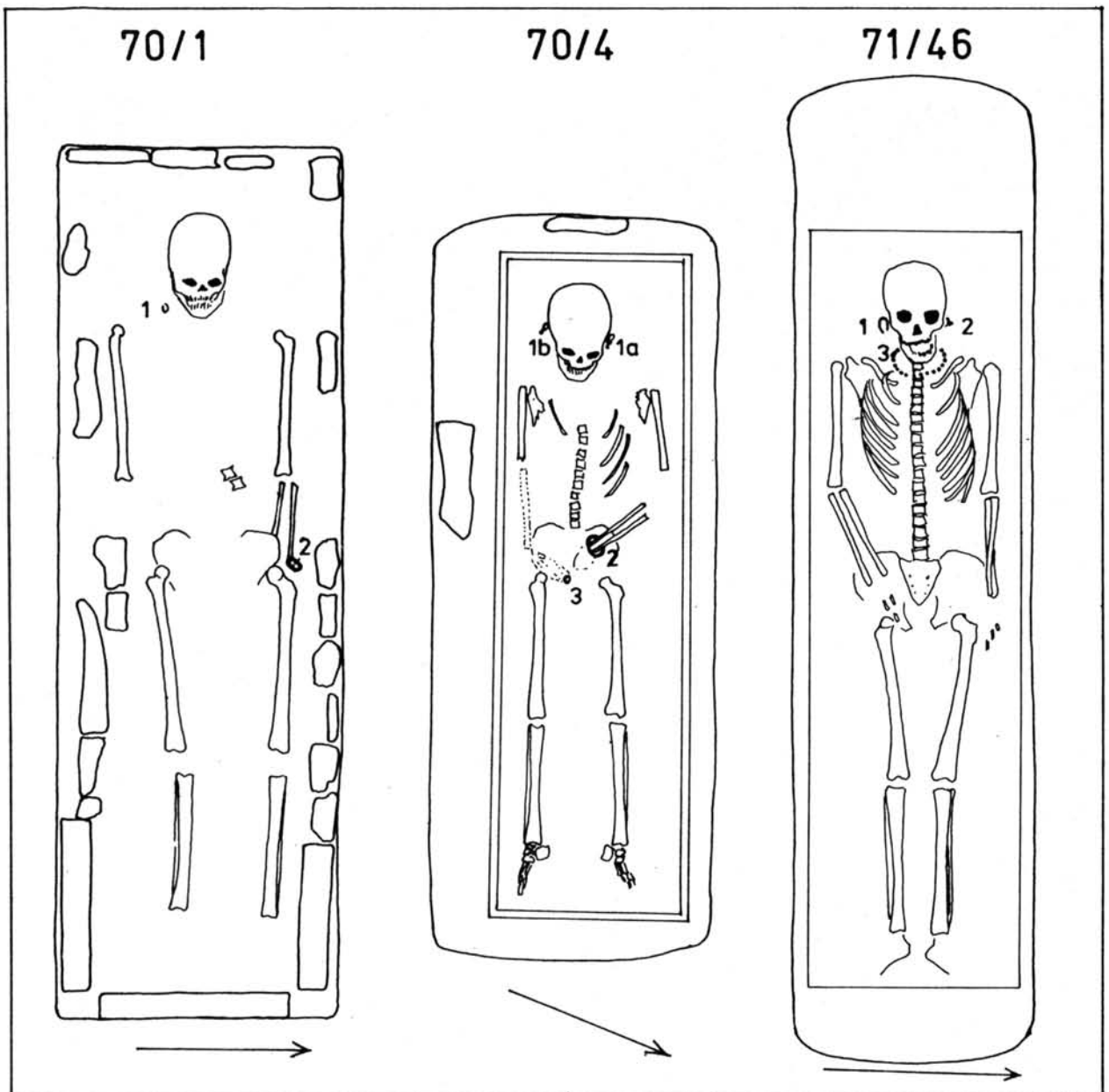
2. kép: Légifelvétel a földtáborról.

3. kép: A földtábor és a későcsászárkori erőd helyzete.

4. kép: Leletek a déli erődfal előtti temetőből.

5. kép: Sírok a déli erődfal előtti temetőből.

Gyulai Ferenc:

A gyümölcs- és szőlőtermesztés emlékei Fonyód-Bélatelep Árpád-kori településéről

1. Földrajzi környezet

Fonyód-Bélatelep területe a Várhegy (233 m) és a Sipos hegy (207 m) bazalt tanúhegyekkel övezett Nagyberekhez tartozik. A Nagyberek a Balaton kialakulásakor — mintegy 20 000 éve — a tó legnagyobb kiterjedésű öble volt. Hosszantartó folyamat eredményeképpen egy turzástól választotta le az öblöt, majd lassan feltöltődött, láppá (organogén szukcesszió) változott. A Balaton vízszintjének állandósítása után (1863, Sió csatorna) kerülhetett csak sor a lápvidék végleges lecsapolására. Napjainkra már a Nagyberek Balaton felé eső széle teljesen beépült, üdülőterületté vált.

A Nagyberek vidéke a Közép-európai flóraterülethez tartozik, azon belül a Pannoniai Flóratarományba (HORTOBÁGYI—SIMON 1981, 147.). Legjellegzetesebb talaja a rétláp, tekintélyes részét bázikus jellegű, CaCO₃-ban gazdag tőzeg borítja (STEFANOVITS 1975, 234.).

2. Fonyód-Bélatelep Árpád-kori telepének feltárása

Tőzegkitermelő munkások bukkantak rá a fonyódi Várhegy lejtőitől nyugatra, a bélatelepi berekben az Árpád-kori cölöpépítményes településre. A náddal, ingovánnyal körülvett területen előbb 1934-ben, majd 1964-ben, végül 1981-ben volt ásás.

A település kiterjedését 1934-ben fúrással állapították meg. A 600 m²-nyi területből ekkor 100 m²-t tártak fel. A Magyar Nemzeti Múzeum vezette ásáson a tőzegben 4 db fából készült 5—7 m² alapterületű épület maradványát találták. A rendkívül sok kerámia töredékek mellett örlőkő darabok, járomfő, fakerék, állatcsontok és egy X. század közepére datálható bronzból készült fülbevaló került elő. A leírások szerint cseresznye-, mogyoró-, dió-, őszibarack csonthéjakat és szőlőmagvakat is találtak (HORVÁTH 1968, 140.; MNM—A. 4, F. I.). Sajnos ezek a leletek a II. világháború alatt javarésztben megsemmisültek.

1964-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és a keszthelyi Balatoni

Múzeum közösen folytatták tovább az 1934-ben megkezdett agrártörténeti, településföldrajzi és tótörténeti, etnikai, valamint archaeohidrológiai szempontból egyaránt fontosnak ítélt ásást.

Az ásás területe ez idő tájt még marhalegelő volt. Az 1934. évi feltárás helyét nem sikerült egyértelműen meghatározni. Az egykori alaptérkép terepidomai torzítottak voltak, s időközben tereprendezés is történt.

Az ásás idején a Balaton vízszintje 105,0 m A. f. magasságban volt. A kutatott terület — amely a tótól kb. 600 m távolságban fekszik — 104,2 m A. f. magasságban helyezkedett el. A Balaton közelsége, a talajvíz szintje és a Nagyberek geomorfológiai szerkezete miatt a mélyebben fekvő kutatóárkokban, különösen eső után, rendkívül gyorsan feljött a víz, így helyenként csak szivattyúk mellett lehetett dolgozni.

A jelenlegi felszín alatt 5—15 cm mélységben, mintegy 20 cm-es vastagságban jelentek meg a leletek. Mivel ez a kultúrréteg vékony — eltekintve néhány belesüllyedt későbbi szórvány lelettől — csak egy korra vonatkozó anyagot találtak benne. Következésképpen nem lehetett sokáig lakott a település. A feltárt területen mindenütt megtalálható volt 102,8—103,0 m A. f. magasságban egy összenyomott őzbarna színű sásréteg. Ez az egykori talajfelszín lehetett, ahova azt az ember hordta. A kultúrréteg, amelyből a gyümölcsmaradványok is előkerültek, közvetlenül a sásréteg felett helyezkedett el. Az archaeobotanikai leletek begyűjtője, FÜZES Miklós szíves szóbeli közlése szerint a leg gondosabb megfigyelés szerint sem lehetett az alatta levő vízzáró rétegbe mélyülő gyökereket megfigyelni. Ezért nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a sásos réteget emberi kéz helyezte oda. Benne igen sok cölöplyukat találtak. Ezek azonban inkább csak sűrűsödési helyeket, mint sem geometriai idomokat rajzoltak ki.

A szigetszerűen kiemelkedő részt egykor árkokkal víztelenítették. A megtalált vízelvezető árkocsák szabálytalan lefutásúak voltak. Valószínűnek látszik, hogy a természetes vízfolyásokat tisztí-

tották ki egykoron és használták fel a település vízmentesítésére.

Az ásátás során több mindennapi használati tárgyat (cölöpök, gerendák, őrlőkö töredékek, sarlónyél, favödör maradványai, orsógomb, bőr lábbeli hátsó kerge stb.) találtak.

A nagy mennyiségben előkerült cserepek kisebb-nagyobb edények, fazekak perem-, alj- és oldal töredékei voltak. Anyaguk ugyanaz a homokkal soványított agyag, mint az 1934. évi ásátásból előkerülteké. Színük többnyire fekete, de előfordulnak téglavörösek is. Díszítésük változó; javarészen vízszintes és hullámvonalkeggekkel díszítettek, de számos közülük díszítetlen. Az ásátás vezetője, KRALOVÁNSZKY Alán szerint valamenyny kora Árpád-kori, a X—XI. századból származnak. A réteg tényleges korát — megítélésünk szerint is — a már említett 1934-ben megtalált és a X. század közepére datált fülbevaló adja (SZÓKE 1962, 52.).

Három tüzelőhely nyomait is megtalálták. Érdekes, hogy a tüzelőhely kövein különösebb égési nyomok nem figyelhetők meg. A tüzelőhelyek alja csak foltokban volt pernyés. Égett fadarabok mellett ezek környezetéből került elő az archaeobotanikai anyagok túlnyomó része. Mindez a telep rövid élettartamára és időszakos használatára utal.

A helyszínen elsősorban vízcisgákat (*Planorbis* sp., *Planorbarius* sp., *Anisus* sp.) és balatoni festőkagylót (*Unio pictorum* L. ssp. *balaticus* KÜSF.) találtak FÜZES Miklós meghatározása szerint. Az éti cisgahéjak és az előbb említettek sem voltak megéggve. Részben subfossilisan fakultak, részben többé-kevésbé színtartóak voltak. Vagyis részben a réteggel egyidősek, illetve mások lényegesen későbbiek, a XVIII. század utániak.

A rengeteg cisgaház és kagylóhéj mellett állatcsontok is előkerültek. MATOLCSI János meghatározása szerint ezek étkezési hulladékok voltak: 30 db juh és kecske, 18 db sertés, 2 db kutya, 3 db madár és 1 db harcsa csont (TAKÁCS István szíves szóbeli közlése). A 2 db kutya csont megítélésünk szerint lehet élelem, de kultikus cselekmény nyoma is. Jelentőségük mindkét esetben nagy.

Az ásató régész a feltárt területet egy faház maradványának és az előtte levő gazdasági udvarnak tartja (KRALOVÁNSZKY 1965, 49.).

Az ásátásból előkerült gyér számú leletanyagból Fonyód-Bélatelep egykori lakosainak ethniumi hovatartozására megnyugtató módon következtetni nem lehet. Itt kell megjegyezni, hogy BÁLINT Csanád a telep lakóit a „BJELO BRDO” kultúrához sorolja (HAJDU et al. 1976, 159—162.), MÜLLER Róbert (szíves szóbeli közlése) szerint szláv népesség lakta a telepet.

A Fonyód-Bélatelep-i 1964. évi ásátás hidrológiai szempontból is igen jelentős eredménnyel zárult. Egy hosszantartó vita, a Balaton Árpád-kori

vízállásának kérdése véglegesen eldőlt (BENDEFY —V. NAGY 1969, 27., 52., 53.; SÁGI 1971, 487.).

A Balaton vízállása 1863, a Sió csatorna megnyitása előtt csak a klíma függvénye volt. A római korban és a magyar honfoglalás idején a Balaton vízállása rendkívül alacsony volt. A palinológia 1220-ig erősebb felmelegedéssel számol, majd attól kezdődően nedvesebb, hűvösebb klímával. FÜZES Miklós szerint ezzel van összefüggésben, hogy a IX—X. század fordulóján a Középső-Csernozjom területen húzódó ligetes-sztyepp area határa délre húzódott. Fonyód-Bélatelep 1964-ben feltárt kultúrrétege 103,4 m A. f. magasságban volt. (Megj.: a mai balatoni közép vízszint 104,5 m A. f. (A telep már eleve tőzeggel fedett részen létesült. Az itt megtalált tüzelőhelyek környékén jelentős mennyiségű faszenült botanikai anyag volt. A tőzeg kapillaritását figyelembe véve a telep életében a Balaton vízszintje legfeljebb a 102,4 m A. f. magasságot érhetette el, de inkább alatta maradt ennél. A régészeti anyag alapján tág időhatárok közé (IX—XIII. század) sorolt telep életét archaeohidrológiai megfontolások alapján is a X. század közepére tesszük (SÁGI—FÜZES 1973, 256.).

A X. század közepi alacsony vízállást csapadékszegény, meleg klímával magyarázhatjuk. Ez a meleg, csapadékszegény klíma a Kárpát-medencétől keletre levő népek területén a földművelésre és a legeltető állatfenyésztésre katasztrofális hatással lehetett. Népvándorlási mozgalmat indított el, melynek következtében a magyarság 895-ben Etelközből a Kárpát-medencébe érkezett.

A kaposvári Rippl Rónai Múzeum az Árpád-kori település kiterjedésének meghatározása céljából 1981-ben próbaásatást folytatott. Az ásásra ekkor már csak egész kis nyílt terület állt rendelkezésre. A telep folytatását nem találták meg, csak néhány szórvány lelet (csereptöredékek, állatcsontok) került elő. Megállapítást nyert, hogy az Árpád-kori telep Fonyód-Bélatelepen a Balassi Bálint utcában időközben felépült DÉLVIÉP üdülő felé húzódott.

3. A növényleletek begyűjtése és feldolgozása

Az archaeobotanikai leletek begyűjtése során, még a növényi leleteket tartalmazó réteg kiiszapolása előtt FÜZES Miklós in situ számos értékes megfigyelést tett:

- A mocsári és kozmopolita, valamint adventív gyomnövények magvai az ásátási szelvények különböző mélységeiben eltérő gyakorisággal fordultak elő. Nem így a gyümölcs maradványok, amelyek a már említett három tüzelőhely környékére koncentráálódtak.
- Egyazon faj magja egy szelvényen belül eltérő mélységekben is előforult. Így pl. a barack csonthéja a X. szelvény 1. és 2. ásó-

nyomban is megtalálható volt. Egyébként a XV. és a XVI. szelvények voltak a leggazdagabbak gyümölcsleletekben.

- A gyümölcsmaradványok, faszénült gabonafélék (*Triticum* sp., *Hordeum* sp., *Secale* sp., *Avena* sp., *Panicum* sp.) szemterméseivel és turfikálódott kozmopolita gyommagvakkal együtt fordultak elő (GYULA 1986).
- A termésmaradványok az agyagon fekvő sás fölötti 10—15 cm vastag, faszénben gazdag rétegben helyezkedtek el. A föld itt nem volt átégve, ezért a faszén nem épületégésből, hanem a tüzelőhelyeken elégetett gallyakból származott. Ezt erősíti meg az a megfigyelés is, hogy az itt talált gyümölcsmagvak java részben csak turfikálódtak, alig egy-két db pörkölődött csak meg.
- A faszenesedett termések és magvak tehát nem ott égtek meg ahol találták! A talajon ugyanis nincs nyoma égésnek, a sás réteg sem volt megégve. Helyi tűz esetén annak is faszenesednie kellett volna. Ebből következik, hogy a szenesedett növényi anyagot valamely más helyen leégett szérű, esetleg pajta területének rendezése, tisztítása során hordták ide.
- A leégett területen a lakosság május végétől kezdve a gyümölcsök ellentállóbb, emészthetetlen részeit szétköpködté. A legtöbb gyümölcs azonban ősszel került a faszenesedett növényi maradványok közé. Ebből őszi tűzvészre, s az ezt követő tavaszi romtakarításra következtethetünk.

A Fonyód-Bélatelepen talált valós (direkt) növényleletek az első, 1934. évi ásatásból nem maradtak fenn. Az 1964. évi ásatás során a növényi eredetű makro leletanyagot részben egyenlő gyűjtésmóddal válogatták ki, részben a helyszínen kerültek kiiszapolásra. Mindegyik növényi leleten kisebb-nagyobb kémiai-, vagy biokémiai- (mikrobiológiai) változást észlelhetünk. Ezek a változások azonban nem voltak olyan deformáló hatással, hogy az egyes darabokon a morfológiai vizsgálatokat ne tudtuk volna megnyugtató eredménnyel elvégezni.

Az itt felsorolásra kerülő növénytani anyag túlnyomó részét huminanyagok felhalmozódása [humifikáció, azaz tözegesedés (turfikáció)], kisebb mennyiségben tűz általi szenülés (pl. pöklés) konzerválta számunkra. A spontán vegetációból származó darabok és a gyümölcsfélék túlnyomó többségében rendszeren a tözegesedés különböző fázisában vannak.

A gyümölcsfélék kis hányadban igen jó, faszén állapotban maradtak meg. Felületük tompán fényes, itt-ott lepusztult. Ilyenkor jól látszik szivacsos szerkezetük. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezek más növényi részekkel (pl. gabona

szemtermésekkel) együtt voltak, amikor azok elpusztultak. Ennek felső rétege teljes egészében eloxidálódott, a mélyebb rétegekben levő anyag pedig indirekt redukció révén faszenesedett (v. ö. SÁGI—FÜZES 1966, 15—51.). A hamu nátrium- és kálium-oxid tartalmát pedig a csapadék hamar, talán már a következő tavasszal kilúgozta. Az oxidokhoz képest nagy mennyiségű víz ezt gyorsan végezhetette, mert a termések felülete csak részben korrodeálódott. Az elárasztódás során azonban már valamennyi talaj kellett, hogy legyen a faszénült növényi tömegben, mert azt a víz szétmosta volna (nyilván elföldelték). Jó fizikai állapotának, továbbá az 1220 utáni vízszint emelkedés védelmének és iszaptakarásának köszönhető, hogy nem fagyott szét. Szárazra csak a Nagyberek lecsapolása (1861—1914) után kerülhetett ismét (HOSS 1966, 15—51.).

Ennek a jó állapotnak a következménye, hogy a termések és magvak legnagyobb részét ülepítés, mosás után keretre feszített szitán árnyékban száríthatták meg. Száradás után nem repedeztek meg, nem „ugrottak szét”. Az így előkészített anyagot papírvattával bélelt dobozokba, ill. gumitömítésű patent üvegekbe csomagolva szállították a keszthelyi Balatoni Múzeumba (adatközlők: P. HARTYÁNYI Borbála, FÜZES Miklós; KRALOVÁNSZKY Alán).

Ennek ellenére sok tözegesedett gyökérdarabka volt található a termések és magvak felületén. Sztereoszkóp alatt egyenként kellett őket a szennyződésektől megszabadítani bonctű, lándzsátű és finom ecsetek segítségével, hogy rajtuk a morfológiai bélyegek jól felismerhetőek legyenek. A légszáraz anyag ugyanis újra nedvesítve, mint pattogatás során a kukoricaszem, szétforr, szétesik.

A gyengébb tartású darabokat (pl. vadalma) gőzölés után hígított etanolos keményítést követően poliviasz Ms = 1500, 3000 és 8000 egyenlő arányú keverékének 10 súly %-os oldatával kellett kezelni (SZALAY Zoltán—FÜZES Miklós módszere). Néhány nap vizes áztatás után 30 °C-ra történő melegítés mellett kevés poliviasz keverék hozzáadásával lassan bepárolták az oldószert. A mézsűrűségűre töményedő oldatból a terméseket kiszedték és hálóra téve lecsepegtették. Ezt követően Whatmann szűrőpapíron finom ecsettel a felületéről a felesleget leszedték. Többszöri papírváltás után üveglapon szárították. A kezelés nyoma sztereoszkóp alatt nem, vagy csak elvétve figyelhető meg.

A megtisztított növényi részeket, magvakat, terméseket ZEISS SM XX-típusú sztereoszkóp alatt megfigyelt határozóbélyegek alapján határozókönyvek és az archaeobotanikai szakirodalom segítségével határoztuk meg. Saját tapasztalatunk szerint is hangsúlyozni kell, hogy könyvek és cikkek alapján nem minden darab azonosítható kellő biztonsággal. Ezért eredményeinket minden eset-

ben recens anyaggal vetettük össze és szükség esetén modellkísérletet is végeztünk (pl. a súlyom esetében). Véleményünk szerint nem csupán területenként változhat valamelyik bélyeg, hanem ugyanazon az areán belül az idő függvényében sem marad változatlanul. További nehézséget okoz, hogy e valós növényleletek az idők folyamán és a konzerválódástól függően is átalakulnak, ami nagyon zavaró. Másrészt a kémiai és biokémiai változásokon átesett növényi részek gyakran felpuffadnak, arányaikban torzulnak, felületük korrodeálódik stb.

A most feldolgozás alá kerülő növényi leletek csaknem teljes egészében a reprodukáló szervek körébe tartoznak: magvak, termések, ill. azok töredékei.

4. A kutatási eredmények bemutatása

Az ide sorolt mag- és termésleletek közös tulajdonsága, hogy gyümölcsként való emberi fogyasztásra alkalmasak, legyenek azok kultiváltak, vagy gyűjtésből származóak.

Armeniaca vulgaris LAM. — Kajszi: 1 db termés-múmia.

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
21,8 mm	16,7 mm	11,1 mm

A szenült termés-múmián a rövid kocsány 2,3 mm hosszú, 4,4 mm átmérőjű, aszimmetrikusan elhajló. Az ovális alakú termés felülete repedezett, helyenként az exocarpium nyomaival. Az egyik oldalon a mezocarpium cc. egyharmada hiányzik, s itt előtűnik a putamen, melynek felülete korrodált. A mezocarpium 1,1–1,2 mm vastagságúra zsugorodott össze a huzamos, nem közvetlen egykori hőhatás folyamán. A putamen apexe oválisan kihegyesedő.

A gyümölcshús felületén, a pedunculus körül aszimmetrikus, kissé ovális elhelyezkedésű kör alakú gyűrűk figyelhetők meg. PINTÉR Csaba szerint ez a *Monilia gomba* körkörös zónázottságú sporodochiuma.

Valószínű, hogy termésünk gallyal együtt, tüzelőanyagként került a tűzbe. Ezt bizonyítja, hogy a fertőzések gyümölcs-múmiák nehezen válnak le a kocsányról. Kezdetleges növényvédelemre (a fertőzés elégetése) utaló nyom ez. (V. ö.: *Prunus domestica* L. és *Corylus avellana* L.-vel.)

A kajszi őshazáját illetően erősen megoszlanak a vélemények Örményország Közép-Ázsia és Kína között (PATAY—SZ. PÓCZY 1964, 143., SURÁNYI 1985, 90.)

CANDOLLE (1894, 223—227.) a kajszi hazáját Kelet-Turkesztán és Nyugat-Kína vidékére teszi. RAPAICS (1943, 51.) viszont Észak-Kína szelidebb

vidékei mellett szál síkra. Szerinte a kajszi Kelet-Ázsiában a 133. és a 70. keleti hosszúsági és az 52. és a 30. északi szélességi fok között őshonos. Innen kerültek el szerinte a kajszi fajták Tiensan vidékére (másodlagos géncentrum), majd tovább előbb Közép- és Elő-Ázsiába, az időszámítás kezdete táján pedig a Földközi-tenger melléke.

SCHWANITZ (1973, 124.) a kajszi génközpontját a Transzkaukázustól Közép-Anatóliáig terjedő területre helyezi. MÁNDY (1972, 203.) szerint viszont a kajszi elsődleges központja Kelet- és Nyugat-Tiensan vidékén, a másodlagos központja pedig Kisázsiaiban és Európában volt.

LOMAKIN (1985) bizonyítottan látja a kajszi Nyugat-Kopet-Dag-i eredetét. Rámutatott arra, hogy az iráni kajszi fajták 90%^o-ban ősi tájfajták.

NIKOLAJEVA (1982) morfológiai és citológiai alapon vizsgált — a természet kajszi evolúciós fejlődésének lépcsőfokait jelentő — néhány *Armeniaca vulgaris* LAM és *Prunus cerasifera* EHRH. hibridet.

A vélemények egybevetése szerint tehát a kajszi Észak- és Közép-Kína, Közép-Ázsia területein őshonos. A legrégebbi kajszi lelet azonban mégsem innen, hanem a Bug—Dnyeper vidékéről származik. Új-Rusztiben a korai tripoljei-kultúra telepén az i. e. IV. évezredből származó kajszi csonthéjat találtak. Kora radiocarbon meghatározás szerint i. e. 3620 ± 100 év. (JANUSEVICS 1970, 103.). Az örményországi Garni-ban pedig egy, az i. e. III. évezredből származó vár maradványaiban találtak meg csonthéjat (LISZITSZINA—PRISEPENKÓ 1977, 63.).

Írásos emlék van arra, hogy Kínában már az i. e. III. évezredben természetették a kajszi. Terjedésében a 'Selyemút' is közrejátszhatott (SURÁNYI 1985, 90.). A görögök valószínűleg Nagy Sándor (i. e. 356—323) ázsiai hadjáratának eredményeként ismerkedtek meg e gyümölcscsel, bár Epirosz vidékén kívül nem természetették. Theophrasztosz (i. e. 327—287) mindenesetre már említi. A rómaiak egyrészt görög közvetítéssel, másrészt az örmények ellen viselt háború (i. e. 69—63) során ismerték meg a kajszi. Id. Plinius (i. sz. 23—79) a *Historia naturalis* (XV. 10—13.) c. művében a kajszi, vagy ahogy ő nevezi „pomum armeniacum” (örmény alma), ill. „armeniaca arbor” (örmény fa) természetésének jövedelmezőségéről beszél, amikor közli, hogy 100 tallérért adják bérbe ezen fák termését a Róma melletti latifundiumokon (NYÚJTÓ—SURÁNYI 1981, 49.).

Közép-Európába római közvetítéssel jutott el a kajszi. Számos római kori településről mutatták ki csonthéját: Linzből (WERNECK 1955, 41—54.), Salburgból (BAAS 1974, 386.). Rottweilből (BAAS 1951, 25.), Neussból (KNÖRZER 1970, 75.). A panoniai kajszi leletekről a következő fejezetben szólnunk. Mivel a kajszi kivadulásai nem állandósul-

nak, termesztése Közép-Európában a római kortól folyamatosnak tekinthető.

Archaeobotanikai bizonyíték arra azonban nincs, hogy a rómaiakat megelőzően az Alpoktól északra eső területeken ismerték volna e gyümölcs termesztését, azaz a kelták a Fekete-tenger mellékéről dunai úton vitték volna el ide (WILLERDING 1980, 152—154.). Ugyanis WERNECK (1955) feltételezi, hogy a kelet-alpi területek gyümölcskultúrája beleértve a kajszit is, az őshonos vadformák, ill. a római hódítás előtt idekerült kultúrfajták alapján fejlődött ki.

A gyümölcs magyar neve oszmán-török eredetű, a *kajsi* szóból származik. Középkori okleveleink csak a barackról szólnak, nem tesznek különbséget a kajszit és az őszibarack között: „Barazkemi” (1516), „Azw berkylene Azw cheresne Azw barazk” (1558) (SZAMOTA—ZOLNAY 1902—1906, 49.). Ugyanezt találjuk a XV. sz. elejéről származó Besztercei szöszedatben is a „psicus, barasc fa = persicum, baraczk” és a „psicum, barassch = persicum, baraczk” címszavak alatt (FINALY 1892, 48.). Először csak Szikszai Fabriczius Balázs (1530—1576) és Melius Juhász Péter (1536—1572) különítik el az őszibarackot a kajszitól („tengeri barack”). Az „őszi” jelző használatát először Mikes Kelemtől (1690—1761) ismerjük.

Cerasus avium (L.) MÖNCH. — *Cseresznye*: 1 db csonthéj.

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
9,65 mm	8,08 mm	5,78 mm

A turfikálódott épp, egész csonthéj felülete sima. Színe sárgás. A csonthéj basalis részén a levágás nem kifejezett. Csúcsa tompán és kissé ferdén levágott. Oldalnézetben némileg összenyomott, miként az a kultivált fajtáknál gyakori. A hasi varrat a csonthéj közepe táján kiszélesedik.

Recens termés csonthéjával összehasonlítva alakilag leginkább a *Cerasus avium* (L.) MOENCH ssp. *avium* convar. *durantica* (L.) JANCH-ra hasonlít. Ennek a termése az átlagosnál nagyobb, alig leveses, kemény húsú, feketés színű, ropogós. Június táján érik (SOÓ 1966, 247.; PÓR—FALUBA 1982, 33.).

Cerasus mahaleb (L.) MILL. — *Sajmeggy, vagy törökmeggy*: fél csonthéj.

Hossza:	Szélessége:	Becsült magassága:
4,51 mm	3,55 mm	2,16 mm

A turfikálódott fél csonthéj széles ovális alakú, sima felületű. A talp heg körül nem láthatók olyan sugarasan tompa bordák, mint a *Cerasus fruticosa*

(PALL.) WORONOW) csepleszmegegy)-nál. Spontán növényről gyűjthették.

A kicsi apró, fekete, 8—10 mm-es gömbölyű termésű sajmeggy cserje gyakori a Dunántúlon. Termesztik, néha elvadul (SOÓ—KÁRPÁTI 1968, 186.; SOÓ 1966, 186.). A cseresznye és a meggy legfontosabb alánya (PÓR—FALUBA 1982, 32.).

Cerasus vulgaris MILL., ssp. *acida* (DUM.) DOST. — *Cigánymeggy*: 11 db ép, 1 db fél és 2 db csonthéj fragmentum.

a) 11 db ép csonthéj

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
7,76 mm	7,12 mm	5,08 mm

Min. 6,69. Max. 8,58. Min. 5,52. Max. 8,27. Min. 3,98. Max. 5,96.

A turfikálódott csonthéjak épek, de száradás közben szétnyíltak. Felületük gyengén érdes. Oldalról enyhén összenyomottak. Tövükön a levágás nem kifejezett. A csonthéjak háti éle finoman kiemelkedő, a hasi varrat duzzadt, élesen szegélyezett.

b) fél csonthéj

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
6,28 mm	6,16 mm	4,68 mm

A turfikálódott fél csonthéj világosbarna színű. Csúcsa lekerekített, hiányos. Basalis részén a levágás hiányzik. Feltétlenül kultivált egyedtől származónak tartjuk.

A cigánymeggy cserje termetű fáska, könnyen elvadul. Gyümölcse 12—20 mm, nagyjából gömbölyű alakú, feketés-barna színű, savanyú. Június közepén érik (SOÓ—KÁRPÁTI 1968, 187., SCHERMANN 1966, 646.). Dél-eurázsiai (mediterrán) faj, Észak-Indiától a Balkánig elterjedt (SOÓ 1966, 246.).

A *cerasus vulgaris* MILL. és a *Cerasus avium* (L.) MÖNCH. kocsányait megszáritva, majd megfőzve gyógynövény oldat készíthető belőle. Főzete nyálkaoldó, vizelethajtó, szív működést serkentő, elzsírosodást gátló hatású (RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983, 106—107.).

A cseresznye és a meggy leszármazását illetően egységes álláspont nem alakult ki. CANDOLLE (1894, 213—218.) megállapítása szerint a cseresznye és a meggy ugyan két különböző faj, de valószínű, hogy a meggy a cseresznye leszármazása, mivel főbb tulajdonságaikban megegyeznek és őshazájuk is azonos, a Kaszpi-tengertől Nyugat-Anatóliáig terjedő terület.

SCHWANITZ (1973, 124.) azt a nézetet vallja, hogy az összes *Cerasus* őshazája a Transzkaukázustól Közép-Anatóliáig terjedő rész.

VAVILOV a cseresznye és a meggy őshazáját Elő-Ázsiába, ZSUKOVSKIJ pedig a cseresznye és a sajmeggy elsődleges géncentrumát Európába és Szibéria határvidékére teszi (P. ERMÉNYI 1978, 146.; KÁRPÁTI Z.—TERPÓ 1968, 140.).

LA BAUME megállapítása szerint a cseresznye a Földközi-tenger mellékére Elő-Ázsiából, majd onnan Közép-Európába római közvetítéssel került (P. ERMÉNYI 1978, 145.).

MÁNDY (1972, 203.) a cseresznye vadon termő alakjának a *Prunus avium* L. var. *avium*-ot tekint. Elsődleges géncentrumát Kisásziába és Transzkaukázia vidékére, másodlagos géncentrumát Európába teszi. A meggy szerinte a *Cerasus avium* L. és a *Cerasus fruticosa* (PALL.) WORON. természetett hibridje, vagy a cseresznye autotetraploid alakja. Elsődleges géncentruma Kisázsia és Transzkaukázia, másodlagos géncentruma pedig Észak-India, Irán, Kurdisztán, a Balkán és az Adriai tenger mellékét magában foglaló hatalmas terület.

A ma természetett nemes meggyek létrejöttében bizonyítottan nagy szerepet játszott a cseplesz-meggy [*Cerasus fruticosa* (PALL.), WORON.] Ugyanis a *Cerasus fruticosa* areája megegyezik a *Cerasus avium* areájával. A ma természetett meggyfajtákat ezért a két faj hibridjének tekintjük (PÓR—FALUBA 1982, 31.).

Az ókori írók műveiben már említik a cseresznyét. Így THEOPHRASZTOSZ és VARRO (i. e. 117—27.) is, PLINIUS pedig már 8 cseresznye és 2 meggyfajtát ír le (BRÓZIK 1959, 5.).

A vadcsesznye (madárcseresznye), a vadmeggy, a törpemeggy és a sajmeggy a Kárpát-medencében őshonosnak tekinthetők. A tölgykeverék erdővel terjedtek ezek a fajok tovább a Duna mentén nyugat felé i. e. 6500—2500 között (P. ERMÉNYI 1975—1977, 146.).

Minden valószínűség szerint az alig 10 mm-es gyümölcsű vadcsesznyéből mutációval alakult ki a természetet puha húsú, fekete gyümölcsű szívcsesznye [*Cerasus avium* convar. *Juliana* (L.) JANCHEN] és az ugyancsak természetett és igen közkedvelt ropogós cseresznye [*Cerasus avium* convar. *durantica* (L.) JANCHEN].

A neolitikus madárcseresznye leletek elsősorban Délkelet- és Dél-Európából, Dél-Németországból és Svájcól ismeretesek: a Dnyeszter és a Prut vidékéről (JANUSEVICS 1975), a Brescia melletti Monte C'ovoloból (PALS—VOORRIPS 1979), a Bieler tó menti Twannból (BOLLINGER—JACOMET 1981), a Dümmer tó partjáról (PFAFFENBERG 1974), az alsó-rajnavideki Kempenből (SURÁNYI 1985, 96.).

A híres svájci Robenhaus-i cölöpépítményben is találtak cseresznye csonthéjat. A lelet leírója MESSIKOMMER (1913, 87.) még megvolt győződve arról, hogy ez csak véletlen lehet, állatjártat

útján kerülhetett ide. Ebben a korban a botanikusok körében ugyanis elterjedt volt az a nézet, hogy a cseresznyét Lucullus római császár hozatta Kisásziából Rómába, majd ugyancsak római közvetítéssel került az Alpokon túli területekre.

A vadcsesznye kultúrfajjává változása elsősorban abba nyilvánul meg, hogy megnövekszik a termés húsának mennyisége. A keltáknál már mindenképpen gyümölcskultúráról beszélhetünk (JACOMET 1983, 30.).

A cseresznye őshonosságára utal az a La Tène időszakból származó, Schwäbisch Hallból előkerült csonthéj lelet is, amelyet BERTSCH (1941, 103—113.) erősen kultúrába vett formának határozott meg. Érdekessége, hogy e 3 csonthéj mérete abban az intervallumban fekszik, mint a római kori Mainzól származó kultúrcseresznyéké (KÖRBER—GROHNE 1979, 55.).

A Római Birodalom egykori területéről számos helyről ismerünk kultúrcseresznye leletet, különösen Németország területéről került elő sok: az Alsó-Rajna vidéki Xanten-Colonia Ulpia, Aachen, Neuss, Irel, Butzbach, Saalburg, Rottweil településekről (P. ERMÉNYI 1975—1977, 147—148.). Mindez a rómaiak magas szintű gyümölcskultúrájának eredménye.

A középkor gazdag cseresznyeleteinek tanúsága szerint ez a gyümölcs nagy szerepet játszott a népelemezésben. Elkészítéséhez nem volt szükség drága édesítőszerekre, amint az a meggy esetében elengedhetetlen. Bort és pálinkát is készítettek belőle (WILLERDING 1978, 143.).

A cseresznye, de egyáltalán a gyümölcsfajok elterjedésében nagy szerepet játszott az egyház, különösen a ciszterciák és a benedekrendi szerzetesek. A gyümölcsfák kezdetben védett helyeken: kolostorok kertjében, a városok külső és belső falai között nőttek (WILLERDING, U. 1983 a., 88.; 1986 a., 250—251.).

Tudatos természetése mellett valószínűleg a vadon növény, vagy elvadult kultúrfajták termését is gyűjtögették. A cseresznye és a meggy ugyanis minden kezelés nélkül bőven terem a folyók ártereinek tápanyagban gazdag talajain.

A cseresznyénél jóval későbbi elterjedésű a meggy. A közép- és kelet-európai leletekből hiányzik a kora középkorig. A meggy első előfordulása Közép-Európából a csehszlovákiai Mikulčice VII—IX. sz.-i (OPRAVIL 1966) és a Brno melletti Slapanice IX. sz.-i (KÜHN 1981) településeiről ismert. Legészakibb előfordulása Észak-Svédországból (Lund) való (HJELMQVIST 1963).

A meggy különösen a középkor végétől a hazai szőlőket szegélyező fasorok alapnövénye lett (PÓR—FALUBA 1982, 19.).

A cseresznye szavunk szláv eredetű (KNIEZSA 1955, 129—130.). Nevének első előfordulása XIII. sz.-i oklevelekből ismert: „Cheresna” (1256), „Ad

arborem Cheresne" (1265), „Venit ad arborem Cheresna" (1268) (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 123.).

A megyy szavunk ősi finnugor eredetű (LAKÓ 1971, 427—428.). Eredeti jelentésében valamilyen bokor ehető termése, talán a Volga mentének törpemeggye lehetett (MOHÁCSI—MALIGA 1959, 137.). A megyy a cseresznyével egyidőben tűnik fel okleveleinkben: „caput vallis Medyuozou vocate" (1296). 1544-ben már magyarul íródott mondatban is szerepel: „Vöttem uramnak megget". A megyy szó igen kedvelt helységnév volt: „Mediasteluk" (1233), „Medyesmal" (1275), „Mydies" (1297), „Medyesmezeu" (1304) (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 631.).

Cerasus sp.: 2 db csonthéj.

a) Hossza:	Szélessége:	Magassága
5,12 mm	3,30 mm	2,44 mm

Fiatal, atípusos, turfikálódott csonthéj. Száradás közben felhasadt, vetemedett.

b) Hossza:	Szélessége:	Magassága:
2,24 mm	1,75 mm	1,75 mm

Atípusos, szenült fiatal csonthéj fragmentum. Erősen sérült, kettétörött.

Miután e két lelet fajig nem identifikálható biztonsággal, eredetük is bizonytalan.

Corylus cfr. *avellana* L. — *Mogyoró*: 1 db makk fragmentum.

Hossza:	Szélessége:	Falvastagsága:
7,18 mm	5,09 mm	1,26 mm

A makk erősen sérült, hiányos és kopott csonthéjas terméshéj töredékén így is felismerhetők a faji bélyegek, a hosszanti finom bordák. A töredék felső kétharmada megégett, a többi része pedig turfikálódott. Feltehetően spontán eredetű.

A mogyoró géncentrumának MÁNDY (1972, 205.) a Kaukázus, Kisázsia és a Balkán vidékét tartja, hazánk pedig elterjedési területének peremén helyezkedik el. A mogyoró erdeinkben, cserjéseinkben közönségesen előfordul, gyakran állományalkotó. Több fajtáját termesztik (SCHERMANN 1966, 811.).

A mezolitikum közép-európai emberének gyűjtővadászó életmódjáról, táplálkozásáról nagyon keveset tudunk. Egyedül a mogyoróról állíthatjuk biztosan, hogy több helyen fogyasztották (KÜSTER 1986, 437.). A mezolitikumból hazánkból is ismert mogyoró lelet: Méhtelek—Nádas településről (FÜZES 1977).

A neolitikumban egyéb más vadon termő gyümölcs mellett nagy szerepet játszott a mogyoró fogyasztása is. Különösen Svájc és Németország

területéről került elő sok csonthéjas makktermés töredék: a Bodeni tó melletti Horstaad koraneolitikus telepéről (SCHLICHOTHERLE 1985, 164.), a zürichi tó partjának, egy a Pfyn-i kultúrház (i. e. 3150—2800) tartozó lelőhelyéről (JACOMET 1981), a neumburgi tó melletti Yverdon cölöpépítményeiből (SCHLICHOTHERLE 1985).

A svájci Robenhaus-i cölöpépítmény feltárása során 10 cm vastagságú mogyoróhéjból álló réteget találtak. A gyűjtőgetésből származó téli készlet maradványokat hosszúgyümölcsű mogyoróra (*Corylus avellana* L. f. *oblonga* G. AND.) és rövidgyümölcsű mogyoróra (*Corylus avellana* L. f. *silvestris* HORT.) különítették el (MESSIKOMMER 1913, 88.).

Az Alsó-Rajna vidék löszsíkságainak régészeti korokat rejtő rétegeiben a vonaldíszes kerámia kultúra korszakától (i. e. 4000), a La Tène koron (i. sz. 200) és a frank koron (i. sz. 600) át a középkorig (XIII. sz.) mogyoróhéj és bordapikkely maradványokat találtak (KNÖRZER 1979).

A Kaukázus vidékén az i. e. II. és I. évezred településrétegeiben is találtak mogyoró maradványokat (LISZITSZINA 1978.).

A római kortól kezdődően egyre több helyről mutatták ki. Különösen a középkor gazdag mogyoró leletekben. Úgy tűnik, hogy a kora középkorban a vadon termő gyümölcsök nagyobb szerepet játszottak a népelemezésben, mint a kultúrfajok. A mogyorót valószínűleg még nem termesztették, hanem gyűjtőgetés útján szerezték be.

A mogyoró drognövényként is ismert. Kérgéből készült főzetet a népi gyógyászatban vizelet hajtására használják. Levelei (*Coryli folium*) flavonoidokat és cserzőanyagokat tartalmaznak, egyes fémekkel képzett vegyületei dezodoráló hatásúak (RÁCZ et. al. 1984, 79., 137.).

Mogyoró szavunk eredete nem tisztázott. Ismeretét minden bizonnyal már az őshazából magukkal hozták őseink. Írásos formában először a Tihanyi apátság alapító levelében (1055) találjuk meg „munarau bukurea" formában (SURÁNYI 1985, 117.). A mogyoró, mint helységnév elterjedt volt: pl. „Monorosheg" (1212/1328), „munurous potok" (1234/1243), „Monoruswelge" (1287/1328) (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 663—664.).

Crataegus monogyna JACQ. — *Egybibés galagonya*: 4 db csonthéj.

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,35 mm	3,48 mm	3,33 mm

Min. 4,06. Max. 4,57. Min. 3,22. Max. 4,04. Min. 2,95. Max. 3,65.

Mindegyik ép, turfikálódott csonthéj. Színük vörösbarna, felületük ép. Alakjuk egykor gömbhöz közelítő lehetett, de a kiszáradás miatt szögletes-sé váltak. Csúcsukon a bibeszálcsont maradványa

látható. A csonthéjakon néhány körkörös, sekély barázda figyelhető meg. Spontán növény, gyűjtőgetésből származott.

Az egybibés galagonya száraz erdőkben, erdők szélén, legelőkön mindenütt közönségesen előfordul. Szívesen ültetik sövénynek (SCHERMANN 1966, 638.). Gyógynövényként is ismert. Virágjából (Crataegi flos), leveléből (Crataegi folium) és piros, de még kemény terméséből (Crataegi fructus) szárítás után teát főznek. Ez nyugtató (szedatív) hatású, javítja a szív koszorúereinek munkáját, különösen idős korban fokozza a szívizom (myocardium) teherbírását (RÁCZ et. al. 1984, 137—138.).

A galagonya gyümölcsét a történelem előtti időkben gyakran használták fel sertéshizlálásra (SCHLICHTERLE 1985, 35.).

A galagonya szláv eredetű szavunk (KNEIENZA 1955, 175—176.), melyet először egy 1327/1410 közötti időkből származó oklevél említ „Galagynya” néven (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 290.).

Juglans regia L. — **Közönséges dió:** 2 db egész, 7 db fél és 1042 db csonthéj töredék.

A sárgásarna turfikálódott fél- és teljes diók jellegzetes alakúak, rajtuk a határozóbélyegek jól felismerhetőek. Termesztett növény volt. Alakjuk alapján 4 csoportba sorolhatjuk őket:

A dió alak szerinti csoportosítása (DOCHNAL és SCHNEIDER rendszere alapján)
(PORPÁCSI—SZENTIVÁNYI—BRÓZIK 1955, 59.).

	Szelvény	Hosszúság mm	Szélesség mm	Vastagság mm	Termés alap	Alapi nyílásszélesség	Vállnyílásszélesség	Vállmagassága	Héj felülete	Karima magassága mm	Karima vastagsága mm	Termés alakja index	Termés szabályossága index
A	IX. (fél csonthéj)	28,2	22,5	23,4	hiányzik	—	behúzott	csapott	dudoros	3,0	3,2	hosszúkás 0,81	szabályos 0,96
B	XVI. (fél cs.-h.)	27,7	24,2	25,2	hiányzik	—	behúzott	csapott	dudoros	3,0	4,2	hosszúkás 0,89	szabályos 0,96
C	XVI. (fél cs.-h.)	26,1	31,6	28,2	lekerekített	—	kissé behúzott	csapott	rajzolat	2,0	1,9	hosszúkás 0,83	lapított 1,12
D	XVI. (fél cs.-h.)	21,2	27,6	27,7	lekerekített	—	kissé behúzott	egyes vállú	barázdált	3,0	5,8	hosszúkás 0,89	szabályos 0,99
E	XVI. (egész cs.-h.)	29,1	31,2	26,7	átmeneti	—	széles	vállas	rajzolat	1,0	—	gömbölyű 0,99	lapított 1,17

$$\text{Termés alak index} = \frac{\text{szélesség} + \text{vastagság}}{2 \cdot \text{hosszúság}}$$

Ha < 0,95-nél, akkor hosszúkás
0,95—1,05 között gömbölyű
> 1,05-nél, akkor nyomott.

$$\text{Termés szabályossági index} = \frac{\text{szélesség}}{\text{vastagság}}$$

Ha < 0,95-nél, akkor karimán lapított
0,95—1,05 között szabályos
> 1,05-nél, akkor oldalt lapított.

A vizsgált diók csonthéjaik alapján történt meghatározása:

- A, B: *Juglans regia* L. cfr. var. *connata* (kódió)
C: *Juglans regia* L. cfr. var. *oblonga* HORT.
(hosszúkás dió)
D: *Juglans regia* L. cfr. var. *durissima*
(kemény héjú dió)
E: *Juglans regia* L. cfr. var. *rotunda* HORT.
(közönséges gömbölyű dió)

A **hosszúkás dió** gyümölcse közép nagyságú, megnyúlt, tojás alakú, tetején, de gyakran tövénél is kúpos végű, meglehetősen sima, csekély karimájú és elég vékony héjú, könnyen törhető. Nagyon értékes és kedvelt fajta.

A kemény héjú dióra az erős kamraképzés a jellemző.

A közönséges gömbölyű dió a Király diónak a legközönségesebb alakja, tulajdonképpen a faj alaptípusa. Szabályosan gömbölyded, sima felületű, karimája is lesimitott. Közepesen vastag, elég kemény héjú. A bél jól kitölti a termésüreget (PORPÁCZY—SZENTIVÁNYI—BRÓZIK 1955, 60—62.).

A dió ismerete igen régi keletű. Neve már szerepel az Énekek énekében, a Bibliában. Theophrasztoz említi, hogy a görögök földjén is megtalálható a dió, bár nem termesztik. Az ókori Indiában és Kínában is ismerték. A germán mitológiában is szerepel.

MÁNDY (1972, 205.) a dió elsődleges géncentrumának a Kaukázus, Kisázsia és a Balkán vidékét tartja. Hazánk a dió elterjedési területének peremén fekszik. A legújabb vizsgálatok szerint ennek az ősi fajnak a kelet-ázsiai elterjedési központja a tibeti Xizang környéke lehet (DUAN et. al. 1984).

A legkorábbi dió leletek a neolitikum kori Európából valók: a Laibach-medence különböző helyeiről (SERCELJ—CULIBERG 1978), a Bodeni-tó környékéről (BERTSCH 1949) és Sturovo kora-neolitikus telepéről (HAJNALOVA 1983). Az i. e. 2. és 1. évezredből a Kaukázus vidékéről is ismertek dió leletek (LISZITSZINA 1978). Észak-Afrikából Karthagoból római kori (i. sz. I—II. sz.) és a bizánci időből (i. sz. 600) származó dió maradványokat találtak (ZEIST—BOTTEMA 1983).

JACOMET (1983, 30.) feltételezi, hogy a kelták már termesztették a diót. Számos archaeobotanikai bizonyíték van arra vonatkozóan, hogy a Római Birodalom területén termesztették a diót: pl. Németországból Welzheim római erődjéből ismert dió lelet (KRÖBER—GROHNE et. al. 1983). A panóniai dió leletekről a következő fejezetben szólnunk. Cato (i. e. 234—149.) dióval kapcsolatos leírásai komoly termesztési ismeretekre utalnak. Már Varro felfigyelt a diónak más növényekre gyakorolt ún. allelopatiás hatására. A római uralom elmúltával nemcsak a Dunántúlról (lásd következő fejezet), hanem az archaeobotanikailag jól kutatott Dél-Németország területéről is ismerünk dió leletet: az alemannok korából Oberflacht (BERTSCH 1927, 275.), a frank korból Gellep (HOPF 1963, 200—203.; JACOMET 1981, 76.), a vikingek korából Haithabu (BEHRE 1969). KÖRBER—GROHNE és KROLL (1984, 272.) rámutatnak, hogy ezek kereskedelem útján kerültek ide, mert a pollenanalitikai vizsgálatok szerint a dió termesztésével Németország területén csak a középkor későbbi időszakaitól számolhatunk.

Valóban ezidőtájt már Európa nagy részéről ismerünk dió leletet: a németországi Weser melletti Höxterből (WILLERDING 1986, 321.), az Alsó-Rajna vidék löszsíkságjáról (KNÖRZER 1979), Nort-

heim és Göttingen városából (WILLERDING 1978, 139.), a Zürichi-tó melletti Friedbergből (JACOMET 1981, 76.), a hollandiai Leeuwardenből (ZEIST et. al. 1983) és Voordtból (VILSTEREN 1984), a csehszlovákiai Mostból (CULIKOVÁ 1981) és Jihlavából (OPRAVIL 1981), a franciaországi Saint-Pierre-Lentinből (PETIT 1983) és a norvégiai Osloból (GRIFFIN 1981 a). Ezek a leletek már helyi termesztésre utalnak, bár a németországiakkal kapcsolatban WILLERDING (1984, 60.) feltételezi, hogy a szőlőhöz hasonlóan a dió egy részét importálták.

A magyarok a dióval alán, vagy török hatásra meg a Volga és az Azovi-tenger közötti őshazájában megismerkedtek. A dió ugyanis bolgár—török eredetű jövevényszó nyelvünkben (LIGETI 1986, 287.).

Az Árpád-kortól kezdődően az erdőirtások során a dió kivételével kiirtották a fákat. Így kisebb-nagyobb dióligetek alakultak ki. Az itt növekvő diófák termését szívesen gyűjtötték. Előszeretettel ültették kutak mellé, szőlősorok végébe.

A zölden szedett, szárított leveléből készített teát gyomor- és bélhurut, magas vérnyomás, bélérgek ellen mind a mai napig isszák. Vér tisztító és étvágyjavító hatása is van. Forrázatát külsőleg bőrkiütések, kelések, fagyások, torokgyulladás, szemgyulladás, hályogképződés gyógyítására használják. A magból (dióbél) hidegen sajtolt olajat (Oleum junglanctis) érlemeszesedés ellen (arterioszklerózis) fogyasztják. Zöld részeiből napozó olajat, hajfestéket, likőröket készítenek (RÁCZ et al. 1984, 174.; RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983, 118.).

A diót „dyo, geo, gyia, gyiő, győ, dia, gia, gyo-fa, gyabukar” néven találjuk meg középkori okiratainkban. Első említése az 1015-ből származó pécsváradi alapítólevélben található. Szívesen használták helységnévként is: „diás, gyiás, gyiós, gyós” formában (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 154.). Szikszai Fabriczius Balázs (in SURÁNYI 1985, 112.) már 3 diótípust ír le, úgymint „lagy heio dio, fas dio és kis belő dio”.

Malus cfr. silvestris (L.) MILL. — Vadalma (?): 1 db gyümölcs

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
20,9 mm	14,9 mm	12,1 mm

A turfikálódott gyümölcs jellegzetesen alma alakú. Felülete erősen sérült. A kocsány rövid, mindössze 4 mm. Tartósítás végett poliviasszal lett átitatva. Spontán, gyűjtőgetésből származó példány.

A vadalma termése 1,5—2,5 cm vastag, rövid kocsányú és savanyú. Tölgyeseinkben, ritkábban nyirkos erdeinkben, bokorerdeinkben, legelőinkben közönséges, mint hagyásfa gyakori (SOÓ—KÁRPÁTI 1968, 146.). Termesztett fajtáink azonban nem a *Malus sylvestris (L.) MILL.*, hanem a *Malus pumila MILL.* fajból származnak, mely a Kaukáz-

zus, Afganisztán és Turkesztán területén őshonos (WILSIE 1969, 388.). PONOMARENKO (1981) figyelt fel arra, hogy számos *Malus pumila* MILL. vad formának, változatnak és hibridnek körte alakja (pyriformis) van. Ezek a vavilovi homolog sorozatok törvényét erősítik öröklődési változatosságukkal. Ugyancsak ő tanulmányozta a *M. praecox* (PALL.) BORKH. és a *M. silvestris* (L.) MILL. ökológiai viszonyait átfedő aerájukon, a Volga és a Don közötti területen. Mivel nem talált éles különbséget köztük, ezért a *M. praecox*-t a vadalma változatának tekinti: *Malus silvestris* (L.) MILL. var. *praecox* (PALL.) PONOM.

Az alma az egyik legnagyobb areájú gyümölcs. A *M. silvestris* Észak-Skandinávia kivételével őshonosnak tekinthető Európában. A régészeti leletek tanúbizonysága szerint már a neolitikumban gyűjtögették a vadalma termését. A kiterjedt ártéri és löszerdők igen kedvezőek voltak a vadalma are számára. A neolitikum Európájának majd minden részéből kimutatott a vadalma jelenléte, így Kelet- és Dél-Európából (JANUSEVICS 1975; HOPF 1973; PALS—VOORRIPS 1979; ZEIST 1978; SERCELJ 1981—1982), Nyugat-Európából (JACOMET—SCHIBLER 1985; BAKELS—ROUSSELLE, R. 1985), Észak-Európából (HJELMQVIST, H. 1955; JESSEN 1939; JORGENSEN 1981; GRIFFIN 1981 b.) és Nagy-Britanniából (JONES 1980; MURPHY 1982). A neolitikum vonaldíszes kerámia kultúrájának (i. e. 5—4. évezred) az alsó-szászországi Göttingen környéki településén találtak vadalmát. Ebből WILLERDING (1983 b., 194.) arra következtet, hogy a cölöpépítmények készítésének idején a mainál szárazabb volt az időjárás. A svájci Robenhaus-i cölöpépítmény feltárása során 2 db tőzeg konzerválta almát és több almamagot találtak. Ezeket valószínűleg aszalványként fogyasztották. A kisebb, 25 mm átmérőjű félbe vágott almán jól látszott a magház. A nagyobb, gömbölyű 36 mm átmérőjű almát Jacobs Heer természetett fajtának ítélte meg, mivel az alma húsa a viszonylag kicsi magházhoz képest jelentősen megnagyobbodott (MESSIKOMMER 1913, 86.). BERTSCH (1949) elsősorban e lelet alapján jutott arra a következtetésre, hogy a természetett alma Közép-Európában alakult ki. Ezek a leletek azt mutatják, hogy a mogyoró mellett a neolitikum legjellemzőbb gyümölcse az alma volt (KÜSTER 1986, 437.). (A magyarországi középkor előtti alma leletekről a következő fejezetben szólnunk.)

A bronzkori telepfeltárásokból a neolitikumhoz hasonlóan Európa több részéből ismert alma lelet: Franciaországból Grotte du Queroy, Chazelles (Charente) MARINVAL 1983, Fort-Harrouard (Eure-et-Loir) (BAKELS 1982—1983) településeiről, Észak-Olaszországból pedig Fiavéből (i. e. 1400—1200) JONES—ROWLEY—CONWY 1984). Szov-

jetunió Dagesztán vidékéről az i. e. 1. évezredből ismert alma lelet (LISZITSZINA 1978, 47.).

Az alma ókori említése mind Egyiptomból, mind Görögországból, mind Rómából ismert. Varro és Plinius több almafaját sorol fel (SURÁNYI 1985, 72—74.). Úgy tűnik, hogy a magas szintű római gyümölcsök kultúra sem nélkülözte a vadalmát, a római kori Germaniában minden bizonnyal természetették azt (WILLERDING 1980, 142.). A vikingek korából is ismert vadalma lelet, a németországi Haithabuból (BEHRE 1978, 177.). A középkor későbbi időszakában (XIII—XIV. sz.) is találni vadalma fogyasztására utaló maradványokat: így az alsó-szászországi Höxter városában (WILLERDING 1986 b. 321.) és Göttingen, Northeim, Leisenberg szemétdögreiben, kútjaiban, emésztődögreiben (WILLERDING 1984, 58.). Nem véletlen, hogy Németország területén ilyen sok vadalma lelet található, mert termőhelye Délnyugat-Németországban ma is több helyen kimutatott (KÖRBER—GROHNE 1983, 237.). Nem tudni, hogy természetett, vagy vad alakokhoz tartoztak azok az almák, amelyeknek magjai a krakkói Waweldomb kultúrrétegéből (IX—XV. sz.) (WASYLIKOWA 1978, 113.) és a budai vár területéről (XIII—XV. sz.) 3 ízben is előkerültek (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—68, 49.; P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1973—1974, 32—33.; P. HARTYÁNYI 1975—1977, 16.). KÖRBER—GROHNE (1979, 55.) véleménye szerint ugyanis a neolitikumtól a középkorig mindenütt megtalálható almamagokról nem lehet biztosan megmondani, hogy azok vadalmától, vagy kultúrfajtajától származnak-e, mert a vadalma magja és magháza aránytalanul nagy.

A vadalma mellett — az oklevelek bizonyossága szerint — a kultúrfajták is egyre nagyobb tért hódítanak. Nagy Károly IX. sz.-i *Capitulare de villis*-ében édes és savanyú, téli és nyári almafajtaikat sorol fel. WILLERDING (1983 a., 86.) XV. sz.-i oklevelek elemzéséből következtet arra, hogy a középkorban Németországban az almának több formaköre volt. A szilvával ellentétben az alma esetében ugyanis csak magvaik alapján erre következtetni nem lehet. A XVI. sz.-ban már 70 almafajtaról írnak (KETTER 1985, 121.).

Az alma szavunk bolgár—török eredetű (LIGETI 1986, 287.). „Almas”-ként már egy 1093-ból származó oklevél említi (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 18.). Határjárás leírásokban gyakran szerepel a vadalma: „arborem mali” (1217), „in de currit ad almafa” (1225) (SURÁNYI 1985, 74.).

Padus avium MILL. — Zelnicemeggy: 1 db csont-héj

Hossza:	Átmérője:
5,96 mm	4,29 mm

A turifikálódott csont-héj világosbarna színű. Alakja a gömbhöz közelít. Csúcsa töredezett, de a

megmaradt rész tanúsága szerint tompa lehetett. Bazális része kissé kúpos. Oldalról gyengén összenyomódott, vagy száradt. Háti éle finoman kiemelkedik, hasi éle pedig enyhén duzzadt. Felülete ráncolt, árkos, sérülésekkel teli.

A zelnicemeggy gyümölcse 6—9 mm nagyságú, gömbölyű, vagy széles tojás alakú, fekete, fényes. Vízparti ligetekben, égeresekben igen gyakori. Mivel termése alig élvezhető, inkább csak díszfának ültetik (SCHERMANN 1966, 646.; KÁRPÁTI—TERPÓ 1968, 193.). Magyarországon archaeobotanikai adat nincs rá vonatkozóan. A zelnicemeggy gyűjtögetésére Svájc—Németország területein találunk archaeobotanikai analógiát. A híres Robenhaus-i cölöpépítmény növényleleteiben is felismerni vélték csonthéját (MESSIKOMMER 1913, 87.). További leletek a Bodeni-tó melletti Sipplingenből (BERTSCH 1932) és a svájci Niederwillből) ZEIST—CASPARIE 1974) ismertek.

Persica vulgaris MILL. — Barack: 2 db egész, 1 db fél és 9 db csonthéj töredék.

A tufikálódott csonthéjak világosbarna színűek. Alakjuk szerint 3 csoportba sorolhatók:

a)	Hossza:	Szélessége:	Magassága:
	22,1 mm	12,7 mm	16,2 mm

A XVI. szelvény 103,57—103,30 m A. f. magasságból származó ép csonthéj gömbhöz közelítő alakú. A rajta lévő árkok inkább sekélyek. A csonthéj közepes nagyságú.

b)	Hossza:	Szélessége:	Magassága:
	25,1 mm	15,6 mm	19,4 mm

A XVI. szelvény 103,45—103,38 m A. f. magasságból való fél csonthéj tojásdad alakú, az előbőlnél nagyobb. A felületén lévő árkok is mélyebbek.

c)	Hossza:	Szélessége:	Magassága:
	16,4 mm	9,8 mm	12,7 mm

A XVI. szelvény 103,57—103,30 m A. f. magasságból származó ép csonthéj valamennyi között a legkisebb. Visszás tojásdad alakú, sekély gödrökkel. Apexe letörött.

A barack gyümölcse 3 részre tagolható (TIMON 1974, 35.):

exocarpium: bőrszerű és molyhosan szőrözött, kivétel a nektarin típusú kopasz fajták

mesocarpium: húsos

endocarpium: belső csonkeménységű terméshéj, benne a megtermékenyült maggal.

A barack termése húsos, édes, ritkábban kopasz. Megkülönböztetjük (SOÓ—KÁRPÁTI 1968, 188.):

a) *Persica vulgaris* MILL. convar. *LAEVIS* (DC.) JANCHEN, ahol a terméshús magvaváló, színe lehet sárga, de vörös is.

b) *Persica vulgaris* MILL. convar. *scleropersica* DIERB, itt a terméshús nem magvaváló. Számos fajtában termesztik, a fehértől a meggypiros színű húsig. Néha elvadul. „Amelyik gyümölcs húsa könnyen elválk a csonthéjtól, magvaválónak, azokat pedig, amelyek húsa a csonthéjhoz tapad, s arról le nem fejthető, duráncinak nevezzük” — írja RAPAICS (én. 5—6.).

Érdekes, hogy már Plinius „duranicus”-nak nevezi a keményebb húsú, tehát értékesebb barackot. SURÁNYI (1985, 86.) feltételezi, hogy esetleg az albán Durazzo város nevéből ered a duránci elnevezés, vagy a görögországi egykori Dürrakhion város nevéből.

CANDOLLE és VAVILOV szerint a barack őshazája Kína. MÁNDY (1972, 204.) a vadontermő alak első géncentrumát Közép- és Észak-Kína vidékére, a másodikat pedig Perzsia, Kisázsia és a Mediterrán vidékekre teszi.

BRÓZIK (1962, 5.) feltételezi, hogy a barackot már i. e. 5000 évvel Kínában ismerték, i. e. 2000-től pedig folyamatosan termesztik. Állítását azzal indokolja, hogy a barack mind a mai napig termesztett és vad alakban Kínában 2700 m magasságig utak mellett, folyóvölgyekben, hegyoldalakban közönségesen előfordul. Rendkívül nagy kultusza alakult itt ki. Ez volt a mennyei birodalom legszentebb fája. Egyesek szerint az élet, mások szerint a halál fája volt. Már Konfuciusz (Kung-fu-ce, i. e. 551—479), a nagy kínai filozófus munkáiban említi a barackot.

A legújabb feltételezések szerint a barack Észak- és Közép-Kína vidékein a *Persica davidiana* és a *P. kansuensis* leszármazásából jött létre (SURÁNYI 1985, 83.). Még az időszámításunk előtt került a barack Japánba, kereskedelmi úton Ázsiába, Perzsiába. A Himalája déli lejtőin és a Kaukázus lankáin új otthonra talált. Perzsiából került aztán Görögországba, majd innen Egyiptomba és Itáliába. Theophrasztosz minden valószínűség szerint a „perzsa gyümölcs” alatt barackot ért. Vergilius (i. e. 70—19) *Georgica* c. művében mézédés barackról ír, Plinius pedig „malum persicum”-nak (perzsa almának) nevezi (BRÓZIK 1962, 5.).

„Plinius azt írja, hogy az őszibarackot csak 30 éve ismerik, s az első gyümölcsöt darabonként egy dénárral fizették” — írja RAPAICS (én. 7.). Feltételezi, hogy a rómaiak ősi sárga duránci fajtája egészen a XVII. sz.-ig fontos szerepet játszott az európai barackfajták között és őse volt a későbbi sokféle duránci fajtának.

Plinius és Columella gall barackról is említést tesz. Az ókori szerzők adataiból a szakemberek arra következtetnek, hogy a barack i. sz. 40—50 táján érkezett Itáliába. Csupán csak feltevés az,

hogy a barackot Itáliába érkezése előtt Galliában már termesztették. Ebben a kelták szerepét emelik ki, akik a pontuszi térségből balkáni—dunai úton juttatták volna el ide (P. ERMÉNYI 1978, 151.).

SURÁNYI (1985, 86—87.) felveti annak a lehetőségét, hogy a mi „szörös barack”-jaink, valamint a „kopasz”, vagy „gumibarack” nem elvadulások, hanem kelta—római örökség.

Bizonyítottnak vehetjük, hogy a barack termesztése már a VIII—IX. sz.-ban elterjedt volt Franciaország területén, több fajtáját termesztették. Európa szerte a XIII.—XVII. sz. között terjedt el.

Az archaeobotanikai leletek a fent vázolt elterjedési útvonalakat igazolják.

Legkorábbi barack lelet Örményország Na gornij Karabah autonóm területének eneolitikus telepéről való (P. ERMÉNYI 1975—1977, 151.) Transzkaukázia és Dagesztán vidékén, ott ahol a kultúrnövények termesztésének egyik ősi központja van, az 1. évezredből származó barack csonthéjat találtak (LISZITSZINA 1978). P. ERMÉNYI (1978) kiváló tanulmányban foglalta össze a közép-európai barack leleteket.

A római hódítást követően Közép-Európában már az i. sz. I. században elterjedt a barack termesztésének ismerete. Németország területéről Saalburg-Kasstellből, Mainzából, Pforzheimből, Rottweilből és Neuss római erődjéből (KÖRBER—GROHNE 1979, 54.), Welzheimből (KÖRBER—GROHNE et. al. 1983), Ausztriából Linzből és Penzendorfból (P. ERMÉNYI 1975—1977, 151.), Jugoszláviából Varazsdról és Krivinából (HENNING 1987) került elő barack lelet. (A magyarországi leleteket lásd a következő fejezetben.)

A Római Birodalom összeomlása utáni időkből is ismerünk néhány olyan leletet, amelyek azt bizonyítják, hogy ezt a gyümölcsöt továbbra is termesztették. Haithabu viking kori településéről (BEHRE (1981), a nagymorva fejedelemség idejéből származó Mikulčiceből és a romániai koraközépkori Garvából (HENNING 1987) ismert barack maradvány.

A középkor későbbi időszakából Közép-Európa majd minden országából ismert kloákából, temetőkből, kutakból, gödrökből származó barack maradvány. A barack a középkori gyümölcsösök kedvelt növénye lehetett.

A barack szavunk szláv eredetű (SURÁNYI 1985, 10.). Ez azonban még nem bizonyítja azt, hogy őseink csak a Kárpát-medencében ismerkedtek volna meg vele.

Prunus domestica L. — Szilva: 1 db termés-múmia.

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
17,2 mm	10,3 mm	6,4 mm

A termés-múmia elszenesedett, ovális alakú. Kocsánya 2,8 mm hosszú, 1,65 mm átmérőjű. Annak ellenére, hogy a termés húsa rászáradt a csonthéjra, a rajta levő fontosabb határozó bélyegek felismerhetőek: csúcsa lekerekített, töve alig kihúzott, oldalról összenyomott, domború alakú. Kultivált növény volt. Alfajig történő meghatározására a rendelkezésre álló gyér bélyegek alapján nem vállalkozhatunk.

A szilva alakköre igen gazdag. Sajnos nincs egyseges nemzetközi osztályozása, s ez megnehezíti a régészeti leletekből előkerülő szilvák besorolását. Leginkább az alábbi felsorolásokkal találkozhatunk (P. ERMÉNYI 1978, 138.):

— GAMS a *Prunus domestica* L. fajt 3 alfajra bontja:

- ssp. *insititia* (L.) POIRET.
- ssp. *italica* (BORKHAUSEN) GAMS,
- ssp. *oconomica* (BORKHAUSEN) C. K. SCHNEIDER,

— RÖDER 4 alfajt különböztet meg:

- ssp. *insititia* (kőkényszilva),
- ssp. *italica* (kerek szilvák, ringlók),
- ssp. *intermedia* (félszilvák),
- ssp. *oconomica* (házi szilvák),

— WERNECK 11 alfajra osztja,

— SOO szerint a *Prunus domestica* L. önálló faj, ezen belül a *P. insititia* alfaj,

— KÁRPÁTI mindkettőt önálló fajnak tekinti.

A szilva származásával kapcsolatban CANDOLLE (1894, 220—222.) európai őshonosságát kétségbe vonja, véleménye szerint keleti eredetű, mert vadon termő alakját feltalálni véli egész Kisázsiaiban, a Kaukázus déli oldalán és Perzsia északi tájain. A kőkényszilva európai őshonossága mellett viszont kiáll, mert Dél-Európában vadon termő formájában találta. BERTSCH (1949, 111.) úgy véli, hogy a vadszilva Kisáziából került Európába. ZSUKOVSKIJ (1950, 313—314.) szerint a szilva létrejöttében a *P. vashuschuttii* BREGADZE, a kaukázusi alücsa is kivette részét. RYBIN (1936) a Kaukázusban és Közép-Ázsiában azonban hiába kereste a „vadszilvát”. Véleménye ezzel kapcsolatban az, hogy a szilva a kőkény (*P. spinosa* L.) és a cseresznyeszilva (*P. cerasifera* EHRH.) spontán kereszteződéséből jött létre a Kaszpi-tenger és a Peloponneszosi félsziget közötti területen. Ugyanis számos változatát találta meg itt. A cseresznyeszilva jelenlétét a Bug és a Dnyeszter vidékén neolitikus telepfeltárásból is kimutatták (JANUSEVICS 1975). WERNECK (1956, 119—120.) arra a következtetésre jut, hogy a szilva a kőkény és a cseresznyeszilva kereszteződéséből Közép-Európában alakult ki. Feltételezi, hogy a szilva különböző alakköréi a neolitikum Európájának tölgykeverék erdeiben őshonosak voltak, s a spontán módon létrejött hibrideket az ember válogatta ki és ültette telepei köré. BAAS (1951, 21.) ezzel szemben éle-

sen tagadja a szilva európai létrejöttét. Úgy véli, hogy a történelem előtti korokból származó európai szilvaleletek elvadult kultúrszilvaktól származnak.

LUNEVA (1983) a *P. cerasifera* EHRH. és a *P. iranica* KOVAL. taxonokat átfedő areájuk és számos köztes formájuk miatt összevonja és az *iranica*-t *cerasifera* alfajának tekinti: *Prunus cerasifera* EHRH. ssp. *iranica* (KOVAL.) LUNEVA et EREM. MÁNDY (1972, 203.) szerint a *P. domestica* L., azaz a nemes szilva ősalakja a *P. spinosa* L. x *P. cerasifera* EHRH. és az ezt követő allotetraploidizálódás eredményeként jött létre. VAVILOV-hoz hasonlóan (in: P. ERMÉNYI 1978, 139.) a szilva I. géncentrumának Elő-Ázsiát, II. géncentrumának a Földközi-tenger mellékét és Európát tartja.

A szilva létrejöttében, mint láttuk egységes álláspont nem alakult ki. A kérdést csak bonyolítja, hogy SALESSES (1975) cáfolja, hogy a szilva kialakulásához a kökénynek köze lenne (in: TÓTH—SURÁNYI 1980, 9.).

A systematikusoknak a legnagyobb nehézséget a szilva primitív fajai okozzák. A *P. domestica* L. ssp. *domestica* már nem alkotója a közép-európai természetes erdőknek. Csak gyümölcsstermestéssel kapcsolatban lehet rá számítani. Igaz a kökényszilva emberi beavatkozás nélkül is képes megélni. Ilyenkor azonban csak cserjévé nő meg. A kökényszilva ága egyébként tövises, termése kicsiny, 1—2 cm vastag, gömbölyű. Héja sötétkék, kevésbé hamvas, mint a *P. domestica*-é. Húsa vörös. Nem magvaváló. A csésze és a kocsány kopasz, 10—14 mm hosszú (SOÓ—KÁRPÁTI 1968, 189.; TÓTH—SURÁNYI 1980, 14., 27.). A kökényszilva könnyen elvadul, de meg is hősodik. A *P. domestica* L. ssp. *insititia* (JUSL.) SCHNEID, var. *Juliana* különösen Budapest, Debrecen, Békés megye, Győr, Kőszeg és a Balaton környékén gyakori (SOÓ 1966, 253.).

A kökényszilva körüli nehézségeket jól illusztrálja PÉNZES (1950, 160.) megállapítása: „a kökényszilva... pontos körülhatárolása ma még bizonytalan; a LINNÉ féle leírás csak a virágra vonatkozik, másrészt ez a faj is igen változó termésű lehet. Általában ez is ősi típusú: fehér kerekded szirmú, lecsüngő kocsányú, gömbölyded termésű, kissé hosszúka, tojásdad csonthéjú, felülete szabálytalan mélyedésekkel; lágy, édes húsu... A *Prunus insititia* nálunk a régi művelt területek körül sokfelé előfordul az erdőkben, így pl. a budai hegységben, mindenesetre régibb kultúrájú, mint a *Prunus domestica*... Valóban ez a faj Dél-Európában őshonos, gyakori az Al-Duna vidékén és a Balkánon. Már a felső pliocénből kimutatott egy a *P. insititia* jellegeit magán viselő faj, a *P. pliocenica* KLINKE.

A délnyugat-németországi elvadult recens kökényszilvákat KÖRBER—GROHNE (1983) két változatra osztja: az első gyümölcse 18—20 mm nagyságú, sárgás-zöld színű, édeskés-savanykás ízű, a másodiké 20 mm átmérőjű, színe és íze a kökényre hasonlít. Mindkét változat csonthéja „S” alakú. Véleménye szerint ezek elődjei a neolitikum idején kerültek a Kaszpi-tenger környékéről ide.

A régészeti korokból származó kökényszilva leleteket KÖRBER—GROHNE (1983) a következő rendszerbe foglalta:

1. *Var. Juliana*: ez a kultúrszilvák legegyszerűbb formája. Ezek a primitív fajták mind a mai napig előfordulnak. Ide tartoznak az európai neolitikus leletek, mint a németországi Bedburgból, a vonaldiszes edények kultúrájának telepéről előkerült csonthéj (KNÖRZER 1974, 181.), de a római szilvamaradványok nagy része is, így a németországi Saalburgból származó szilvaleletek 2. alakköre (BAAS 1951, 17—21.). Az ausztriai Linz-i római kori tábor feltárásából származó szilva csonthéjak elemzéséből ezen változat további formáit mutatták ki (WERNECK 1955, 16.).

2. *Var pomariorum*: előfordulása már magasabb szintű gyümölcskultúrára utal. Termése megjelenésében hasonlít a természetett szilváéra; mindkét oldalon kicsúcsosodik. Csonthéja aszimmetrikus. A németországi Saalburg római erődítményéből származó szilvaleletek 1. alakköre sorolható ide (BAAS 1951, 17—21.). A németországi Köngen város római kori rétegéből származó kökényszilva lelet is ide tartozik (KÖRBER—GROHNE 1983, 240.).

3. *Recens kökényszilva*: a szilva csonthéjakban nagyon gazdag viking kori Haithabuból és Schläswigból származó leletek (BEHRE 1978) és a középkori ugyancsak németországi Lübeck szilvaleletei (KROLL 1980), Leisenberg és Göttingen szilva csonthéjai (WILLERDING 1978, 139.), a Zürichi-tó melletti Friedberg lelőhely kökényszilvái (JACOMET 1981) tartoznak ide.

KÖRBER—GROHNE foglalkozik még a cseresznyeszilva, vagy myrabolan alakkörével is. Ez alatt azonban nem a piros lombozatú dísznövényt kell érteni, hanem egy zöld lombozatú nagyobb cserjét, mely Dél-Németország vidéki helységeiben mind a mai napig megtalálható. Ennek gyümölcse sárga, sárgás-piros. Csonthéja sem „S” alakú, hanem majdnem szimmetrikus és mindkét vége kihégyesedő. Ebbe az alakkörbe tartozik a középkori budai vár területéről előkerült 2 db szilva csonthéj (P. HARTYÁNYI 1975—1977, 18.).

A szilva talán legkorábbi lelete Szovjetunió déli részéből Új-Rusztiből, a tripoljei kultúra (i. e. IV. évezred) telepéről ismert (JANUSEVICS 1970). A szilva elsődleges génközpontjára utal az i. e. II—I. évezredre lelet, amely a Kaukázus környékéről került elő (LISZITSZINA 1978). Innen a neo-

litikum vándorló népei vihették tovább Európa felé. A *Prunus domestica* L. csonthéja a cseh-szlovákiai Vedrovice neolitikus telepéről már kimutattott (KÜHN 1981).

A rómaiak és valószínűleg a kelták is részt vettek Európában a szilva kultúrfajtáinak elterjesztésében. Plinius és Columella ugyanis már több kultúrfajtaról emlékezik meg: cereolum (cserezyeszilva), damasci (damaszkuszi szilva) és onychium (mirabella). Cato pedig a szilva bújttással és oltással történő szaporításáról tudósít (in: SURÁNYI 1985, 100.).

A hazai legkorábbi szilvalelet Lengyel bronzkori—korai vaskori lakótelepéről ismert (DEININGER 1891, 22.). A római korból már több szilvalelet került elő. Ezekről a következő fejezetben szólunk.

A szilva szláv eredetű szavunk (KNIEZSA 1955, 504.). Legkorábbi okleveles előfordulásai: „Pridium Sciluas” (1231), „Lewstahsylvvaia” (1263/1326), „In loco Zylvavelg” (1314), „silwafa” (1337), Kuzynzylwa (1334) (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 925—926.).

Prunus spinosa L. — Kökény: 6 db csonthéj.

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
5,95 mm	3,23 mm	3,11 mm

Min. 4,97 Max. 7,88. Min. 2,92 Max. 3,97. Min. 2,85 Max. 3,42.

A csonthéjak turfikálódtak, épek, csontsárga színűek. Széles ovális alakúak. Tövük lekerekített, csúcsaik hegyesek. A háti oldalon jól látszik a barázda. A csonthéj a hási varrat mentén középtűt összeszáradás miatt felnyílt, legtöbbször a csúcstól egészen a talphegig. Spontán, gyűjtögetésből származó gyümölcs.

A kökény erdőkben, erdők szélén, bokros helyeken, legelőkön mindenütt közönségesen előfordul (SCHERMANN 1966, 646.). Termésének színe, hamvassága az éghajlat függvénye. Napos, meleg helyeken gyümölcse kékeshamvas, míg hűvösebb helyeken majdnem fekete. „Valószínűleg német neve: Schwarzdorn is erre vonatkozik, míg a magyar kökényről RAPAICS Raymund kimutatta, hogy a „kek” = kék szóból származik” írja róla PÉNZES (1950, 155.).

A kökény gyógynövényként is ismert. Virágjából (*Pruni spinosae flos*) készült tea enyhe vizelet és hashajtó hatású. A terméséből (*Pruni spinosae fructus*) készült főzetet bélhurut ellen fogyasztják. Terméséből, miután azt megcsípte a dér lekvárt is csinálnak, mely hasfogyó hatású (RÁCZ et. al. 1984, 218.).

A mezolitikumtól a középkorig nagy szerepet játszott a kökény fogyasztása. A kökény neolitikus előfordulását KÜSTER (1986) foglalta össze. Megállapította, hogy a mezolitikumhoz képest to-

vább terjedt a kökény. A régészeti-növénytan Európa számos neolitikus lelőhelyéről mutatta ki az emberi gyűjtögetésből—fogyasztásból származó kökény csonthéját: a Dnyeszter—Prut vidékéről (JANUSEVICS 1975), a Bug—Dnyeper vidéki Varvlovkából (tripoljei kultúra, i. e. 2800) (JANUSEVICS 1970), Görögországból Nea Nikomediából (ZEIST—BOTTEMA 1971), Jugoszláviából az Ig melletti Partiból (CULIBERG—SERCELJ 1980), Olaszországból a Brescia melletti Monte Covoloból (PALS—VOORRIPS 1979), az Alpok vidékéről: Sipplingen (BERTSCH 1932), Niederwil (ZEIST—CASPARIE 1974), Robenhausen (MESSIKOMMER 1913), Thayngen—Weier (FREDSKILD 1978), Zürich (JACOMET 1980), Burgäschitő melléke (VILLARET—VON ROCHOW 1967), Auvernier (BUDAIS—LUNDSTROM 1978), Yverdon (SCHLICHTHERLE 1985), a Rajna vidékéről (KNÖRZER 1973; 1977), Hollandiából Limburgból (BAKELS 1979) és a Rajna torkolatvidékéről (BAKELS 1981). Angliából (MURPHY 1982), ugyanitt mezolitikus előfordulása is kimutatott (CHURCHILL 1965), Dániából Langeland szigetéről (HJELMQVIST 1975).

A római kori Germániából több helyről, így Butzbachból, Welzheimből ismertek kökény leletek. KÖRBER—GROHNE (1979, 55.) feltételezi, hogy természetették a kökényt, ugyanis a lelőhelyeken gyakoribb a kökény csonthéja, mint a szilvái. A kelta (JACOMET 1983) és viking telepeken (KÖRBER—GROHNE 1984) is találni kökény leletet.

A középkor gazdag kökény leletei — Krakko (WASYLIKOVA 1978), Göttingen, Leisenberg, Northeim (WILLERDING 1978), Lübeck (PAAP 1984) — mellett oklevelek, később szakácskönyvek is foglalkoznak a kökény felhasználásával (WILLERDING 1983 a; 1984).

A legrégebb kökény csonthéj hazánkban a Balatonföldvár—Szárszón feltárt bronzkori lakótelepéről származik (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1973—1974, 26.). Ezt követően csak az Árpád-korból ismertek kökény leletek: a budai vár több pontjáról (ibid. 32—33., 35.; P. HARTYÁNYI 1975—1977, 17.).

A kökény bolgár—török eredetű szavunk (LIGETI 1986, 287.). Okleveleinkben először „Cucen” formában (1211), ill. helységnévként „Chucinus”-ként (1251) fordul elő (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 533.).

Pyrus cfr. magyarica TERPO — Magyar(?) körte: 1 db termés—múmia.

Hossza:	Vastagsága:
43,5 mm	8,9 mm

A juvenilis termés—múmia turfikálódott. Terraológikus pomum hosszú kocsánnyal. A kocsány 23,3 mm hosszú, egyenletes vastagságú, 1,2 mm

átmérőjű. A pomum a kocsányra nem fut fel olyan hirtelen, mint a *Pyrus achras* GÄRTN. ssp. *pyraster* (L.) ROTHM.-nál tapasztalható, de nem is olyan szélesen, mint a *Pyrus communis* L.-nél. A kocsány, hosszának arányait tekintve példányunkon hosszabb, mint a *Pyrus amygdaliformis* VILL. esetében. A pomum nem olyan egyenletesen kocsányra futó, mint a *Pyrus elaeagrifolia* PALL. (ez a kultúrfajták egyik őse, géncentruma Elő-Ázsia, Irán) fiatal terméseinél tapasztalható.

Alakilag hasonlít viszont a *Pyrus nivalis* JACQ. fiatal termésére. Úgy tűnik, mintha a lehulló csésze helyén megmaradt gyűrű alakú képlet nyomait találnánk példányunkon. Ezért valószínű, hogy *Pyrus magyarica* TERPO. Ez a faj a Kárpát-medencében endemikus, cseres-tölgyesekben fordul elő, ma már pusztuló (SOÓ 1966, 104.).

Ezt az 1960-ban leírt fajt Magyarországon kívül még nem találták meg. Jelenleg biztosan csak Pomáz és környékén ismert néhány magyar körte egyed, bár fiatal példányait a Dunántúlról és az Északi középhegységből is jelezték. Ezek ellenőrzése azonban még nem történt meg. Reális veszélynek tűnik, hogy a rendkívül alacsony egyed-számú magyar körte a szomszédos vackorral (*P. achras* GÄRTN.) kereszteződve annak génállományában hosszú távon feloldódik, ami végleges eltűnését jelentené. Kultúrába vétele még nem történt meg, de elképzelhető lenne fajrokonainál alkalmazott módszerrel (birsalanyra való oltás), hogy ez az értékes fajú növény a gyümölcsnemesítésekben szerephez jusson.

Fokozottan védett, értéke: 5000 Ft (RAKONCZAY 1985).

Pyrus sp. pomum — Körte terméskocsány: 1 db.

A terméskocsány (pomum) turfikálódott, ívben hajlott. Hossza: 44,4 mm, egyenletesen keskenyedő, legnagyobb átmérője 4,51 mm, legkisebb átmérője 2,70 mm. Jól látható rajta a terméssel való izesülésének maradványa. A terméskocsány meglétéből nem következtethetünk arra, hogy kultivált növényből származna.

MÁNDY (1972, 203.) szerint a termesztett körte (*Pyrus domestica* MEDIK.) számos vadfaj kereszteződésének eredménye (*P. communis* L. var. *achras* (GÄRTN.) WALLR., *P. amygdaliformis* VILL., *P. salicifolia* PALL., *P. elaeagrifolia* PALL., *P. nivalis* JACQ.). Az ázsiai fajták géncentruma Közép-Ázsia, míg az európai fajtáké a Kisázsiaától Közép-Európáig terjedő terület. A körte fajok csoportosításával újabban TERPO (1985) foglalkozott.

Régészeti—növénytan leletekben az almához képest sokkal ritkábban lehet körte magvakat kimutatni. A leletek bizonyosága szerint a körte a neolitikum Európájában csak a déli, délkeleti és középső részeken élt. A *P. communis* L. gyűjtögetésének számos nyoma van: a Dnyeszter és a

Prut vidékéről (JANUSEVICS 1975), Jugoszláviából az Ig melletti Partiból (CULIBERG—SERCELJ 1980), az Alpok aljának északi vidékeiről (BERTSCH 1949), Felső-Ausztriából az Atter tó melletti Mislíngből (SCHOCH—SCHWEINGRUBER 1978), az Alsó-Rajna vidéki löszsíkságról (KNÖRZER 1979), a Bieler tó mellett Twannból (BOLLINGER—JACOMET 1981), a Neuenburgi tó melletti Auvernierből (BAUDAIS—LUNDSTROM 1978). A svájci Robenhaus és Wanger cölöpépítményeiben szétvágott és szárított körtét (*P. communis* L.) találtak (MESSIKOMMER 1913). Európa északi részéből mind ez ideig nem ismert neolitikus körte lelet. OBERDORFER (1979) szerint az észak-európai természetes vegetációból ma is hiányzik a körte.

A bronzkorból a Kaukázus környéki Dagesztán vidékéről (i. e. I. évezred) (LISZITSZINA 1978), Észak-Itáliából (i. e. 1400—1200) (JONES—ROWLEY—CONWY 1984) és Tószeg—Laposhalom lakótelepéről (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 22.) ismert *P. communis* L. lelet. A körte termesztésére vonatkozó írásos emlékek a görögökhöz vezetnek vissza. Theophrasztosz is említi. Plinius 30 körtefajtát sorol fel. Nagy Károly Capitulare-ja is ajánlja a körtét termesztésre (in: SURÁNYI 1985, 76—77.).

A római kori Germaniában („Germania Romana”) a *P. communis* L.-t is termesztették. Erre utal Novaesium-Neuss légióostábor lelete. A nomád szabad Germániában („Germania libera”) területén ehhez képest primitív kultúrformájú körtét termesztettek (WILLERDING 1980, 142.). További római kori körte lelet Nidderau-Heldenbergenből ismert (BAAS 1982). A hazai római kori körte leletről a következő fejezetben szólnunk.

A középkori leletek tanúsága szerint Európa nagy részén termesztették a körtét. *P. domestica* MEDIK. leletek a következő helyekről ismertek: Hollandiából Leewarden (ZEIST—NEEF 1983) és Voorst (XIII. sz.) (VILSTEREN 1984) lelőhelyekről, Svájcban a Zürich melletti Münsterhofból (XII—XIII. sz.) (JACQUAT et al. 1982), a franciaországi Saint-Pierre-Lentinből (XVI. sz.) (PETIT 1983), az NSZK-beli Lübeckből (PAAP 1984), Duisburgból (KNÖRZER 1983), Heidelbergből és Ladenburgból (XV—XVI. sz.) (MAIER 1983), Göttingenből (WILLERDING 1984), Höxterből (WILLERDING 1986 b.) és a Rajna vidéki Ahrenből (KNÖRZER 1984), a csehszlovákiai Olomoucban (XIV. és XVI—XVII. sz.) (OPRAVIL 1984), a Brno melletti Šlapaniceből (IX. sz.) (KÜHN 1981), Mostból (ČULIKOVA 1981) és Táborból (XVI. sz.) (OPRAVIL 1985), a lengyelországi Krakóból (IX—XV. sz.) (WASYLIKOWA 1978), az angliai Worcesterből (XV. sz.) (GRIEG 1981), Magyarországon a budai vár területének egyik XIV. sz.-i kútjának törmelékei között találtak meg magját (*P. HAR-*

TYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 49.).

Körte nevünk bolgár—török eredetű, a kései ősmagyar korban került nyelvünkbe (LIGETI 1986, 289—290.). Első írásos előfordulása „kurtuel”, a Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 539—540.).

Sambucus ebulus L.—Földi bodza: 6 db mag

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
3,01 mm	1,78 mm	1,22 mm

Min. 2,58 Max. 3,72 Min. 1,62 Max 1,98 Min. 1,07
Max. 1,39

A turfikálódott magvak csontszínűek és épek. Széles obovális alakúak, háti irányban lapítottak. Háti oldaluk enyhén domború, hasi oldaluk pedig gyengén ormós. Felületük finoman göröngyös.

A bodzák (*S. nigra* L., *S. ebulus* L., *S. racemosa* L.) termését a giliszták fogyasztják. Nem tudjuk, hogy e magvak helyben termő egyedtől véletlenül kerültek-e a talajba, vagy a *Lumbricus* sp. fajok vitték le feltalálási helyükre.

A földi bodza erdők szélén, töltéseken, utak mentén, szemetes, televény helyeken tömeges előfordulású. Az évelő növény gyökérzete a talajban szertekúsó, 1—2 ujjnyi vastag. Kívülről világosbarna színű, belülről pedig sárgás, húsa rostos. Júniusban—júliusban virágzik, termését augusztusban—szeptemberben érleli be. Gyökeréből készült drog (*Ebuli radix*) keserűanyagokat, szaponint, glükozidokat, cseranyagokat tartalmaz. A belőle készült főzet vizelethajtó, izzasztó és enyhe hashajtó tulajdonságú. A terméscsész (Ebuli fructus v. bacca) illóolajokat, keserűanyagokat, cukrot, lila festékanyagot és egy kevés kéksav-glikozidát tartalmaz. Szintén vizelethajtó, izzasztó és gyenge hashajtó hatású. Bőrfestésre is felhasználható. A belőle főzött lekvárt a népi gyógyászatban tbc gyógyítására használták (RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983, 49., 149., 150.).

A fekete bodza (*Sambucus nigra* L.) elterjedési területén (Európa, Kis-Ázsia) az erdők cserjeszintjének jellegzetes bokra. KÜSTER (1986) megállapítása szerint a neolitikumban a mezolitikumhoz képest tovább terjedt a fekete bodza. Ebben valószínűleg közrejátszottak a madarak is (SURÁNYI 1985, 125.). Archaeobotanikai leletek bizonyossága szerint termését régóta gyűjtögetik és fogyasztják. Erős festő hatása miatt étel és ital színezőként mind a mai napig használják. Virágjából ital is készíthető, ill. erjeszthető. A Zürichi-tó melletti koraneolitikus telepen (Phyn kultúra) előkerült magvak mennyiségéből arra következtetnek, hogy fogyasztása jelentősebb volt, mint a vadalmáé (JACOMET—SCHIEBLER 1985). A Neuenburgi-tó melletti Yverdon lelőhelyén is kimutatták magvait. Dendrokronológiai meghatározás szerint a telep i. e. 2765—2730, ill. 2626—2530

éves (SCHLICHOTHERLE 1985). Németország területéről csak a koraközépkorból ismert a fekete bodza lelet: a Göttingen környéki lelőhelyekről (Marsfeld, Trudewenschauen, Wendeleweshausen) (WILLERDING 1986 c), valamint Göttingen óvárosának XIII—XIV. sz.-i rétegeiből (WILLERDING 1984).

Hazánk területéről a földi- vagy gyalogbodza (*Sambucus ebulus* L.) előfordulását illetően jóval megelőzi a fekete bodzáét. Földi bodza leletek már a bronzkori Ároktó—Dongóhalom hatvani és füzesabonyi kultúra telepéről ismertek. További leletek a kora vaskori Aggtelek—Baradla barlangból, a római kori Tác—Fövenypusztáról (80 m³ mennyiségben!), a középkori Sály—Latorpuszta X—XV. sz.-i temetőjéből (10 cl!) és Nagyvázsöny—Csepely XV—XVI. sz.-i telepéről származnak (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 12—13., 31—33., 44—46., 56—58.; P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1973—1974, 41.). Fekete bodza lelet először a római kori Budapest területéről, majd a budai vár épületeiből (XIII—XV. sz.) és Hollókő várából (XVI—XVII. sz., 0,5 l!) került elő (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 61.; P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1973—1974, 32—33., 36—40.; P. HARTYÁNYI 1977—1978, 19.).

A bodza szláv eredetű szavunk (KNEZSA 1955, 96.). Írott formában először „Boz”-ként fordul elő egy 1211-ben keletkezett oklevélben (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 77.). A bodzafajok viszonylag rövid életkorúak, ezért a többi gyümölcsfajokkal ellentétben határjeleknek nem voltak alkalmasak. Így viszonylag ritkán fordulnak elő okleveleinkben. CSÖRE (1980) összegyűjtötte az 1231—1337 közötti időszak bodza elnevezéseit: „buzbukur, sumbukfa, bukfa, bozyabukur, felbozfa”.

Sorbus cfr. *domestica* L.—Fojtóska (?) vagy kerti (?) berkenye: 1 db mag

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,58 mm	2,59 mm	2,58 mm

A mag turfikálódott, sötétbarna színű. Száradás közben zsugorodott és a hasi oldal egykori éles pereménél szétnyílt. Annak ellenére, hogy háti oldala hiányos, felismerhető rajta a mag jellegzetesen görbült széles—obovális alakja. Feltétlenül kultivált faj egyedéhez tartozott.

A fojtóska vagy kerti berkenye cönológiai előfordulása száraz tölgyesek, cseres-tölgyesek, karsztbokorerdők, sziklaerdők, lőszertölgyesek, gyertyános-tölgyesek, cserjések, szőlők, erdőszélek. Ma már nemigen termesztik, olykor elvadul (SOÓ 1966, 108.). Pedig régebben a gyümölcse miatt közkedvelt berkenyét szívesen termesztették. Erre utal egy pompeji freskóábrázolás is. Varro arról ír, hogy a berkenyét féltetlenül szedik le a fáról, majd

felagatva tárolják, hogy utóérjen. A Nagy Károly idején íródott Capitulare de villis a berkenye kertben való ültetését ajánlja. A berkenye korábban a naspolya alánya volt. Előszeretettel ültették szőlők közé. A berkenye gyümölcsét a tőlünk északra lévő európai országokban mind a mai napig sokoldalúan hasznosítják: pálinkát, lekvárt főznek belőle (SURÁNYI 1985, 82—83.).

A berkenye szavunk szláv eredetű (KNIEZSA 1955, 89.). Első előfordulása a Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) „brokinarea”-ként található. (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 68.).

Trapa cfr. *natans* L.—*Sulyom* (?): 1 db makk

Legnagyobb szélessége:	Vastagsága:
3,75 mm	3,21 mm

A még erősen fejlődőben lévő szenült fiatal makkon jól látszik a virágkocsány alapja. Analógia alapján a sulyom csészelevelei könnyen letörnek. Ezen törések helyei a fiatal makkon is jól láthatóak.

A Dunántúlon *suly*-nak is mondott sulyom állóvizekben, nagyobb folyóink holtágaiban közönségesen előfordul (SCHERMANN 1966, 661.). Ez az egyéves növény szára hengeres és hosszúsága a 2 m-t is eléri. Jellegzetes kerek alakú levelei júniusban jelennek meg a víz felszínén. Az 5 hegyes szarvacskával rendelkező termés augusztus—szeptember hónapokban kezd el érni. Régebben a sulyomot kosárral, gereblyével, csónakból húzott juhfarkkal gyűjtötték. Az ize és tápláléértéke miatt kedvelt sulyom termése nemcsak a pór nép eledele volt, de földesuraiknak is adóztak vele. A sulyommal kapcsolatos ismereteket BALASSA (1985, 78.) foglalta össze: „neve minden valószínűség szerint finnugor eredetű, a sül-, sün-(disznó) mélyhangú párja. Az összevetést az is alátámasztja, hogy mindkettő tüskés voltáról kapta a nevét... A sulyomot nyersen nemigen fogyasztották, hanem vízben megfőzték. Előbb azonban megkövesztették, vagyis rövid ideig forró vízben tartották, ami a szűrős héj lehántását megkönnyítette. Érdemes megjegyezni azt is, hogy ezt az eljárást ugyanezzel a szóval nevezik a finnugor nyelvekben, mint a magyarban. Így a finn *kiehua* „főz”, az észt *keema* „fő”, „forr”. Valószínű tehát, hogy őseink már a finnugor együttélés során felfigyeltek e növény hasznosságára. Mindezek ellenére igen meglepő, hogy írásos említése viszonylag késői. Először egy 1319/1342-ből származó oklevél említi „Sulmoshordoka” formában (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 864.).

Vitis vinifera L. — *Bortermő szőlő*: 248 db mag, 7 db magfragmentum

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
5,29 mm	3,36 mm	2,48 mm

Min. 4,45 Max 6,38 Min. 2,55 Max. 6,55 Min. 1,78 Max. 3,05

Valamennyi mag turfikalódott. Jellegzetesen sárgás-barna színűek. A legtöbb mag hosszú csőrű, lekerekített körvonalú, körtéhez hasonló alakú. Előfordulnak azonban rövid, de határozottan csőrös magvak is. Három db mag kivételével a háton levő pajzs már kiesett. A meglévőknél a pajzs mintegy negyede a mag szélességének. A hasi oldal lekeriketten ormós. Barázdaszerű varrat köti össze a mag szélesebbik végét a köldökkel. A maghéj általában sérült, korrodált felületű. Feltétlenül a balatoni szőlőkultúra emlékei. Közlebbi identifikálásukra állapotuk miatt egyelőre nem vállalkozhattunk.

A palaeobotanika megállapítása szerint a kréta-kor végén jelent meg a földön a *Cissites* nemzetség, amelyből a *Vitis* nemzetség vette eredetét. Különösen értékes leleteket rejtenek az európai oligocén, miocén és pliocén rétegek. Hazánkban is ismert ilyen lelet: a Tokaj-hegyaljáról, Erdőbényéről került elő a *Vitis tokayensis* levéllenomata. A harmadkori szőlőfajokat a jégkorszak javarészen kipusztította. Csak az Alpoktól délre és a Kaukázuson túli területeken maradtak fenn (SURÁNYI 1985, 155.).

A negyedkori posztglaciális időszakhoz jól alkalmazkodó ligeti szőlő (*Vitis silvestris* GMEL.) areája a mezolitikumban feltehetőleg tovább terjedt. A legkorábbi ligeti szőlő lelet Dél-Európából, az olaszországi Trapani melletti Grotta dell' Uzzo mezolitikus lelőhelyéről való (COSTANTINI 1981). Viszont már számos európai és Európán kívüli neolitikus településről előkerült maglelet bizonyítja a ligeti szőlőtermésének gyűjtögetését és fogyasztását: Dél-Franciaországból (ERROUX 1981), Olaszországból (PALS—VOORRIPS 1979, CASTELETTI 1975), Jugoszláviából (RENFREW 1978, ŠERCELJ 1981—1982), Görögországból (HANSEN 1978; KROLL 1979), Törökországból (ZEIST—HEERES 1974), Szíriából (HILLMAN 1975).

A régészeti—növénytanilag jól kutatott Alpok vidékéről csak a Neuenburgi tó melletti Yverdonból ismert ligeti szőlő lelet (SCHLICHTERLE 1985). Németország területéről még a Felső-Rajna vidékéről, a württembergi Neckar környékéről és Brandenburg területéről került elő magja (BERTSCH 1949, SCHIEMANN 1953, HOPF 1982). A svédországi szőlőlelet kérdése FÜZES—SÁGI (1968) munkássága nyomán új megvilágításba került. Ugyanis HJELMQVIST (1955, 11—13., 51.) a svédországi szőlőleletet (SCHIEMANN 1953,

326—327.) nyomán importból származó *Vitis silvestris* GMEL.-nek vélte. TERPÓ (1969) is foglalkozott a lelettel, de határozóbélyegei alapján *Vitis vinifera* L.-nek tartja. Az említett magyar szerzők szerint a kedvezőbb neolitikus klíma alatt helyi termesztésű volt, mivel a korai időkben mindaddig egyetlen importból származó növény maradványát sem sikerült kimutatni.

Ezek a neolitikus szőlőmagleletek arra engednek következtetni, hogy az Atlantikus fázisban igen szelíd klíma uralkodott, s ez elősegítette a ligeti szőlő elterjedését. Természetesen ebben a madarak szerepével is számolnunk kell.

A termesztett szőlő ősi alakjának MÁNDY (1972) a *Vitis vinifera* L. ssp. *silvestris* GMEL.-t és a *V. vinifera* L. ssp. *caucasica* VAV. (különösen az ázsiai fajtáknál) tartja. I. géncentrumaként a Földközi-tenger vidékét, Örményország és Perzsia vidékét jelöli meg.

A termesztett szőlő létrejöttével számos nép ősi mondája, legendája foglalkozik (pl. Gilgames eposz, Dionüosz-mondák), természetesen más és más módon. A szőlő termesztésére vonatkozó írásos emlékek (Hammurabi törvénykönyve, a Biblia, egyiptomi papyrusztekercsek, ősi kínai császári rendeletek, Theophrasztosz, Plinius, Cato, Columella leírásai) és az archaeobotanikai leletek összevetése alapján rekonstruálni tudjuk a termesztett szőlő keletkezési helyét és terjedésének útját.

A Kaukázus vidékén, a Transzkaukázusban és Dagesztánban van a kultúrnövények egyik ősi központja és legnagyobb formagazdagsága, a letelepült gazdálkodás első nyomai (LISZITSZINA 1978). Az evolúciós fejlődés során itt a Kaukázus környéki vidékeken alakult ki és vették termesztésbe a hímnős virágú *Vitis vinifera* L.-t. Innen terjedt aztán tovább a szőlőtermesztés ismerete még a neolitikumban mind nyugat, mind kelet felé.

A legősibb termesztett szőlőmag maradványok az i. e. 5—4. évezred fordulójáról Somu-tepe (Azerbajdzsán—Kazán vidéke) és Sulaveri (Grúzia) településekről származnak. A későbbi korokból a Kaszpi-tenger mellékéről előkerült gazdag szőlőmag leletek már folyamatos termesztésre utalnak (LISZITSZINA—PRISEPENKO 1977, 83.). E korból a Bug—Dnyeper vidéki Új-Ruszestiből (i. e. 4. évezred 2. fele, középső Tripolje kultúra) és Varlovszkból (i. e. 2800, Tripolje kultúra vége) (JANUSEVICS 1970), valamint a Seistan-sivatagbeli Sahr-i-Sokhta-ból (i. e. 3000) (TOSI—GERTER 1983) származik még szőlőmag.

Nagyon fontosnak ítéljük a thesszaliai Volos melletti Diminiből, a görög későneolitikumból származó szőlőmagleleteket. KROLL (1979) meghatározása szerint ezek a *Vitis vinifera silvestris* magok átmenetet képeznek a ligeti szőlő és a ter-

mesztett szőlő között. Ezek talán a thesszaliai helyi szőlőtermesztés első bizonyítékai?

Az írásos emlékek szerint Európában az alábbi módon terjedt el a szőlőtermesztés ismerete: az i. e. VIII—XII. századra Görögországban általánosan elterjedt lett a szőlő. Homerosz és Theophrasztosz leírásai szerint több fajtáját termesztették, szabadon gyalogszőlő módjára, karózva, vagy fára futtatva. Az i. e. 2900-ból származó írásos emlékek szerint Lagus, Sumer és Uruk városai-ban szőlőtelepítések folytak. Az egyiptomi piramisok szőlőábrázolásai, a Királyok könyve, de a Biblia is kiterjedt szőlőtermesztésről, a bor fogyasztásának kultuszáról szólnak.

A szőlőművelés terjesztésében az ókori egyiptomiak, görögök és rómaiak mellett a kisázsiai népek is kivették részüket. A türkmének, tadzsikok és üzbégek oázisaikban termesztették a mazsola és muskotály fajtákat. A türkmének érdekes módon magasra hagyták a tőkefejeket, ezért szőlők szomorúfüzhöz voltak hasonlóak. Taskent környékén az egyiptomi ábrázolásokhoz hasonló lugas formájú szőlőművelés volt a jellemző.

Kínában már i. e. 1000 körül oly mértékben elterjedté vált a szőlő, hogy a rizsföldek védelme érdekében császári tilalom próbálta meg visszaszorítani mértéktelen telepítését.

Észak-Afrikába még az ókorban eljutott a szőlő. Észak-Itáliában a Garda-tó környékén már a rómaiakat megelőzően az i. e. VIII. sz.-ban görög telepések kezdték el a szőlő termesztését. Az etruszok szőlőtermesztési ismeretei is Kisáziából származtak.

A rómaiak igen magas színvonalra emelték a szőlőművelést. A szőlőt főként magról, dugványról szaporították, de elterjedt volt az oltás ismerete is. Számos speciális szőlőművelő eszközt dolgoztak ki. Rendszeres tápanyagutánpótlást, talajművelést kaptak szőlőik. A szőlő alacsony művelése volt a jellemző, azaz a vessző szabadon nőhetett, amennyiben pedig a termés lehúzta, úgy alátámasztották. A kertekben embermagasságú négyszögletes lugasok is díszlettek, de szívesen futtatták fákra is. A szőlő számos fajtáját termesztették. A rómaiak szívesen fogyasztották a bort. A görögök bor kultusza a Bacchus ünnepekben folytatódott tovább. A provinciákban is virágzó szőlőművelés folyt. A Római Birodalom bukása után az európai és Európán kívüli népeknél a kereszténység felvételével a szőlő mind nagyobb és nagyobb területeket hódított meg.

Mai tudásunk szerint a Kárpát-medencébe a szőlőt miletoszi hajósok hozták az i. e. VII. sz.-ban és ők tanították meg az itt élő népeket művelésére (SURÁNYI 1985, 155—166.).

Az archaeobotanikai kutatás azonban merőben új megvilágításba helyezi a fentieket. Olaszország területén (Grotta dell' Uzzo, Trapani) már a neo-

litikumban megjelent a természetett szőlő (COSTANTINI 1981). Talán neolitikus az a franciaországi telep (Grotte de l'Abeurador), ahonnan ugyancsak a korai időktől származó szőlőmag lelet került elő (ERROUX 1980). A bronzkor végére a szőlő Európa déli részein elterjedtnek tekinthető: Ciprustól a Larnaka melletti Huala Sultan Tekkeiből (ENGELMARK—WENNERBERG 1985), a görögországi Assiros Toumbaból (HALSTEAD—JONES 1980), a bronz- és vaskori Kastanasból (KROLL 1983), Tirynsből (KROLL 1982), az észak-italiai Fiavéből (JONES—ROWLEY—CONWY 1984), a spanyolországi Illa d'en Reixachból (CASTRO CUREL — HOPF 1982) került elő szőlőmag lelet. A bronzkori Kisázsia számos helyéről így a jordániai Jerichoból (HOPF 1983), az izraeli Tell Qasilleből (Tel Aviv) (KISLEV—HOPF 1985) és az iráni Tappeh Gijlarból (COSTANTINI—BIASINI 1984) származik szőlő lelet. A római hódítást megelőző korból a romániai Bradból is kimutatták jelenlétét (CĂRCIUMARU 1983).

A római és a rákövetkező korokban már nem rejlik ilyen ellentmondás az írásos emlékek és az archaeobotanikai leletek között. Ezek összevetéséből egyértelműen az derül ki, hogy a rómaiak szőlőtelepítéseket végeztek Nyugat- és Közép-Európa meghódított területein. Különösen a Rajna vidéke gazdag szőlőleletekben: pl. Hambach és Ahren (KNÖRZER 1984). A rómaiak Anglia területén is megpróbálkoztak a szőlő termesztésével: Winterton villa, Lincolshire (WILLIAMS 1977).

Az archaeobotanikai bizonyítékok szerint a Római Birodalom összeomlása után Pannóniában (lásd a következő fejezetben) és más provinciákban is tovább élt a szőlőtermesztés ismerete. Olykor még szélesedett is elterjedési területe, amint azt a Schleswig melletti Haithabu viking kori településéről (BEHRE 1981) és a svédországi Yngsjöből (HJELMQVIST 1982) előkerült magleletek bizonyítják.

Amint láttuk, a kereszténység felvétele nagymértékben elősegítette a szőlőkultúra fejlődését és terjedését. Európa majd minden táján szőlőskertek létesültek, amelyekben tájjellegű fajtákat termesztettek. A középkori rétegek nagyon gazdagok szőlő leletekben: pl. a csehszlovákiai Most (ČULIKOVA 1981), a németországi Höxter városa (WILLERDING 1986), Zürich városa (JACQUAT et al. 1982), a hollandiai Valkenburg (BUURMAN 1981), a franciaországi Saint-Pierre-Lentin (PETIT 1983), az angliai Worcester (GRIEG 1981). Hazánkban a budai vár egy XIV—XV. sz.-i lakóházának mellékgödreből került elő jelentős mennyiségben szőlőmag (P. HARTYÁNYI 1975—1977).

Kimutatott, hogy a szőlő, csiger, bor, seprő szavainak bolgár—török eredetűek (LIGETI 1986, 287—294.). Mindezek ellenére MOOR (1963) amellett volt, hogy a honfoglaló magyarság a Kárpát-

medencében élő szlávok közvetítésével ismerkedett meg a szőlőtermesztéssel. FÜZES (1971) azonban rámutatott, hogy a magyarság már Lebédiában, a Kazár-kaganátussal való együttélés során megismerkedett a szőlőtermesztéssel és a bor készítésének ismeretével. Minden bizonnyal Etelközben is kultiválták azt. Arra azonban további kutatásnak kell választ adnia, hogy honfoglaló ősaink hozták-e magukkal, és ha igen, milyen szőlőfajtákat a Kárpát-medencébe?

A szőlő szavunk először „zulehu” formában szerepel egy 1211-ből származó oklevélben (SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906, 938.).

5. Következtetések Fonyód—Bélatelep egykori lakosainak gyümölcsstermesztésére

Fonyód—Bélatelep X. század közepi telepének gyümölcsleletei a régészeti—növénytan történetében jelentős helyet foglalnak el. Egyrészt képet kapunk közvetlenül a honfoglalás ideje utáni szőlő- és gyümölcsstermesztésről, másrészt megerősítik a római alapokra épülő pannóniai kertkultúra hagyományainak továbbélését.

A Balaton mentén a római korban magas színvonalú szőlő- és gyümölcsstermesztés folyt. Fonyód környékéről is számos római kori épületmaradvány került elő. Fonyód belső területén egy villa rustica alapfalait találták meg. A Várhegyen erődítmény maradványaira bukkantak (MAGYAR 1985, 34.).

Lelőhelyünk a fonyódi Várhegy lankáitól nyugatra fekszik a bélatelepi berekben. A Várhegyen már a honfoglalás idején sánccal védett földvár állt. Ennek 600 m²-nyi kiterjedésű belsejében 1934-ben IX—XI. századi kerámiatöredékek társaságában szőlőmagvakat, őszibarack csonthéjakat találtak (BALATONI MŰZEUM ADATTÁRA ltsz.: 59.257.55.). Talán ehhez a várhoz tartozott Fonyód—Bélatelep néhány 5x7 m alapterületű, gerendavázas, sövényfonatú házában lakó földművelő—állattartó népessége?

A szőlőművelést, gyümölcsstermesztést az itt élők a fonyódi Várhegy nyugati lejtőin végezheték. Ugyanis a Nagyberkek mocsara lecsapolásának befejezése (1914) előtt mezőgazdasági művelésre nem volt alkalmas, mert területének jelentős részét víz borította. Még az ezt követő időszak térképei sem szolgálnak olyan információval, hogy a kiszáradó területet legeltetésen kívül másra használták volna.

Az előzőekben bemutatott leletek alapján jelentős gyümölcsfogyasztásra következtetünk. A telep lakói ilyen irányú igényeik egy részét gyűjtőtevésekből fedezték. Érdekes módon a nyugat-európai középkori gyümölcsleletekre oly nagy számban jellemző erdei szamóca (*Fragaria vesca* L.), ham-

vas szeder (*Rubus caesius* L.), és málna (*Rubus idaeus* L.) fajok magjait sem itt, sem korábbi hazai leletek között nem mutatták ki (JACOMET—ENGEL 1983, 30.; WILLERDING 1980, 142.; 1984, 58., 1986 a., 68.; 1986 b., 251.). Az említett gyümölcsmagvakat először egy XIV—XV. századi budai lakóház mellékgödreből mutatták ki (P. HARTYÁNYI 1975—1977, 15—51.).

Az itt élő emberek a spontán vegetáció egyedei közül élelmük kiegészítésére gyűjtögethették a sulyomot (*Trapa natans* L.). A telep életében a Nagyberék vidékét sekély vízű, iszapos aljú mocsár borította. Ilyen helyen pedig tömegesen tenyészik a sulyom. A sulyom közismert népi eledel volt. Megfőzve (megkövesztve), ízét a szelídgesztenyéhez hasonlítják. Lisztjéből kenyeret és süteményt is készítettek (BALASSA 1985, 78.). Bár őshonos növény a Kárpát-medencében (SOÓ 1966, 399—400.), mind ez ideig nem volt adatunk arra vonatkozóan, hogy régészeti korokból kimutatták volna.

A földi bodza (*Sambucus ebulus* L.) magjai is gyűjtögetésből származhatnak. E növény sokoldalúan felhasználható. Termését egykoron bőrfestésre használták fel. A népi gyógyászat már régóta alkalmazza gyógyhatása miatt (RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983, 49., 149., 150.). Hazánk területén a bronzkor óta (Ároktó—Dongóhalcm) folyamatosan kimutatták jelenlétét, így a korai vaskorban is (Aggtelek—Baradla-barlang) és a római korban is (Tác—Fövenypusztá) (P. HARTYÁNYI B.—NOVÁKI GY.—PATAY Á. 1967—1968, 12—13., 28—33., 44—46.).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a meggy (*Cerasus vulgaris* MILL.), a cseresznye (*Cerasus avium* MÖNCH) (RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983, 106—107.), a mogyoró (*Corylus avellana* L.) (RÁCZ et al. 1984, 79., 137.), az egybibés galagonya (*Crataegus monogyna* JACQ.) (RÁCZ et al. 1984, 137—138.), a dió (*Juglans regia* L.) (RÁCZ et al. 1984, 174.; RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983, 118.) és a kökény (*Prunus spinosa* L.) (RÁCZ et al. 1984, 218.) győgereje a népi gyógyászatban régóta ismert.

A mogyoró cserje (*Corylus avellana* L.) ma is közönségesen előfordul erdeinkben (SOÓ 1970, 493.). A mogyoró pollenje a Balaton mentén már a Flandria interglaciális (holocén) Preboreális fázisban (i. e. 8200—7000) megjelenik, majd a Boreális fázisban (i. e. 7000—5500) kulminál, s eléri a fásszárú növények pollenjeinek 55⁰0₀-át (Mogyoró kor) (ZÓLYOMI 1952, 507—511.; FÜZES 1977). STIEBER József antrakotómiai vizsgálatai rámutattak, hogy a hazánk területén élt paleolitikus ember már ismerte ezt a növényt (in: VÉRTES 1965, 318., 330., 370.). A mezolitikumból ehető magjának néhány faszenült töredékét is kimutatták (Méhtelek—Nádas, Kőrös kultúra, i. e. 4800—4680. radiocarbon meghatározás szerint) (FÜZES

1977). A korai vaskorból Keszthely—Vadaskert részéről egy hamvasztásos sírban átégett mogyoró termését találták meg (BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966, 192. 60./10. lelőhely).

Érdekes módon manapság a mogyoró inkább csak diszcserjének, mintsem termesztési céllal kerül be kertjeinkbe. Dél-Európában viszont már az ókor óta termesztik. PLINIUS *Historia Naturalis* című művében arról tudósít, hogy a pontusi mogyorón kívül egy avellinoi mogyoró is létezik. A rómaiak egyébként is szívesen termesztettek együtt különböző fajú és fajtájú gyümölcsöket a villa körüli kertjeikben. Talán ezzel van kapcsolatban, hogy Keszthely—Dobogó késő római temetőjének egyik sírburkoló téglájában mogyoró csonthéját találták meg (SÁGI—FÜZES 1967, 94—95.).

A kökény (*Prunus spinosa* L.) a mogyoróhoz hasonlóan igen régóta ismert és sokoldalúan hasznosított gyümölcs. Európai—mediterrán—előázsiai faj és szinte a síkságtól a szubalpin tájig mindenütt közönségesen előfordul (SOÓ 1966, 255—256.). szemben Európa más neolitikus lelőhelyeivel (KÜSTER 1986, 434.). Magyarországról először csak a bronzkorból, Balatonboglár—Szárszó lakótelepéről mutatott ki csonthéja (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1973—1974, 26.). A rómaiak valószínűleg a kökényt Germániához hasonlóan Pannóniában is termesztették (KÖRBER—GROHNE 1979, 55.). Németországi középkori írásos adatok szerint megelőően sok kökényt használtak fel; ecet készült belőle, lekvárnak főzték stb. (WILLERDING 1983, 86.).

A mi esetünkben sem kell feltétlenül gyűjtögetésre gondolni. A gyümölcsöskertek védelmére LIPPAY (1666, I. 13.) sövénynek többek között olyan szúrós növényeket ajánl, amilyeneket mi is kimutattunk, így a galagonyát, kökényt, vadmeggyet. A galagonya gyümölcsét egyébként a történelmi időben Németország területén gyakran használták sertés hizlalásra (SCHLICHTERLE 1985, 35.).

A leírások szerint a XVII. századi gyümölcsöskertek négyzet alakúak voltak. A táblákat utak határolták. Az utakat pedig leggyakrabban szilva, meggy, mogyoró, fagyal sövények szegélyezték (P. ERMÉNYI 1981—1983, 123.). A források szerint a szőlőkben gyümölcsöt is termesztettek (ibid. 120.). Valószínűleg esetünkben is erről van szó.

A cseresznye (*Cerasus avium* MÖNCH) a Kárpát-medencében őshonos (SOÓ 1966, 246—247.). A közép-európai tölgy-keverékerdők természetes alkotórésze volt. Ez az erdőtípus terjedt aztán tovább i. e. 6500—2500 között a Pannónia medencéből a Duna mentén nyugat felé (P. ERMÉNYI 1978, 146.). Hazánk területén első előfordulása a késő-neolitikumból ismert. Sümeg—Mogyorósdomb kovakőbányájának égett kitöltéséből két db sérült

cseresznye (*Cerasus* sp.) csonthéja származik (SÁGI—FÜZES 1967, 94.). A rómaiak provinciáikban is elterjesztették a nemes cseresznye termesztését. Germániából több lelőhelyről ismert (KÖRBER—GROHNE 1979, 55.). Azonban a vad- és a kultúrformák alig válnak el egymástól. Pannóniából is ismert kultúrcseresznye lelet. Aquincumban egy III—IV. századi női múmia sírban termesztett cseresznye csonthéját találták meg (PATAY—SZ. PÓCZY 1964, 135—146.). Mindezek ellenére nem tekintjük adventív növénynek a cseresznyét.

Könnyen elvaduló gyümölcsünk a házi, vagy kerti berkenye (*Sorbus domestica* L.), amely erdeink nagy részében közönséges (SOÓ 1966, 108—109.). Bár első előfordulása hazánkban éppen a római korból ismert (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 44—46.), mégsem tekintjük betelepítettnek. Sokkal inkább lehetett „hagyásfa”. Ilyen fákról származhattak a vadalma [*Malus silvestris* (L.) MILL.] és a magyar (?) körte (*Pyrus* cfr. *magyarica* TERPO) termések is. Irtáskor ugyanis számos értékes vadon élő gyümölcsfát hagytak meg (hagyásfa). Az erdő legszebb, legjobban termő gyümölcsfáit nem vágták ki, hanem meghagyták a szántóföldeken, a tanyák mellett, a kertek előhelyein (RAPAICS 1940, 29.).

A vadalma a neolitikus Európa majd minden tájékáról kimutatott (JACOMET—SCHIBLER 1985, 138—140.; KÜSTER 1986, 433.; MESSIKOMMER 1913, 86.; SCHLICHTERLE 1985, 35.).

Az alma első hazai előfordulása Berettyóújfalu—Szilhalom későneolitikus lakótelepéről ismert. Talán téli készletnek szánták az egykori lakók az 1 db ép és az 1 db töredékes faszenült *Malus silvestris* (L.) MILL. terméseket (P. HARTYÁNYI 1978, 138.). A bronzkorból *Malus* sp. termést Pákozdi—Vár területén találtak (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 17.). A római korból két különböző helyről kerültek elő alma leletek; Tác—Fövenypusztán egy II. századi ház hamurétegében *Malus* sp. cfr. *silvestris* (L.) MILL. magvakat (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 45.), Dunaújvárosban (Intercisa) egy későcsászárkori temetőben megszenesedett *Malus* sp.-t találtak (SÁGI 1954, 64.).

Körte leletekben sokkal szegényebbek vagyunk. Tószeg—Laposhalom bronzkori telepéről ismert eddig a legrégebbi *Pyrus* sp. előfordulás (LINDAU 1917, 190.). Balatonberényben egy késő-római sírban termesztett körte (*Pyrus* sp. *cultiv.*) termését találták. SÁGI Károly—FÜZES Miklós leírása szerint ez nagyon hasonlít az ún. árpával érő körtehez, bár a kocányhoz illeszkedő kupacs részénél rövidebb és tompább annál (SÁGI 1965, 26.). Ez a körte nagy hasonlóságot mutat az itáliai freskók körte ábrázolásához (RAPAICS 1940, VII. tábla).

A mai dió-, szilva-, kajszli-, barack- és szőlőtermesztésünk római alapokra épül. Ők honosították meg ezen növények termesztett fajtáit a Pannóniában. A régészeti és archaeobotanikai leletek tanúbizonysága szerint a III—IV. századi római villagazdaságok kertjeiben igen fejlett gyümölcs- és szőlőtermesztés folyt. Amint látni fogjuk, a Római Birodalom bukása után sem pusztultak ki ezen növények területünkről, később Fonyód—Bélatelepen is termesztették.

Bár paleobotanikai adatok szerint a dió (*Juglans regia* L.) őshonos a Kárpát-medencében (GREUSS—SZALAI 1950, 1—5.), mégis a mai diótermesztésünk római eredetű (SÁGI—FÜZES 1967, 93—94.). SOÓ (1970, 541.) is megkérdőjelezi a hazai diótermesztés őshonosságát. Nem tartja azonban kizártnak, hogy az Alsó-Ausztriából és Burgenlandból kimutatott *Juglans regia* L. ssp. *germanica* nálunk is előfordulhat, bár erre nézve még nem rendelkezünk biztos adattal. A diónak egyébként négy alfaját különbözteti meg: a ssp. *regia* montán prealpin, délkelet-európai — előázsiai, kaukázusi faj, amely É-ra Horvátország, Dél-Erdélyig és az Al-Dunáig jön fel, a ssp. *germanica* közép-európai, a ssp. *turcomanica* és a ssp. *fallax* közép-ázsiai faj.

A római korból több diólelet utal helyi termesztésre. Az aquincumi polgárváros (Budapest III. Aranyhegyi patak) I—II. századi égetéses sírjában egy kis zsákra való diót találtak (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 36.). A már említett balatonberényi római temető egyik sírjában egy dió axocarpiumának darabjait és rekeszfalát találtak meg (SÁGI—FÜZES 1967, 93.).

Dió lelet a népvándorlás korából is ismert. A Keszthely—Halászcsernye IX. század végi telep feltárása során az egyik épület kemencetapasztásából dió csonthéjának darabja került elő. SÁGI Károly és FÜZES Miklós ebből arra következtetnek, hogy a dió termesztésének az ismerete megelőzte a honfoglalást (1967, 94.).

A nemes szilva is valószínűleg római közvetítéssel került Pannónia egykori területére. Ennek számos bizonyítékát ismerjük. Balatonberény IV. századi római temetőjének egyik sírjában *Prunus domestica* L. cfr. *oeconomica* SCHNEID. csonthéját is megtalálták. Alaktani hasonlóság révén FÜZES Miklós benne a ma besztercei szilvák őseit véli felismerni (SÁGI—FÜZES 1967, 94.). A *Prunus domestica* L. csonthéjának lenyomatát Keszthely—Mosóház római temető egyik sírkamrának habarcsában is megtalálták. FÜZES Miklós ezt lószemű szilvának határozta meg. Egyéb *Prunus* sp. leletek; Budapest III. — Aranyhegyi-patak (Aquincum) I—II. századi égetéses sírjából, Tác—Fövenypusztán (Gorsium) egyik házának II. századi hamurétegéből ismertek (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 39., 36., 47—48.).

A kajszi (*Armeniaca vulgaris* LAM.) és a barack (*Persica vulgaris* MILL.) termesztését is a rómaiak honosították meg egykoron környékükön.

A szállítóeszközök lassúsága miatt importálásuk szóba sem jöhetett, helyi termesztésük kellett, hogy legyenek az alább felsorolandó leletek.

A római korból mind ez idáig egyetlen magyarországi kajszi lelet ismert; Budapest III. — Jablonkai út 15. sz.-nál (Aquincum) egy IV. századi kőszarkofágban egy női mumifikálódott tetem mellett 1 db kajszi csonttárat találtak (PATAY—SZ. PÓCZY 1964, 135—146.). Helyi termesztésű lehetett és frissen helyezték a szarkofágba, mert amennyiben aszalvány lett volna, úgy a tartósító anyagokkal telített környezetben a gyümölcs húsa is fennmaradt volna.

A kajszi nálunk csak termesztett formájában ismert, kivadásai nem állandósulnak. Ezért is igen meglepő, hogy Balatonszentgyörgyön egy népvándorláskori IX. századi temető egyik sírjában kajszi csonthéját találták meg. A kajszi rövid élet-tartamú fa és csak folyamatos gondozás mellett hoz termést. E leletanyagban a romanizáció ethn-kumi folyamatosságának egyik fontos bizonyítékát látja SÁGI Károly és FÜZES Miklós (1967, 96.).

Pannóniából a barack mind ez idáig két lelőhelyről ismert; Győr (Arrabona) — Homokgödör I—II. századi temetőjének egyik sírjából és Budapest III. ker. Kiscelli és Pacsirta u. sarkán feltárt római kori rétegből (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1968, 38.; P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1975, 28.).

A szőlőtermesztés kérdése sokkal összetettebb. A balatoni szőlőkultúra kettős gyökerű. Alapvető a római eredetű helyi gyakorlat, amely a népvándorlás viharait a Balaton környékén túlélte. Ez egészült aztán ki a honfoglaló magyarság keletről hozott szőlőtermesztési ismereteivel.

A szőlőt (*Vitis* sp.) a palaeobotanika a Kárpát-medence felsőmiocén szarmata emeletéből többször kimutatta (ANDREANSZKY 1959, 170—171.). Azonban a terciér végén, legkésőbb a Würm III. glaciálisában a klímaromlás hatására kipusztult hazánk területéről (SOÓ 1945, 143.).

JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda (1966) pollenvizsgálatai szerint a holocénben (V. zóna) az atlantikus fázisban (7500—4500 év) az Alföldön először jelennek meg a klímaoptimumra jellemző *Ilex*, *Hedera* és *Vitis* fajok. Ő ezt a hőmérséklet emelkedésével és humidabb klímával magyarázza. A pollenleleteket elemezve nem lehet eldönteni, hogy ezidőtájt a *Vitis* termesztett alakoké élt-e? TERPÓ (1969, 27—28.), ezt azonban *Vitis silvestris* GMEL.-nek tartja.

Békés határában előkerült bronzkori szőlő venyigéjének darabjait FÜZES Miklós *Vitis vinifera* L.-től származónak határozta meg (1971, 117.).

SÁGI Károly és FÜZES Miklós szerint ez és még néhány régészeti lelet (diósi erjesztő edény, erdélyi baltás bronzsarló) azt mutatja, hogy hazánk területén már a bronzkorban megkezdődött a szőlő termesztése, bár rézkori termesztését sem tartják kizártnak (SÁGI—FÜZES 1967, 88.; FÜZES—SÁGI 1968, 351.; FÜZES 1971, 117.). A római kor előtti szőlőtermesztés lehetőségét nem fogadja el MÜLLER Róbert (1982, 519.). Tény, hogy a szőlő nálunk anthropid archaeoadventív mediterrán — közép-ázsiai faj (SOÓ 1966, 427—428.).

Számos régészeti bizonyíték van arra, hogy a rómaiak Pannoniában magas szintű agrotechnikával művelték a szőlőt (MÜLLER *ibid.* 521—522.). A Balaton-felvidék szubmediterrán jellegű klímája erre különösen alkalmas lehetett. Meglepő, hogy a *Vitis vinifera* L. magjai hazánk területéről csak egy helyről Tác—Fövenypusztá II. századi lakóházának égett rétegeből kerültek elő (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 44—46.).

A Balaton környékéről a népvándorlás korából több *Vitis vinifera* L. leletet ismerünk. Magjait megtalálták Keszthely—Fenekpuszta VI—VII. századi temetőjének egyik sírjában (P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968, 11.) és Balatonszentgyörgy IX. századi temetőjének egyik sírjában (BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966, 192.). Főnyed—Szegerdő IX. századi telep leégett házának sövényfalából pedig venyigedarabot mutattak ki (SÁGI—FÜZES 1967, 96.).

A római gyümölcs- és szőlőtermesztés kontinuitása, amely egyben ethn-kumi kontinuitást is jelentene, pro és contra mind a mai napig vitatott.

SÁGI Károly és FÜZES Miklós szerint (1967, 96—97.) a népvándorlás kori gyümölcs- és szőlőleletek azt mutatják, hogy a honfoglaló magyarság Keszthely környékén igen magas szintű gyümölcs- és szőlőtermesztési kultúrát talált.

MÜLLER Róbert ezzel szemben megállapítja (1982, 551., 522—523.), hogy a népvándorlás korból hazánk területéről nem ismerni római gyümölcs- és szőlőművelő eszközöket, ugyanakkor a *Vitis vinifera* L. magjai kivadulva is megtartják jellegzetes morfológiai bélyegeiket, s ha a IX. század keresztény hittérítői találtak is itt szőlőkultúrát, az csak igen primitív lehetett. A Suidas krónika avarok lerészegedéséről szóló híradása, ami a kontinuitási elmélet egyik bizonyítéka volt, újabban más megvilágításba került (VÁCZY 1974, 1043.).

A római kontinuitás kérdésével kapcsolatban nem kívánunk állást foglalni. Azt azonban az előzőekben bemutatott archaeobotanikai leletanyag elemzéséből megállapíthatjuk, hogy a rómaiak által Pannoniában termesztett gyümölcsfajok és a szőlő megérték a magyarság bejövételét. Ennek egyik igen fontos állomása Fonyód—Bélatelep növénylelet együttese.

Ha éltek is tovább római eredetű gyümölcs- és szőlőtermesztési ismeretek, akkor azok nagyon hamar beleolvadtak a Kárpát-medencébe érkező honfoglaló magyarság (895) ismeretanyagába. A kereszténység felvétele pedig kedvezett a gyümölcs- és szőlőtermesztés terjedésének. Ugyanis alig egy évszázaddal a honfoglalás után a latin írásbeliségünk kezdetének (XI. század) oklevelei már gyümölcsöskertekről, virágzó szőlőművelésről szólnak.

6. A gyümölcs-, szőlő- és gyógynövény kultúránk az Árpád-korban

A gyümölcs-, szőlő-, de még a gyógynövény kultúránk gyökerei is az Árpád-kor előtti időkre nyúlnak vissza.

RAPAICS (1943, 69.) megállapítása szerint középkori gyümölcsstermesztésünk alig emelkedett a történelem előtti színvonal fölé. A ház körüli gyümölcsfajok pedig minden bizonnyal nagyon kezdetlegesek voltak. Az erdő azonban pótolta ezt a hiányt. Ugyanis nagyon sok vadon nőtt gyümölcsfajnak ad otthont: egres, szirti-ribizke, borbolya, kék- és piros áfonya, kökény, cseresznye, málna, erdei-, muskotály- és csattogó eper, csipkerózsa, vadalma, vadkörte (vackor), orvosi- és lisztes berkenye, galagonya, kocsányos- és kocsánytalan tölgy, bükk, mogyoró, sulyom terem itt. De megtalálhatók azok a keleti eredetű gyümölcsfajok is, amelyeknek ismeretét honfoglalóink az őshazából hozták magukkal: pl. a cseplezsmeggy, a som. A történelmi idők során számos olyan keleti és déli eredetű gyümölcsfaj húzódott fel hazánk területére, egészen a Kárpátok déli lejtőig, amelyeknek géncentruma Elő- és Közép-Ázsia. Ezen déli jellemű vadgyümölcsök közül sok termesztésbe is került. Így a szőlő (*Vitis vinifera* L.), a kökényszilva (*Prunus domestica* L. ssp. *insititia* (JUSL.) SCHNEID.), a cigánymeggy (*Cerasus vulgaris* MILL. ssp. *acida* (DUM.) DOSTAL), a molyhos körte (*Pyrus nivalis* JACQ.), a házi berkenye (*Sorbus domestica* L.), a magyal tölgy (*Quercus ilex* L.), a csertölgy (*Quercus cerris* L.), a gesztenye (*Castanea sativa* MILL.), a dió (*Juglans regia* L.). A magyal tölgy makkját pl. a pásztorok szükség-eledelként fogyasztották.

Friss régészeti bizonyíték is van a fentiekre: FÜZES Miklós (szíves szóbeli közlése) a Don melletti IX. századi Majackoje gorodiscse településén egy *Cerasus avium* (L.) MÖNCH. putamen felét találta.

„Középkori okiratok elég sok gyümölcsfajtánk nevét megőrizték... e fajták nagyon kezdetlegesek, erre utal a cigány, csóka és vad jelző is... Körte: árpávalérő, mézes, sár, veres, teelő. Sárkörte egy sárga körténk volt, teelő valamelyik régi körténk. Alma: veres, fűz, teelő. Veres vagy piros

almán abban az időben nyilván a Simonffy pirosat értették, amelyet kék almának, cigány almának is neveznek, továbbá a kenézi pirosat, amely szintén ősi fajta. Szilva: kökényszilva, sárszilva. A középkor csak a kökényszilvát ismerte, a kéket és a sárgát, amely utóbbi később dobzó szilva nevet kapta. (A háziszilva a kökény- és a cseresznyeszilva kereszteződéséből amfidiploidiaival származik — megj.) Meggy: cigánymeggy. Ezekon kívül középkori ősiségűek a különleges magyar diófajták és amennyiben megkülönböztethetők — magyar berkenyefajtáink” — írja RAPAICS (1943, 71.).

Itt kell megjegyeznünk, hogy az oltás ismerete keleti eredetű. Ha hoztak is a magyarok az új hazába gyümölcsfajtákat, valószínűleg így hozták azokat magukkal (RAPAICS 1943, 60—62.).

A latin írásbeliségünk kezdetén, már a XI. században előfordulnak okleveleinkben a gyümölcsöskertek említése (*pomarium*, *hortus arborum fructiferorum*, *hortus pommorum seu fructuum*, *hortus frugum*, *hortus pomiferus*). Ezek a gyümölcsöskertek korai földesúri gazdaságok telepeihez, úri kúriákhoz csatlakoztak elsősorban (SZABÓ I. 1969, 47.).

MAKKAI (1974, 53.) szerint az Árpád-korban a gyümölcsstermesztés megközelítően sem volt olyan magas színvonalú, amint arra a korabeli oklevelek említéséből következtetni lehetne. A Kárpát-medencében a gyümölcs- és szőlőtermesztés létrejöttét a rómaiakhoz köti. Szerinte ők honosították meg nálunk a diót, a kajszit, az őszibarackot, a cseresznyét, esetleg a meggyet és a szelídgesztenyét.

A helységnevek elemzése alapján arra következtethetünk, hogy a dió és a meggy emberi behatás nélkül ugyanúgy megteremtünk erdeinkben, mint az alma, körte, szilva és a mogyoró (A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAINAK HELYSÉGNÉVTÁRA 1907, 12—17., 219—220., 571—572., 695—696., 1003—1004.). A korai gyümölcsstermesztés a XIII. század előtt valószínűleg csak ezen spontán fajok szedésére, megőrzésére korlátozódott. Csak ezután kezdődött el a paraszti gazdaságokban a gyümölcsöskertekkel összekapcsolt beltelkek kialakítása.

A szőlőművelés kérdése sokkal összetettebb. Ebben FÜZES (1971, 122.) álláspontjával értünk egyet, aki szerint a Lebediában megismert növény termesztése a magyarságnál mind a mai napig töretlen. Jelen szőlőtermesztésünk kettős gyökerű: egyrészt a magyarság keletről hozott szőlőtermesztési ismeretei, másfelől a római eredetű pannoniai szőlőtermesztés. Ez a két eltérő eredetű ismeretanyag az új hazában aztán hamar egységbe kovászolódt.

A római szőlőtermesztési ismeretek továbbélése a népvándorlás korában vitatott. KISS (1964,

143—148.) szerint a Suidas kodex az avarok lerészegedéséről szóló leírása még nem jelenti azt, hogy természetették volna a szőlőt, bár újabban VÁCZY (1974, 1043.) más megvilágításba helyezi ezt a kérdést.

Már a X. századtól, de különösen a XI. századtól mind több oklevél tesz említést szőlőhegyekről, szőlőművelésekről (PÁKAY—SÁGI 1971, 107.). Az ún. Arnulf oklevél Szekszárd helyén már 978-ban említ szőlőket. A Veszprémvölgyi apácamonostor 1018 körül kiadott görög nyelvű alapítólevele szerint I. István király a kolostornak adományozta a Paloznak faluban lakó Mira, és a Patachi faluban lakó Melgdi nevezetű szőlőműveseket (FEYÉR 1964, 148.).

A pannonhalmi alapítólevél (996/1007) 88 szőlőművesről és 6 kádarról tesz említést (FEYÉR 1981, 22.). A továbbiakban I. István Tornán (a későbbi Somlóvásárhely) 1030 utáni apácazárdát alapított és „Sumla” néven említett birtokának egy részét a hozzátartozó szőlőkkel együtt nekik ajándékozta (KISS 1964, 148.). 1038-ban a király a Pécsváradi apátságnak 110 szőlőművest, 6 kádárt, de csak 36 földművest adományoz (GYÖRFFY 1963, 362.). 1042-ből származó oklevél tanúsága szerint Sár határában (Abasár) a zárdához szőlő is tartozott. I. Endre a Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) az apátságnak 20 szőlőt és hozzá 20 szőlőművest adományozott (FEYÉR 1981, 22.). A kor szokásának megfelelően a szőlőművesek századba, ill. tizedbe szerveződtek (GYÖRFFY 1977, 454.).

István király uralkodásától fogva az ország gyéren lakott vidékeire kiváltságok biztosítása mellett német, francia, olasz és egyéb nyugat- és délkelet-európai telepesek is érkeztek. Ezek a telepesek, valamint az egyre bővülő szerzetesrendek magukkal hozták hazájuk növénytermesztési ismereteit, s ezzel hozzájárultak a magyar növénytermesztés fejlődéséhez. A kereszténység gyakorlatában nagy szerepet játszó bor előállításához valószínűleg új, nemes szőlőfajtákat hoztak magukkal (FEYÉR 1981, 22—23.).

Tekintettel arra, hogy az ország hegy- és dombvidékeinek lankái ez időben még erdővel voltak borítottak, az új szőlőtelepítések elsősorban irtásokon folytak. Egy 1229-ből származó oklevél a Somogy megyei Vadé lakosairól azt írja, hogy „15 szőlőjük van, de az a szokásuk, hogy kiirtják saját erdejüket, és szőlőt ültetnek helyébe” (CSÖRE 1973, 89.).

A legrégebb szőlőfajtáink nevei is fennmaradtak: hasártó, cser, kecskecsöcsű, vadfekete. „A hasártó szőlő puhahúsú, leves szőlő volt; a cser-szőlő régi korai szőlőnk, a góhér: vadfekete, más néven csókaszőlő, ősi piros bort termő fekete szőlőnk” írja RAPAICS (1943, 71.).

A szőlő szavunk bolgár—török eredetű. Ismeretével népünk korábbi szállásterületén, a Kazárkaganátus területén levő Lebédiában került vele kapcsolatba és minden bizonnyal Etelközben is kultiválták azt (FÜZES 1971, 122.).

A magyar kora-középkor gyógynövény ismeretével kapcsolatban megint csak RAPAICS-ra (1943, 18—22.) kell hivatkoznunk. Szerinte a legrégebb gyógynövényismeretet az itt élő slávoktól vettük át. Ezt fejlesztették tovább és terjesztették el a kolostorokban élő szerzetesek. A XV. században már európai hírű kiviteli cikkünk volt az „ungarischkraut”, az őshonos *fehértályva*, vagy orvosi ziliz (*Althaea officinalis* L.), az „ungarischwurz”, a balkáni eredetű *kisvirágú farkasalma* (*Aristolochia parviflora* L.), valamint a *csabaire vérfü* (*Sanguisorba minor* SCOP.). Ez utóbbiról a XVI. századi német füveskönyvek mondákat költöttek (SZABÓ A. 1979, 436.).

RAPAICS R. gyógynövényekkel kapcsolatos fent leírt véleményét nem fogadhatjuk el, mert a gyógynövények ismeretét őseinknél már a paleolitikumban is fel kell tételeznünk, ott ahol már trepanáció is előfordult.

A feldolgozó munkához számos önzetlen segítséget kaptam, amelyekért ezúton mondok köszönetet:

dr. HARTYÁNYI Borbálának és dr. FÜZES Miklósnak a vizsgálati anyag átengedéséért és a meghatározások revídiálásáért,

dr. PINTÉR Csabának a növénykörtani nyomok meghatározásában nyújtott segítségéért,

dr. KÁRPÁTI Istvánnak, dr. KOVÁTS Andrásnak és dr. MÜLLER Róbertnek szakirodalmi segítségükért,

BÁRDOS Edithnek és dr. KRALOVÁNSZKY Alánnak az ásatásokkal kapcsolatos adattári anyag használatáért,

dr. Szabó Istvánnak és dr. TÓTH Endrének a fotódokumentáció elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

IRODALOM

A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAINAK HELYSÉGNÉVTÁRA
(M. Kir. KSH) Bp. 1907.

- ANDREANSZKY 1959 Andreanszky G.: *Die Flora der Sarmatischen Stufe in Ungarn*. Bp. 1959. 170—171.
- ANONYMUS XII. sz. (?) Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford.: Pais D. Bp. 1977.
- BAAS 1951 Baas, J.: *Die Obstarten aus der Zeit des Römerkastells Saalburg im Taunus bei Homburg*. Saalburg Jahrbuch X. Berlin (1951) 14—29.
- BAAS 1974 Baas, J.: *Kultur und Wildpflanzenreste aus einem römischen Brunnen von Rottweil—Altstadt*. Fundberichte aus Baden—Württemberg 1. Stuttgart (1974) 373—416.
- BAAS 1982 Baas, J.: *Kultur- und Nutzpflanzen aus römischen Siedlungsgruben in Nidderau—Heldenbergen (Main—Kinzig—Kreis)*. Ein Beitrag zur Geschichte unserer Kulturpflanze. Saalburg Jahrbuch 38 (1982) 110—119.
- BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966 Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája I. Bp. (1966).
- BAKELS 1979 Bakels, C.: *Linearbandkeramische Früchte und Samen aus den Niederlanden*. *Archaeo—Phisika* 8 (1979) 1—10.
- BAKELS 1981 Bakels, C.: *Neolithic plant remains from the Hazendonk, Province of Zuid—Holland, The Netherlands*. *Zeitschrift für Archäologie* 15 (1981) 141—148.
- BAKELS 1982—1983 Bakels, C.: *Les graines carbonisées der Fort—Harrouard (Eure-et-Loir)*. *Antiquités Nationales* 14/15 (1982—1983) 59—63.
- BAKELS—ROUSSELLE 1985 Bakels, C.: *Linearbandkeramische Früchte und Samen aus den Niederlanden, ancien en Belgique et aux Pays*. *Bal. Helinium* 25 (1985) 37—57.
- BALASSA 1985 Balassa I.: A néprajztudomány és a magyar őstörténet. In: Szombathy V.: *Az őshazától a Kárpátokig*. Bp. 1985. 72—108.
- BALATONI MŰZEUM
ADATTÁRA, Keszthely
BAUDAIS—LUNDSTROM 1978 Baudais—Lundstrom, K.: *Plant remains from a Swiss Neolithic lakeshore site: Brise—Lames, Auvernier*. *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 91 (1978). 67—83.
- BEHRE 1969 Behre, K.—E.: *Untersuchungen des botanischen Materials der frühmittelalterlichen Siedlung Haithabu (Ausgrabungen 1963—1964)*. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 2 (1969). 7—55.
- BEHRE 1978 Behre, K.—E.: *Formenkreise von Prunus domestica L. von der Wikingerzeit bis in die frühe Neuzeit nach Fruchtsteinen aus Haithabu und Alt Schleswig*. *Ber. Deutsch. Bot. Ges. Bd. 91* (1978) 161—179.
- BEHRE 1981 Behre, K.—E.: *Zur Nahrungswirtschaft der Wikingerzeit im nördlichen Mitteleuropa*. *Z. Archäol.* 15 (1981) 25—40.
- BENDEFY—V. NAGY 1969 Bendefy L.—V. Nagy I.: *A Balaton évszázados partvonalváltásai*. Bp. 1969. 215. p.
- BERTSCH 1927 Bertsch, K.: *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Stuttgart, 2. Aufl. 1927. 275. p.
- BERTSCH 1932 Bertsch, K.: *Die Pflanzenreste der Pfahlbauten von Sipplingen und Langenrain im Bodensee*. *Badische Fundberichte* 2 (9) (1932) 305—320.
- BERTSCH 1941 Bertsch, K.: *Der Obstbau in vor- und frühgeschichtlichen Deutschland*. *Germanenerbe* 6 (1941) 103—113.
- BERTSCH 1949 Bertsch, K.—F.: *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Stuttgart. 1949. 275. p.
- BOLLINGER—JACOMET 1981 Bollinger, T.—Jacomet, S.: *Resultate der Samen- und Holzanalysen aus den Cortailodsichten (ohne verkohlte Kulturpflanzenreste)*. *Die neolitischen Ufersiedlungen von Twann* 14 (1981) 35—68.
- BRÓZIK 1959 Brózik S.: *Csonthéjastermésűek. Cseresznye—meggy*. Bp. 1959.
- BRÓZIK 1962 Brózik S.: *Csonthéjasgyümölcsűek. Oszibarack*. *Termesztett gyümölcsfajtáink* 2. Bp. 1962.
- BUURMAN 1981 Buurman, J.: *Carbonized seeds from the castle of Valkenburg (349—353.)*. In: *Liber Castellorum. 40 variaties op the thema kasteel*. Zutphen. 1981.
- CANDOLLE 1894 Candolle, de A.: *Termesztett növényeink eredete*. Bp. 1894.
- CASTELETTI 1975 Casteletti, L.: *I resti botanici*. *Preistoria Alpina* 11 (1975) 187—199.
- CASTRO CUREL—HOPF 1982 Castro Curel, Z.—Hopf, M.: *Estudio de restos vegetales en el poblado protohistórico Illa d'en Reixach (Ullastret, Gerona)*. *Cypsela* IV. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona (1982) 103—111.
- CHURCHILL 1965 Churchill, D. M.: *The Kitchen Midden site a Westward Ho!, Devon, England: ecology, age, and relation to changes in land and sea level*. *Proceedings of the Prehistoric Society* 5 (1965) 74—84.
- COSTANTINI 1981 Costantini, L.: *Semi e carboni del mesolitico e neolitico della Grotta dell'Uzzo, Trapani*. *Quaternaria* 23 (1981) 233—247.

- COSTANTINI—BIASINI 1984
 Costantini, L.—Biasini, L.: *I resti vegetali dei saggi a Qal'eh Ismail Aga e a Teppeh Gijlar* (397—402.). In: Pecorella, P. E.—Salvini, M.: *Tra 10 Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell' Azerbaigian Iraniano. Edizioni dell' Ateneo. Roma. 1984.*
- CULIBERG—ŠERCELJ 1980
 Culiberg, M.—Šercelj, A.: *Pelodne, ksilotomske in karpološke analize s kolišca na Partih. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita v Sloveniji* 8 (1980) 89—94.
- ČULIKOVÁ 1981
 Čulíková, V.: *Rostlinné makroz bytky ze středověkého Mostu. Archeologické rozhledy* 33 (1981) 649—675.
- CSÓRE 1973
 Csóre P.: *Adatok a középkori fakitermelés történetéhez Magyarországon. Bp. 1973.*
- CSÓRE 1980
 Csóre P.: *A magyar erdőgazdálkodás története (középkor). Bp. 1980.*
- DEININGER 1891
 Deininger I.: *Adatok kultúrnövényeink történetéhez. A Lengyel-i őskori telep növénymaradványai. A keszthelyi M. Kir. Gazdasági Tanintézet 1891-i évkönyve. Nagykanizsa. 1891.*
- DUAN et al. 1984
 Duan, C. L.—Zong, X. P.—Duan, Y. C.: *Preliminary study of Xizang as a centre of origin of Juglans regia. Acta Hort. Sinica* 11 (1984) 231—236.
- ENGELMARK—WENNBURG 1985
 Engelmark, R.—Wennberg, B.: *Palaeobotanical investigations at Hala Sultan Tekke in Cyprus. Archaeology and Environment* 4 (1985) 277—282.
- ERROUX 1981
 Erroux, J.: *Etude des graines de sites préhistoriques des Causses, La Poujade, St. Etienne de Gourgas, Pompignan. Paléobiologie continentale* 12 (1) (1981) 273—278.
- FEYÉR 1981
 Feyér P.: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Bp. 1981.*
- FINÁLY 1892
 Finály H.: *A Besztercei szőszedet. Bp. 1892.*
- FREDSKILD 1978
 Fredskild, B.: *Seeds and fruits from the Neolithic settlement Weier, Switzerland. Botanic Tidsskrift* 72 (1978) 189—201.
- FÜZES 1971
 Füzes M.: *Régészeti—növénytan megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 10 (1971) 115—124.
- FÜZES 1977
 Füzes M.: *A növénytermesztés kezdete hazánkban, különös tekintettel a fenékpusztai növényletekre. Egyetemi doktori értekezés. 1977.*
- FÜZES—SÁGI 1968
 Füzes M.—Sági K.: *A balatoni szőlőkultúra Pannon gyökerei. Filológiai Közlemény* 14 (1968) 347—363.
- GOMBOCZ 1960
 Gombocz Z.: *Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink. Bp. 1960.*
- GREGUSS—SZALAY 1950
 Greguss P.—Szalay I.: *A „mélyvölgyi kőfülke” pleisztocén faanyagának xylogtomiai vizsgálata. Földtani Közlemények* (1950) 1—5.
- GRIEG 1981
 Grieg, J.: *The investigation of a Medieval barrellatrine from Worcester. J. Archaeol. Sci.* 8. (1981) 265—282.
- GRIFFIN 1981 a
 Griffin, K.: *Planterester* (273—284). In: *Fra Christianias Bygrunn. Arkeologiske Utgravninger i Rievierstredet* 5—7, Oslo. Riksantikvarens Skrifter, Norwegian Antiquarian Bulletin 4 (1981).
- GRIFFIN 1981 b
 Griffin, K.: *Plant remains from archaeological sites in Norway: a review. Zeitschrift für Archäologie* 15 (1981) 163—176.
- GYÓRFFY 1963
 Gyórfy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963.*
- GYÓRFFY 1977
 Gyórfy Gy.: *István király és műve. Bp. 1977.*
- GYULAI 1986
 Gyulai F.: *Növénytermesztési emlékek a Fonyód—Bélatelep-i Árpád-kori településről. Egyetemi doktori értekezés. 1986.*
- HAJDU et al. 1976
 Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna—Tas A.: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba I. Bp. 1976.*
- HAJNALOVÁ 1983
 Hajnalová, E.: *Paleobotanické neolitické nálezy zo Stúrova. Slovenská Archeológia* 31 (1) (1983) 199—218.
- HALSTEAD—JONES 1980
 Halstead, P.—Jones, G.: *Bio-archeological remains from Assiros Toumba* (265—267.). In: *Wardle, K. A., Excavations at Assiros, 1975—9. The Annual of the British School at Athens* 75 (1980) 229—267.
- HANSEN 1978
 Hansen, J. R.: *The earliest seed remains from Greece: Palaeolithic through Neolithic at Franchthi Cave. Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 91 (1978) 39—46.
- HENNING 1987
 Henning, J.: *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 42. Berlin. 1987.
- HILLMAN 1975
 Hillman, G.: *The plant remains from Tell Abu Hureyra: a preliminary report. Proceeding of the Prehistoric Society* 41 (1975) 70—77.
- HJELMQVIST 1955
 Hjelmqvist, H.: *Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden. Opera botanica* 1 (3) Stockholm. 1955.
- HJELMQVIST 1963
 Hjelmqvist, H.: *Frön och Fruktur fran det äldsta Lund. Archaeologica Lundensia II. Lund* (1963) 233—276.
- HJELMQVIST 1975
 Hjelmqvist, H.: *Getreidearten und andere Nutzpflanzen aus der frühneolithischen Zeit von Langeland. In: Skaarup, J.: Stengade. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing. 1975.*
- HJELMQVIST 1982
 Hjelmqvist, H.: *Arkeologisk botanik — nagot om metoder och mal. Archaeological botany. Svensk Bot. Tidskr.* 76 (1982) 229—240.
- HOPF 1963
 Hopf, M.: *Walnüsse und Eßkastanie in Holzschalen als Beigaben im fränkischen Grab von Gellep (Krefeld). Jb. Röm.—Germ. Zentralmuseum* 10 (1963) 200—203.

- HOPF 1973 Hopf, M.: *Frühe Kulturpflanzen aus Bulgarien*. Jahrbuch des Römisch—Germanischen Zentralmuseums Mainz 20 (1973) 1—55.
- HOPF 1982 Hopf, M.: *Vor- und frühgeschichtliche Kulturpflanzen aus dem nördlichen Deutschland*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 22 (1982) Mainz.
- HOPF 1983 Hopf, M.: *Jericho plant remains*. (Appendix B. 576—621.) In: Excavations at Jericho, Volume Five. The Pottery Phases of the Tell and other Finds by KENYON, K. M. and Holland, T. A. Published by the British School of Archaeology in Jerusalem (1983).
- HORTOBÁGYI—SIMON 1981 Hortobágyi T.—Simon T.: *Növényföldrajz, társulástan és ökológia*. Bp. 1981.
- HORVÁTH 1968 Horváth B.: *Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód—Bélatelepen*. Folia Arch. XIX. (1968) 113—144.
- HOSS 1966 Hoss J.: *Halászat, nádatartás és táplálkozás egy nagyberekai községben*. (Somogyzentpál.) Kaposvár. 1966.
- JACOMET 1980 Jacomet, S.: *Botanische Makroreste aus den neolithischen Seeufersiedlungen des Areals „Pressehaus Ringier“ in Zürich (Schweiz)*. Stratigraphische und vegetationskundliche Auswertung. Vierteljahresschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich 125 (2) (1980) 73—163.
- JACOMET 1981 Jacomet, S.: *Neue Untersuchungen botanischer Großreste an jungsteinzeitlichen Seeufersiedlungen im Gebiet der Stadt Zürich (Schweiz)*. Z. Archäol. 15 (1981) 125—140.
- JACOMET 1983 Jacomet, S.: *Agrargeschichte im Überlick: von den Anfängen bis zur Dreifelderwirtschaft*. Technik und Wirtschaft in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Bern 22 23 (1983) 27—33.
- JACOMET—SCHIBLER 1985 Jacomet, S.—Schibler, J.: *Die Nahrungsversorgung eines jungsteinzeitlichen Pfynerdorfes am unteren Zürichsee*. Archäologie der Schweiz 8 (3) (1985) 125—140.
- JACQUAT—PAWLIK—SCHOCH 1982 Jacquat, C.—Pawlik, B.—Schoch, W.: *Die mittelalterlichen Pflanzenfunde (267—278.)*. In: Der Münsterhof in Zürich. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 10 (1982).
- JANUSEVICS 1970 Janusevics, Z. V.: *Introdukcija kulturnüh rasztyenyij*. Kisinyev. 1970. 83—115.
- JANUSEVICS 1975 Janusevics, Z. V.: *Fossil remains of cultivated plants in the South-West of the Soviet-Union*. Folia Quaternaria 46 (1975) 23—30.
- JÁRAINÉ 1966 Járainé, K. M.: *Palinológiai vizsgálatok a Magyar Alföldön*. Kandidátusi diszsertáció.
- JESSEN 1939 Jessen, K.: *Kornfund. Bundso*. En yn gre. 1939.
- JONES 1980 Jones, M.: *Carbonised cereals from Grooved Ware contexts*. Proceedings of the Prehistoric Society 46 (1980) 61—63.
- JONES—ROWLEY-CONWY 1984 Jones, G.—Rowley-Conwy, P.: *Plant remains from the north Italian lake dwellings of Fiavé (1400—1200 b. c.)*. In: Scavi Archeologici Patrimonio storico e artistico del Trentino 8 (1984). Servizio Beni Culturali della Provincia Autonoma di Trento, 323—355.
- JORGENSEN 1981 Jorgensen, G.: *Korn fra Sarup*. KUML. 1981. 221—231.
- KÁRPÁTI—TERPÓ 1968 Kárpáti Z.—Terpó A.: *Kertészeti növénytan II*. Bp. 1968.
- KETTER 1985 Ketter L.: *Gasztronómiák krónikája*. Bp. 1985.
- KISLEV—HOPF 1985 Kislev, M. E.—Hopf, M.: *Food remains from Tell Qasille with special reference to Lathyrus sativus/cicera*. In: Mazar, A.: Tell Qasille—Qedem 20 (1985) 140—147.
- KISS 1964 Kiss A.: *A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez*. Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 143—148.
- KNIEZSA 1955 Kniezsa I.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp. 1955.
- KNÖRZER 1970 Knörzer, K.—H.: *Römerzeitliche Pflanzenfunde aus Neuss Novaesium IV*. Limes Forschungen 10 (1970). Berlin.
- KNÖRZER 1973 Knörzer, K.—H.: *Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 2. Pflanzliche Großreste*. Rheinische Ausgrabungen 13 (1973).
- KNÖRZER 1974 Knörzer, K.—H.: *Bandkeramische Pflanzenfunde von Bedburg—Garsdorf, Kreis Bergheim*. Rheinische Ausgrabungen. Beiträge zur Urgeschichte des Rheinlandes I. Bonn. 1974. 173—193.
- KNÖRZER 1977 Knörzer, K.—H.: *Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 9 Gem. Aldennoven, Kreis Düren. Pflanzliche Großreste*. Bonn. 1977.
- KNÖRZER 1979 Knörzer, K.—H.: *Über den Wandel der angebauten Körnerfrüchte und ihrer Unkrautvegetation auf einer Niederrheinischen Lößfläche seit dem Frühneolithikum*. Archaeo-Physika 8 (1979) 147—163.
- KNÖRZER 1983 Knörzer, K.—H.: *Mittelalterliche Pflanzenfunde unter dem Alten Markt in Duisburg (78—87.)*. In: Duisburg im Mittelalter, Begleitschrift zur Ausstellung, 4. September 27. November 1983. Stadtarchiv und Niederrheinisches Museum der Stadt Duisburg. 1983.
- KNÖRZER 1984 Knörzer, K.—H.: *Veränderungen der Unkrautvegetation auf rheinischen Bauernhöfen seit der Römerzeit*. Bonner Jahrbücher 184 (1984) 479—503.
- KOZMA 1966—1967 Kozma P.: *Szőlőtermesztés I—II*. Bp. 1966—1967.
- KÖRBER—GROHNE 1979 Körber—Grohne, U.: *Nutzpflanzen und Umwelt im römischen Germanien*. Limesmuseum Aalen. Stuttgart. 1979.

- KÖRBER—GROHNE 1983 Körber—Grohne, U.: *Über die Notwendigkeit einer Registrierung und Dokumentation wilder und primitive Fruchtbäume, zu deren Erhaltung und zur Gewinnung von Vergleichsmaterial für paläo-ethnobotanische Funde*. 6th Symposium Palaeo-ethnobotany (Groningen) 1983. Plants and Ancient Man. Studies in palaeoethnobotany 18 (1983). Rotterdam. 237—241.
- KÖRBER—GROHNE et al. 1983 Körber—Grohne, U.—Kokabi, M.—Piening, U.—Planck, D.: *Flora und Fauna im Ostkastell von Welzheim*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden—Württemberg 14 (1983). Stuttgart.
- KÖRBER—GROHNE—KROLL 1984 Körber—Grohne, U.—Kroll, H.: *Nahrungsproduktion II*. In: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an Siedlungen im deutschen Küstengebiet I. Acta humaniora. 1984. 263—274.
- KRALOVÁNSZKY 1965 Kralovánszky A.: *Fonyód—Bélatelep*. Az 1964. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 18 (1965) 49.
- KROLL 1978 Kroll, H.: *Kirschfunde aus dem 13./14. bis 16. Jahrhundert aus der Lübecker Innenstadt*. Deutsch. Bot. Ges. Bd. 91 (1978) 181—185.
- KROLL 1979 Kroll, H.: *Kulturpflanzen aus Dimini*. Archaeo-Physika 8 (1979) 173—189.
- KROLL 1980 Kroll, H.: *Mittelalterlich/frühneuzeitliches Steinobst aus Lübeck*. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturpflanzen geschichte 3 (1980) 167—173.
- KROLL 1982 Kroll, H.: *Kulturpflanzen von Tiryns*. Archäologischer Anzeiger 1982. 467—485.
- KROLL 1983 Kroll, H.: *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze und Eisenzeit Makadoniens 1975—1979*. Die Pflanzenfunde. Pr. historische Archäologie in Südosteuropa Band 2. Berlin. 1983.
- KÜHN 1981 a. Kühn, F.: *Rozborý nálezu polních plodin*. Archeologický ústav ČSAV v Brně: Pěhled výkomu 1979. Brno. 1981. 75—79.
- KÜHN 1981 b. Kühn, F.: *Crops and weeds in Šlapanice near Brno from Early Bronze Age to now*. Z. Archäol. 15 (1981) 191—198.
- KÜSTER 1986 Küster, H.—J.: *Sammelfrüchte des Neolithicums*. Abhandlungen, 48. Jahrgang (2 3) (1986) Münster 433—440.
- LAKÓ 1967, 1971, 1978 Lakó Gy.: *A magyar szókészlet finnugor elemei I. (1967), II. (1971), III. (1978) Bp.*
- LIGETI 1986 Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp. 1986.
- LINDAU 1917 Lindau, G.: *Növényi maradványok a tószegi Laposhalom őskori leleteiben*. Arch. Ért. 37 (1917).
- LIPPAY 1666 Lippay J.: *Posoni kert II*. Poson. 1666.
- LISZITSZINA 1978 Liszitszina, G. N.: *Main types of ancient farming on the Caucasus on the basis of palaeo-ethnobotanical research*. Ber. Deutsch. Bot. Ges. Bd. 91 (1978) 47—57.
- LISZITSZINA—PRISEPENKO 1977 Liszitszina, G. N.—Prisepenko, L. V.: *Paleo-etnobotaniceszkie nahodki Kavkaza i Blizsnevo Vosztoka*. Moszkva. 1977.
- LOMAKIN 1985 Lomakin, E. N.: *Proischozdenie abrikosa zapodnogo Kopetdaga*. Bjull. Vses. Inst. Rast. 147 (1985) 36—38.
- LUNEVA 1983 Luneva, N. N.: *Taxonomiceszkoe polozsenie alucsi Iranszknoj*. Trudu prikl. bot., genet. szelekc. 77 (1983) 106—107.
- MAGYAR 1985 Magyar K.: *Fonyód története az őskortól a középkorig*. In: Kanyar J.: *Fonyód története*. Kaposvár 1985. 25—105.
- MNM A: A Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, Budapest.
- MAIER 1983 Maier, U.: *Nahrungspflanzen der späten Mittelalters aus Heidelberg und Ladenburg nach Bodenfunden aus einer Fäkaliengrube und einem Brunnen des 15./16. Jahrhunderts*. Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden—Württemberg 8 (1983) 139—183.
- MAKKAI 1974 Makkai L.: *Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der Frühfeudalen Zeit (10—13. Jahrhunderten)*. Agrártört. Szemle. XVI. (1974) Supplementum. 53. p.
- MÁNDY 1972 Mándy Gy.: *Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink?* 2. kiad. Bp. 1972.
- MARINVAL 1983 MarINVAL, P.: *Études de quelques semences archéologiques provenanat de niveaux de l'age du Bronze de la Grotte du Queroy, Chazelle (Charente)*. Société Archéologique et Historique de la Charente. Bulletins et Mémoires 1983. No. 4. 4e trimestre. 203—214.
- MESSIKOMMER 1913 Messikommer, H.: *Die Pfahlbauten von Robenhausen*. Zürich. 1913.
- MOHÁCSY—MALIGA 1959 Mohácsy M.—Maliga P.: *Cseresznye- és meggytermesztés*. Bp. 1959.
- MOÓR 1963 Moór E.: *Bor és szőlő. (A szőlőtermesztés kialakulása népünknel az idetartozó szókészlet tükrében)*. Nyelvtudományi Közlemények LXV. (1963) 413—423.
- MURPHY 1982 Murphy, P.: *Plant impressions on local Neolithic and Bronze Age pottery and daub in the Department of Antiquities*. Ashmolean Museum. CBA Research Report 44 (1982) 152.
- MÜLLER 1982 Müller R.: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő-középkortól a törökkor végéig*. Zalai Gyűjtemény 19 (1982). Zalaegerszeg.
- NIKOLAJEVA 1982 Nikolajeva, M. G.: *Hibridizacija alycsi s abrikosom i jevo znacsényie dlja evolucii kulturnovo abrikosa*. Izv. A N Mold. SSR. Ser. biol. i chim. (4) (1982) 67—69.

- NYÚJTÓ—SURÁNYI 1981
Oberdorfer, E.: *Pflanzensoziologische Exkursionsflora*. Stuttgart. 1979.
- OBERDORFER 1979
Opravit, E.: *Rostliny ze Středověkých objektů v Plzni Solni ulice*. Časopis Národního muzea oddíl přírod. 135 (1966) 84—88. Praha.
- OPRAVIL 1966
Opravit, E.: *Rostlinné zbytky z archeologického výzkumu v Jihlavě (okr. Jihlava)*. Přehled Výzkumu 1979. Brno. 62—65.
- OPRAVIL 1981
Opravit, E.: *Rostlinné zbytky ze dvora kupeckého domu v Olomouci (13—17. stol.)*. Archeologické rozhledy 36 (1984) 194—202.
- OPRAVIL 1984
Opravit, E.: *Rostlinné zbytky z odpadní jímky v Táboře č. p. 6*. Archeologické rozhledy 37 (1985) 186—194.
- OPRAVIL 1985
P. Erményi M.: *Forrástanulmány a régészeti korokból származó csonthéjas gyümölcsleletekről Közép-Európában*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971—1977. 135—165. Bp. 1968.
- P. ERMÉNYI 1975—1977
P. Hartyányi B.: *Középkori budai lakóház mellékgödrében talált növényi maradványok*. M. Mezőgazd. Múz. Közl. 1975—1977. 15—51.
- P. HARTYÁNYI 1975—1977
P. Hartyányi B.: *Kora Árpád-korból származó búza a Hont-i ispánsági várból*. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1981—1983. 95—113.
- P. HARTYÁNYI 1983
P. Hartyányi B.—Nováki Gy.—Patay Á.: *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. 5—85.
- P. HARTYÁNYI—NOVÁKI—PATAY 1967—1968
P. Hartyányi B.—Nováki Gy.: *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig II. M. Mezőgazd. Múz. Közl. 1973—1974. 23—71.*
- P. HARTYÁNYI—NOVÁKI 1973—1974
P. Hartyányi B.—Sz. Máthé M.: *A Berettyóújfalu—Szilhalom-i későneolitikus lakótelep 1976-ban feltárt növényleletei*. M. Mezőgazd. Múz. Közl. 1978—1980. 125—145.
- P. HARTYÁNYI—SZ. MÁTHÉ 1978—1980
Paap, N.: *Botanische Analysen in Lübeck — eine Zwischenbilanz*. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 8 (1984) 49—55.
- PAAP 1984
Pals, J. P.—Voorrips, A.: *Seeds, fruits and charcoals from two Prehistoric sites in Northern Italy*. Archaeo-Physika 8 (1979) 217—235.
- PALS—VOORRIPS 1979
Patay A.—Sz. Póczy K.: *Gyümölcsmaradványok az aquincumi múmiasírból*. M. Mezőgazd. Múz. Közl. 1964. 135—147.
- PATAY—SZ. PÓCZY 1964
Pákay Zs.—Sági K.: *A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népeinek életére és településére*. Veszprém Megyei Múz. Közl. 10 (1971) 95—115.
- PÁKAY—SÁGI 1971
Pézenes A.: *Kökény-szilva (Prunus) tanulmányok*. Különlenyomat az Agrártud. Egy. Kert.- és Szőlőgazdaságtud. Karának Evkönyvéből (1950) 153—173.
- PÉNZES 1950
Petit, D.: *Saint-Pierre-Lentin, 1977—1978. Rapport préliminaire*. Revue Archéologique du Loiret 9 (1983) 33—34.
- PETIT 1983
Pfaffenberg, K.: *Getreide- und Samenfundes aus der Kulturschicht des Steinzeitdorfes am Dümmer*. Jahresbericht der Naturhistorischen Gesellschaft zu Hannover 94—98 (1974) 69—82.
- PFÄFFENBERG 1974
Ponomarenko, V. V.: *Grusevidnaja forma plodov jabloni v svete zakona gomologicszeszkij rjadov N. I. Vavilova*. Bjull. Vses. Inst. Rast. 113 (1981) 38—44.
- PONOMARENKO 1981
Ponomarenko, V. V.: *Sovremennoe predstavlenie o jablone rannej Malus praecox (PALL.) BORKH.* Bjull. Vses. Inst. Rast. 147 (1985) 79—83.
- POMARENKO 1985
Porpáczy A.—Szentiványi P.—Brózik S.: *A dió*. Magyarország kultúrflórája. Bp. 1955.
- PORPÁCZY—SZENTIVÁNYI—BRÓZIK 1955
Pór J.—Faluba Z.: *Cseresznye és meggy*. Bp. 1982.
- PÓR—FALUBA 1982
Rakonczay Z.: *Vörös könyv. A Magyarországon kipusztult és veszélyeztetett növény- és állatfajok*. Bp. 1985. Kézirat.
- RAKONCZAY 1985
Rapaics R.: *A magyar gyümölcs*. Bp. 1940.
- RAPAICS 1940
Rapaics R.: *Termesztett növényeink eredete*. Kincsestár 89. Bp. 1943.
- RAPAICS 1943
Rapaics R.: *Bevezetés*. In: Kerekes L. Pomológia. Ószibarack I. Növényvédelem és kertészet. é. n.
- RAPAICS é. n.
Rác G.—Rác-Kotilla E.—Laza A.: *Gyógynövényismeret*. Bp. 1984.
- RÁCZ et al. 1984
Rápóti J.—Romváry V.: *Gyógyító növények*. Bp. 1983.
- RÁPÓTI—ROMVÁRY 1983
Renfrew, J. M.: *Carbonized seeds from Anza*. Monumenta Archaeologica 1 (1978) 300—312.
- RENFREW 1978
Rybin, V. A.: *Spontane und experimentall erzeugte Bastarde zwischen Schwarzdorn und Kirschkirsche und das Abstammungsproblem der Kulturpflaume*. Planta 25 (1936) 22—58.
- RYBIN 1936
Sági K.: *Intercisa I*. Arch. Hung. XXXIII/64 (1954).
- SÁGI 1954
Sági K.: *Balatonberény*. Régészeti Füzetek XVIII/26 (1965).
- SÁGI 1965
Sági K.: *Újabb balatoni vita. Válasz dr. Bendefy László észrevételeire*. Földrajzi Értesítő XX 4 (1971) 485—490.
- SÁGI 1971
Sági K.—Füzes M.: *A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése*. Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek 5 (1966).
- SÁGI—FÜZES 1966
Sági K.—Füzes M.: *Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitáshoz*. Agrártört. Szemle. IX/1—2 (1967) 79—99.
- SÁGI—FÜZES 1967
Sági K.—Füzes M.: *Újabb adatok a Balaton 1863 előtti vízállásához*. Somogyi Múzeumok Közleményei 19 (1973) 247—261.
- SÁGI—FÜZES 1973
Schermann Sz.: *Magismeret I—II*. Bp. 1966.
- SCHERMANN 1966

- SCHLICHOTHERLE 1985 Schlichtherle, H.: *Samen und Früchte. Konzentrationsdiagramma pflanzlicher Grossreste aus einer neolithischen Seeuferstratigraphie*. Quantitative Untersuchungen an einem Profilssockel in Yverdon. Av des Sports 5:4 (1985). Freiburg.
- SCHLICHOTHERLE et al. 1985 Schlichtherle, H.—Becker, B.—Billamboz, A.—Dieckmann, B.—Kokabi, M.—Kromer, B.—Liese-Kleiber, H.—Rösch, M.—Strahm, Ch.: *Berichte zu Ufer- und Moorsiedlungen Südwestdeutschlands 2*. Materialhefte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden—Württemberg 7 (1985). Stuttgart.
- SCHIEMANN 1953 Schiemann, E.: *Vitis im Neolithicum der Mark Brandenburg*. Der Züchter 23 (1953) 318—327.
- SCHOCH—SCHWEINGRUBER 1978 Schoch, W.—Schweingruber, F. H.: *Hölzer und Samen aus der neolithischen Seeufersiedlung Mising am Attersee*. Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereines 123 (1) (1978) 223—227.
- SCHWANITZ 1973 Schwanzitz, F.: *A kultúrnövények keletkezése; az egész növényvilág evolúciós modellje*. Bp. 1973.
- ŠERCELJ 1981—1982 Šercelj, A.: *Pomen botaničnih raziskav na koliščih Ljubljanskega barja*. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 9—10 (1981—1982) 101—106.
- ŠERCELJ—CULIBERG 1978 Šercelj, A.—Culiberg, M.: *Ksilotomske analise lesa iz kolišča ob Maharskem Prekopu*. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 6 (1978) 103—107.
- SOÓ 1966 Soó R.: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani—növényföldrajzi kézikönyve III*. Bp. 1966.
- SOÓ—KÁRPÁTI 1968 Soó R.—Kárpáti Z.: *Növényhatározó II*. Bp. 1968.
- STEFANOVITS 1975 Stefanovits P.: *Talajtan*. Bp. 1975.
- SURÁNYI 1985 Surányi D.: *Kerti növények regénye*. Bp. 1985.
- SZABÓ A. 1979 Szabó A.: *Melius Péter Herbarium*. Bukarest 1979.
- SZABÓ I. 1969 Szabó I.: *A középkori magyar falu*. Bp. 1969.
- SZAMOTA—ZOLNAI 1902—1906 Szamota I.—Zolnai Gy.: *Magyar Oklevél-szótár*. Bp. 1902—1906.
- SZÓKE 1962 Szóke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori Magyarország régészeti emlékei*. Bp. 1962.
- TERPÓ 1969 Terpó A.: *A Vitis silvestris GMEL. magyar közephegységi termőhelyi viszonyainak vizsgálata*. Bot. Közlem. 5/1 (1969) 27—36.
- TERPÓ 1985 Terpó A.: *Studies on taxonomy and grouping of Pyrus species*. Feddes Report 96 (1985) 73—87.
- TIMON 1974 Timon B.: *Őszibarack*. Bp. 1974.
- TOSI—GERSTER 1983 Tosi, M.—Gerster, G.: *Shahr-i-Sokhta: 5000 Jahre städtische Kultur in der Seistan-Wüste*. Bild der Wissenschaft 10 (1983) 46—62.
- TÓTH—SURÁNYI 1980 Tóth E.—Surányi D.: *Szilva*. Bp. 1980.
- VÁCZY 1974 Váczy P.: *A frank és avar nép*. Századok CVIII/1—2 (1974) 1041—1052.
- VILLARET—VON ROCHOW 1967 Villaret-von Rochow, M.: *Frucht- und Samenreste aus der neolithischen Station Seeberg, Burgäschisee-Süd*. Acta Bernensia 2 (4) 1967 21—64.
- VILSTEREN 1984 Vilsteren, V. T. van: *Botanisch onderzoek bij de opgraving*. In: Het Kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burcht circa 1280—1362 naar aanleiding van een opgraving. Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Werken 36 (1984) 133—143.
- WERNECK 1955 Werneck, H. L.: *Der Obstweihfund im Vorraum des Mithraeums zu Linz Donau, Oberösterreich*. Naturkundliches Jahrbuch der Stadt Linz 1955 41—54.
- WERNECK 1956 Werneck, H. L.: *Römischer und vorrömischer Wein- und Obstbau im österreichischen Donauraum*. Verhandlungen der Zoologisch—Botanischen Gesellschaft in Wien 96 (1956) 114—131.
- WILLERDING 1978 Willerding, U.: *Paläo-ethnobotanische Befunde an mittelalterlichen Pflanzenresten an Süd-Niedersachsen, Nord-Hessen und dem östlichen Westfalen*. Deutsch. Bot. Ges. 91 (1978) 129—160.
- WILLERDING 1980 Willerding, U.: *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. Sonderdruck aus Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch—Historische Klasse. Dritte Folge. 116 (Göttingen 1980) 126—196.
- WILLERDING 1983 a. Willerding, U.: *Paläo-ethnobotanische Befunde und schriftliche sowie ikonographische Zeugnisse in Zentraleuropa*. Plants and Ancient Man. Studies in palaeoethnobotany 5. (Rotterdam 1983) 75—88.
- WILLERDING 1983 b. Willerding, U.: *Zum ältesten Ackerbau in Niedersachsen*. In: Frühe Bauernkultur in Niedersachsen. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland. Beiheft 1. (Oldenburg 1983) 179—219.
- WILLERDING 1984 Willerding, U.: *Funde mittelalterlicher Pflanzenreste aus der Altstadt von Göttingen*. In: Sven Schütte, Das neue Bild des alten Göttingen. 5 Jahre Stadtarchäologie (Göttingen 1984) 57—62.
- WILLERDING 1986 a. Willerding, U.: *Landwirtschaftliche Produktionsstrukturen im Mittelalter*. In: Hermann, B., Mensch und Umwelt im Mittelalter. Stuttgart 1986 245—255.
- WILLERDING 1986 b. Willerding, U.: *Paläo-ethnobotanische Befunde zum Mittelalter in Hörter/Weser*. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 17. (Hildesheim 1986) 319—346.

- WILLERDING 1986 c. Willerding, U.: *Erste paläo-ethnobotanische Ergebnisse über die mittelalterliche Siedlungsanlage von Düna*. In: Düna/Osterode — ein Herrnsitz des frühen Mittelalters. Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Niedersachsen 6 (1986) 67—73.
- WILLIAMS 1977 Williams, D.: *A consideration of the sub-fossil remains of Vitis vinifera L. as evidence for viticulture in Roman Britain*. Britannia 8 (1977) 327—334.
- WILSIE 1969 Wilsie, A. C.: *A termesztett növények alkalmazkodása és elterjedése a Földön*. Bp. 1969.
- ZEIST 1978 Zeist, W. van: *Ugljenisani biljni ostaci na višeslojnom nalazištu Gomolave*. Rad Vojvodanskih Museja 23—24. (1978) 5—18.
- ZEIST—BOTTEMA 1971 Zeist, W. van—Bottema, S.: *Plant husbandra inearly Neolithic Neo Nikomedeia, Greece*. Acta Botanica Neerlandica 20 (5) (1971) 524—538.
- ZEIST—BOTTEMA 1983 Zeist, W. van—Bottema, S.: *Palaeobotanical studies of Carthage. A comparison of microscopic and macroscopic plant remains*. CEDAC Carthage Bulletin 5 (1983) 18—22.
- ZEIST—CASPARIE 1974 Zeist, W. van—Casparie, W. A.: *Niederwill, a palaeobotanical study of a Swiss Neolithic lake shore settlement*. Geologie en Mijnbouw 53 (6) (1974) 415—428.
- ZEIST—HEERES 1974 Zeist, W. van—Heeres, J. A.: *The excavations at Korucutepe, Turkey 1968—70*. Preliminary report, Part X. The plant remains. Journal of Near Eastern Studies 33 (1974) 113—115.
- ZEIST—NEEF 1983 Zeist, W. van—Neef, R.: *Plantenresten uit vroeg-historisch Leeuwarden*. In: Zeist, W. van—Neef, R.—Brinkhuizen, D. C.—Jager, S., *Planten-vis-en vogelresten uit vroeghistorisch Leeuwarden*. Uitgegeven door de Commissie Archeologisch Stads-kernonderzoek Leeuwarden 1983 6—18.
- ZSUKOVSKIJ 1950 Zsukovszkij, P. M.: *Kulturnüje rasztenija i jih szorodicsi*. Moszkva 1950.

Denkmäler des Obst- und Weinbaus von der árpádenzeitlichen Siedlung von Fonyód—Bélatelep

In der vorliegenden Studie wurden die Obstfunde der árpádenzeitlichen Siedlung von Fonyód-Bélatelep (am südlichen Ufer des Plattensees) bearbeitet.

Das Territorium von Fonyód-Bélatelep gehört zum Sumpfbereich von Nagyberek, das durch Basaltberge [Vár-Berg (233 m) und Sipos-Berg (207 m)] umgeben ist. Nach der Entsumpfung des Moorlandes wurde der am Plattensees liegende Rand von Nagyberek völlig bebaut und dadurch zum Erholungsgebiet.

Westlich der Hänge des Fonyóder Vár-Berges, im Hain von Bélatelep entdeckten Torfstecher die árpádenzeitliche Siedlung mit Pfahlbauten. Auf dem mit Röhricht und Moor umgebenen Gebiet wurden 1934, 1964 und 1981 Ausgrabungen durchgeführt. Auswertbares botanisches Material kam aber nur im Laufe der Ausgrabung im Jahre 1964 zum Vorschein. Dabei legten die Mitarbeiter des Ungarischen Nationalmuseums, des Ungarischen Landwirtschaftlichen Museums und des Balaton-Museums von Keszthely an gemeinsamer Ausgrabung ein Holzhaus und davor einen Wirtschaftshof frei.

Wie die Wasserstandangaben der Geschichte des Plattensees darauf hinweisen, kann das Alter der Siedlung im Gegensatz zur typologischen Datierung der Archäologen (HORVÁTH 1968) in die Mitte des 10. Jahrhunderts datiert werden (SÁGI—FÜZES 1973). Die ethnische Zugehörigkeit der einstigen Bewohner der Siedlung wurde aufgrund der spärlichen archäologischen Funde bis jetzt leider nicht vollständig geklärt.

Die Obstfunde der Siedlung von Fonyód-Bélatelep von der Mitte des 10. Jahrhunderts nehmen in der archäobotanischen Geschichte Ungarns einen bedeutenden Platz ein. Einerseits zeichnet sich ein Bild über den Wein- und Obstbau unmittelbar nach der Landnahme ab, andererseits kann man als bewiesen betrachten, daß die von den Römern in Pannonien gezogenen Obstarten und die Weintraube die ungarische Landnahme (895) erlebten.

Die Bedeutung des reichen botanischen Fundkomplexes, der in der Ausgrabung von Fonyód-Bélatelep 1964 vorkam, wird durch die Tatsache erhöht, daß man aus der Landnahmezeit und aus dem Zeitabschnitt unmittelbar nach der Landnahme über ziemlich wenige

archäobotanische Funde verfügt (vgl. P. HARTYÁ-NYI 1981—1983).

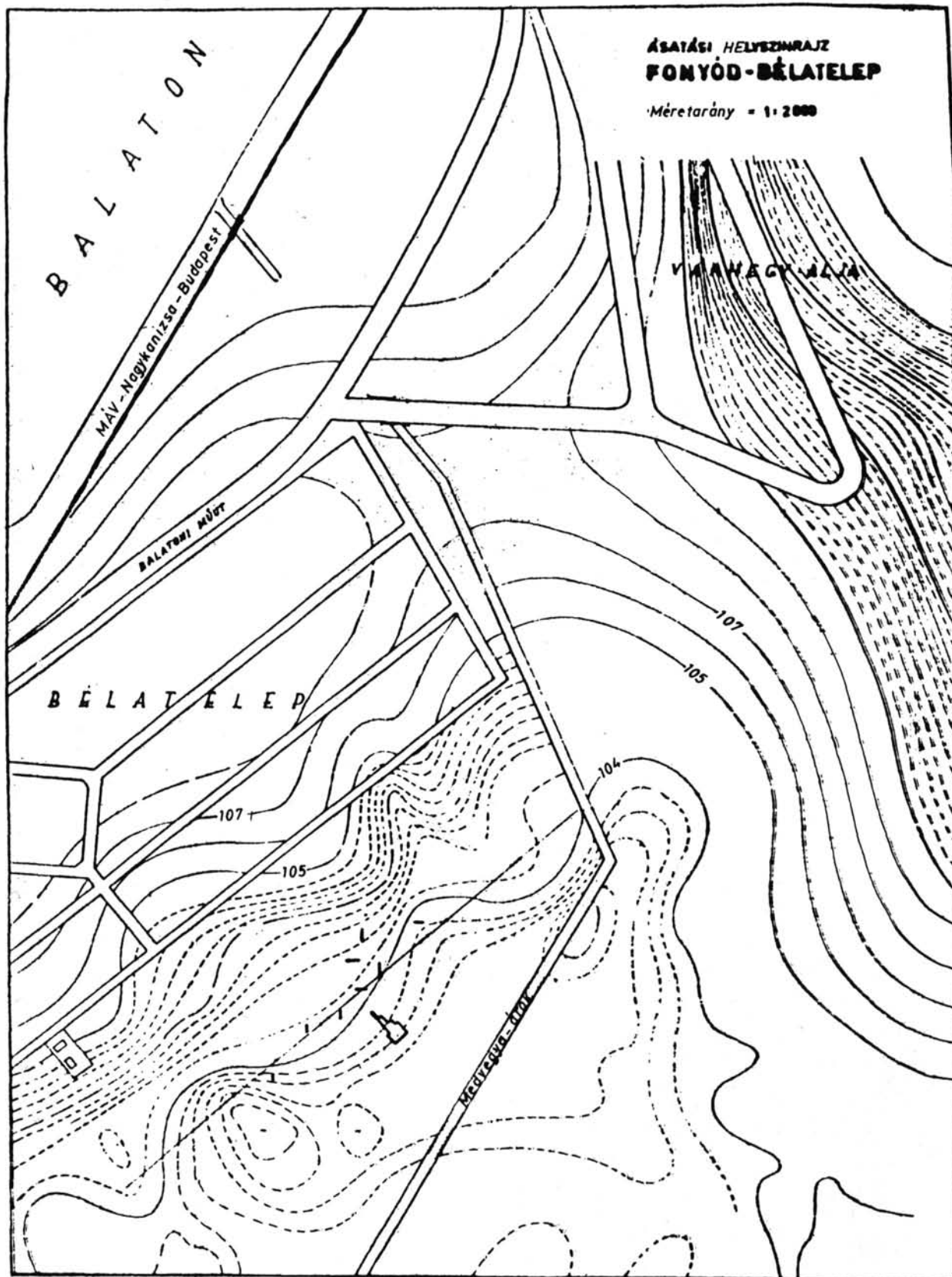
Dank der sorgfältigen Sammel- und Konservierungsmethodik, erfolgten keine Änderungen bei den botanischen Funden, die seit 1964 in dem Balaton-Museum von Keszthely gelagert sind. Ihre Bestimmung war also möglich.

Aus den bearbeiteten Obstfunden ist auf einen bedeutenden Obstverzehr zu schließen. Die einstigen Bewohner der Siedlung befriedigten ihre Obstansprüche teils durch Sammeln. In der Umgebung könnten sie die folgenden Obstarten eingesammelt haben: Krenmelkirsche (*Cerasus mahaleb* L. (MILL.)), (halbe Steinschale), Haselnuß (*Corylus avellana* L.) (ein Eichelfragment), Hagedorn mit einer Narbe (*Crataegus monogyna* JACQ.), (4 Steinschalen), Waldapfel (*Malus silvestris* L.) MILL. (eine yertorfte Obst), Traubenkirsche (*Padus avium* MILL.) (eine Steinschale), Schleh (*Prunus spinosa* L.) (6 Steinschalen), ungarische Birne (*Pyrus magyarica* TERPO) (eine Frucht mumie), Ackerholunder (*Sambucus ebulus* L.) (6 Samen) und *Trapa natans* L. ein Eicher).

Weitere Obstfunde weisen darauf hin, daß auch die folgenden Obstsorten beliebt waren: Aprikose (*Armenica vulgaris* LAM.) (eine Frucht mumie), Kirsche (*Cerasus avium* L.) MÖNCH.) (eine Steinschale), Zigeunerweichsel (*Cerasus vulgaris* MILL. ssp. *acida* (DUM./DOST) (11 ganze und eine halbe Steinschalen bzw. zwei Steinschalenfragmente), Nuß (*Juglans regia* L.) (eine ganze und 7 halbe Steinschalen, ferner 1042 Steinschalenfragmente), Pfirsich (*Persica vulgaris* MILL.) zwei ganze und eine halbe Steinschalen, ferner neun Steinschalenfragmente), Pflaume (*Prunus domestica* L.) (eine Frucht mumie), Vogelbeere (*Sorbus domestica domestica* L.) (ein Samen) und Traube (*Vitis vinifera* L.) (248 Samen, sieben Samenfragmente).

Außer der Beschreibung der botanischen Funde der Ausgrabung wurden auch die Kenntnisse über die gegebene Obstart und ihre Bedeutung in der untersuchten Epoche zusammengefaßt. Daneben wurde auch die Geschichte des Obst-, Weintrauben- und Heilpflanzenbaus der Zeitspanne nach der Landnahme im Lichte der Fachliteratur bearbeitet.

F. Gyulai

1. kép

2/A. kép: *Armeniaca vulgaris* — termés-múmia a *Monilia* jellegzetes kórképével.

2/B. kép: *Armeniaca vulgaris*

3. kép: *Cerasus avium* — csonthéj

4. kép: *Cerasus mahaleb* — fél csonthéj

5. kép: *Cerasus vulgaris* sap. acida — fél csonthéj

6. kép: *Cerasus* sp. — putamen „A” — csonthéj

7. kép: *Corylus* cfr. *avellana* — makk fragmentum

8. kép: *Crataegus monogyna* — csonthéj

9. kép: *Juglans regia* — csonthéj

10. kép: *Malus* cfr. *silvestris* — termés-múmia

11. kép: *Padus avium*

12. kép: *Persica vulgaris* — putamen „A” — csonthéj

13. kép: *Persica vulgaris* — fél putamen „B” —
csonthéj töredék.

14. kép: *Persica vulgaris* — putamen „C” — csonthéj.

15. kép: *Prunus domentica* — termés-múmia

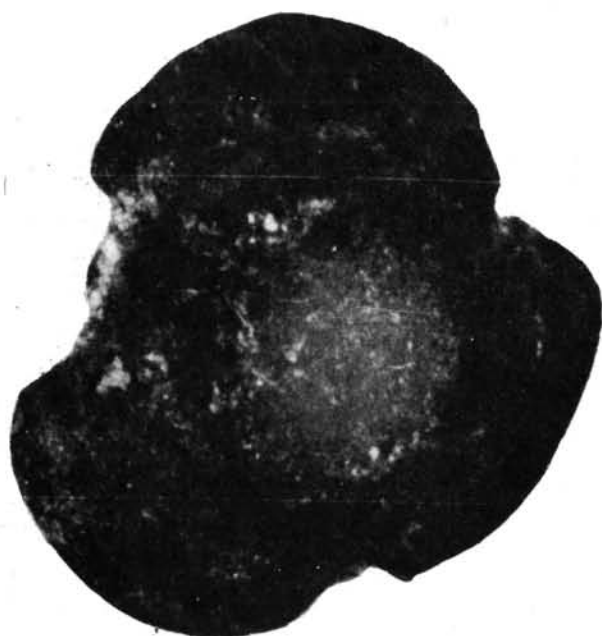
16. kép: *Pyrus* cfr. *magyarica* — termés-múmia

17. kép: *Pyrus sp. pomum* — terméskocsány

18. kép: *Sambucus ebulus* — magvak

19. kép: *Trapa cfr. natans* — fiatal makk

20. kép: *Vitis vinifera* — magvak

Holl Imre:

A középkori Szentmihály falu ásatása I.

Az 1. ház és kályhája

A Zala megyei Szentmihály falu 1379—1559 között számos ízben szerepel az összeírásokban, mint a lendvai Bánffi család birtoka (CSÁNKI 1897, III. 40., 108., 129—130.).¹ A Bánokszentgyörgytől ÉNY-ra található, ÉD-i irányú kis patakok közti dombgerincek egyikén a falu helyét Nováki Gyula derítette fel helybeli segítséggel 1982-ben; vázlatosan felmérve a falu helyét, a kis földvárat és a szántóföldnyomokat a nagykiterjedésű erdőben. A falu nevének azonosítását a helyi névhagyomány teszi lehetővé („Szenmiháli-tető”: ZALA MEGYE 1964, 433.). Nováki Gyula 1983-ban a kis földvárat ásta meg. Parádi N. és Holl I. pedig 1983—84-ben a templomot és a házak egy részét. Erről a feldolgozás következő II. részében fogjuk adni beszámolóinkat.

A falu

A dombhátra felhúzódó hosszanti és keresztirányú mélyutak bevágódásai vezetnek a dombtetőn egykor álló templom irányába; a dombhát párhuzamos oldalán pedig mintegy 200 m hosszú vonalban a falu házai álltak egyetlen sort képezve. D felé a házsor egyenes folytatásában található mintegy 40 m távolra az első háztól a kisméretű földvár két részből álló kiemelkedése árokkal körülvéve. Ez arra utal, hogy a faluhoz vezető mélyutak közül a két D-ről, illetve DNY-ről irányuló lehetett veszélyes és a földvárból (melyet magunk részéről inkább kiemelt megfigyelő toronynak neveznénk jellege miatt) ezeket és a D-i falvak (Várfölde, Szentgyörgy) irányából közelítő ellenséget tartották szemmel. (1. kép.)

A falut átszelő ÉK—DNY-i út K-i oldalán sorakozó házakból *tíznek helyét árulta el már az ásatás előtt a kemence* kissé magasodó dombja, vagy a vörösre égett patiecszörmelék. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy ilyen a 7. és 8. ház között nem volt, pedig az itt húzódó nagyobb üres tér — mintegy 40 m — valószínűvé teszi, hogy eredetileg itt is állt legalább egy-két ház, mégha nagyobb beltelkekkel számolunk is. Önkéntelenül arra kell

gondolnunk, hogy a XV. sz. folyamán országszer- te már gyakran említett lakatlan telkek, vagy a XVI. században a török pusztításai miatt feljegyzett elpusztított, elhagyott telkek „*porta deserta*” esetével állunk szemben. (Itt jegyezném meg, hogy a középkori Sarvaly esetében is volt ilyen üres szakasz a Ny-i házsorban: HOLL—PARÁDI 1982, Abb. 9.) Három ház esetében még a terep alig látható kis megemelkedése is utalt az egykori ház lehetséges elhelyezkedésére. (Ennek részben az az oka, hogy a hosszabb ideig álló ház körül a használat és a csapadék koptatja a felszínt, közbül megmarad vagy töltődik.) Bár a legtöbb házhely esetében megpróbálkoztunk nagyobb szelvények, vagy hosszú kutatóárok segítségével tájékozódni, teljes értékű hálalaprakozatokat nem sikerült megfigyelni. Az egész területet ugyan régi erdő borítja, de az egykori padlószintek nem töltődtek fel nagyobb mértékben: az erózió (még az erdő újratelepülése előtt) és a fagy a padlótapasztásokat feloldotta, cölöplyukak, ágashelyek — egy ház kivételével — nincsenek; a talpgerendák alá e kö- ben szegény vidéken vékony kősor csak egész kivételesen került. Így még a legjobb négy ház esetében is csak nagyjából feltételezhetjük a ház tájolását, nagyságát. (A nagyságra az említett terep- alakulásból, a gyenge kiemelkedésből következtet- hetünk, a tájolásra pedig a feltárt kemencék szá- jának iránya — Parádi N. megfigyelései — ad támpontot. Munkánkat még erősen nehezítette a kis munkáslétszám és az esőzések miatt sáros talaj is. A falu feltárását nem tekinthetjük befejezett- nek: talán érdemes volna egyszer nagyobb anyagi ráfordítással, gyakorlottabb munkásokkal és nagy szelvényekkel például a 3. és 6—7—8. ház terüle- tét megvizsgálni, valamint fémkutató műszerrel az egész falut bejárni — amire nem volt lehetősé- günk.)

Az 1. ház

A falu házsorában D felől az *első ház*, mint a következőkben olvashatjuk, nem csak a helyzeté-

nél fogva kiemelt jelentőségű, bár feltárása előtt erre más nem utalt: nincs elszigetelt helyzete, sem annak biztos jele, hogy a többinél jóval nagyobb beltelke lett volna. Helyét csak égett agyagtörmelék jelezte: ennek irányából a sejthető hosszanti kiterjedés felé 1 m széles kutatóárkot nyitottunk. Az árokban 25–30 cm mélységben már mindenütt a sárga agyagos altalaj jelentkezett. Lelet és paticstörmelék csak az árok kezdő szakaszánál hevert, a vörösre égett kályhaszemtöredékek szerint ennek közelében volt sejthető az egykori kályha. A DNy-felé nyitott szelvényben rá is bukkantunk ennek alapozására: 2x2 m-es nagyságban, egyenes külső szélekkel, laposan fektetett kövekből állt. A ház padlószintjéből egy, helyenként két kősornyira, mintegy 15 cm magasra emelkedett. (Eredetileg sem lehetett jóval magasabb, mert a környéken nem sok kő hevert.) Belseje fordított U alakúra kiképzett. Szája DNy felé nyílt, belső átégett agyagtapasztása a felszíntől mindössze 5–10 cm mélyen húzódott. Felette és az egész kályha közvetlen környékén az égett agyagtörmelék, kályhaszemek és csempék darabjai heverték, egyetlen 10–20 cm vastag réteget alkotva. (Az egykor négyzetes kályhaalapozás egyik külső sarkát az ott álló fa miatt nem tudtuk kibontani.) — A kályha tüzterének tapasztása csak mintegy felerészben volt sértetlen. Felbontva, alatta rendetlenül berakott cserepeket zömmel kályhaszem oldaltöredékeket találtunk. Ezeket kibontva rajzolódott ki az alatta húzódó korábbi tapasztás: 3–4 cm vastag vörösre égett agyag, ebbe cserepeket nem raktak. Egyik tapasztásréteg sem húzódott be a kövek alá, tehát mindkettő a kőalapozású kályhához tartozott. (2–3. kép.)

A kályha mellett kiszélesített szelvényből csak a kályha közelében került elő cseréplelet. A D-i oldalon, tehát a szoba belsejében 20 cm mélyen vörösreégett agyagfelületet találtunk (kemény felszín nélkül, tehát már elnvesve), ettől D-re mellette faszenes törmeléksáv alatt feketére égett tapasztás felülete volt látható. Úgy hisszük, ez a két folt egy korábbi periódus agyagkemencéjének maradványa (a boltozott agyagkemence belsejének alja és előtte a szájnylás előtti tüzelőhely); ennek felmenő részét a ház átépítéskor elbontották. Sajnos ezekben illetve ezek alatt nem találtunk régebbi cserépanyagot, amely keltezte volna. Az nyilvánvaló, hogy a kályha felépítése későbbi.

A kályha K-i sarka mellett az egykori padlószint mélységében 30 cm szélességű gerendára utaló faszen sávot találtunk, sajnos csak egész rövid szakaszon: ez helyzete szerint a ház külső-hátsó falának helyét jelezte. Két másik hosszabb faszenes sáv a kályhától 7,5 m távol K felé az első kutatóárkokban, illetve a merőlegesen nyitott árokban jelentkezett 20–25 cm mélyen az agyagon: ezek az egykori keresztirányú zárófal (vagy osztófal?)

helyét jelölik. E nyomok az altalaj tetején nagyon vékonyan jelentkeztek (az É-felé talált nyom két szélén az agyag vékony vörös csíkban is jelezte a fal égését). Sajnos e három hely kivételével máshol a szelvényekben és árkokban sehol sem jelentkeztek a ház helyzetét megörökítő nyomok, még az egykori padló helyét, kiterjedését sem mutatta elszíneződés.

A kályha K-i sarkától 70 cm távol 80 cm átmérőjű sekély gödör (a padló mélységétől mérve lefelé 60 cm) rajzolódott ki laza égett, morzsalékos betöltéssel: ez talán egy agyagkitermelő gödör lehetett, amelyet az egyik korábbi kemence törmelékével töltöttek fel. (Betöltésében néhány jellegtelen későközépkori fazéktöredék és egy körpecsétminta fedőtöredék volt.)

Az 1. ház egykori alakjáról tehát csak annyit tudtunk meg, hogy utolsó periódusában kő-lábazatos kályhája volt (melyet egyszer megújítottak); a kályha valószínűleg a szoba É-i sarkában állt. Helyzete alapján következtethetünk arra, hogy a ház ÉNy–DK-i tájolású volt, a falu tengelyére nagyjából merőlegesen állt. A leletek később részletezendő kormeghatározása szerint a kályha létesítése a XV. sz. második felében történhetett, majd egyszer átépítették, új figurális csempékkel. A háznak a nyomok alapján 10 m hosszú szakaszára következtethetünk, ami egy helyiségnél többet jelent, de a teljes hossz nagyobb lehetett. A falak talpgerendái 30 cm szélességűek voltak, ami boronaház esetében elképzelhető méret. (Talpas sövényfalra azért nem gondolunk, mert ez esetben égett agyagtapasztás jelentkezett volna a falak hosszában. (Ilyent a 10. háznál figyelhettünk meg.)

Leletanyag

Lényegében a ház teljes leletanyaga a kályha fölött és körös-körül mellette került elő, elsősorban az égett agyagtörmelék rétegben, kisebb számban ez alatt, de a padló fölött. A továbbiakban külön bemutatásra kerülő kályhaszemeken kívül későközépkori fazekak (barnásvörös, jól kiégetett) kissé megvastagított peremmel, valamint sárgásfehér és sárgásbarna fazekak laposra nyomott galléros, vagy lapos tagolt peremmel, az általánosak. A vörös korsókra jellemző, hogy hurkafülük hátát egymást keresztező mélyen bevagdalt vonalakkal díszítették és a XV. sz. m. felére jellemző bordásan tagolt peremük van. A legnagyobb kiegészíthető korsó a kályha oldala mellett feküdt, D-i sarka közelében a szobában; benne elszenesedett csicseri lednek és lencse volt, néhány búza- és árpaszemmel keverve. (Kassai M. Katalin meghatározása.)

A szobában a kályha mellett az omladékréteg alatti második réteg — lényegében a szoba egy-

kori szintjén — sem tartalmazott korábbi cserepeket; itt is volt jól kiégetett, vékonyfalú, galléros peremű fazék. — A kerámiákra jellemző erős csillámos soványítás, jó iszapolás, a korongról levágot fazekek, a barnás és sárgásszínű galléros peremek a XV. sz. végére—XVI. sz. elejére utalnak a zalai anyag esetében; pontosabb meghatározásuk csak más ásatások megfigyelései alapján lehetséges. (4—5. kép.)

Az I. házban csekélyszámú vaslelet került elő (a többi ház esetében is feltűnően csekély a számuk): egy késnyél a XV. sz. második felére—XVI. sz. e. felére jellemző típusból (a nyéllap végén kis túske áll ki a hátsó pajzsalakú rézveret felerősítésére; HOLL—PARÁDI 1982, Abb. 24:9—10.). Az ilyenek zömmel Ausztriából, főleg Steyrből kerültek hozzánk. Ezen kívül egy hajlított vasdrót és a kályha külső oldalánál (—40 cm mélyről) egy kisméretű ösztökéhez (?) hasonló töredék. A hátsó gerendafal belső oldalánál egy lópatkó töredéke feküdt —15 cm mélyen. Vékony szárának külső pereme kissé hullámos kiképzésű, szegárok még nincs, de sarkosra kovácsolt. Ez a típus Európában a X—XIII. században terjedt el több variációban. A hazai keltezhető leletek közül az egyik ceglédi XIII. sz.-i leletgyűtésre utalhatunk (MÜLLER 1975, 63.). Úgy tűnik — a 9. ház alatt feltárt XIII. századi kerámia mellett — ez a második lelet, ami a falu házainak az Árpád-kor végétől a XVI. századig azonos területű elhelyezkedését bizonyítja. (6. kép.)

A kályhaszemek és kályhacsempék

A kályha omladékrétegének leletanyagából zömmel egyszerű, négyzetes szájú kályhaszemek kerültek elő. Néhány töredék kivételével mindegyik a tálalakúhoz hasonló csoportba tartozik (de arányait tekintve már közelednek a fazékalakú — a tálaknál mélyebb — formához). Jellemzőik a kis méret (szájszélesség: 19,5—17 cm) és az ehhez viszonyítva mély kiképzés (mélység: 15,8; 12,6 cm). A töredékekből három különböző típust lehet rekonstruálni.

1. tip. Vékonyfalú, kissé öblösödő forma, tagolatlan lapos peremmel, feneke a korongról levágvá, vörösre égetett. (M: 17x17 cm, mélység: 15,8 cm. 7. kép 3.)

2. tip. Egyenesfalú, pereme megvastagított; barnás színű cserép. (M: 18x18 cm, mélység: 12,6 cm. 7. kép 4.)

3. tip. Egyenesfalú, tagolatlan peremmel, külsején két korongolási horony. (Az ilyen hornyokat az agyagtapasztás jobb tapadása miatt készítették, bár néha hasonlítanak a fazekak díszítéséhez.) Barna színű, ez a típus a kályhaszemek közt a leg-

nagyobb, de az itteni leletek között nem gyakori. (M: 19,5x19,5 cm, mélysége nem ismert. 7. kép. 5.)

E kályhaszem típusok analógiáit Magyarországon ma még alig ismerjük, mert nem tartoznak az országosan elterjedt, gyakori formák közé. Hazánkban ugyanis úgy a városokban, mint a falvakban a XV—XVI. sz. folyamán sokkal inkább használták a nagyobb méretű (20—25 cm-es szájjal) és vastagabb falú, tálalakú kályhaszemeket. Ezek rendszerint redukált égetésűek, szürkék, vagy fémes csillogó, sötét felülettel; de vannak vörösre égetettek is. Ez a típus Ausztriában fejlődött ki és a XIV. sz. második felétől kezdve kereskedelmi úton jutott hozzánk, de a városi fazekasság nálunk is utánozta (HOLL 1963, 377; 75. kép 11; HOLL 1971, 15. kép). Az eredetiek neve nálunk 1522-ben „bécsi kályha”.

Az arányait tekintve kisebb, de mély fazékalakú, vagy már rövidebb tálalakú (Topfkachel, Schüsselkachel) kályhaszemek, rendszerint tagolt peremprofilal az általános európai fejlődést tekintve tulajdonképpen gyakoribbak az osztrák típusnál; sokféle variációjuk mindenütt a helyi fazekasság megoldásaiból fejlődött ki. (Németországban már a XIII. sz.-ban, Csehországban a XIV. sz.-tól ismertek.) Nálunk, úgy tűnik ezek az osztrák típus mellett alárendeltebb szerepűek: inkább a fő utaktól távolabb, egyes helyi körzetekben terjedtek el.² (14. kép.) Ilyen megoldásúak a szentmihályi kályhaszemek is. Legközelebbi analógiáikat a közeli Hahót—alsófakospusztai kolostor leletmentő ásatásánál Horváth L. találta.³ (Erre a leletanyagra fogunk a csempék tárgyalásánál is hivatkozni.)

A négyzetes szájú kályhaszemek mellett csak 1—1 töredéssel további formák is előfordultak a kályha omladékrétegében. Egy négyzetes szájú töredék sarokkályhaszemhez tartozott, zárt előlapú rész csatlakozott hozzá a másik oldal felé (díszítését a kis töredék nem árulja el); a sarok élét mély bevagdálásokkal díszítették. Peremprofilja hasonló a 7. kép 4. rajzán levőhöz.

Az egész anyagban csak egy hagyma alakú kályhaszem töredék volt (8. kép 2.). A másik kerek kályhaszem, lapos tetejű, felül késsel kivágott nyolcágú csillaggal díszítve (8. kép 3.).

A zárt előlapú kályhacsempéket az omladékrétegben három típus képviseli: 1. tip.: Négyzetű, csempe, előlapja keret nélkül készült; jobb felé lépő, népiesen stilizált farkas domború alakjával. Narancsvörösre jól kiégetett. 2 példány. M: 16,3x18 cm, mélység: 9,7 cm (7. kép 1).

2. tip. Négyzetes csempe, keret nélküli előlapján balra néző őz alakjával. Háta felett elmosódott csillag. Narancsvörösre égett. 6 példány töredékei. M: 17,6x17,2 cm, mélység: 15 cm (7. kép 2).

3. tip. Háromszögű oromcsempe. Vékony léckeret, három sorban vízszintesen egyszerű zeg-zúg

mintás vonaldíszsel, nagyon lapos, elmosódó kivitelben. Narancsvörös. M: 29 cm, sz: 28 cm, mélység: 12 cm; 3 példány (8. kép 1).

Mind a három típus hátrésze korongon készült, viszonylag vékony falúak. Az előlap külön készült (a farkas-mintás agyaglapját a negatívba nyomás előtt homokkal szórták be). Az egyik özcsempéről látható, hogy a már álló kályhát sárgás-agyagos meszeléssel többször is (legalább háromszor) átfestették. A ház leégésekor ez a festés vörösré égett.

A díszített csempék mellett a kályhánál felhasználtak még egy további, valószínűleg négyzetes formájú csempetípust, amelynek zárt előlapja díszítés nélküli, sima volt. Ez a típus abban is eltér a többitől, hogy nincs mély hátrésze, csak rövid (6,3 cm), doboz alakúan sarkosan záródó oldalai. M: 14,2 cm; korongon készült, azután oldalát szögletesre lapították; barnásvörös (13. kép alsó sor). Egy hasonló darab töredékénél viszont oldalát szabálytalan alakú lyukakkal törték át, mintha így egy díszített sarokcsempét akartak volna kialakítani (13. kép alsó sor). E fajtákból csak néhány töredék került elő és ezek alapján még nem egészen érthető, hogy milyen szerepet töltöttek be a kályha összeállításában.

A kályha tűzterének *tapasztásából* is bontottunk ki cserepeket: zömmel egyszerű négyzetes szájú kályhaszemek, sárgásvörös színben. Feltűnő azonban, hogy ezeknél általános a vastagabb, lapított perem (9. kép 6—9), tehát a korábbi kályha készült ilyenekből. Egy töredék háromszög alakú kályhaszemhez tartozik. A díszített, zárt csempéket egyetlen töredék képviseli: négyzetes zárt lapját nagyon elmosódott vonalas megoldású, körzővel szerkesztett minta díszítette; középső körből a négy sarok felé nyúló ívek, elmosódott mérmű orrtagokkal. M: kb. 18x18 cm (8. kép 8). Kiképzése valamivel vastagabb, mint a későbbi csempéké.

Összevetve a teljes anyagot, a többfajta megoldás ellenére tulajdonképpen egy azonos nagy csoporton belül maradnak típusaink: erre a kisebb méretek és az oxidált, jó égetés jellemző. A kályhaszemek nem annyira egységes formájúak, mint az említett osztrák típusú, nagy sorozatban gyártott darabok; a korábbi kályhánál meg éppen a vastag tagolt peremprofil, néha pedig a korongolás erősen látható nyomai jellemzőek. A díszített csempék kis méretükkel a kályhaszemekhez igazodnak, technológiai kivitelük is egyező. Említetjük, hogy a figurális díszítésű darabok keretezés nélkül készültek. Ez nemcsak a szentmihályi csempék sajátossága, sok esetben megtalálható más népies stílusú dunántúli csempéknél is. Ez a körülmény azért feltűnő, mert a középkori városi kályhacsempék XV. századi fejlődése során a keret megoldása egyre tagoltabb, hangsúlyozottabb lett.

A csempék mintakincse, kidolgozása jellegzetesen népies: az állatok részletformái leegyszerűsítve, kezdetleges mintázással készültek. A téma kiválasztása kétirányú: az őz és farkas a zalai erdők falusi lakossága számára mindennapos valóság lehetett, az ilyenféle állatalakok (máshol inkább a szarvas) a népművészetben általánosan kedveltek. A másik két díszítés a feudális körök számára dolgozó városi mesterek későgótikus mintakincséből származik. A karélyos dísz egy mérműminta közvetlen átvétele, különböző megoldásai a középeurópai XV. századi csempéken a városi kályhákön is szerepelnek. Az oromcsempe zeg-zúg díszítésével ezzel szemben már igencsak messze került kiindulópontjától. A XIV. sz. második felében és a XV. században a gótikus stílusú kályhák oromcsempéi között nagyon gyakoriak az egyszerű, vagy összetett változatos elemekből szerkesztett mérműminták (akár zárt lapon, akár áttört kivitelben). Úgy tűnik, a magyar vidéki mesterekre ezek nagy hatással voltak, hiszen a XV. sz. végétől kezdve a legkülönbözőbb formában utánozták. Jellemző azonban, hogy az eredeti bonyolult mérműszerkesztést sohasem másolták, helyette egyszerűbb mintaelemekből építették fel a háromszögletű előlap díszítését. Nyilvánvaló, hogy nem a jelentősebb városi műhelyek alkotásai ezek, hanem kisebb mezővárosi, vagy falusi fazekasközpontok mestereinek készítményei csakúgy, mint a népies felfogású figurális csempék esetében. Nyársapáton a 15. ház mázas oromcsempéje, vagy Csepelyen a kúria kályhájának mázatlan, áttört csempéje még őriz valamit az eredeti gótikus mintából,⁴ a ráckevei ház példánya (10. kép) és a Kecskemét környéki falvak oromcsempéinek fafaragást utánozó megoldása viszont egyértelműen népművészet.⁵ Ez utóbbiakból kettő lényegében a szentmihályihoz hasonló elvű geometrikus díszítést alkalmazott (sorokba rendezett háromszögek), de az egyszerű rajzot a mély faragás árnyékhatása erősíti. Valószínű, hogy a szentmihályi kályha mestere csak vakmérműves, inkább rajzos hatású csempe-előképeket látott, ezért maradt meg a lapos síkdíszítésnél.

A csempetípusok párhuzamai, kormeghatározás

Az oromcsempe mintájával kapcsolatban az előzőekben felsorolt más falusi kúriák és házak kályhái csak a tágabb kört jelentik, melybe a szentmihályi kályha is tartozik. Ugyanakkor jelzik azt a korszakot — XV. sz. vége—XVI. sz. közepe⁶ — amelyben ez is készülhetett. Az állatalakos csempék közvetlen párhuzama nincsen meg ezeken a lelőhelyeken, csupán Csepely esetében találkozunk olyan darabokkal, melyek stílusban, a csempe kis formátumában közel állanak.⁷ A szentmihályi kályhák eddigi egyetlen közvetlen analógiá-

ját a közeli, mintegy 20 km távolságban fekvő Alsófakós puszta kolostorának már említett anyagában találjuk meg. Itt előfordul az első szentmihályi kályha vak-mérműves csempéje, de megvan a farkas alakjával díszített csempe egy majdnem ép példánya is, tehát a második, utoljára felállított szentmihályi kályha egyik csempéje. Az anyagban előfordul olyan doboz alakú sarokcsempe is, amelyhez hasonló töredékekben előkerült⁸ Szentmihályon is. Anélkül, hogy a fakosi leletmentés feldolgozásának végeredményét meg akar-nánk előzni, meg kell említenünk, hogy a lelet-együttesben többek között datáló értékű bécsi grafitos fazekak is előkerültek. Két nagyméretű példány peremén ugyanis a bécsi 39. és 11. számú bélyeg található, mégpedig ugyanúgy kettős bélyegként, mint több más esetben, azaz a két eltérő bélyeg ugyanazon a fazékon, a perem két szemközti oldalán. Ez a két jegy együtt a kőszegi várban a XV. sz. második felének és a 80-as éveknek leletanyagával egy bécsi fazékon látható egy emésztőgödör anyagában.⁹ A szentmihályi első kályha felállítása ezek szerint még a XV. sz. második felében, a második kályha pedig talán legkésőbb az 1500-as években készülhetett.

A szentmihályi kályhák kormeghatározása (még tágabb keretek között is) két okból is fontos. Egyrészt a népies felfogású csempék eddig ismert példányai nagyon rosszul keltezhetőek, illetve elég későiek: XVI. sz. első fele, XVI. sz. második fele

(MÉRI 1957). Eddig korainak a nyársapáti 15. ház első kályhájából származókat tekinthetjük (XV. sz. vége: HOLL 1958, 270), különösen a sematikus rajzú oromdísz (BÁLINT 1960, 26. tábla), de ennek a csoportnak kormeghatározása csak közvetett. A sarvalyi faluásatás is szolgáltatott olyan bizonyítékokat, hogy falusi kúriában már a XV. sz. második felében is állt mintáját tekintve díszesebb, de stílusában és technológiájában szerényebb kivitelű kályha (HOLL—PARÁDI 1982, 107. Abb. 167: 2—5). Itt is viszonylag kis méretű (m: 16,2 cm és 17,5 cm), de mély hátú mázolatlan csempéket alkalmaztak az egyik kályhánál (a plébános háza?).

FÜGGELÉK

Az ásatás során felvett faszénmaradványok növénytani vizsgálatát dr. Babos Károly végezte el. Meghatározásai szerint valamennyi minta egyező fajta:

- 1. ház. Kályha melletti gerenda: Kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*).
Kályha melletti faszenes folt a korábbi kemencéből: Kocsánytalan tölgy.
- 4. ház. Kemence: Kocsánytalan tölgy.
- 9. ház. A 2. cölöplyukban: Kocsánytalan tölgy.

Jegyzetek

1. CSANKI adatain kívül Kubinyi A.-nak köszönöm a Zala megyei dica összeírások ide vonatkozó XVI. sz.-i adatait. Általában Bunya, Szt. Mihály, Azzyag, Dicze együtt szerepelnek. Szt. Mihály pusztulásának pontos ideje nem ismert, valószínűleg többször is feldúlták a törökök. Az ásatási leletek sem adnak erre jó kormeghatározást.
2. Így pld. Sarvalyon is: HOLL—PARÁDI 1982, Abb. 166:8.
3. Horváth L. ásatása, 1979: Hahót—Alsófakospuszta, kolostor egyik épülete kemencetapasztásából. — A közöletlen anyag tanulmányozásának engedélyét itt is köszönöm. Leletek: Nagykanizsa, Múzeum, 82.20 ltsz. — HORVÁTH, Rég. Füz. s. 1. 33 (1980) 105.
4. Nyársapát: BÁLINT 1960, 85, XXVI. tábla 1—2. kép. — BENKŐ 1980, 384, 1—2. — Csepely: KOVALOVSKI 1969, 239, 12—13. kép. — Az eredeti feudális környezetben álló kályhák oromcsempéi közül a XV. sz. második—harmadik évtizedéből:

HOLL 1958, 34. és 43. kép. Az ilyenek a Dunántúlon jól ismertek lehettek, hisz számos főúr vidéki várban és néhány kolostorban is állt ilyen: HOLL 1984, 212.

5. SZABÓ 1938, 96; 450—451. kép. Már Szabó K. felismerte, hogy ősi minták mellett részben a gótikus stílus hatását mutatják. — Ráckeve: FEGYŐ 1973, 93—105, 7. kép.
6. Nyársapát: XV. sz. vége (a színesmázás kivitel utal erre); Csepely: 1549-ben elpusztul, de a kályhacsempék már ez előtt szemétre kerültek, KOVALOVSKI 1969, 245. — Lakitelek: XVI. sz. közepe; Ráckeve: XVI. sz. első fele.
7. KOVALOVSKI 1969, 9—11. kép. Az utóbbi kép egyik állatalakos csempéje ugyancsak keretelés nélkül, sima széllel készült.
8. Horváth L. ásatása, lásd 3. jegyz.
9. Holl I., Kőszeg vára. (Monográfia, kézirat, 1985.) Lelőhely: 2. gödör 2. rétege. A leletek: Kőszeg, Jurisics Múzeum, 85. 31. ltsz. együttese.

IRODALOM

- BÁLINT 1960
 BENKŐ 1980
 CSÁNKI 1897
 FEGYŐ 1973
 HOLL 1955
 HOLL 1958
 HOLL 1963
 HOLL 1971
 HOLL 1984
 HOLL—PARÁDI 1982
 KOVALOVSZKI 1969
 MÉRI 1957
 MÜLLER 1975
 SZABÓ 1938
 ZALA MEGYE 1964
- BALINT A., A középkori Nyársapát lakóházai. *MFME* (1960—62) 83—92.
 BENKŐ E., A középkori Nyársapát. *Stud. Comitatus* 9 (1980) 315—424.
 CSANKI D., Magyarország történelmi földrajza. III. (Bp. 1897).
 FEGYŐ J., Későközépkori lakóház leletmentése Ráckeven. *Stud. Com.* 2 (1973) 93—105.
 HOLL I., Külföldi kerámia Magyarországon. *BpR* 16 (1955) 177—180.
 HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. *BpR* 18 (1958) 211—300.
 HOLL I., Középkori cserépedények a budai várpalotából. *BpR* 20 (1963) 335—394.
 HOLL I., Sopron középkori városfalai. III. *ArchÉrt* 98 (1971) 24—44.
 HOLL I., Dunántúli kályhacsempék. *VMMK* 17 (1984) 209—220.
 HOLL I.—PARÁDI N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Bp. 1982).
 KOVALOVSZKI J., Ásatások Csepelyen. *VMMK* 8 (1969) 235—252.
 MERI I., A nadabi kályhacsempék. *ArchÉrt* 84 (1957).
 MÜLLER R., Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. *ActaAH* 27 (1975) 59—102.
 SZABÓ K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp. 1938).
 Zala megye földrajzi nevei. (Zalaegerszeg 1964).

Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály. I. Das Haus 1 und sein Ofen

Auszug

Das Ziel der in den Jahren 1983–84 durchgeführten Ausgrabung von Gy. Nováki, N. Parádi und I. Holl war, zur Erkenntnis der spätmittelalterlichen Dörfer Westungarns neue archäologische und topographische Angaben zu liefern. Die Wahl fiel auf das Dorf Szentmihály im Komitat Zala, weil wir aufgrund seiner Waldlage, der Erkennbarkeit der einzelnen Hausplätze und der Spuren der sich anschließenden Äcker auf gute Beobachtungsmöglichkeiten hofften. Obwohl wir darin zum Teil täuschten (den vollkommenen Grundriß der Häuser konnte man nicht erkennen), brachte die Ausgrabung doch viele Ergebnisse: der verhältnismäßig vollständige Grundriß des Dorfes, 10 Hausgrundrisse, der Grundriß der Kirche, die sich den Häusern anschließenden Ackerparzellen, ein kleiner Turmhügel und die zum Dorf führenden Tiefwege wurden bekannt. Nach den Beobachtungen ist das Dorf in die Zeitspanne zwischen dem 13. Jahrhundert und der Mitte des 16. Jahrhunderts datierbar, während es in den Urkunden zwischen 1379–1559 als Frondorf erwähnt ist.

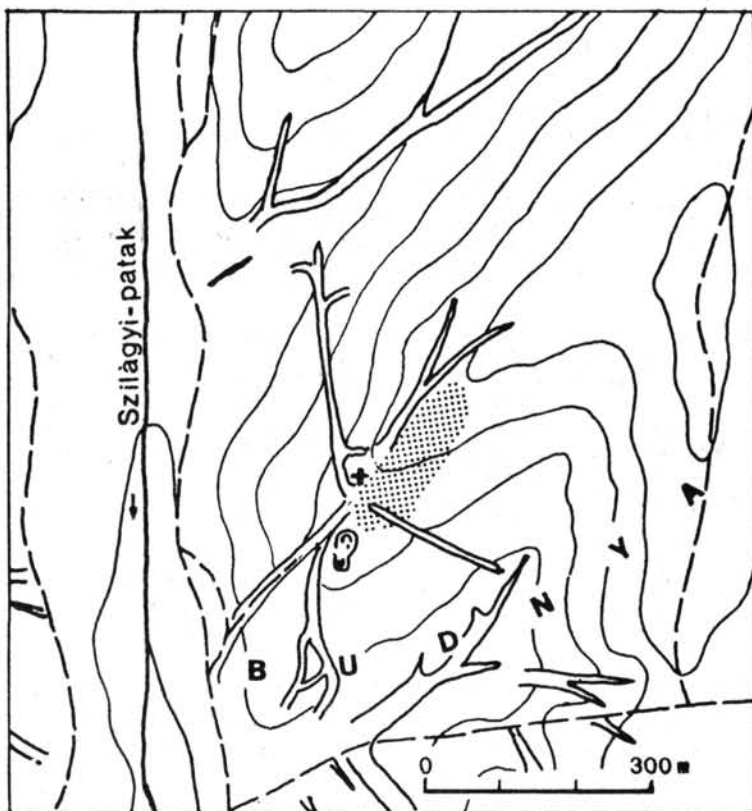
Die Lage und die Funde des Hauses 1 weisen auf einen wohlhabenden Besitzer hin, der im Dorf eine hervorragende gesellschaftliche Stellung hatte: ausschließlich in diesem Haus gab es einen Ofen, der

aus Schüsselkacheln und Kacheln aufgebaut wurde. Nur ein kleines Detail seines Grundrisses war aber erkennbar (Abb. 2–3). Es war wahrscheinlich ein, aus waagrecht aufeinander gelegten Balken gebautes Haus mit mehreren Räumen. Seine Achse verläuft senkrecht zur Straße. Die sonstigen Funde dieses Hauses (Abb. 4–6) weichen von den Geräten der dörflichen Häuser nicht ab. (Kurzer Bericht: I. Holl—Gy. Nováki—N. Parádi, ArchÉrt 111. 1984. 279.)

Im Haus 1 stand früher ein Ofen, der durch einen Ofen mit Steinsockel abgelöst wurde. Aufgrund der zwei Verputzschichten des inneren Feuerraumes sind zwei Perioden des letzteren Ofens nachweisbar. In beiden Fällen bestand er größtenteils aus kleinen Schüsselkacheln mit eckiger Öffnung und kleinerenteils aus Ofenkacheln mit verzierter Vorderseite. Die mit Reh- und Wolffiguren verzierten Exemplare und die dreieckigen Kacheln mit geometrischem Muster bildeten die Ornamentik des zweiten Ofens. Die letzt-erwähnten Stücke bezeugen die Wirkung der Maßwerk-kacheln, die Bestandteile der Öfen der städtischen Paläste im 15. Jahrhundert waren.

Ihre Plastik wurde durch den Stil der Volkskunst bestimmt. Der erste Ofen wurde wahrscheinlich am Ende des 15. Jahrhunderts (Abb. 8, 4; Abb. 9, 6–9), der zweite am Anfang des 16. Jahrhunderts gebaut.

I. Holl

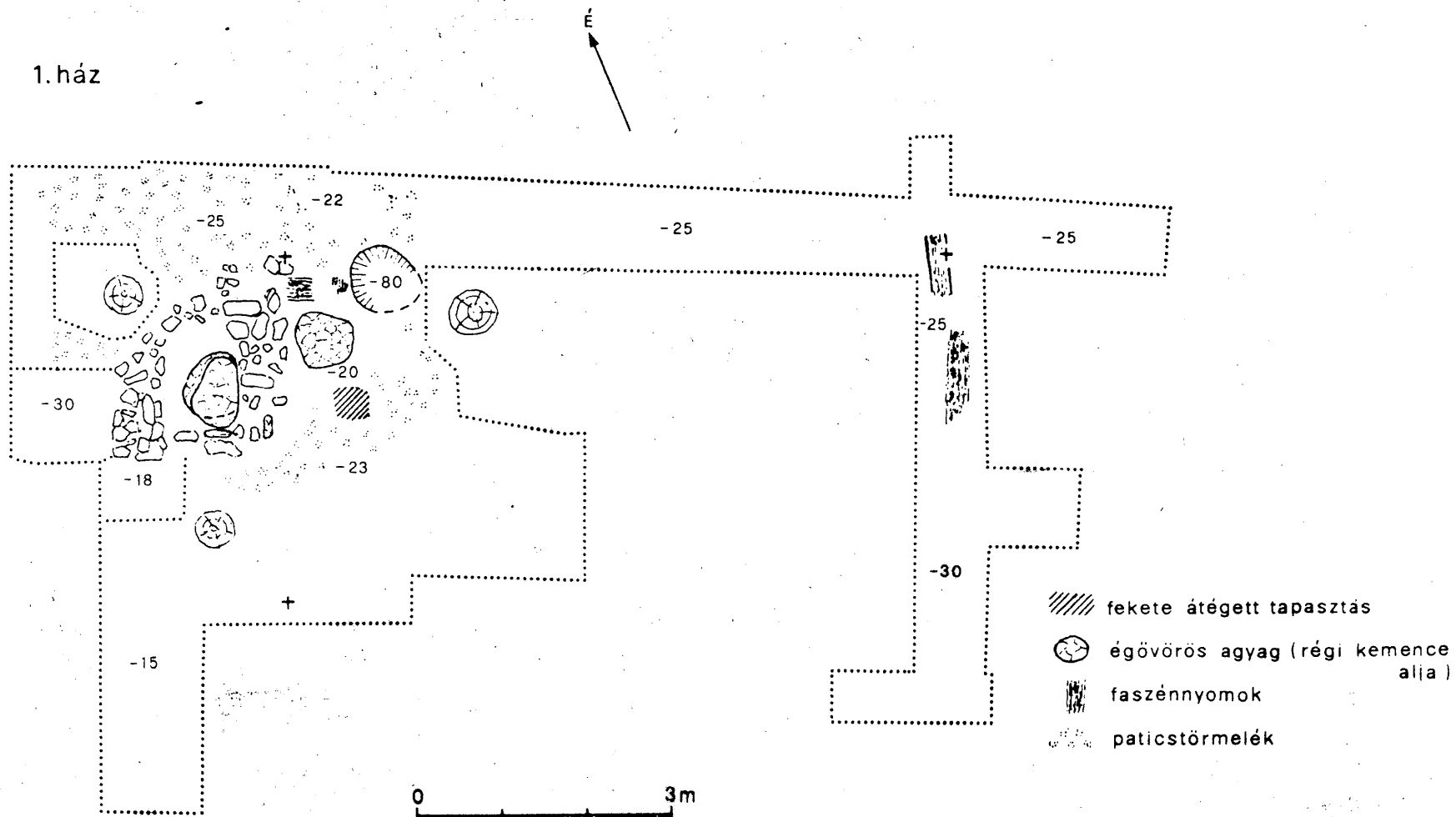

1. kép. Szentmihály falu és temploma (+)
a környező erdei mélyutakkal (Egyed E.)

2. kép. Az 1. ház kályhájának kő lábazata.

1. ház

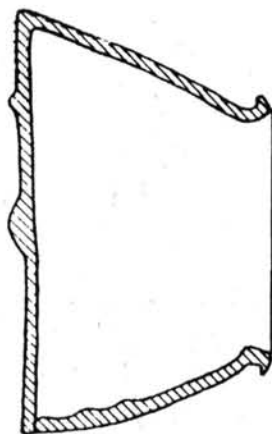
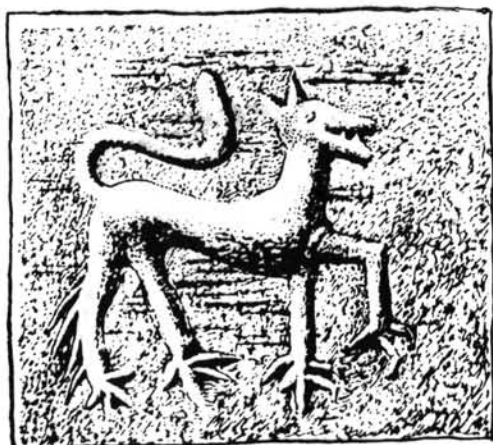
3. kép. Az 1. ház alaprajzi maradványai.

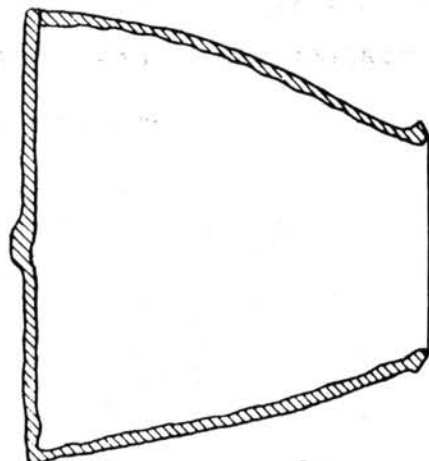
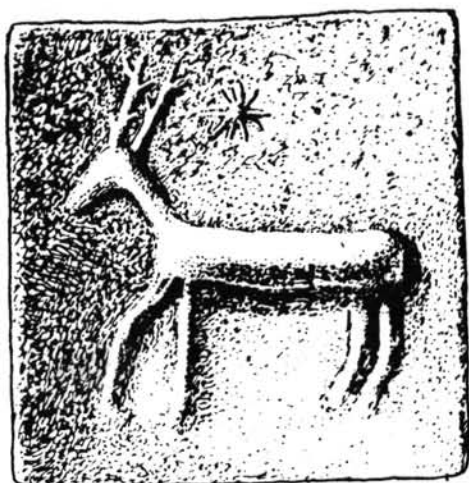
4—5. kép. Korsók és fazekak az 1. házból
(XV. sz. vége—XVI. sz. e. fele).

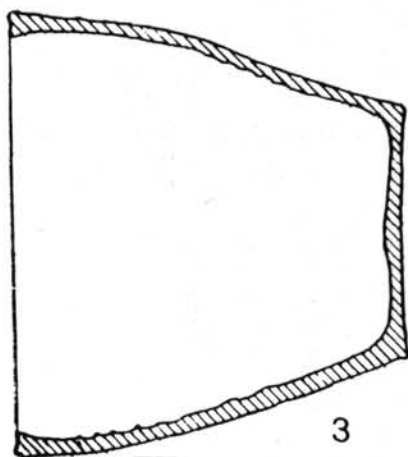
6. kép. Vasleletek.

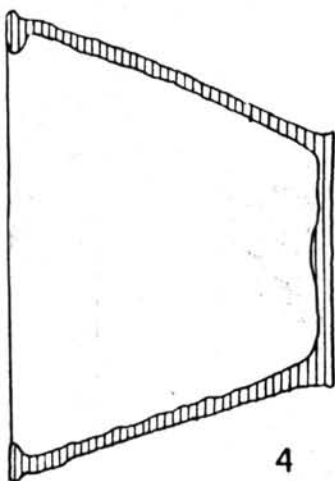
1

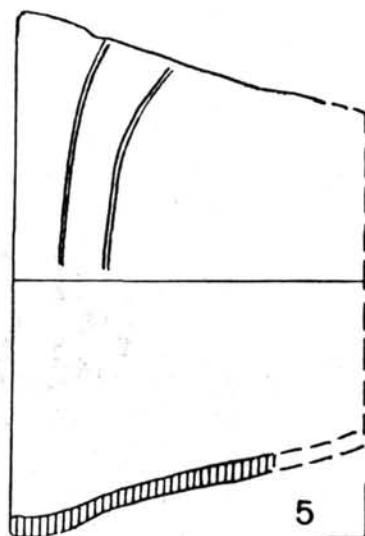
2

3

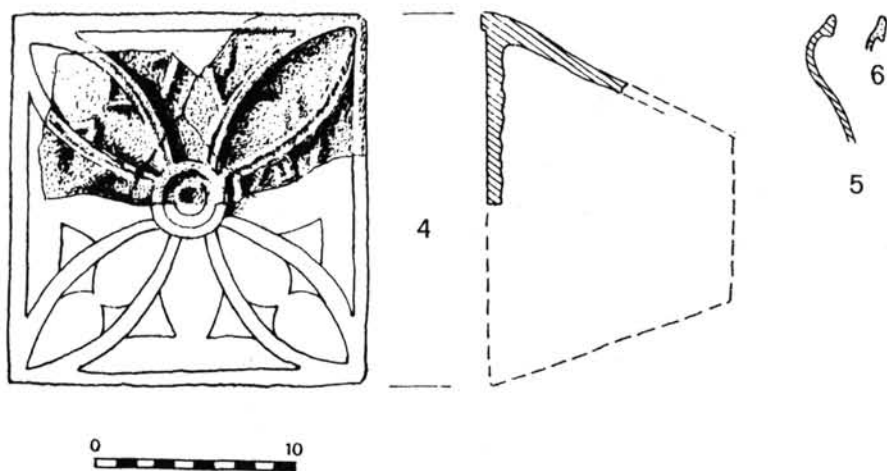
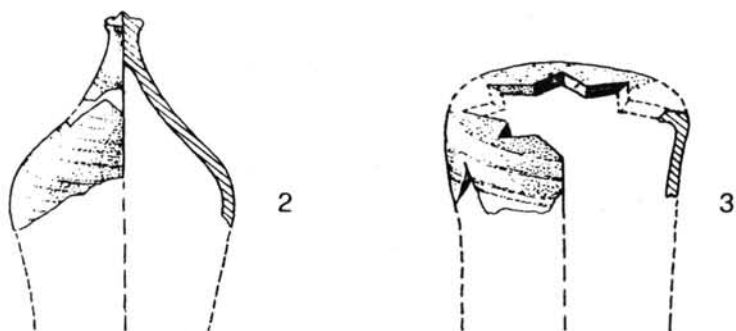
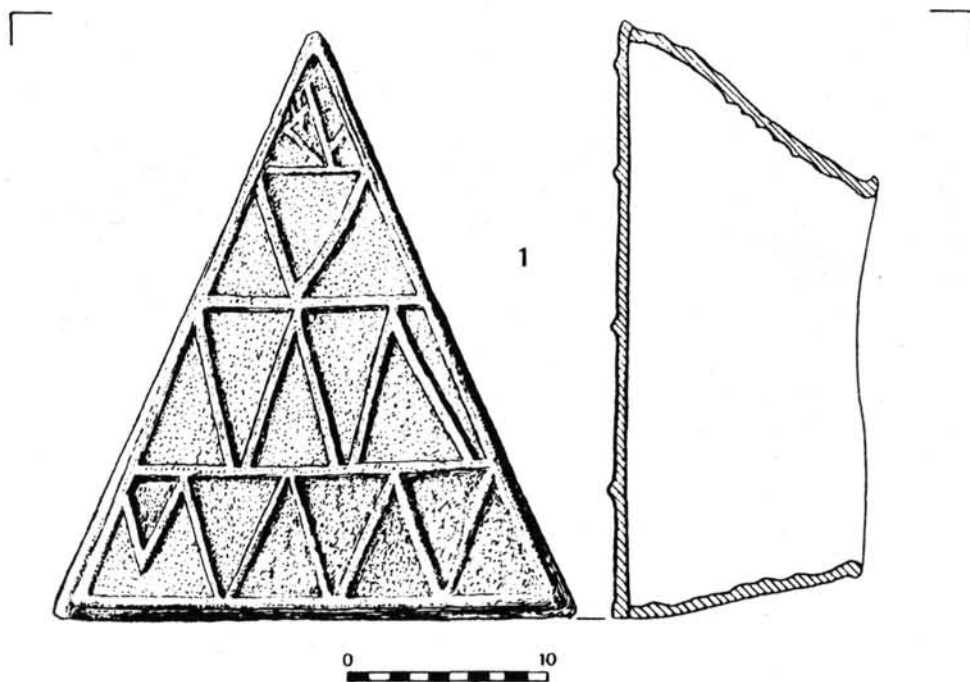

4

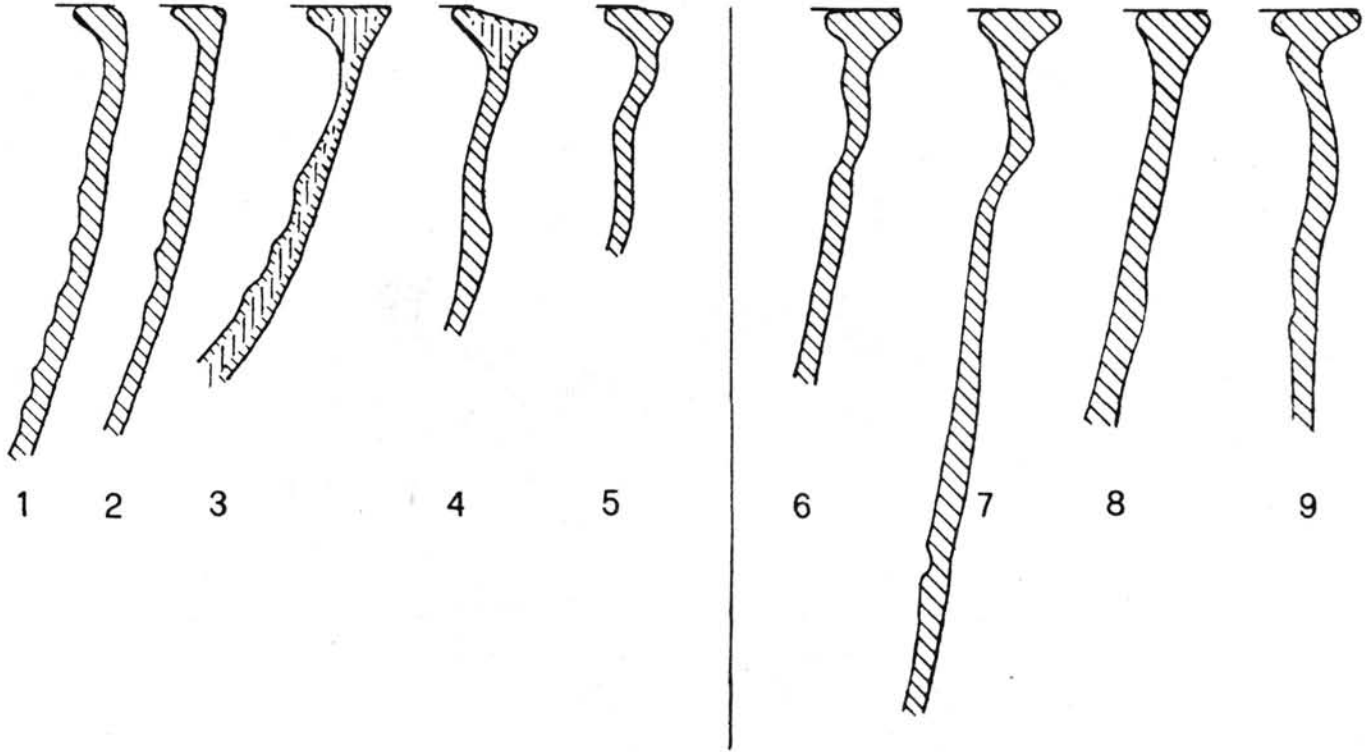

5

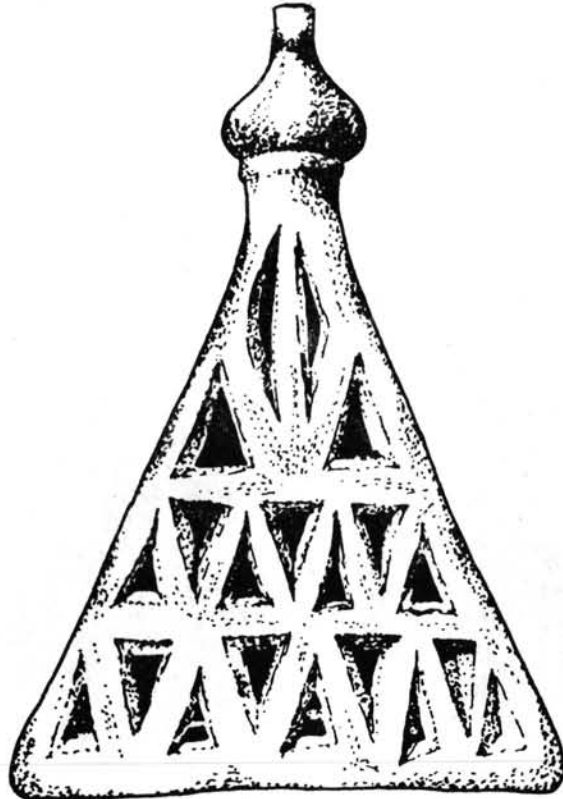
7. kép. Kályhacsempék és kályhaszemek.
(XVI. sz. e.)

8. kép. Kályhacsempék és kályhaszemek.
(4—6: a tapasztásból, XV. sz. vége)

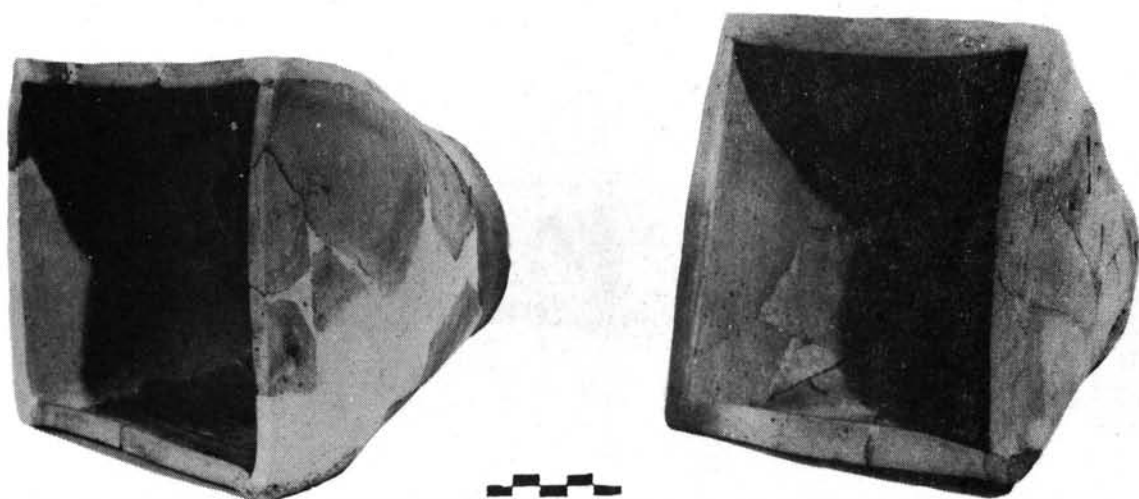
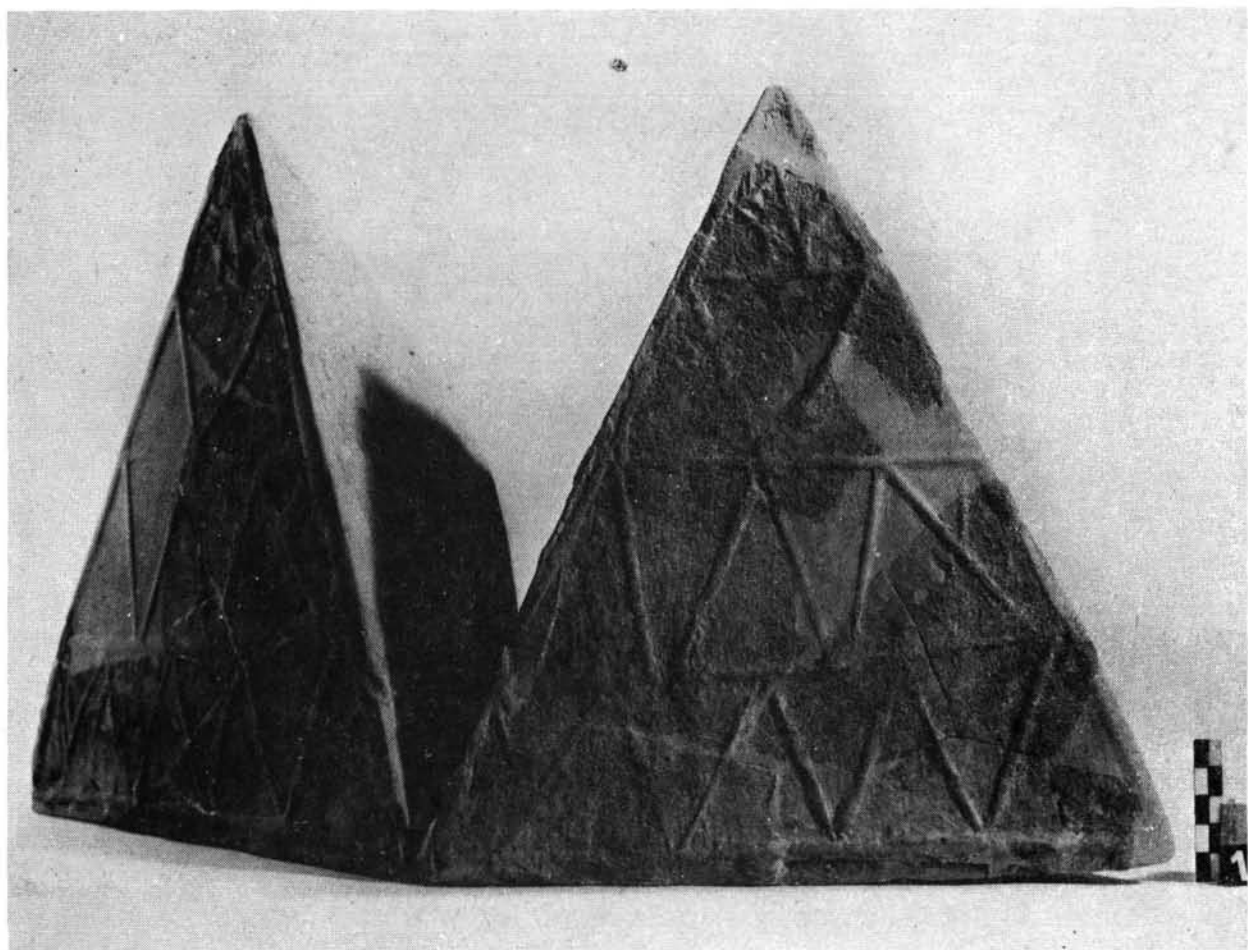
9. kép. Négyzetes szájú kályhaszemek metszetrajza.
(1—5: az omladékrétegből, 6—9: a tapasztásból)

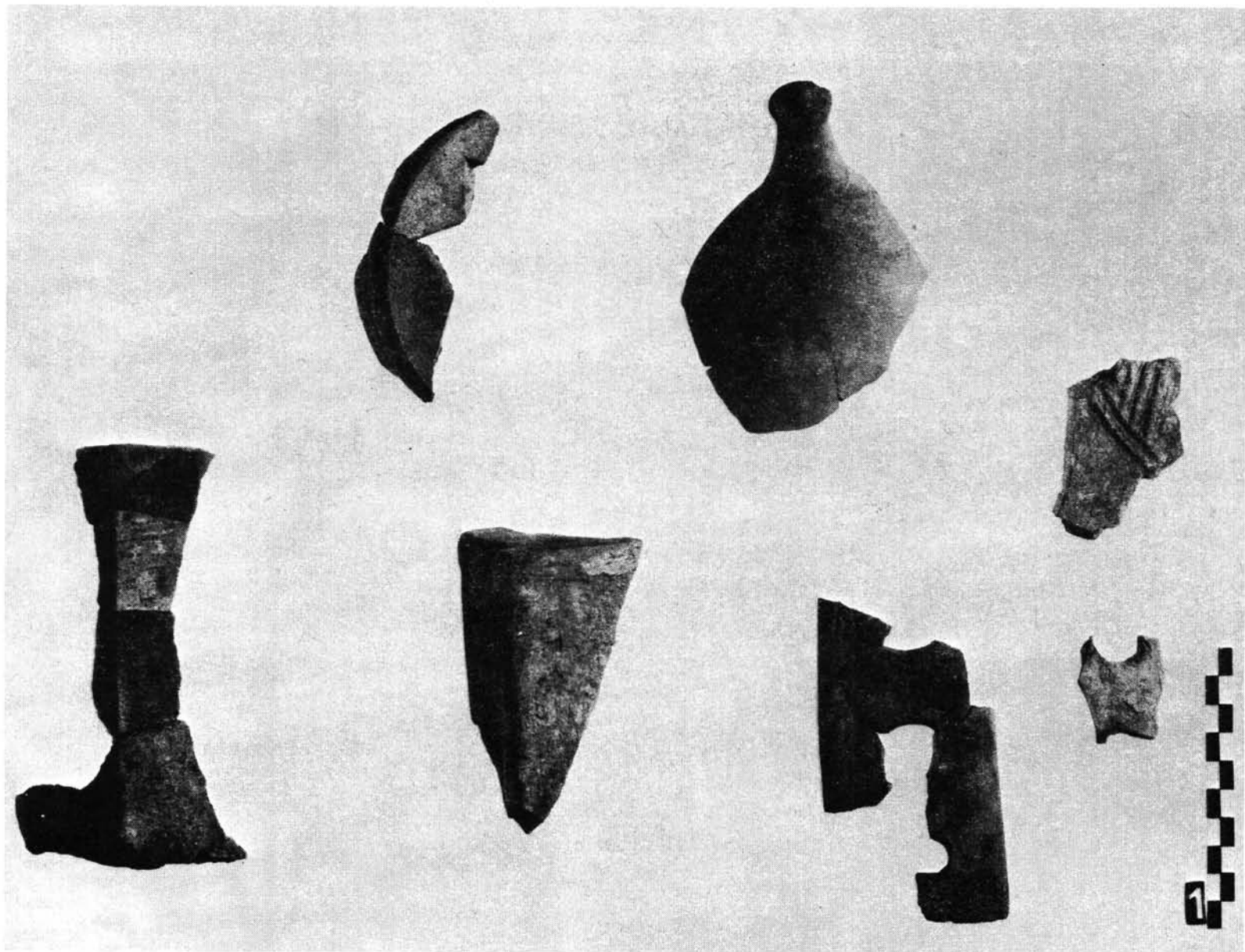
10. kép. Oromcsempe. Ráckeve, XVI. sz. e. fele.

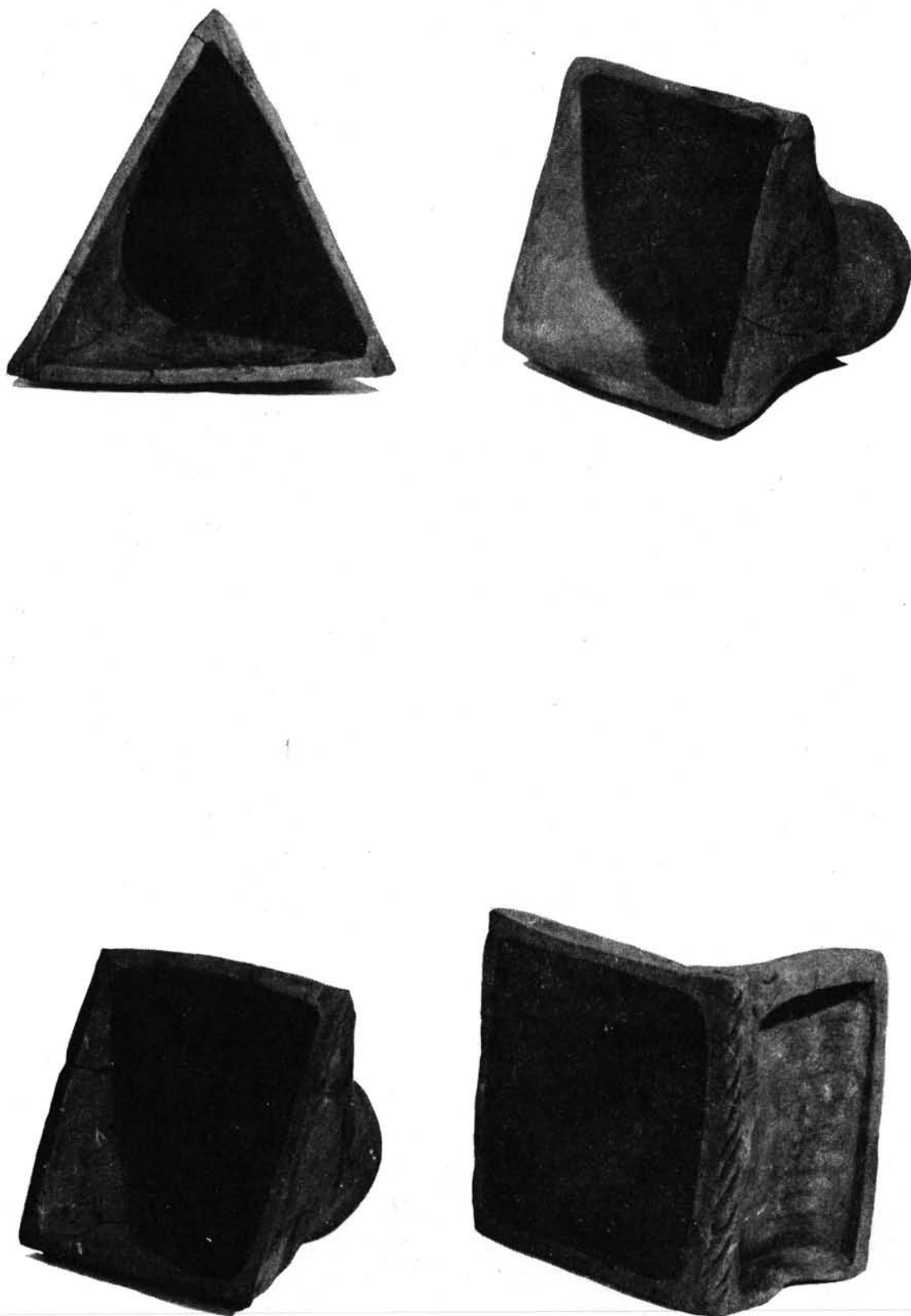
11. kép. Kályhacsempék farkas és őz alakjával.
XVI. sz. eleje.

12. kép. Oromcsempék és kályhaszemek.
XVI. sz. eleje

13. kép. Kályhaszemek és csempék töredékei.
XVI. sz. eleje.

14. kép. Kályhaszemek vörös cserépből.
Sarvaly, 17. ház. XVI. sz. eleje (M. N. M.).

Kostyál László:

Johann Ignaz Cimal Zala megyében

A XVIII. században Magyarországon dolgozó osztrák festők közül az egyik legnépszerűbb Johann Ignaz Cimal volt. Munkásságát csak nagy vonalakban ismerjük. 1722-ben Sziléziában, Bilovecban (Wagstadt) született. 1742-től tanult a bécsi Akadémián. 1760-ban megnősült, két fia szintén festő lett. 1795. dec. 27-én halt meg Bécsben (SLAVIČEK 1979, 135).

Hazánkban főleg a veszprémi egyházmegyében tevékenykedett, első munkái, a székesfehérvári plébániatemplom (ma székesegyház) mennyezet-freskói 1768-ban készültek (GARAS 1855, 60; ZÁDOR—GENTHON 1965. I. 416. stb.), s ezekért 1768 november 28-án 1800 rajnai forintot vett fel (FITZ 1957, 32). 1769-ben készítette a zalaegerszegi plébániatemplom (1777-ig Székesfehérvár és Zalaegerszeg is a veszprémi püspökséghez tartozott) freskóit és a sümegi nyári püspöki palota azóta elpusztult falképeit, 1771-ben a veszprémi püspöki palota nagytermének és kápolnájának freskóit. Ez utóbbi munkálatokat csak 1772-ben fejezte be. 1773-ban és 1774-ben az Esterházy család megbízásából két zalai falu plébániatemplomát díszítette falképekkel Pákán és Tornyiszentmiklóson. 1781-ben festette a nagyváradi székesegyház négy oltárképét, valamivel korábban (a pontos dátum nem ismert) a peremartoni plébániatemplom és a martonvásári Brunsvick-kápolna freskóit (HEKLER 1934, 117; GARAS 1955, 61). Garas Klára Cimalnak vagy követőinek tulajdonította a szentgáli, a kapolcsi, a zicsi és a vörösberényi templom falképeit is (GARAS 1955, 62), azóta azonban már tudjuk, hogy ezeket a hozzá közel álló Bücher Xaver Ferenc készítette (BOROS 1984, 253.). Hazájában, Alsó-Ausztriában kevesebb művét ismerjük. A régebbi irodalom (THIEME—BECKER 1912, 604; ÉBER 1935) által neki tulajdonított alkotások jelentős részét (Neukirchen, Nova Cerkev u. Celje, Bécs XXI. — Leopoldau, Probstdorf) hasonló nevű fia készítette. Az ő oeuvrejéhez tartoznak viszont a zwettli (1764) (THIEME—BECKER 1912, 604) és L. Slaviček kutatásai alapján a Bécs I. kerületi jezsuita templom (1755 k.), Bécs III. kerületi Erzsébet kolostor (1755 k.), Bécs X. kerületi oberlaai plébániatemplom (1759) freskói (SLAVIČEK 1979, 165).

Cimal megítélése meglehetősen vegyes. A kortársak — úgy tűnik — jobban lelkesedtek iránta, mint az utókor. J. M. Korabinsky 1786-ban híres festőként említi (KORABINSKY 1786, 138), Vályi András 1796-ban pedig a zalaegerszegi freskók mesterének a „Cimal nevű híres képíró”-t mondja (VÁLYI 1796, 566). A veszprémi püspök, Koller Ignác is meg lehetett vele elégedve, hisz a sümegi és az egerszegi freskók elkészítése után a palotáját is vele dekoráltatta. P. Buberl a zwettli falképeket Cimal jó munkáiként tartja számon (BUBERL 1911, 447).

A szakirodalom véleménye már kevésbé kedvező. Székesfehérvári freskóit vizsgálva Kapossy János a következőt írja: „... Cimal művészete csupán a nehézkes kezű, korlátolt invenciójú és mesterségbeli tudásban, formakésztségben egyaránt fogyatékos epigoné”, majd: „nem teremtett nagy feladatok megoldására, a művészet csekély tehetségű, szerény munkása...”, akinek kisebb igényű oltárképei jobbak is freskóinál (KAPOSSY 1931, 455. és 465). Hasonlóképpen vélekedik Bíró József is Cimal nagyváradi oltárképei kapcsán, noha érezhetően Kapossy hatása alatt: „Cimal esetlen kezű, fogyatékos rajztudású, primitív szinkultúrájú piktor, művei nem emelkednek az alacsonyabb mesterségbeli átlagon felül. Képeiből hiányzik az élet megérzése, minden lendület és elevenség... Képszerkesztése konvencionális, belső szervesség nélkül tölti ki a vászon felületét, aránylag kevés alakkal...” (BÍRÓ 1932, 52). Árnyaltabban fogalmaz Garas Klára, aki Krackerral és Maulbertsch-csel összehasonlítva szárazabbnak, nehézkesebbnek mondja Cimalt. „Ábrázolásmódja zsúfoltabb, zavarosabb, a formaadása nem olyan tiszta, a rajz nem annyira kifejező. Erős, tömör árnyékok, füstös színek, s kicsit modorosán mozgékony, megnyúlt alakok jellemzik.” (GARAS 1955, 60.) Lubomir Slaviček rámutat Cimal művészetének forrásaira is: a velencei festészet mellett Michelangelo Unterberger és Bartolomeo Altomonte hatott rá, de alkotásain Paul Troger és a fiatal Franz Anton Maulbertsch befolyása is megfigyelhető, néhány képrészlettel pedig a későmanierista grafikához nyúlt vissza (SLAVIČEK 1979, 165).

Kapossy és Bíró véleménye különösen szokatlan egy akadémikus bécsi mesterrel szemben. A következőkben elsősorban zalai művei alapján fogjuk megvizsgálni Cimbalt művészetét, s azt, hogy valóban „csekély tehetségű”, „esetlen kezű” „piktor” volt-e.

Az időrendben korábbi zalaegerszegi freskók jelentőségben is felülmúlják a pákait és tornyiszentmiklósiakat (azelőtt: Kerkaszentmiklós). Cimbalt Egerszegen az egész épületet kifestette. A főoltár a templom patrónusát, Bűnbánó Magdolnát mutatja, a mellékoltárképek balról (északi oldal) előlről körbe haladva a Kálváriát, Szent Istvánt, Loyolai Szent Ignácot, Magyarországi Szent Erzsébetet, Nepomuki Szent Jánost és az Immaculata jelenetét ábrázolják, a mennyezetfreskók Mária-Magdolna megdicsőülését, a Szentháromságot, Mária mennybevitelét (7. kép), Szent Ilonát a kereszttel és a megholtak lelkei megváltásának örömhírét. Az oldalkápolnák két szembenéző falát szentek és mártírok illuzionisztikus fülkébe festett, szoborszerű, monokróm alakjai díszítik.

A freskókat a templomot építtető Padányi Bíró Márton veszprémi püspök utódja, Koller Ignác rendelte meg, aki az 1769. évi Rómába küldött jelentésében tudatja, hogy befejezték az elődje által elkezdett egerszegi templom építését, és kifestéséhez Bécsből hívatott mestert (bár a neve nem szerepel az iratban) (LUKCSICS—PFEIFFER 1933, 146; Veszprémi Püspöki Levéltár. Koller iratok, fasc. 13. n. 19.) A képek még valószínűleg ebben az évben, vagy legkésőbb 1770-ben elkészültek.

A főoltárképen (1. kép) középen összerakott köveken, feszület és nyitott könyv előtt ül Mária Magdolna, jellegzetes attribútumaival, a koponyával, a vezeklésre utaló korbáccsal és a tégellyel, amelyből megkente Jézus lábát. Mögötte habzsvacsszerű, gomolygó felhő angyalokkal és puttókkal. Az előtérben alul további angyalok teszik mozgalmassabbá a jelenetet, amelyet kopár, egykét fával tagolt tájba illesztett mestere. A patrónus szokásos ábrázolása ez, amelyet az tesz érdekessé és választ el a mellékoltároktól, hogy nincs kerete: a festett architektúra oszlopai közvetlenül a térre nyitják meg a falat, ezzel monumentalitást kölcsönözve a templomhajó lezárásának. Ezt még azzal is fokozza, hogy Magdolnát enyhe alulnézetből ábrázolta a festő, így is hangsúlyozva a bűnbánatra, vezeklésre való felhívást.

A sorban következő oltárkép a Kálvária (2. kép), amely az egyik legjobban sikerült a freskók közül. A középen lévő magas kereszt függőleges szárának csak a felső része van kifaragva, ahol a test függ. A vízszintes szára durva gerendadarab, amelyre a csuklóinál (tehát nem a tenyerén, anatómiailag bizonyítottan helytelenül ábrázolva) szögezték fel Krisztust, akinek teste már elernyed, feje oldalra hanyatlik, felfelé tekintő szeme utolsó

mondatát tükrözi (az ég felé fordult szemű megfeszített ábrázolása gyakori a XVIII. században, pl. Sambach és Maulbertsch Cimbalt inspiráló freskóin is megfigyelhető). A kereszt alatt a három Mária látható: baloldalt a Megváltó fájdalomtól összecsupló anyját testvére tartja meg, jobboldalt Mária Magdolna térdel. A Krisztus körül gomolygó felhőből angyalka tűnik elő, a homályos háttérben katonák mulatoznak.

A következő freskó a korona felajánlását mutatja (3. kép). Az oltár előtt vörös bársonypárnán féltérdre ereszkedik az agg Szent István, kezében a koronával, amelyet a jobboldali felhőgomolyagon trónoló Madonnának (Magyarok Nagyasszonyának) és a kis Jézusnak nyújt. A Madonna mellett repülő angyal szemléli a jelenetet, alatta az ifjú Szent Imre kapaszkodik apja hátába, hátrébb egy nemesúr tanúskodik az eseménynél. A fantasztikus, kulisszaszerű építészeti háttér, az ég valószínűtlen kékje, a füstszerűen megjelenő felhőcskék az angyalokkal meséssé teszik az ábrázolást.

Ezután (4. kép) Loyolai Szent Ignác térdel egy erdő mélyén, nálánál alacsonyabb zöld fák közt, kőlapon fekvő nyitott könyv előtt, fekete reve-rendában, kezében tollal, sugárzó fejjel. A felette felhőn megjelenő Madonna és kis Jézus köti le a figyelmét, akiket angyalok vesznek körül, részben a felhőfodrokon pihenve. Érdekes, nagyon elrajzolt részlet a térdelő szent reverenda alól kilátszó lábfeje.

A bejáráthoz legközelebb eső jobboldali oltárképen (5. kép) Magyarországi Szent Erzsébet áll egy templomkapu mellett, lépcső tetején, és pénzt oszt a hozzá sereglőknek. Tőle jobbra igen alacsony, kékruhás ifjú tálcán tartja a kiosztandó aranyat, mögötte két hölgy, és egy suta arányú bajszos férfi alakja látható. Baloldalt az előtérben egy koldus görnyedezik a mankóját szorongatva, egy egyszerű, sárgaruhás asszony pedig átveszi Erzsébet adományát. Mögötte további szegények sorakoznak. A szent feje fölött ismét megjelennek a felhőgomolyokon lovagló vagy abból kikandikáló angyalkák.

Jobboldalt középen (6. kép) Nepomuki Szent János barna terítővel borított oltárasztal előtt térdel fekete reverendában, karingben, vállain fekete köpennyel. Előtte az oltáron koponya, erre nyitott könyv támaszkodik és egy feszület, amelynek alját a szent, tetejét egy angyal tartja. A szent felett egy felhőn megtermett angyal szemléli az áhítatos pillanatot, baloldalt az előtérben elrajzolt arcú puttó ül. Nep. Szt. János mögött sárga ruhás, monokróm szoborszerű alak áll jobbával tollat tartva, baljával pedig a szentnek a kulisszaszerű építészeti háttér íve alatt a háttérben lejátszódó vértanúságára mutat (a Moldova hídjáról a folyóba dobják).

Az utolsó oltárkép az Immaculata jelenetét ábrázolja. Középen kecses tartásban a Földgolyón áll Szűz Mária, bal kezét szívére szorítva, jobbában a szüzesség liliomát tartja. A jobb alsó sarokban az örömhirt hozó angyal térdel, míg Mária körül kis puttók repkednek jókedvűen.

A mennyezetfreskók kevés kompozíciós variációt mutatnak: a boltozatot annak áttörésével valamennyi a kék égre nyitja meg, amelyben felhőkön játszódik a jelenet, a szereplők körül angyalokkal. Szembetűnő, hogy a rövidülések ábrázolásában általában biztoskezü mester néhány figurája menyire bizonytalan.

A több változatosságot mutató oltárfreskókra visszatérve megfigyelhető a témaválasztás kötöttsége. A főoltárkép az évszázados szokásnak megfelelően a templom tituláris szentjét ábrázolja, a mellékoltárképek is a korban legnépszerűbb szenteket és jeleneteket. Ezek bizonyos szempontból csoportosíthatók. A hat képből kettő (Kálvária, Immaculata) Mária ill. Krisztus életéhez kötődik, kettő (Szent István felajánlja a koronát és Szent Erzsébet) Árpád-házi (magyar) szenteket ábrázol, kettő pedig (Loyolai Szent Ignác és Nep. Szent János) a jezsuiták kedvelt szentjeit. Az első két csoport ikográfiailag érthető, de a harmadikat (első sorban Szent Ignácot) illetően csak találgatásokra szorítkozhatunk, hisz ábrázolhattak volna más jeleneteket is akár Krisztus életéből, akár a magyar egyház, ill. szentek történetéből, akár más szentek legendájából. A jezsuiták fontos szerepet játszottak a XVIII. századi Magyarországon, ez azonban önmagában még nem ad kielégítő magyarázatot Nep. Szt. János mellett Szt. Ignác megjelenésére is egy földesúr—püspök építtette mezővárosi templomban. Támponot adhat, hogy Cimbalműködéséről hazánkban az egyik első bejegyzés a székesfehérvári jezsuiták naplójában maradt fenn (FITZ—CSÁSZÁR—PAPP 1966, 45), bár nem tudjuk biztosan, először ki hívta Magyarországra (valószínűleg Fehérvár városa vagy maga a püspök) és ki ajánlotta Kollernek. A feljegyzésből megtudjuk, hogy a fehérvári plébániatemplom festésekor Herling architektussal (architektúrafestő?) dolgozott együtt. Fehérvári tartózkodása hatással volt zalai munkásságára is, hisz az ottani Nep. Szt. János (ez is jezsuita) templom Sambach festette főoltárfreskójának konzekvenciáit egerszegi falképein vonta le (GALAVICS 1983, 276). Feltehetően tehát, hogy voltak kapcsolatai a jezsuitákkal, az egerszegi templom ikonográfiai programját azonban minden bizonnyal maga Koller püspök állította össze, és az ő indítékainak vizsgálata már túlmutat e tanulmány keretein.

Magukra az oltárképekre fordítva a figyelmünket szembetűnő a színezés visszafogottsága. Nem halvány, de tompa színeket használ Cimbalm,

azért is, hogy a képek ne vonják el túlságosan a figyelmet a szertartásról (bár lehet, hogy nem ilyen racionális okot kell keresnünk e hiányosság mögött). Mindenesetre ilyen téren messze elmarad Maulbertsch vagy akár Dorfmeister mögött. A mennyezetfreskók ugyan jóval erőteljesebbek a színek, az ég kékje mélyebb, de ez valószínűleg összefüggésben van azzal, hogy a templom teteje 1826-ban leégett, s a helyreállítás után alighanem a boltozati freskókat is restaurálták. Lehetséges, hogy a színtónusok az oltárképeken is módosultak, hisz restaurálásuk éppen most közeledik a befejezéshez, de alapvetően nem térnek el Cimbalmáshoz készült freskóitól. Festőnk nagy, dekoratív foltokat vitt fel a falra, kevés árnyalatot használt, sokszor a rajzosság dominál nála. Az atmoszferikus hatásokat ritkán, háttérjeleneteknél (pl. Kálvária) hangsúlyozza. Alkotásaiból így hiányzik az igazi belső erő, inkább díszített felületnek, mint az áhitatos élet példaképeit elénk táró alkotásoknak hatnak.

A freskók művészi színvonala sem egyenletes. A központi alakok nagy része a bécsi akadémikus képzetségű mester kezére vall, számos részlet azonban (pl. a Nep. Szt. János előtt visszanező angyal feje, Loyolai Szt. Ignác lábfeje és környezete, a Szt. István és Szt. Imre mögött álló főúr vagy az Imrét csaknem orra rúgó angyal lába, a Szt. Erzsébet mellett és mögött álló bizonytalan arányú alakok, a semmiből kikandikáló szokatlanul bizarr angyalkák vagy a mennyezetfreskók leesni látszó figurái) erősen elrajzolt, s arra enged következtetni, hogy Cimbalm nem egyedül dolgozott a képeken. Az előzetes megbeszélések, a részletek és a program megismerése után maga készítette a rajz- és színvázlatot (GARAS 1959, 12—17), de a freskók már segéd vagy segédek közreműködésével jöttek létre. A minőség ingadozása mással nehezen magyarázható, s valószínűtlen, hogy egy, a kortársak által híresnek mondott festő ilyen hibák sorozatát kövesse el. Ellenkező esetben el kell fogadnunk Kaposy jó fél évszázados, a fehérvári freskók kapcsán írt véleményét. Ha azonban valóban voltak segédei, az magyarázatot ad nemcsak a jobban, ill. kevésbé sikerült fő- és mellékalakok viszonyára, hanem pl. arra is, hogy a képek egyik részén (Szt. István felajánlja a koronát, Szt. Erzsébet) miért egészen más a felhős ég megfestése, mint a többi freskón. Az említett ábrázolásokon az ég homogén kékjén vattaszerű fehér foltokként jelennek meg a felhők, ellentétben a többi falkép jóval naturálisabb hasonló részleteivel. Az eléggé nagyméretű egerszegi templom teljes dekorációjának viszonylag rövid idő alatt történő elkészítése is segédek közreműködésére utal. A pontos munkamegosztást nehéz rekonstruálni, úgy tűnik azonban, hogy Cimbalm a fő alakok mellett még a részletek megfestésében is részt vállalt.

Alighanem ő készítette az oltárokat közrefogó szentek alakjait is, míg az ornamentális és — mint láttuk — részben a képrészletek műhelye tagjaira maradtak.

Mielőtt folytatnánk Cimbál egerszegi műveinek vizsgálatát, szólnunk kell a néhány évvel később készült pákai és tornyiszentmiklósi freskóiról is. A pákai főoltárképen (8. kép) a tituláris szenteket, Szent Péter és Szent Pál apostolt láthatjuk, amint láncra verve elhurcolják őket. Két egymásba kapaszkodó szakállas öregember, lábukon nehéz láncsal, amelyet egy mögöttük kőpadon ülő katona tart. Egy másik a kép bal alsó sarkából figyel a jelenetet, kétoldalt egy-egy további lándzsás áll. Baloldalt Róma városfalai látszanak a távolban. Péter elgyötört arcával hátrafordulva felfelé néz, ahol egy felhőgomolyag csúcsán a mennyei Jeruzsálem jelenik meg, alatta angyalok hozzák a két szent attribútumait, a fordított keresztet és a kardot, valamint a vértanúság palmagát. A képet festett architektúra övezi, szoborhatást keltő szent alakokkal. A szentély mennyezetképe a felhők között lebegő Szentháromságot ábrázolja.

A pákainál még ma is gazdagabb az egykor bizonyára teljesen kifestett tornyiszentmiklósi templom dekorációja. Mai állapotának kialakulásában az 1897-es (Stornó Ferenc) és az 1966-os restaurálás is szerepet játszott (NÉMETH 1979, 105—106). A főoltárképen (9. kép) Szent Miklós megajándékozta a szegény szomszéd három lányát. Középen, szemben egymással áll a három egyszerű ruhás leány, egyikük kezében talpas tálat tart. Apjuk jobboldalt a fejük fölé magasodik, s reménykedve néz a felülről felhőgomolyagban, angyali kísérettel megjelenő Miklós püspökre. A háttérben kullisszaszerű épület magasodik, a bal alsó sarokban kőtábla látszik (10. kép) 1774-es évszámmal és a festő nevével, valamint a Stornó-féle restaurálás dátumával. A képet itt is festett architektúra övezi, amelyben az egyházatyák jelennek meg, részben ülve, írás közben. Alakjaik ezúttal színesek, nem törekszenek szobrok illúzióját kelteni. A szentély két oldalán a Miklós legenda két további jelenete látható. Baloldalt, a sekrestyeajtó felett a szent bedobja az erszényét az imádkozó leány szobájába (11. kép), jobboldalt a sekrestyeajtó festett tükörképe felett Miklós látható áldásra emelt kézzel, mögötte magányos oszloppal és jobboldalt két, korlát mögött beszélgető férfialakkal. A háttérben városfalak magasodnak. A boltozat freskóján Szent Miklós a Szentháromság előtt jelenik meg. A hajóban két falkép őrzi az egykor gazdagabb belső díszítés emlékét: baloldalt a Madonna látható (12. kép), mint a föld királynője, feje körül diadalmas sugár-glóriával, jobboldalt pedig Xavéri Szent Ferenc híveivel (13. kép). A két kép részletformái az egerszegiekből jól levezethetők.

Az egerszegi alkotásokról elmondottak a pákai és a tornyiszentmiklósi freskókra is vonatkoztathatók, azzal a kivétellel, hogy Pákán Cimbál alighanem segítők nélkül, egymaga festette a jeleneteket, míg Tornyiszentmiklóson különösen a mellékjeleneteken és a dekoratív részleteken feltelezhető a közreműködésük. Lehetséges, hogy egyikük a festett architektúrát készítette.

Az egerszegi freskókhoz képest a pákai és a tornyiszentmiklósi falképek összegzőbbek, többet mondanak el, szimbolikájuk egyszerűbb, látszik, hogy más közönségnek készültek. Egy fokkal igénytelenebbek is az egerszegieknél, más, lényegesen eltérő vonást azonban nem mutatnak. A témaválasztás mindkét esetben adott volt (kivéve a tornyiszentmiklósi templomhajó freskóit), sőt, a képek egyes elemei is — a zalaegerszegiekkal egyetemben — az elterjedt ábrázolási sémák alapján készültek. Az ábrázolt szentek és jelenetek mindhárom helyen a legnépszerűbbek közé tartoznak, így ikonográfiai újítást hiába is keresnénk freskóinkon, azokon kevés az önállóság. A kompozíciós alapsémák minden esetben a háromszögből indulnak ki, a festő néha megduplázza vagy félbevágja azt. Az alakok beállítása, mozdulatai konvencionálisak, széles körben elterjedtek, úgy is mondhatnánk: divatos megoldásokat vettek át. Számos esetben a mintakép is kimutatható. Sambach és Maulbertsch hatását már említettük az egerszegi Kálvária kapcsán. Utóbbi meghatározó szerepet játszott a Szent István és Szent Imre felett megjelenő Madonna megfestésénél is. Szent Erzsébet hasonló megmintázásban már megtalálható volt a bécsi Karlskirche Daniel Gran festette freskóján (KAPOSSY 1931. 465.; KNAB 1977. 103. ábra). A Nep. Szent János és a Xavéri Szent Ferenc oltárképekhez sem kellett túl sok fantázia, hisz a legnépszerűbb barokk szentábrázolásokról van szó. Ugyanez elmondható a XVIII. századi Magyarországon a Szent István felajánlja a koronát jelenetről is, mely a magyar jezsuiták eszmévilágában alakult ki (KAPOSSY 1931. 444). A pákai Szent Péter és Pál összekapaszkodott figuráinak előzményei többek közt már J. M. Rottmayr-nak a wroclavi Mátyás-templom kupoláját díszítő, mintegy negyven évvel korábbi freskóján (Krisztus nevének tisztelete) is megtalálhatók (TINTELNÓT 1951, I. t.). A kortárs festőkhöz hasonlóan (GARAS 1959, 13) valószínűleg Cimbálnak is volt egy vázlatgyűjteménye, amelyet munkáinál felhasznált. Ezek döntő többsége nem saját invenció alapján készült, hanem sikeres művek fő vonásainak, az alakok mozdulatainak átvételével. Ilyen értelemben tehát Cimbál valóban epigon volt. Nem foghatjuk rá azonban, hogy szolgai módon, „csekély tehetséggel” másolt volna. A jelenetek a nálunk kicsit megkésve még mindig diadalmát ülő ellenreformáció korában annyira kötöttek

voltak, hogy még a legnagyobb mesterek kezéből is csak kevés változtatást bírtak el. A vidéki templomokban nagyon gyakori volt az egyházi központok ábrázolásainak átvétele vagy variálása. Cimal festészete is meglehetősen szűk témakörben mozgott, a már megismert néhány kompozíció különböző változatait festette egy-két másikkal (Nagyváradon pl. Ev. Szt. János, Fehérváron Szent István legendájának más jelenetei) kiegészítve. A Szentháromság megfestése csaknem minden templomban kötelező erővel bírt, s csaknem minden esetben a felhőkön trónolva, angyalokkal körülveve jelent meg. A tituláris szenten (ezek variációs skálája nem túl nagy) kívül ritkán maradt el a magyar szentek, különösen az országalapító Szent István, valamint a legnépszerűbb védőszent, Nepomuki Szent János ábrázolása. Ez máris kitölti egy kisebb templom ikonográfiai programját. A „hagyományos” szentek (Szent Antal, Szent Kristóf, Szent Katalin stb.) megjelenítése átmenetileg megrikkult, ami részben a rekatolizációs folyamatban vezető szerepet játszó jezsuita rend eszmevilágára vezethető vissza.

Cimal tehetségét igazán Koller püspök sümegi nyári (1769) és veszprémi (1771) palotájának freskóinál bontakoztathatta ki, hisz ezeknél nagyrészt tájképeket kellett festenie, ahol természetszerűleg kevésbé volt megkötve a keze. A sümegi freskó (sajnos ma már nem ismerhetjük) alig készülhetett el, a püspök máris Egerszegre, onnan pedig Veszprémbe szólította a festőt. Lehet, hogy Egerszegen nem azt kapta, amit várt, de mint művelt főpapnak, értenie kellett a művészethez, s egy „esetlen kezű, fogyatékos rajztudású, primitív színskultúrájú piktor”-t aligha hívott volna székvárosában lévő palotáját kifesteni. Kaposy és Bíró véleménye tehát — alapvető igazságuk mellett is — túlzó, mert Cimal műveit nem lehet a legigényesebbek szemüvegén keresztül szemlélni.

Bár konvencionális, a sémákhoz szigorúan kötődő festő, a kortársak Cimalt mégis megbecsülték és elismerték. Azt várták tőle, amit nyújtott, s ő a részletekben tudott újat hozni. Nem mondható el, hogy kompozíciói minden esetben szerves egységet alkotnak, különösen mennyezetfreskóinál figyelhető meg zsúfoltság, amely zavarossá teszi az ábrázolást. Ez és a rajzbéli hiányosságai is valószínűleg műhelyének tudható be. Színhasználata azt bizonyítja, hogy bár sok freskót készített, a táblaképek terén jobban otthon érezte magát (igaz, Bíró éppen ezen a területen marasztalta el), a nagyobb felületeken viszont kicsit idegenül mozgott. Freskófigurái kissé merevek és vérszegények, de nem élettelenek. Krackerrel és Maulbertsch-csel szemben tagadhatatlanul nehézkesebb, enyhén megnyúlt alakjaiban kevés a báj, a könnyedség. Ugyanakkor több bennük az érzelm, ami bizonyos fokig ellensúlyozza az említett hiányosságo-

kat. Képein egyes elemek gyakran visszatérnek, a kompozíciós alapséma mellett ilyen egy-egy puttó, angyal, vagy az a megoldás, ahogy a túlvilágról megjelenő Madonna, szentek, angyalok, Szentháromság stb. mindig habszerű, tömény felhőkön trónolnak vagy abba kapaszkodnak. Freskóit kedveli festett architektúrával körülvenni (bár ez inkább a megrendelőtől függött), amelynek általában nincs semmi köze a valós építészeti térhez, néha szembetűnően, sőt bántóan (Páka) elűt attól. Ebben az árchitektúrában mindhárom zalai művészt szentek alakjai jelennek meg, a lehető legnagyobb mértékben hangsúlyozva plaszticitásukat. Ezek a festett figurák az oltárokat díszítő szobrok hiányát hivatottak leplezni, s a szerényebb anyagi lehetőségek között is az egyházi központok pompáját felidézni. Egerszegen festett fülkében állnak, az ablak felől érkező megvilágításukat erőteljes árnyék emeli ki, Pákán kis konzolokon, Tornyiszentmiklóson az árchitektúra beugróiban foglalnak helyet, közöttük több olyan, aki az oltárképről „szorult ki” a hagyományos ikonográfiai program módosulása miatt. A festett oszlopok, az aranyozott oszlopfők, gazdagon profillált párkányok, ékes címerek és girlandok szintén hiánypótló megoldásként jelennek meg, de egyben fokozzák a szemlélő áhítatát is. Ennek az áhítatnak a középpontja mindig a főoltár, ahová a festett dísz is vezeti a szemet, s amelynek képét Cimal mindig megkülönböztetett figyelemmel, segédei közreműködése nélkül festi. Az oltárfreskók közül ez a legmonumentálisabb és a legkvalitásosabb is, hisz a mise jelentős részében erre irányul a hívők figyelme, mert a latin nyelvű liturgiát úgysem értik. Cimal tudását, felkészültségét igazán megismerni tájképei mellett ezeken lehet, s ezek mutatják a legtöbb friss, eredeti részletet is.

Összegezve: az 1768-tól néhány éven át a veszprémi egyházmegyében dolgozó Cimalnak három zalai alkotását ismerjük, a zalaegerszegi, a pákai és a tornyiszentmiklósi templom falképeit. Mesterük keresett, neves festő volt, a szakirodalom azonban — mint láttuk — több szempontból joggal marasztalja el. A vezető kortárs festőkkel, Troggerrel, Krackerrel, Maulbertsch-csel szemben nem állja meg a helyét, szárazabb, nehézkesebb, vérszegényebb, részletezése több helyen esetlen, színezése fáradt, sokszor dekoratív. Kompozíciói többségével sikeres alapsémákat vesz át, kevés önállósággal, habár a főoltárképek és egyes részletek (valamint a ma is látható veszprémi tájképei) azt bizonyítják, hogy ennél többre is képes. Többnyire műhelye közreműködésével dolgozik, segédei tevékenysége nem simul harmonikusan mesterükhöz, s a róla alkotott összképet is lerontják. Cimal tipikusan provinciális festő, aki a jellegzetes későbarokk kompozíciókat leegyszerűsítve ülteti át vidéki környezetbe. Jelentőségét Garas

Klárahoz hasonlóan abban láthatjuk, hogy közvetítő szerepet játszik a Magyarországon működő jeles bécsi mesterek és a hazai festők között (GA-

RAS 1955, 62), elhozva és az itteni igényekhez alakítva a XVIII. század derekának osztrák akadémikus irányzatát.

IRODALOM:

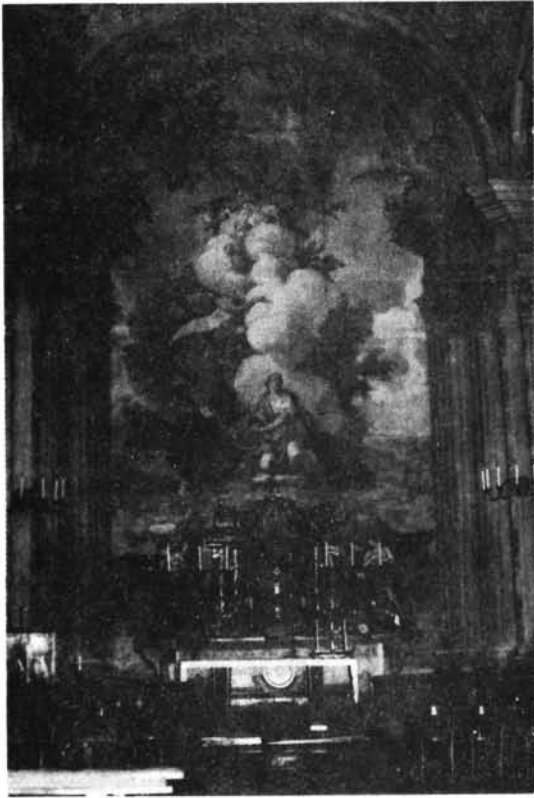
- BÍRÓ 1932** Bíró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus emlékei, Bp. 1932.
- BOROS 1984** Boros László: A zicsi templom festményei: Bücher Xavér Ferenc művei 1786-ból, MĚ XXXIII. (1984) 248—254.
- BUBERL 1911** Paul Buberl ismertetése a zwetli oltárfreskókról, in: Österreichische Kunsttopographie 8/2, Wien 1911.
- ÉBER 1935** Éber László: Művészeti lexikon, Bp. 1935.
- FITZ 1957** Fitz Jenő: Székesfehérvár, Bp. 1957.
- FITZ—CSÁSZÁR—PAPP 1966** Fitz Jenő—Császár László—Papp Imre: Székesfehérvár, Bp. 1966.
- GALAVICS 1983** Galavics Géza: Barokk, in: A művészet története Magyarországon, Bp. 1983. 215—302.
- GARAS 1955** Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században, Bp. 1955.
- GARAS 1959** Garas Klára: Vázlatok és tanulmányok a XVIII. századi osztrák festészetben, Művészet VIII. (1959) 12—17.
- HEKLER 1937** Anton Hekler: Ungarische Kunstgeschichte, Berlin 1937.
- KAPOSSY 1931** Kapossy János: A barokk mennyezetfestés emlékei Székesfehérvárt, Magyar Művészet 1931, 437—467.
- KNAB 1977** Eckhart Knab: Daniel Gran, Wien—München 1977.
- KORABINSKY 1786** Johann Mathias Korabinsky: Geographisch—historisches und produkten Lexikon von Ungarn, Pressburg 1786.
- LUKCSICS—PFEIFFER 1933** Lukcsics Pál—Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában, Veszprém 1933.
- NÉMETH 1979** Németh József: Zala megye műemlékei, II. kiadás, Zalaegerszeg 1979.
- SLAVIČEK 1979** Lubomir Slaviček: Poznámky k Zivotu a dilu Johanna Cimbala, Umeni 1979/2, 159—165.
- THIEME—BECKER 1912** Thieme—Becker: Allgemeines Lexikon der bildender Künstler VI, Leipzig 1912.
- TINTELNOT 1951** Hans Tintelnot: Die barocke Freskomalerei in Deutschland, München 1951.
- VÁLYI 1796** Vályi András: Magyar országnak leírása, Buda 1796.
- ZÁDOR—GENTHON 1965** Zádor Anna—Genthon István szerk.: Művészeti lexikon I., Bp. 1965.

Johann Ignaz Cibal im Komitat Zala

Johann Ignaz Cibal (1722—1795) arbeitete einige Jahre seit 1768 in der Diözese Veszprém. In dem Komitat Zala sind drei Werke von ihm bekannt, die Wandmalereien in der Kirche von Zalaegerszeg, Páka bzw. Tornyiszentmiklós. Der Meister war ein gesuchter, berühmter Maler, jedoch wird er in der Fachliteratur in mehrerer Hinsicht mit Recht verurteilt. Den führenden zeitgenössischen Malern — Troger, Kracker, Maulbertsch — gegenüber hält er nicht stand: seine Werke sind trockener, schwerfälliger, blutärmer als die der genannten Meister; die Detaillierung ist bei ihm manchmal ungeschickt, während die Farbgebung matt, oft dekorativ ausgeführt wurde. Die Mehrheit seiner Kompositionen übernimmt erfolgreiche Grundscheme, die aber von ihm mit weniger Selbständigkeit angewandt wurden. Einige Hauptaltarbilder und einige Details (ferner

seine auch heute sichtbaren Landschaftsbilder in Veszprém) sprechen jedoch dafür, daß er begabter war. Er arbeitete meistens unter Mitwirkung seiner Werkstatt. Die Tätigkeit der Gehilfen ergänzt aber die ihres Meisters nicht harmonisch, wirkte so auch auf das von Cibal geschaffene Bild zerstörend. Cibal war ein typisch provinzieller Maler, der die charakteristisch spät-barocken Kompositionen vereinfacht in provinzielle Umgebung übertrug. Ähnlich der Meinung von Klára Garas kann man seine Bedeutung darin sehen, daß er zwischen den, in Ungarn tätigen berühmten Wiener Meistern und den einheimischen Malern eine Vermittlerrolle spielte (GARAS 1955, 62), dadurch die österreichische akademische Richtung der Mitte des 18. Jahrhunderts übertragend und den örtlichen Ansprüchen passend.

L. Kostyál

1. kép: Zalaegerszeg, főoltárfreskó.
Bűnbánó Magdolna.

2. kép: Zalaegerszeg, Kálvária.

3. kép: Zalaegerszeg, Szent István felajánlja
a koronát.

4. kép: Zalaegerszeg, Loyolai Szent Ignác.

5. kép: Zalaegerszeg, Árpád-házi Szent Erzsébet.

6. kép: Zalaegerszeg, Nepomuki Szent János.

7. kép: Zalaegerszeg, mennyezetfreskó.
Mária mennybevitele.

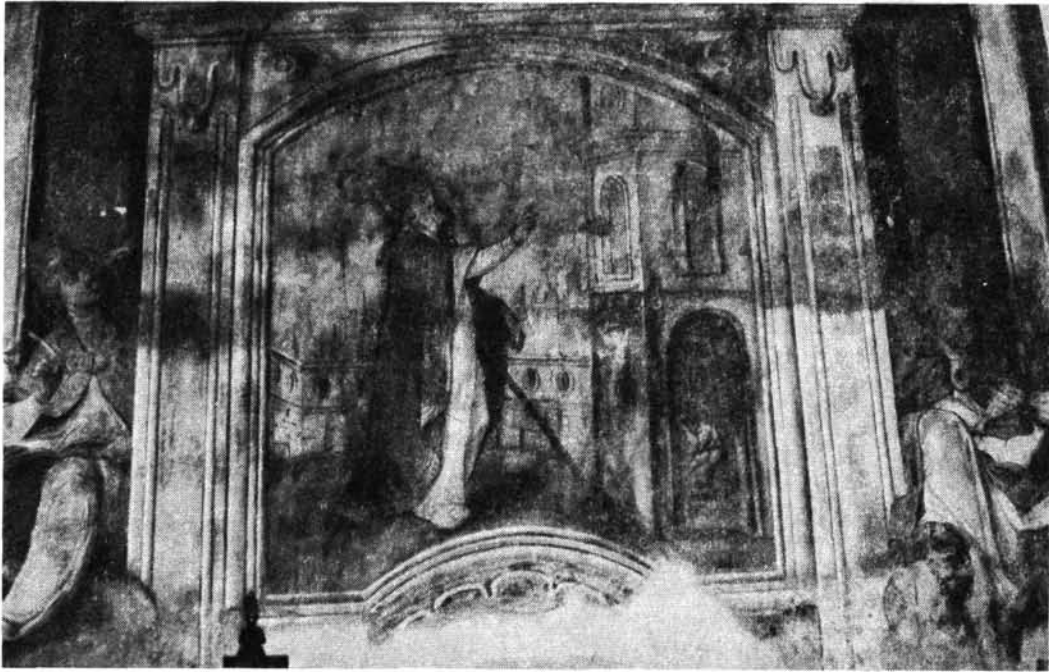
8. kép: Páka, főoltárfreskó. Szent Péter és Pál.

9. kép: Tornyiszentmiklós, főoltárfreskó. Szent Miklós csodatétele.

10. kép: A 9. kép részlete, Cimbal szignója a főoltárképen.

11. kép: Tornyiszentmiklós, Szent Miklós megajándékozza a szegény leányt.

12. kép: Tornyiszentmiklós, Immaculata.

13. kép: Tornyiszentmiklós, Xavéri Szent Ferenc.

Solymos Ede:

A keszthelyi halászcéh

Szakirodalmunkban régóta ismert a keszthelyi halászcéh. (JANKÓ 1902, 314—324. MALONYAY IV. 1912; 40—42. VAJKAI 1964; 72—76.) Jankó János részletesen ismerteti, miként gyűjtötte össze annak tárgyi emlékeit, és bőségesen idéz irataiból is. (JANKÓ 1902; 314—324.) Hogy mégis vállalkozunk a céhanyag feldolgozására, annak kettős oka van: egyrészt újabb adatok kerültek elő, másrészt korábban már megkezdtük a magyarországi halászcéhek feldolgozását (SOLYMOS 1967; 183—191., 1979, 1981, 1984, 1987), és terveink, hogy azonos szempontok szerint sorra vegyük mindazokat, melyeknek iratanyaga maradt fenn.¹

A Céhkataszter szerint a keszthelyi halászcéhnek az alábbi emlékei őrződtek meg:

Néprajzi Múzeum:

Privilégium 0019, másolat, magyar, egyéb egyéb irat
céhláda 1849, fa 0030127
cserépkorsó 1774 0030149

Múzeum, Keszthely:

Privilégium 1833, másolat, magyar, egyéb protocollum 1833—1887, magyar pecsétnyomó 0019 0057151
pecsétlenyomat 1871
céhláda 1825, fa 5513221
cserépkorsó 1840 5522281

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg:

privilégium 1776, másolat, magyar, királyi (MCK 1975; 177.)

A tárgyi emlékek összegyűjtéséről Jankó így ír: „Bal. Szt-Györgyön megkerült a czéhláda, Vörsön a czéhkorsó, s aztán Keszthelyen a czéhczímer, a czéhzászló és a czéhartikulusok s ezzel a Keszthely vidéki egész czéhes halászatnak a képe...”

„Az a czéhkönyv, melyet Keszthelyen egy öreg halásztól a M. N. Múzeum Néprajzi osztálya számára megváltottam, az 1713-dik évvel kezdődik, s több-kevesebb megszakítással az 1836-dik évig terjed...”

„A halászcéh »táblája« egészen eredeti volt; egy 35 cm hosszú, szilvafából pontosan és pompásan kifaragott pontyot ábrázolt, szájában vaska-

rika, melynél fogva fel lehetett függeszteni a falra, a szegre, hasán az évszámmal — 1859 — a melyben készült...”

„(a céhláda) egyszerű faláda, furfangos kulccsal, két vasfüllel minden díszítés nélkül; mellső oldalára azonban oda van festve a ponty, tőle balra a keszthelyvidéki halászatra annyira jellemző háromágú szigony, jobbra a horog, alatta a láda készítésének évszáma: 1849. A zártól jobbra és balra az 1849-iki két czéhmester nevének kezdőbetűi...”

„... Fontos szerepe vala a czéh belső életében a czéhkorsónak is. Csak hosszas utánjárással tudtam meg, hogy a keszthelyi czéhkorsót vagy 10 év előtt vette meg két forinton egy balaton-szentgyörgyi zsidó korcsmáros, a ki azóta B.-Szt-Györgyről belső Somogyba költözött vagy 100 km.-rel messzebb földesúrnak. Reménytelenül, de utána mentem. A korsó még élt! A pinczében ecetes uborkát tartottak benne. Most múzeumunk egyik ékessége... magassága 44 cm. A rajta levő díszítés dombormű s a gelencsér külön megrendelésre készítette. A szivalakú paizsban csónak van, még pedig félreismerhetetlenül az egy darab fátörzsből kivájt bodonhajó; fölötte a halász áll, előtte a keszthelyi háromágú szigony; e mögött egy horogin hajlik lefelé a csónak alá, végén horoggal, melylyel szemben egy ponty úszik. A férfitől jobbra levő felírás megmondja, hogy a czéh a korsót 1774 június 16-án szentelte fel. Máza egy színű, sötétzöld.

„... Az első czéhzászlóról Vörsön hallottam; a plébánián vagy 8—10 évvel ezelőtt a lomtárat rendbe hozták s akkor a sok fölösleges lomot elégették; ebben volt a czéhzászló is, össze-vissza rongyolódva. Keszthelyen azonban még megtaláltam s megszereztem. Igazi ethnografikus darab elvitázhatatlanul balatoni jellegekkel; a mellékelt színes tábla mindkét oldalát bemutatja... a zászlórúd végét pedig a 64. szövegábránkon láthatjuk. A zászló két képét festette: Keszthelyen EMECZ 1871-ben. Az EMECZ-család egyike Keszthely törzsökös családjainak s a czéhkönyvben is gyakran találkozunk e névvel,² hogy az az EMECZ, a ki a zászlót festette, maga is jól ismerte a halászatot, kitűnik a képekből. Az egyik oldal képe az an-

gyaloktól körülvevett Máriát ábrázolja: »Sz. Mária Isten anyja Magyarország pártfogója. K. é.« felírással. A képtől jobbra Magyarország címere, balra a halászcéh címere látható; utóbbiban a bodonhajóban ülő halász háromágú szigonyával egy halat döf le; a bodonhajó balatoni, a háromágú szigony keszthelyvidéki különlegesség; a csolnak előtt is, mögött is egy-egy horog látható. A másik oldal képén, mint a felirat is magyarázza: »18. Jézus mondá Péternek: Ne félj! Ezután embereket fogsz. 7.« Péter és két halász ül a csolnakban, mely Krisztus előtt köt ki. A csolnak balatoni bodonhajó, a háló pedig a Keszthely vidékén általánosan elterjedt »gyékényes« (és nem parás) eresztőháló. A képtől balra a FESTETICS-család címerpajzsa látható; a jobb oldalon levő címer teljesen lekopott; mit ábrázolt, nem tudtam megállapítani, valószínűleg azonban a város címere volt ott.» (JANKÓ 1902; 314—324.)

Vegyük sorra először a tárgyi emlékeket.

A „halászcéh ponty” a Néprajzi Múzeumban a 34.351 ltsz. alatt szerepel, törzskönyvi száma 469. A bejegyzés szerint Keszthelyről Persovics Jánostól vásárolták. Maga a tárgy azonban időközben a keszthelyi Balatoni Múzeumba került, ahol újra leltárba vették 71.11.1. szám alatt (1. kép).

Hossza, karikával együtt 37 cm, karika nélkül 34,5 cm. Szélessége 9 cm. Kőhalmi Béla restaurátor megállapítása szerint eredetileg „aranyozva” volt, de oxidálódott.

„A keszthelyi múzeumban meg volt a balatonszentgyörgyi halászcéh halformájú behívóablaja. Hogy 1944-ben nem pusztult-e el, és hogy vajjon azonos-e ez a vörsi hasonló halalakú behívóablával, nem tudom. Fényképe a Veszprémi Múzeumban, negatív szám: 1938” — közli Nagybakai Péter.³

A Jankó által közölt rajz alapján kétségtelen, hogy az általa gyűjtött ponty azonos a fent ismerttetettel. A veszprémi fotó (2. ábra) egy másik behívóablát ábrázol, melynek farokrésze töredezett, és akasztókarikája is más formájú. Hogy a hasrészén van-e évszám, a fényképről nem állapítható meg, de származási helyét sem ismerjük.

A magyarországi halászcéhektől csak az említett két balatoni behívóabláról tudunk, és az artikulások közül egyedül az 1726-os kolozsvári említi a táblajárást.

A céhláda 363 törzskönyvi számon 30127 ltsz. alatt szerepel a Néprajzi Múzeum nyilvántartásában: „céhláda 1849-ből. PJ és SF betűkkel (halászoké) Vörs, Somogy megye. Jankó János gyűjtése”. Jelenleg ez a láda is Keszthelyen található. 1949-ben, mikor az első állandó kiállítás készült, akkor kölcsönözték, de adminisztrációs hiba miatt ezt is újra leltározták. „1986 tavaszán a N. M. kérte, hogy töröljük leltárkönyvünkéből a tévesen hozzánk leltározott ládát. Így már hivatalosan az

ő számukon fut: 30.127.” Hossza 62 cm, magassága 32 cm, szélessége 36 cm. Az évszám, a betűk és a hal azonban nem festett, mint Jankó írja, hanem világosabb fából berakott.

A ládával is van egy kis probléma. Jankó Balatonszentgyörgyön talált rá, viszont vörsinek leltározták. Azonkívül 1849-ben PJ és SF monogrammos céhmesterei nem voltak a keszthelyi céhnek. Ebben az időben Zábó Imre volt — egyedül — a céhmester. Elődje négy éven át Hári József. Feltűnő az is, hogy bár a céhmesterek leltár szerint vették át a céh vagyonát, egyszer sem említenek ládát. A balatonszentgyörgyiek 1826-os contractusát 26 halász írta alá, s ezek közt Simon és Péter családnevűek is vannak (NK I. 1956. 245—252), ezért feltételezhető, hogy a láda az övöké volt (3. kép).

A Néprajzi Múzeumban lévő céhkorsó magassága 43 cm, hasán az átmérő 28 cm. Zöld mázas. Felirata: „Anno 1774 Die 16a Juny”. Leltári száma 30149, törzskönyvi száma 363. „Vörs, Somogy m. Halászcéh korsó 1774. Jankó János gyűjteménye” (4. kép). Ellentmondás itt is van: Jankó Keszthelyt, Balatonszentgyörgyöt és Somogy távoli pontját említi, de a leltárkönyvbe Vörsöt írtak. Eredetét mégis bizonyítottan vehetjük, hisz Keszthelyről eredt a nyomába, másrészt a céhleltár is két korszót említ.

Ezt Vajkai Aurél találta meg Cserszegtomajon. (VAJKAI 1964; 75.) A Balatoni Múzeum 52.2228.1 ltsz. alatt őrzi. Magassága 37 cm, szájátmérője 12 cm. Mázatlan, kissé szürkés felületű, valószínűleg engobos. Szájpereme és a füle letörött, akkor a felirat — alább zárójelbe tett „N” betűje is megsérült. Elöl szív alakban az 1840-es évszám, alatta ponty. Ennek egyik oldalán a magyar címer, másikon bodonhajóból szigonyozó halász, e felett a következő bekarcolt felirat:

KESZTHELYI NEMES
HALÁSZ CZÉH KORSÓJA
KÉSZÜLT 1840-ik ESZTENDŐBE(N)
MÁJUS 12-én UJVÁRY JÓZSEF
FAZEKAS ÁLTAL

A másik oldalon a magyar címer és a fül között:

KENESEI ANTAL CZÉH MESTER
ZÁBÓ IMRE JEGYZŐ
GÖNDÖTS JÁNOS
SZALAY JÓZSEF
NYERS FERENTZ
MENYHART ANTAL
ÉS A TÖBBI
AZON IDŐBÉLI
CZÉHBÉLI TÁRSÁK (5. kép a., b.)

A céhzászlóra nem találtunk adatokat, s maga a zászló sem került elő. Márcsak ezért is — bár Jankó után — közöljük képét (6. kép).

Ez a zászló már a harmadik lehetett. A jegyzőkönyv 1829. április 18-i bejegyzése szerint ezen a napon „Közönséges Halász Ché béliek Új Ászlót készítettünk anak az ára és költsége tésze 85 forint az Ó Ászlónak Nyelére és Bojtyára. Ché Pén-sibül ki került hanem az Kántorosok segíték két két forintal.” Tehát 1829-ben már egy régi zászló nyelére készül az új. A Jankó által bemutatottn az 187... évszám olvasható.

A Balatoni Múzeum őrzi a céh pecsétnyomóját is. Leltári száma H 57.15.1. Az ovális alakú pecsétnyomón egy hal látható, felette K W, alatta H C betűkkel. A bejegyzés szerint: Keszthely Wárosi Halász Céh (7. kép). A Céhkataszter még egy pecsétlenyomatot említ 1871-ből. Ennek ltsz.-a 65.1.15 (Balatoni Múzeum, Keszthely). A gipsz pozitív alapján készített rajz némi fogalmat adhat róla. Felirata: „Keszthelyi Halász Ché Pöcsétje 1871” (8. kép).

Őriznek még egy 32 cm átmérőjű hordófeneket (ltsz. 58.2243.1) „Halászbárataim Éljenek 1873” felirattal, középen hallal. (9. kép)

A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 1862. sz. alatt található a Jankó által ismerttetett jegyzőkönyv „Az keszthelyi nemes halász céhnek artikulusai” címmel. „237. oldal. Terület: Keszthely (Zala m.) 1949. XII. 19. K 4814 sz.-ról átvéve.” Jankó 1713-ban megkezdettnek mondja, szerintünk későbbi. A könyv az eskümintákkal kezdődik, majd egy 1740-es bejegyzés következik, aztán az artikulusok. Az első 16 — akárcsak az esküszövegek — szépen kaligrafált betűkkel íródtak. A 17—18. cikkelyek — nyilván utólag — nehezen olvasható folyóírással szerepelnek. Megint egy bejegyzés 1770-ből, ezt követik a viselkedési szabályok. A 40-ik oldalon: „Az Czéhbéli Halas Mesteréknek Nevei Így következnek” — és felsorol 62 nevet, melyből kettő olvashatatlan (lásd függelékben).

A 42. oldalon: „Czeh Mesterek es Szolgáló Mesterek Nevei Így következnek”. És itt van az 1713-as évszám! Március 14-én „Esküdött foly Czeh Mesterseghre Kocsis Mártony Uram es Czövek János Uram”, majd sorra a többi 1738-ig. Ezt már a különféle feljegyzések követik 1748-tól 1832-ig, bár találkozunk későbbi beírásokkal is, az itt szereplő mesterek tartozásainak befizetéseiről.

Mindebből arra következtetünk, hogy a könyvet 1740-ben kezdték vezetni, és a korábbi adatokat egy másik könyvből vezették át. A céh 1713-ban történt megalakulását így is igazoltnak vehetjük. Talán az is figyelembe veendő körülmény, hogy ebben az időben Pozsony és Pest is új privilégiumot kapott.

1833-tól 1882-ig egy másik könyvet használtak, mely a Balatoni Múzeumban található. C. 57200 ltsz. alatt. „Az Ns Halász Czének szorul szóra ujra le pároztatott Artikulussai és Jegyző könyve Má-

jusnak 5-dik Napján 1833”. Ez is az artikulusokkal, esküformákkal és a „házi renddel” kezdődik.

Hogy az alább közölt artikulusok pontosan melyik évben keletkeztek, és egyáltalán jóváhagyta-e valaki, nem lehet megállapítani. Elemzésére még visszatérünk, de előbb teljes egészében közöljük az 1833-as átírást alapján, mert annak helyesírása és szövegezése könnyebben érthető, és olvashatóbb is. Amennyiben a két szöveg közt eltérés van, jelezzük.

„Első Articulus

Mínthogy Istenünket mint Édes Teremtőnket legfőképpen kell szeretnünk és a Boldogságos Szűz Máriát és az Istennek minden Szenteitis érdemek tisztelettel kell szeretnünk: arra nézve minden Czéhbéli Halász Mester Ember Istennek parancsolattya szerént ellen s valakik pedig találkozának ez ellen cselekedni érdemek szerént büntetődgyenek.

Második Articulus

Az Ur Napi Processióban tartozik minden Halász Mester Ember Jelén lenni szép böcsülettel az Venerábilét egő szövőtnekkel mind végig elkérésni, ugy hasonlóképpen más jeles napokat is Gyertya Gyójtással meg szentelni, ugymint Uj Esztendő Napját, Karácson Napját, Nagy Pénteket, Husvét Napját, Áldozót, Pünkösöd Napját, Nagy Boldog Asszony Napját, Szent Mártony Napját, Minden Szentnek Napját, azokon a Szent Napokon Tartozik minden Halász a Szent Misét meghalgtani. Egy forént büntetés alatt, hogy ha pedig ollas dolga volna az kiért a Szent Misére nem mehetne tartozik Czéh Mesterének meg jelentetni. Sött az Egész Halászok tilalmaztatnak azon a Szent Napokon egész napi halászástul az Ivó halon kivüly négy Forént büntetés alatt.

Harmadik Articulus

Esztendő elforgása alatt való Vasárnapokon Senki Törjéhez ne merészöllön menni az Mise előtt négy Forént büntetés alatt, hogy ha ollyas állapotya esnék melly miatt el nem mulathatná tartozik Czéh Mesterének meg jelentetni büntetés nélykül marad.

Negyedik Articulus

Hogy ha valamely Halász Mester az Másik Halász Társát Attával Teremtettével szidalmazná akár a Czéh Háznál akár kívül annak büntetése Négy Forént, hogy ha valamely Halász Mester meg hallaná meg nem mondaná annak is büntetése Négy forént, hogy ha pedig maga a Czéh Mester szitkozódnék annak büntetése Nyolcz forént, melyly annak kellene jó példát adni a többieknek is, azonkívül paráznságban, gyilkosságban, Tolvajtságban esnék, azonnal a Czéh Mester a vízrül el tiltsa, és a Hajóját el vitesse vagyis

akár mi névvel nevezendő szerszámát is miglen kedvet nem keres mivel az Czéhlistát kíván.

Ötödik Articulus

Hogy ha valamely Halász az másik Halász Mester Törjét fel járná tolvaj módon, annak büntetése Négy forént azonkívül vagy öreg halát avagy apro halát elvinné és akármely Törjéhez való szerszámát tartozik azon káros Halász társának kedvét keresni és az Czéhnek az fellől megírt Negyedik Articulusa szerint kedvet keresni és ezértis mind megis követni.

Hatodik Articulus

Ha valamely Halász Mester az Másik Halász Mester Társának kárát láttya s vagyis tapasztallya tartozik megmondani s vagyis tehetsége szerint megis oltalmazni. Négy forént büntetés alatt.

Hetedik Articulus

Hogy ha valamely Halász Mester az másik Halász Mester Társának Törje eleiben, vagy veisze eleiben hállóját vagyis Horgát bocsáttaná vagyis irégységbul veiszét vagy akármi névvel Nevezendő Törjét el rontaná az Negyedik Articulus szerint büntetődgyék és az Hálló eresztésért négy foréntal.

Nyolczadik Articulus

Hogy ha valamely Halász Mester akár minémű vétekbén esnék és a Czéhnek nem akarna engedelmeskedni, úgy hasonlóképpen Czéh Mesterének tartozik az Czéh Mester az Vitüly el tiltani, s vagy is az Czéh Mester Zalogját el hozatná, azon el hozatott Zalogot nem akarná oda adni vagyis el venné az Szolgáló Mestertől avagy kezéből annak büntetése. Négy forént.

Kilenczedik Articulus

Senki hatalmasul akár mely Halász Mester az másik Halász Mester Társának Törje helét el ne vehesse, akár pénzen vett hele legyen, akár maga munkája után való bírása légyen, pénz nélküly vagy maga jo akarattyabul ott nem hadgya. Négy forént büntetés alatt.

Tizedik Articulus

Hogy ha az Czéh Mester ki bocsáttya az Czéh Táblát az mely büntetés alatt ki bocsáttatik, tartoznak ezen Halász Mesterek az Czéh Mester házához Compariálni, hogy ha ollyas dolga volna, mely miatt benem mehetne, tartozik Czéh Mesterének meg jelenteni magát.

Tizen Eggyedik Articulus

Senki az Czéhben ennek utánna be ne adhassa magát miglen meg nem bizonyityta ha igaz Romai és Papista légyen, azon kívül ha igaz Nembül valoe vagy honnét jött légyen, (az 1713-as szövegbe más írással beszúrva, itt folytatólagosan írva:) de ezenkívül egy pár szövötnekkkel is tartozik.

Tizen Kettődik Articulus

Hogy ha valamely Halász Mester béakarná magát adni tartozik az első jelentéstül huszonöt pénzel, bévéséséért (1713: hat foréntal egy pár feiér sövetnegh Gyertával két kenérel két Tál étellel tiz Iceze borral — más írással a sorok közé írva, nyilván az 1774-ben elkészült korszóra utalva — Tizen két forentokal és egy Pár szövötnyeggel két kenyérel és egy Czeh korszó borral) — tizenkét foréntal, két kenyérral és egy Czéh korszó borral.

Tizen Harmadik Articulus

Minden Pünkösöd második napján öszve gyülekezvén az Czéh béli Halász Mesterek válasszanak magoknak két Czéh Mestert, és két Szolgáló Mestert, mindenik hittel kötelessek legyenek az Nemes Czéhez, és az egész Czéhbéli Mesterek engedelmessek legyenek minden Czéhez tartozandó dolgoban az Articulusok szerint Négy forént Czéh frángja büntetése alatt.

Tizen Negyedik Articulus

Minden meg hagyott és az közönséges Keresztény Anya Szentegyháztul meg parancsoltatott és meg tartatott Szent Ünnepe Napokat kegyes Isteni Szolgálatnak meg tartásával szorgalmatosan meg tarcsa, és üdvösségessen meg ülle, az kik pedig ez ellen cselekednének, és valami kézi munkának foglalatosságában tapasztaltatnék, érdemek szerint büntetődgyenek.

Tizen Ötödik Articulus

Ezen Gyülekezetnek Mesteri minden Szent Andrásh Napján, úgy szintén Szent Péter és Szent Pál Napján tartoznak az Szent Márton Tempomában énekes; misét szolgáltatni, az Anyaszentegyháznak gyarapulásáért, és az keresztény Fejedelmeknek meg egygyesüléséért, és az Szent Békességnek végig megtartásáért, az pedig aki a Szent Misét monggya tartozunk Annuatim ötven pénzel, az Mesternek pedig huszonöt pénzel, minden Halász Mester pedig tartozik Hiti kötelessége alatt az Szent Misét mind végig meghalgtatni hogy ha pedig el mulatná egy foréntal büntetessék, ha pedig ollas dolga volna, azonn az Szent Napon az kiért el kellettnek az Szent Misét mulatni tartozik Czéh Mesterének meg jelenteni azonn az Napon pedig tilalmaztatnak az egész napi halászástul, Négy forént büntetés alatt.

Tizen Hatodik Articulus

Miis azért fellül megnevezett Mesterek erre való tekintetbul, és tetszésünkbul azon megnevezett Joknak megtartására az fellül meg írt Articulusokat be vévén, közönséges tetszésünkbul bevévén, tartozunk is megoltalmazni. (1713: es az utanunk való kiknek Articulus megh adatvány ... adon elni véle legenek. Jó lehet azért ez mellett afféle

szep rend tartást es Articulus leveleket Valameniser kívántotik az mint az alkalmazoságh es üdö hossza magával minden kor megh Jobbetassanak.

— Az eredeti innét más írással, feltehetőleg később kiegészítve, nehezen olvashatóan folytatódik, a másolat azonban folyamatosan megy tovább. —

Tizen Hetedik Articulus

Ezen megírt Articulusokon kívüly hogy ha pedig valami hállo mellé akár Uraság, akár más közrenden lévő gazda Ember halász gazdát hálloja mellé fogadni kívánna künvalo halászt ne fogadhasson Czéhbeli halászon kívül, megtalálván akorbéli Czéh Mesterét tartozik Czéhben lévő halászt kiknek szükség szeressen hallojához allítani.

Tizen Nyolcadik Articulus

Ezen Halász Czében kívül, az ki az Czéhez hittel nem köteles szabad halászása földes Uracon kívül ne lehessen. Külső és belső kereskedő Emberek ezen Czéhbeli Halász gazda akinek modgya lesz benne vett halat ezen áron mint vette eladhattya. Ellenben két Magyar Országi mér földig kiterjedet halászon ezen Czéhtül fügjenek és magokat a Keszthelyi Czéhbe adni tartoznak. (1713: — nehezen olvashatóan még: Valami pedig halászi Mesterséghez illendő munka akármi nével nevezendő dolog vagyis munka... hittel halasz Czéhez köteless halaszon vagyis mesteren kívül semi munkat... mivel... munkájuk el vesztese alat az illesen halász mesteriséget tanuló Ember munkálkodott... arra rendelt Czéh mester szabadon meg büntetni érdeme szerint. — A másolatból ez a rész hiányzik, de folytatódik nyilván a 16. articulus végéről átvett szöveggel:) Az utánunk valok pedig szintén úgy mint mi köteless meg tartani, mivel efféle szép Rendtartást és Articulus Leveleket, valahányszor kívántanik amint alkalmazoság és idő hozza magával mindenkor meg jobbiathassanak."

A Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg) őrzi a keszthelyi halászonak egy későbbi céhlevelét másolatban. A szokásos bevezető és befejező formulák latinul, a többi magyarul íródott. Mária-Terézia adta ki 1776-ban, s november 25-én hirdették ki Zalaegerszegen. Ezekben az években egyébként több halászcéh kapott privilégiumot (Pozsony 1766, Dévény 1768, Buda és Komárom 1765, Bácskai 1772), szövegezésük elég egységes, bár nem azonos. A más szakmáknak adott szabályoktól sokszor csak annyiban tér el, hogy „Halász mesterek”-et, „halászon”-at említ.

A cikkelyek így szólnak:

„I. Articulus. Mint hogy minden Embernek Kötelessége azt hozza magával, hogy az Ur Istennek Dücsőségétszüntelenül mindenek felett fel magasztallya, és eő Szent Fölsége Féelmében s Keresztényi rend szerént való életben magát gyako-

rollya, úgy az által Szent áldást ki ki nyerhessen, annak okáért ezen Halász Czéhbeliek Keresztényi rend szerént hová hamarább a Czéhnek közönséges Kölcségével egy állandó zászlót (hogy ha még nem volna) magoknak csinýáltatni, és azt a Parochiális Templomban tartani, s az alatt az Ur Napi, és annak Octáváján tartandó Processióknak alkalmazoságával minyájan a Mester Emberek, Legényeik, és Inasaik akar mely Hitben leendenek tisztességessen megjelenni, magokat böcsületessen, és ájtatossan viselni, köteleztettek, a Kik pedig helyes ok nélkül az említett Processiókrul elmaradnának Mesterek ugyan kétt Legények pedig egy font sárga vagy fejér Vioszban a fent megírt Parochialis Templom Sükségére büntetessenek. Ezen kívül minden esztendőben a Négy Kántor Napokon nem különben ezen Czéhnek Szent Pátronusi Ünnepi Napján úgy mint Szent Péter, Szent Pál Napján, és Szent András Napján Szent Miséket a Fölséges Koronás Magyar Országi Apostoli Királyné Asszonyunk Szerencsés Országlásáért az Anyaszentegy Háznak gyarapodásáért, és az Országnak boldogulásáért nem különben ezen Czéhben volt meg holtakért, és az előkért is szolgáltatni, és azoknak szolgáltatásán a Czéhnek minden Tagjai, úgy mint Mesterek, Mester Legények és Inasok (akármely Hitben legyenek) Személyek szerént jelen lenni, azokat ájtatossan meghalgtatni, és az Offertoriumra (Inasokat kivéven) minnyájan el menni tartozzanak, a kik ped helyes ok nélkül azokon meg nem jelennének az olyan Mester egy, a Legény fél font sárga vagy Fejér Vioszt az említett Parochiális Templom sükségére büntetésül fog adni: ok nélkül elmaradott Inasok helyett pedig az eő Mesterek a Legényeknek szabott büntetésének felére köteleztettek.

II. Articulus. Ezen Halász Czéhnek Választott esztendő Napján nem különben a négy Kántor Napokon is öszve gyülekezvén akkoron a Czéh Ládájába szokott esztendőbeli, vagy Kántori béjáró pénzt tartozzanak letenni, azonkívül egyébkoris valamikor a Czéh Mester sükségesnek fogja itélni, és a Czéh dolgait azt fogják kívánni a Czéh Mester jelentésére egybe gyülekezni tartozzanak, és az ollyatény Gyülekezetekben a Czéh dolgait nyilván és valamely dolognak Titok alatt meg tartására való köteleztetés nélkül csöndesen, és békességessen folytassák, és végezzék a ki pedig akar mely Gyülekezetből helyes ok nélkül ellmaradna a Mesterek ötven, a Legények huszonöt pénznél fölyebb büntetése ne mennyen, hogy ha pedig valaki a Mesterek vagy Legények közül maga saját ügyére nézve Gyülekezetet tartani kívánna, tehát olyan az eránta Czéh Mesternél jelentést tegyen, és akkor a Mester Nyolcvan, a Legény pedig negyvenkét pénzt adgyon a Czéh Ládájában.

III. Articulus A Czéh Mesternek választása minden esztendőben a Czéhnek esztendő Napján tartassék úgy hogy öszve gyülekezzék a Czéh béli mesterek a volt Czéh Mester, vagy az a kinek a Keze alatt voltak a Czéhnek jövedelmei azon jövedelmekről számot adgyon. ez meg lévén a volt Czéh Mester mellé még Ketten a Mesterek közül elöl tetetödyenek, vagy is candidáltassanak, s azon három közül vaksolnak nagyobb száma szerént vagy az előbbeni Czéh Mester megmarasztaltatik, vagy is új választassék, és úgy el választattnak azonnal a Czéh Ládájának Kulcsa a Kezébe adassék, és ezek történyenek meg a Földes Uraságtul rendelendő, és ki küldendő Comissariusnak jelen létében, a kinek jelen léte nélkül ugyanis egyéb Gyülekezesek nem tartatthatnak, a Czéh Mester pedig a Czéhbeli Mestereket minden válogatás nélkül Öregeket, és Iffjakat egyaránt a Czéhnek Gyülekezetére fogja hivattatni. E mellett hogy ezen Czéhnek Articulusai minnyájan a Czéhbeliek tudhassák és ahoz magokat alkalmaztathassák amint a Czéh Mesternek választásakor, úgy a négy Kántor Napokon tartandó Gyülekezetekben nyilván, és minnyájoknak hallottára olvastassanak el, és ha valaki azon Gyülekezeteken kívül azoknak el olvasását kívánná, az néki meg engedessék az huszonöt pénznek a Czéh Ládájába való letétele után.

IV. Articulus. Ha történetből valamely Iffju ezen Halász Czéhnel Mesterséget tanulni, és Inasnak bé állani Kivánna, az legelsőbenis a böcsületes ágybul lett születését bizonyítsa meg, az után a bé szegődéskor két foréntot, ki telvén pedig az Inasságában három esztendeje, és fel szabadulván, s Legények közé bé irattatván ismét két foréntot felszabadulásáért, és a Tanuló Levelének kiváltásáért együtt a Czéh Ládájába tegyen le, az után Mesterségének helyesebb meg tanulásáért ollyatény felszabadított Inas három esztendeig vándorollyon, azonban Mestere köteleztetik, hogy az Inasát Keményen ne tartsa, és ötet a Mesterségnek megtanulásátul maga más házi szolgálataira nézve el ne vonnya, hanem abban gyakorollya, és minden jöban, s Isteni Félelemben helyessen oktassa, ha pedig az alatt még az Inas Tanuló esztendejét ki tölti a Mesternek halála történnék, a Czéhnek gongya légyen az Inasra, és rendelést tegyen eránta, ha az özvegynél maradgyone? vagy más Czéhbeli Mesterhez a kinél Mesterségének Tanulását helyessen végezhesse adattasék?

V. Articulus. Hogh havalaki a Halász Mester Legények közül ezen Czéhben Mesterré lenni kívánkozni fog, az legelsőbenis jelenteöpénzül egy foréntot a Czéh Ládájában letészen, az után a Czéhnek Gyülekezetében böcsületes születéséről Tanuló, és Vándorló Esztendőknek helyessen lött ki tölréséről biztonság Levelét elöl fogja mutattni.

Ezek meg lévén, hogy a Mesterségének kötelességeit meg tudhassa, ezen Czéhbeli Articulusok minden Taxa nélkül előtte el olvastassanak, az után az Földes Uraságot minden illendőséggel azon fogja kérni, hogy a Mezző Város Lakósi száma közé bé vegye, mely erántis bizonyosá tétettvén, hogy ki tanult Mesterségének próbáját meg tegye, kérje a Mesterektül egy Napot Mesterségének meg mutatására, vagyis a mint mondatik Remeknek csinyálására, melyet a Mesterek Mesterségéhez képest fognak neki rendelni, úgy pedig legyen emletett Remek Munka el rendelve, hogy az sokba ne tellyen, hanem annak hasznátvenni, és könnyes pénzre fordítani lehessen, mely el készített Remek ezután a Czéhbeli Mesterek által a Földes Uraságtul arra rendelt Comissariusnak jelen létében meg vizsgálthassék, és havalamely kisebb hejányosságot vagyis hibát találnak abban, az ollyant egy, kétt, három leg föllebb négy foréntokkal megválthattya, ha pedig annak el készítésében nagy hibák, és hejányosságok találtattnak, tehát vagy más Remeknek csinyálására, vagy pediglen (ha a többi Mesterek, úgy itélni fogják) a Mesterségnek további tanulására el igazéttassék, büntetése mind azonáltal a miatt ne legyen több a Czéhbeli Taxául valamit előre adott volna az is vissza adattassék néki, a ki pedig helyessen el készítte a Remeket az ollyan a Czéhben azonnal bé vétettessék, és a Földes Uraságnak, hogy a Mezző Város Lakósi közé bé vétetödyék, elő álléttassék azután a Czéhbeli Taxául Tizenöt foréntokat, felét ugyan mingyart, felét pedig az esztendő forgása alatt le tévén a Czéh Ládájába szabad légyen néki, úgy mint más Mester Embereknek a Mesterségét folytatni, és mind Legényeket, s mind Inasokat tartani továbbá minden Vendégeskedések, és Idogálások meg tiltatnak, nemis lészen szabad ezen Czéhben az ollyan új Mestereket, vagy ebéd, vagy ital adással akár mely szén, és forgás alatt terhelyni.

VI. Articulus. Az Mesternek Fia, vagy Legény aki ezen Halász Czéhbeli Mester embernek Leányát, vagy Özvegyét Feleségül elvenni, és Mester akarna lenni, hasonlóképpen az ilyenekis Tanuló, és Vándorló Esztendeiknek meg bizonyítottására és Remeknek csinyálására, s egyéb Kötelességeknek végbe vitelére valamint az Idegenyek Kötelesek lészenek, és pénzzel sem válthattya meg magokat, azoktul a szokott Mesterségbéli Taxának mind azonáltal csak felét a Czéh Ládájába letenni tartozzanak.

VII. Articulus. Szabad lészen ezen Halász Czéhnek más Helyeken Lakozó, és Vidéki Halász Mestereket egyenként a Czéhbe bé fogadni, más Czéhnek fel álléttására mind azon által az Articulusokat idegen Helyeken tartózkodó Mesterekkel közleni, vagy is Filialis Czéhet álléttani ezen Czéh-

nek tiltatik, az olyan Külső Mester pedig, a ki ezen Czéhbe bé irattatik, csak felét a rendelt Taxának fogja fizetni, az Ur Napi Processiokra pediglen ha csak helyes oka, vagy távul Lakása nem gátollya megjelenni, ugy nem különben a Czéhnek Esztendős Napi és Kántori Gyülekezetekre is elmenni, s Kántor pénzt letenni köteles léssen, aki pedig maga Kántor pénzét letenni, vagyis Annak üdejében meg küldeni helyes ok nélkül elmulattya, az olyan duplán fizetni tartozék.

VIII. Articulus. Valamint minden Czéhen kívül való Mester Embereknek, vagyis Kontároknak Ezen Mező Városban Mesterséget üzni, és pénzért dolgozni nem szabad, ugy senkinek ezen Czéhbélieken kívül az nékik adott Vizeken Halászni semmiképpen meg nem engettetik, és ha valaki azokon tapasztaltatik, az olytén a Czéh Mester által Földes Uraságnak adandó jelentésére érdeme szerént moddal büntetessék, vagy a Mező Városbulis kipurancsoltassék.

IX. Articulus. Mint hogy a jó rendben vett Czéhet az Isteni Félelem Felebaráti szeretet, és a jó rend tartás fölöttébb Kedvessé teszi, azért ezen Czéhbéliek Istenes, és jó erkölcsökkel tellyes életet visellyenek, az egységet szeressék, az öregebbek az Iffjabbaknak jó példát mutassanak, és az Iffjabbak az Öregekhet minden tisztelettel legyenek, A Mester Legények Mestereiket meg böcsülvén engedelmisséggel hozzájuk viseltessenek a Czéhbéli Mesterek a Czéhnek dolgait (minden visszavonást, Izetlenséget és egyenetlenséget félre tévén) jozanon, békességessen, és igazságossan folytassák, rendellyék, és minden botránkozást eltávoztassanak, akik ezen ellen jární fognak, és engedetlenek lesznek, vagy egymást megbányák, hatalma légyen a Czéhnek illyetény vétkekek eránt igazságos ítéletet tenni, és azokat megis büntetni, de ugy hogy azon büntetés egy, kétt, három, legfölyebb négy foréntoknál többre ne mennyen, és a mely rész ezen Ítélettel meg nem elégedne szabad légyen néki minden büntetés nélkül a Földes Uraság elejbe maga Ügyét vinni, és ha valaki a Czéhbéli dologban maga panaszszát nem a Czéh elejbe, hanem fölőbb való Jurisdictionához viszi azért se büntetessék meg, hogy ha pedig valaki a Czéhbéliek közül nagyobb vétkes rosz cselekedete miatt vándoroltattnék, melynek Ítélete a Czéhnek hatalmát fölőbb halladná az eránta Czéh Mester minden késedelem nélkül a Földes Uraságnak jelentést tegyen, és attul Ítéletett Várjon azomban a mint minden féle Czéhbéli Taxák, ugy pénzbeli büntetésekis a Czéhnek Ládájába adattassanak.

X. Articulus. Méltó hogy minden Czéhbéliek magok Mestersége mellett maradgyanak, és egyik a másik mesterségébe magát ne avassa, hanem kiki

maga Mestersége mellett maradgyon, azért ha valami olyas elő adná magát, és kétt Czéhbéliek között valamely kérdés támadna a panaszolkodó fél annak aki ellen panasz léssen fölőbbvalóinál jelense magát, s elég tételt, és rövidségének orvoslását kérje, ha pedig ezen Czéhbéli Mesterek között nagyobb Kérdés és panasz támadna tehát a Földes Uraságot a végett fogják meg keresni.

XI. Articulus. Történetbül ha valamely számos-sabb Halász Munka elő adná magát, az olyan Munkát nem maga egy Mester Ember mind vállallya fel más Mesterek Kárával, hanem a Czéh a többi Mesterek közöttis ítélete szerént azt el ossza, hogy kinek kinek haszna légyen belőle, annak mind azonáltal ki olyas Munkát készített szabad akarattján fog állani annak el készítettésére magának Mestert választani.

XII. Articulus. Illendő azis hogy midőn más Városokbul és Helységekbul valamely Mester Legény ebbe a Mező Városba bé jön, az olyant a Czéh Mesternek hire nélkül senkine a Mesterek közül ne légyen szabad Műhelyébe bé fogadni, hanem az olyan jövevény Legénynek bé jelentvén magát a Czéh Mesternél az rend szerént Öregbiktül fogva az Iffjabbikig Munkát keresni, és annak a kinek leg nagyobb szüksége léssen oda adni tartozék. Ha mind azon által valamely Mester azon Legényen föllül, mely néki rend szerént jutott más Legényt Munkájának szorgos volta miatt más honnand maga Költségén szerzet volna, a Czéh Mesternek hírt adván eránta az olyan Legényt Műhelyere szabadon föl ültetheti.

XIII. Articulus. Mively hogy a jó egységben elő Czéhbéliek leginkább akkor felháboréttattnak, mikor valamely Mester Ember a más Mester Ember Társának nem csak Vásári vagy egyéb alkalmazossággal Műveét, Munkáját mások előtt gyalazza, vagy Mesterségében gátollya, hanem a mi veszedelmesebb a Cselégyétis nagyobb bérnek adásával és egyébbként el idegenyétti, csalogattya és csábéttya, azért ha valaki ezen Czéhbéli Mester Emberek vagy Legények közül illyenekben tapasztaltattik, az olyan Mester kétt a Legény pedig egy foréntra a Czéh által büntetessék.

XIV. Articulus. Mint hogy az Ország Törvénye szerént a Mester Emberek Munkájának Bérét és árát a Vármegyék szabják, azért ezen Czéhbéliek is ahoz magokat alkalmaztattni fogják.

XV. Articulus. Midőn valaki ezen Czéhbéli Mesterek vagy Legények közül Kölcségtelen lévén megbetegszik a Felebaráti szeretett és Keresztényi Kötelesség hozza magával, hogy az olyanra a többi Czéhbéliek vigyázzanak, és Őtet segítsék, ha pedig szegénsége miatt elégtelen volna a Kölcséget tenni, maga meggyogyéttására, tehát a Czéh tartozni fog az olyant a Czéh Ládájából pénzelis

segétténi, úgy mindazonáltal, hogy ha a beteg meggyógyul, és modgya lészen a Czéh Ládájából felvett pénzt vissza térétténi, tartozzék, ha pedig az olyan betegnek nyavalája nehezede és Reménysége nem volna hogy meggyógyul tehát hogy Lelki Vigasztalás és Gyónás nélkül meg ne hallyon azonnal, de minden hallasztás nélkül ha Mester Ember lészen a Czéh Mester, ha pedig Legény, vagy Inas, annak Mestere a Mezző Városbéli Plébánusnak eránta hirt fog adni kétt forént büntetés alatt.

XVI. Articulus. A még holt Mester Özvegyének megengedtetik a Mesterséget üzni addég, még a meg Holtt Férjének Nevét viseli, Kinekis a Czéh tartozzék mindenkor helyes és a Mesterséget jól értő Legényt álléttani ha mind azon által ezen Czéhbeli Mesterségen kívül aló Emberhez férjhez menne, a Mesterségnek üzése azonnal tiltva lészen néki.

XVII. Articulus. Midőn valamely Czéhbeli Mester Ember Felesége vagyis Gyermeke meg haly annak temetésére a Czéh béliek minnyájan megjeleneni, s az halottat a Temető Helyre el késérni tartozni fognak, a ki pedig helyes ok nélkül elmulatná, a Mesternek ugyan huszonött, a Legénynek pedig tizenkétt büntetése légyen.

XVIII. Articulus. Hogy mind ezek a mint a fölfebb irtt Czikkeleekben megírva vannak szorgalmatossabban meg tartassanak az Isteni Tisztelet elől indéttassék a gonosz élet fel bontassék és ellenben a jó erkölcsök bé hozattassanak, és a Czéhnek dolgai annyivalis inkább rendessebben folyanak, kötelesek lesznek ezen Czéhbeliek magoknak a Földes Uraságtul egy Commissariust ki kérni, a ki minden Gyülekezeteknek alkalmosságával jelen lévén a Czéhnek minden dolgait csendessen, igazságossan és egyenetlenség nélkül a Czéhbeliekkel együtt elvégezni tartozzék."

Ez utóbbi articulusokkal tulajdonképpen nincs is problémánk. Hasonló a Mária Terézia által kiadott privilégiumokhoz, s bár a szövegben számtalanszor előfordul a „halász” kifejezés, érződik, hogy más mesterségekre készült, ill. egy általános szabályzat. Különösen szembetűnő a XII. cikkely, ahol „műhely”-ről beszél, noha a halászok ilyen-nem rendelkeznek.

Több kérdést vet fel viszont az első céhszabályzat. Azonkívül, hogy nem tudjuk pontosan, mely évből származik, azt sem tudjuk, ki adta ki. Jankó a komáromi és a tihanyi artikulusokat nagyon hasonlónak véli a keszthelyiekéhez. Mi ezt a hasonlóságot nem látjuk. Kétségtelen, hogy a keszthelyiek előtt volt egy minta, hisz a vallási szabályok megegyeznek a korabeli hasonló előírásokkal, amik pedig a munkára vonatkoznak, azok egyenesen a balatoni viszonyokra szabottak. A szervezeti élet eltér minden másától. Szó van ugyan

céhmesterről, céhbeállásról, de meg sem említik az inasokat, legényeket, remekkészítést vagy az özvegyeket, ami szerepel az 1696-os komáromiban, az 1697-es budai és pestiben, az 1679. évi dévényben is, hogy csak a korábbiakat említsük.⁵ Még egy feltűnő vonása van a keszthelyinek: nem beszél a földesúrról, illetve a későbbi kiegészítésben a 17-ik articulus említi, hogy a földesúr is csak céhbéli halászt fogadhat fel, de megengedik neki a szabad halászatot. Szinte az az érzésünk, hogy a jó keszthelyi halászok valamely más helyi céh articulusából kimásolták a vallási előírásokat, a többit pedig a maguk speciális helyzetét figyelembe véve állították össze. Amikor pedig megkapják Mária Terézia szabályzatát, az csak annyit változtat életükön, hogy zászlót állíttatnak, és a földesúr által kijelölt comisszárius megjelenik a gyűléseken. Hogy miért nincs inas, legénytartás, vándorlás? Talán a jellegzetes balatoni halászati mód a magyarázata, melyre később még visszatérünk.

A keszthelyi halászok az együttélésnek további szabályait is előírták maguknak.

„Az Czéhbeli Mester Embereknek a jó és dicséretes rendeknek köztük való megtartására eggyesült akaratul fondált Statumi és punctumi így következnek

Első A mulatás senkitől sem tilos, de úgy mindazonáltal, hogy az Böcsület egymásnak megadassék, és senki lölküvel, és más Isten ellen való káromkodásokkal Négy forént büntetés alatt szitkozódni ne merészellen.

Második Senki mulatásnak idején által poharat ne köszönnön hanem az mellette lévő Czéhbeli társára 33 d. büntetés alatt.

Harmadik Aki Asztal fölött pohár bort eldönt, egy pint bor az büntetése, aki pedig az poharat el törí tartozik megvenni.

Negyedik Ha valamellik Mester tiszteletlen szóval illeti másik Halász társát annakis büntetése 50 d.

Ötödik Senki az Asztalra aluvásnak okáért ne dülljön, az Asztalt tányérral ne koczogtassa, hanem szép rendessen viselle magát sub poena denari 33.

Hatodik Ha valamellik Halász Mester az Czéhire s akarattya nélkül valami Igében Halász Mester társára Fő Bíróhoz menne panaszra annak is poenája 4 forént.

Hetedik Senki mulatásnak idején Czéh Mester akarattya nélkül helét meg ne változtassa, hanem meg tartsa büntetése 33 d.

Nyolczadik Ha valamellik Halász Mester az Asztaltul ki megyen tartozik mellette való társának kezét fogni, úgy szintén ha szállására megyen is tartozik Czéh Mesterétül el kéredzeni, úgy hasonlóképpen a Czéh Mester ha megborosodván le fekszik, tartozik képebelit had-

ni, úgy hasonlóképpen az szolgáló Mester is tartozik mind végig vigyázással lenni, kit ha nem cselekszik büntetése 33 d.

Kilenczedik Az Ifju Halász Mester az öreget az Öreg az Ifiut tartozik megböcsülni 33 d.

Tizedik Minek előtte az Asztalhoz ülnének az Halász Mesterek Ebédnek és Vacsorának idején ezen Specificált punctumokat tartozik az Czéh Mester hivatalya szerint elő számlálni, olvasgatni és meg inteni, hogy az meg mutatott büntetéseket kiki elkerülhesse;”

Vizsgáljuk meg közelebbről a céh életét. Hogy lehetett valaki tagja a keszthelyi halászcéhnek? A régi articulusok erre nem adnak választ, s a jegyzőkönyv adatai sem mutatnak arra, hogy a pl. Tolnán megismert „halászkolát” járták volna végig. Szegődésről, szabadításról sehol sem olvashatunk. Az „inas” szó mindössze háromszor fordul elő, az is két éven belül:

1804. márc. 18. „Szép János letette a hitit, fizetett mint Inas 4 forintot...” ugyanezen a napon Lőrincz József ugyancsak „letette a hitit a Böcsületes Czében füzetett mint Inas 4 fo tablojárás 1 f a Böcsületes Czevel meg egyezett 17 forentba azon (zászló) 4 forintya Be szamlalytatott f 4...” E bejegyzésben valószínűleg keveredik a céhbe lépéssel a hit letétel. Végül 1805-ben Halász Ferenc „mind Inas a Böcsületes Czhe Ladajaban füzetett 2 f.”

A „legény” szó is csak egyszer fordul elő, bár lehet, hogy itt inkább a családi állapotra utal: „1759 Die 11 Marty Szabó István azon Szolgálómesterségre mint Öreg Legen leven elegendő nem volt a Szolgálatra...”

Az ifjú valószínűleg minden hivatalos beszegődetés nélkül apja mellett tanulta a mesterséget gyerekkorától kezdve. Mivel életkorra sehol sem találtunk utalást, csak analógiák alapján következtethetünk az alábbiakra.

A tolnai adatok szerint 23–27 éves korban léptek a legények a mesterek sorába. (SOLYMOS 1979, 146–147.) Ennek alapján 18–20 évesnek becsüljük azokat a fiatal halászokat, akik „hitet tesznek a vízhez”. Ám ez sem lehetett szabály. Tanúvallomásokban találkozunk néhány céhbeli halász nevével. Az ott feltüntetett életkorból az alábbi képet nyerjük: Gombóc Ferenc 1770-ben 60 éves, tehát 1710-ben születhetett, 1756-ban, 46 éves korában választják céhmesternek. Ns Kocsis János 1794-ben 83 éves. céhbe állt 1758-ban, 49 évesen, és 62 éves. amikor 1771-ben céhmesterré választják. De hogy a halászatot mégsem élete delén kezdte, az kitűnik vallomásából: „... B. Magyaródi határbéli halászó vizet ezelőtt 6 esztendőkkel huzamos 56 esztendőkiig halászván...” azt jelenti, hogy már 21 évesen ott halászott.

Az 1770-ben 74 éves Szabó István 1753-ban, 57

évesen lett tagja a keszthelyi halászcéhnek, de úgy, vall, hogy a vörsi vízen 40 évig, ha tovább nem, halászott, tehát a 30-as éveiben kezdte ott.

Végül az 1794-ben 40 éves Vajda László, aki 1754-ben született, 1765-ben, tehát 11 évesen hitez, 10 év múlva, 21 éves korában szolgálómester, és 51 amikor céhmesternek választják. (TAKÁCS 1978, 38–44.) Egyébként ez a korai hitezés nem egyedülálló, hisz számtalan példát tudunk dunai halászcéhektől, de más mesterségektől is, hogy a mesterek fiaikat tízéves kor körül már felszabadítják, s míg mások akkor kezdik az inaskodást, ők már legényként dolgoznak.

A hitezés ideje nagyon gyakran febr. 24. körüli napok egyike, nyilván azért, mert Mátyáskor indul a csuka ivása, ezzel együtt a csuka fogásának ideje.

A jelentkezőnek esküt kellett tennie.

„Az vízhez való Esküvés formája

En N. N. Esküszöm az Atya Fiú tellyes Szent Háromság Eggy Élő Istenre, Boldogságos Szüz Máriára és Istennek minden Szenteire, hogy a vízen és víz mellett való Halász szerszámhoz nem nyulok vagy ha mást látnék is kártételen halgatás nélkül Czéh Mesteremnek megmondom ugy szintén Halásztársamnak az kié légyen az kár hirt adnom azokat is föntartom, hogy előttem való Czéh Mesteremnek engedelmes leszek, Isten téged ugysegellen.”

Ilyenkor 2 forint hitpénzt, 1 ft táblajárást és 1 ft jelentőpénzt kellett fizetni.

Egyesek már pár hónap, mások csak évek múlva adták be magukat a céhbe, de olyanokról is tudunk, akik csak hitet tettek. A céhbeállásnak azonban nem előfeltétele a korábbi vízhez hitezés. Úgy gondoljuk, hogy a hitezés a „tanulóidő” legális formája, a céhhez kötődésnek lazább formája.

A Jegyzőkönyvben semmi utalás nincs sem a remeklésre, sem a vándorlásra. Az új tagot nem „felveszik” vagy „beiktatják” hanem az „adja be magát”, „beáll” a céhbe. Ez a szóhasználat talán annak is kifejezése, hogy nem volt olyan létszámkorlátozás, amivel a Dunán sokszor találkozunk. Beálláskor szabták meg a fizetendő taxát. A tagok zöme „félcéhre” áll be, időnként hivatkoznak is rá, hogy apja is halász volt. Az első évtizedekben, 1776-ig 8–12 forint volt az egész taxa, 1779-től 15–16, de 1809-ben már 40, 1817-ben pedig 100 forintra emelkedett, ahogy a pénz értéke romlott azokban az években.

1752-ben Böröczi János 2 forintot és egy pár szövetnekét fizet, „minthogy az Atya is az ipais Czeh kötelessek voltak”.

1754. ápr. 10. Angyán György 4 forintot fizet, „minthogy halász fia volt, azonkívül egy Par zöld Sövötnegetis tartozik, az tábla járást meghatta és az áldomást is beszolgáltatta.”

1764. ápr. 29. Bajnak Mihály „minthogy az Atya is Halász Mester Ember volt tehát fél Chevel tartozott volna, de egyenlő akaratal a Böcsületes Halász Cshe három forentokban és ötven pénzekben egyezet meg... azonkívül a Százloban is egy forental, a táblajárást és az áldomást bé szolgáltatatta. Tartozik azon kívül egy pár szöd szövettenggel vagy egy szál fejer gyertyával.”

1802. febr. 28. Farkas István „mivel semmi nemzecsége nem volt halász így tehát füzet az Cé ládjába 16 forentot az tábla járással együtt 4 zászló 5, cé árkába 4 ft.”

Szalai Józseffel 1808-ban az apja 8 ft adósságát is megfizettették.

Menhár Antal 1848-ban adta be magát, de adós maradt 15 ft 15 x-ral, „halála után a szerszámából került ki ez a 15 f 15 v”.

Nagyon gyakori, hogy az ifjú mester beáll a céhbe, de az apjával együtt halászik. Ilyenkor nem kell taxát fizetnie, csak egy forintot, áldomást és táblajárást.

1756-ban Tobak Mihály „még az Atya törivel halász, azután maga törire halász tartozik az B Che Articulusa szerént kedvit keresni — az táblajárást meghatta csak áldomást is csa az tartozandot bészolgáltatta.”

1757. Gombóc Miklós „minthogy halász fia egy forenttal tartozik fizetni, üdövel ha az maga kezére halász tartozik annak rendi szerint kedvet keresni, az tábla járást és az áldomást bé szolgáltatatta”, de tartozik még egy pár zöld szövettenggel és egy szál fehér gyertyával, ez utóbbit megvette.

1763-ban Böröcz József „Minthogy most az öreg Atyával van tehát nem tartozik töbel egy forentnál melyet meg is fizetett ha pediglen az maga kezére származik tartozik az Böcsületes Cshenek kedvit keresni és alkuni a tábla járást és az áldomást be szolgáltatatta. Tartozik azonkívül egy pár szöd szövettenggel.”

1784. Gyoczi György „atta be magát, de mivel az Atyával van egy kenyéren egyebet nem tartozik egy forintnál...”

Ha a maga kezére származott, újra egyeztek:

1753-ban Bajnak Márton „Ujonan meg egyezven az Atya Halála után ifju Bajnak Márton az Böcsületes Halász Cheben jó lehet ennek előtte köteles lévén az Böcsületes Chéhez adot egy forentot most pedig meghegyezven az Böcsületes Chevel negy forentban az előbi egy forent bé tudik és bevetetődik marad fönt három for és egy Szál fejer gyertya azon hár forentban adot megh ötven pénzt.”

A fentiekhez hasonló szöveggel veszik be teljes jogú tagnak a többi, atyjától elváló ifjú mestert is.

Az új mester ugyancsak esküt tesz:

„Az Nemes Halász Czéhben beálni kívánó Mesterembernek Esküvés formája.

En N. N. Esküszöm az Atya Fiu Tellyes szent

Háromság Eggy élő Istenre Boldogságos Szüz Máriára és Istennek mindent Szentire, hogy ezen böcsületes Halász Czéhnek a kiben és most beadni akarom magamat minden Articulusat tehetségemig meg tartom, ugy hasonlóképpen ha mi olly közönséges végzésünk legyenek is, akik Czéhünknek és halászásunknak kárára volnának is tartozom tehetségem szerént megoltalmazni vagy is Czéh Mesteremnek megmondanom ugy szintén Halász Társomnak az kié légyen az kár hirt adnom, azokat is fönn tartom, hogy előttem való Czéh Mesteremnek engedelmes leszek minden Czéhünket illető és hasznára való dolgokban és ha valamely olly dolgot hallanék vagy is az melly Czéhünknek ártalmára volna, s vagy is jövendőben következhetnének is tartozom Czéh Mesteremnek halgatás nélyküly bemandanom, és az mit benn hallok az melly kárunkra következnek kin nem mondom, és az kit kin hallok be mondom tehetségem szerént. Isten téged ugy segéljen.”

Tehát a hitezők csak arra esküsznek, hogy nem okoznak kárt, illetve a tudomásukra jutó veszélyről jelentést tesznek, a céhmesternek engedelmeskednek. A céhbeálló ezen felül az articulások betartását és a céh érdekeinek védelmét is megfogadja.

Három olyan esetet ismerünk, mikor kétszer adta be magát ugyanaz a személy:

Major János „Anno 1816 Esztendőben Másodszor Atta bé magát Ré Komárombul visza gújetele után meg egyezet a böcsületes Chében az az 15 foréntokban 17 Novembristül fogva egy hal sort fog adni. Ezenkívül Kötelezi meg fizetni Kenesei bodis hamajor János meg nem fizethető”. E bejegyzés három szempontból is figyelemre méltó: Major János Révkomáromból tért vissza, ott nyilván a dunai halászáttal ismerkedett, másodszor is beállhat a céhbe, s végül kezest jelölnek ki az adósság megfizetésére.

Menhárt József 1845-ben ugyancsak másodszor adta be magát fél céhre, 50 ft-ot fizetett, de már 1849 Péter Pálkor „önként maga lemondott a chérül”.

1841-ben Horváth István „Ismét másodszor adta bé magát a Böcsületes Halász Chében és meg is egyezet annak Rendi szerint 40 fl azaz Negyven Váltó forintokba.

Büntetésképen és az hitpénz	2 fl
táblajárás füzetett	1 fl
Azon a napon megfüzetet hitpénz	2 f
Beadásbó füzetet	10 f
és még füzetet	5 fl
1842 dik 22 májusban	10 fl
1842 dik 19 Juniusban	15 fl
Meghalt 1852 Ez. 17 Május”.	

Az 1842-ben céhbelépett Göndöts Ferentz „Lemondott a Halász Chéhrüly November hó 30dik 867”.

A belépés után néhány évre a fiatal mestert szolgálómesternek választották meg. Egyszerre két szolgálómester volt, és tisztségük két évre szólt. Nekik szintén esküt kellett tenni:

„Szolgáló Mesterek Hitének modgya,

Én N. N. Esküszöm az Atya Fiu tellyes Szent Háromság egygy élő Istenre Boldogságos Szüz Máriára és Istennek minden Szentekre, hogy az minémü szolgáló Mesterségre választottam a böcsületes Czéhtül azon Szolgáló Mesteri hivatalomban tisztán igazán eljárók, és az mit kezemhez veszek azokrul is számot adok, előttem való Czéh Mesteremnek minden Czéhünket illető dolgokban engedelmes leszek, ugy szintén előttem Járóknak is, azt is előttem tartván: hogy ha ollyas dolgot halanék, vagy is látnék, az kik Czéhünknek ártalmára következnék, azokkal is tartozom bé mondanom és minden károkat eltávoztatnom, nem tekintvén sem Atyafiságot, sem barátságot sem adománt, az én Szolgáló Mesteri hivatalom szerént mindeneknek igazságot teszek és másokkal is igazságot tétetek. Isten engem ugy segéllen.”

Nevüket és a szolgálati időt bevezették a jegyzőkönyvbe. A szolgálómester feladata volt a gyűlésekre összehívni a mestereket, nyilván a lakomák rendezése körül is voltak teendői, de kellemtlenebb ügyeket is intézett, ahogy a régi rendtartás 8. articulusában kitűnik. A vétkes halásztól neki kellett a zálogot elhozni, s ez nem ment mindig békés úton. Ebből következik, hogy az alkalmaznokokat maga a céh mentette fel a szolgálat alól, mások magukat váltották meg.

1759-ben a már említett Szabó István öreg leghény létére hivatkozva nem tartják alkalmasnak, ezért megegyeznek „hat Mariasban Szent Egyházban való Gyertyara oltara valót.”

1772-ben Ur János „mivel az Szolgáló Mesterségre nem volt alkalmas” 1 ft 50 dénárral váltja meg magát, egy évvel később Baksa György egy tallért vagyis 1 ft 50 dénárt fizet.

1775-ben Göndöcz János „tekintvén az öregséget” 25 dénárt fizet. Úgy látszik, idős korban lépett a céhbe.

Háromszor, 1787, 1804 és 1851-ben a belépő eleve úgy egyezik, hogy a szolgálómesterségre nem kötelezik.

1865-ben — egy utalásból arra következtethetünk, hogy — kenyértörésre került sor a fiatal és az öreg mesterek között:

„Az 1865^{dik} Esztendőben Szent András napján ki fogat az Böcsületes Halász Czébüly az fiatalyság és az Szolgálati mesterség egészen keresztüly fordult és kénytelenítettünk az leg öregebeken elkezdeni Isten éltesse az elválalt Társainkatt hogy Fris jó erővel ki szolgálhassag 866^{dik} fél évett

Kenyeres György céhmester

Halász József +

Persovit István

Pap György Jegyző

Szalai Ferentz cétag

Annó 1865^{dik} Esztendőben November hó 30^{dik} napján az egész böcsületes Halász Czéh megválasztotta Szolgálómesternek öreg Persovits István

öreg Halász József

Czéhek Szolgálatot tesznek 866^{dik} év Julius 29^{dik} Szent Péter napig.”

Hogy a fiatalok kiválása hogy történt, mit jelentett, arról hallgat a jegyzőkönyv.

Amíg valakit céhmesternek megválasztottak, addig 10—15 év is eltelhetett. Ha meg voltak elégedve ténykedésével, egymásután többször is újraválasztották. A régi mester mellé még két személyt „candidáltak”, és szavazással döntöttek.

1738-ban egyszerre két céhmestert választottak, ahogy azt a régi rendtartás 13-ig articulusa előírja. Ez egyik bizonyíték, hogy a szabályzat 1713-ból származhat. Az egyik céhmestert az „alsórészrül”, a másikat a „fölső részrül” választották. Hogy ez a gyakorlatban mit jelentett, nem tudjuk, mint azt sem, hogy később miért elégedtek meg egy személlyel, mikor az új privilégiumot még meg sem kapták.

A választás tényét a jegyzőkönyvben megörökítették, s ennek kapcsán néhány figyelemre méltó bejegyzésre is sor került:

1784. 3. Maj „Böcsületes Halász Cshe alkalmaztosságával Horváth Sándor Tisztartó Uram jelenlétében három kandidált Emberséges Emberek közül időbeli Cshe Mesterei egyenlő akarattal confirmáltatott ugy mint Göndöcz János Cshe Mester Lakics József Szolgálómester Loránt György Szolgálómester.” Első eset, hogy a földesúr képviselője — nyilván a Mária Terézia féle cikkelyekben előírt comisszárius — megemlítettik.

„1796. 16. Maj. Mthgos Groff Tolnai Festetics György Eö Nagysága részérül ugy szintén az böcsületes Czehbéliek által Czhe Mesteré való választott Keszthelyi Kamondi László...”, ami azt jelenti, hogy a földesúr beleszólt a személyek kijelölésébe, sőt: 1820-ban „Vintzeistvány volt az első Uraság Szolgálatyát fölvádoló a Che ellyenére” — mondja egy lapszélre írt és bekeretezett bejegyzés.

Szokatlan az, hogy a céhmester fizetést kapott. Öreg Zabó János 1822-ben két szekér sás szénát, a többiek évi 7 forintot kaptak. A szénailletmény magyarázata az, hogy az árendásoknak „Lészen engedve a Halászathoz Mindenkinek egy Baglára való Kaszáló a Balaton Bozzótyában (TAKÁCS 1978, 39.) — egy 1790-es contractus szerint, mely bár az égenföldieké, de valószínű, hogy Keszthelyen is hasonló feltételek voltak.

A választás általában Péter Pálkor történt, noha az 1713-as articulus 13-ik pontja pünkösöd második napját írja elő, az 1776-os a „választott esztendő” napot, ami a védszent napját jelenti.

Természetes, hogy a céhmestert is megeskették:

„Czéh Mesterek Hitének formája

Én N. N. Esküszöm az Atya Fiu teljes Szent Háromság Eggy Élő Istenre boldogságos Szüz Máriára és Istennek minden Szenteire, hogy az minémü Czéh Mesterségre választottam az Böcsületes Halász Czéhtől, hogy az én Czéh Mesterségembéli tisztán, igazán eljárók tehetségemig, nemtekéntvén sem Atyafiságot, sem barátságot, sem adományt Szémelly válogatás nélkül, eljárók szegénynek, Boldognak, minden engem illető dolgokban Igazságot teszek, és másokkal is igazságot tétetek, az kik hatalmam alatt lesznek. Isten téged ugysegellen.”

A harmadik tisztség a nótáriusé vagy jegyzőé volt. Ennek előfeltétele az írástudás, bár a jegyzőkönyv tanúsága szerint sem a szép- sem a helyesírás tudását nem helyezték előtérbe.

Noha 1800-ban határozatot hoztak, hogy sem a céhmesternek, sem a nótáriusnak ezentúl nem lesz fizetésük, a későbbi években is feltűntetik a honorárium kiutalását.

1822-ben a nótárius is sásszénát kapott, de csak egy szekérrel, a későbbiekben évi 5 ft-ot fizettek. Megbízata hosszú évekig eltarthatott.

A céhgyűlések ideje a szokásos Péter Pál, de ami már szokatlanabb: András nap, november 30. Ezt a napot a készthelyieknek mindkét szabályzata ünnepnek nyilvánítja. Ezzel csak a pozsonyiak 1766-os szabályzatában találkozunk még, de tudomásunk szerint a halászok körében Andrásnak nem volt különösebb kultusza. Bálint Sándor sem említi ünnepi Kalendáriumában, (BÁLINT 1977, 505—509.) de érdeklődésünkre úgy nyilatkozott, hogy András Péter testvérbátyja, maga is halász, így lehetett a halászok közt jámbor tekintélye.⁶ Kézzenfekvőnek látszana, hogy a templom védszentje volt András, de a szabályzat szerint a szent Márton templomban kell a misét mondatniok. Tudjuk viszont, hogy a román halászok András tartják védszentjüknek.⁷ Kapcsolatnak viszont semmi jele sincs a két terület közt. Inkább egyházi sugallatra kell egyébként is gondolnunk a céhek vallási előírásainak megfogalmazásában — így a védszentek kiválasztásában is — mint „népi” indíttatásra.

Néhány esetben leltárt készítettek a céhmester által átvett javakról.

1835-ben a készpénz 250 ft, viaszgyertya 2 db, szövétnek 7 hosszú és 6 rövid, üveg pohár 3 db, cserép kalamáris, új hosszú asztal és két pad.

Két évvel később a készpénz 90 ft, van két szál új viaszgyertyájuk és két kis rövid, 10 szál hosszú és 6 szál rövid szövétnek, hosszú asztal, jó pad kettő, három üveg pohár, két csap, egy itze bádóg és tölcsér.

1839-ben: 50 ft készpénz, fehér gyertya 2 db hosszabb, 2 db rövidebb, 4 hosszú és 6 szál rövid szövétnek, három üveg pohár. 1840-ben a céhmester marad, a készpénz 190 ft.

1841-ben Persovits István átvett 220 ft-ot, 2 szál fehér gyertyát, 6 hosszú és 4 rövid szövétnek, egy „öreg” szentmihálylovát, egy kis szentmihálylovát, két hosszú padot, egy asztalt, három poharat, egy kupicát és egy pecsétnyomót.

1843-ban a készpénz „12 db 2 foréntos 110 f, 12 darab 2 foréntossal együtt”, 2 szál rövid, 2 szál fehér gyertya, 6 szál hosszú, 11 rövid szövétnek, egy öreg és egy kis szentmihálylova, két hosszú pad, egy asztal, 3 üveg pohár, 1 kupica, 1 pecsétnyomó.

1845-ben 2 szál vastag gyertya, 8 szál hosszú 12 szál rövid szövétnek, öreg és kis szentmihálylova, 2 hosszú pad, egy asztal, 4 üveg pohár, 1 kupica, 1 pecsétnyomó és készpénz.

1849-ben a két szentmihálylova, 2 pad, egy asztal, 3 üveg pohár, egy pecsétnyomó és két céhkorsó a céh vagyona.

Mint látjuk, a leltározásnál nem voltak túl precízek. A jegyzőkönyv szerint a pecsétnyomó 1838-ban készült, s Pap József 12 x-et fizetett érte, de csak 1841-ben tűntetik fel. Egyetlen egyszer sem említenek céhládát, sem behívó táblát (igaz, hogy a ma ismert 1859-ben készült, de talán korábban is volt), és csak 1849-ben említik a két céhkorsót.

1831-ben „egy Szentmihály Lovát tsináltattuk 10 Fl 30 Kr.” 1838-ban „Tislérnek és Lakatosnak Hogy Asslo és az Kis semihál lova repelatziarara Füzetünk ki 12 f 30 x.”

Sokszor vásároltak gyertyát. 1818-ban egy pár fehér gyertyát, 9 funtosat 45 forintért. 1836-ban ismét 9 funtos gyertyáért fizettek 29 f 15 x, 1842-ben két szál új gyertya 10 funtos 27 ft. 1849 szent András napján Dimeternek fizettek gyertyára foglalóba 5 forintot. Ugyanebben az évben még kifizettek 34 ft-ot egy pár szálért, végül 1855-ben Nagy Sándor bábosnál két szál 10 funtos gyertyáért 40 forintot.

1847. október 1-én „az ő Nádor Hertzegség tiszteletére tett Költséget öszvessen tészen 22 fl V 46 x Az kit Nemzeti Ászlóra el költöttünk.”⁸

Sokszor emlegetik a zászlót. 1764-től 1771-ig minden céhbeálló 1 forintot fizet zászlóra. 1797-től 1807-ig 5 forintokat, 1829-től 1849-ig ismét 5, majd 1850-től 1854-ig 7—8 forintokat fizetnek be.

Mint említettük, 1829-ben „Die 18^{ik} Aprilis hónapban Közönséges Halász Ché béliek Uj Ászlót készítettünk anak az ára és költsége tésze 85 forint az ő Ászlónak Nyelére és Bojtyára. Ché Pén-sibül ki került hanem az Kántorosok segíték két két forintat”. Felsorolja azokat név szerint, akik „A Zászló tsinyaltotásban a mi eset reaiok ezek meg attak” szám szerint tizennyolcan. Megjegyzi, hogy „Lakis Józseph a magá Joakaratyabul adott Négy Mariast”. Hajdu János adott 25 dénárt, Vitéz Józseph viszont tartozik 85 dénárral.

1797-től 1806-ig a céhbe állóktól fejenként 4 forintot szedtek a „céharkába” vagy „az hajós ut ár-

kába". Feltehetően a kikötőhöz mélyítették ki az utat.

A vizsgált két jegyzőkönyvben szabályos elszámolásokat nem találunk, csak az új tagok befizetéseit, és itt-ott egy-egy kifizetést vagy bevételt.

Igy pl. 1851-ben „Tyonya kereszt környékét föl száncozoltata az érdemse Ché fizetet 2 f 45.” — A Tanya kereszt ma is megvan, a Keszthely—Fenekpusztai országút mellett áll, felirata szerint „Halász Chébeliek Tsináltattuk 1810.” (RÉTHELYI 1984, 59., 71.)

Lakos Lászlónak 1822-ben „Az veis tsinálásért az gátfolásán föllüly” fizettek, nem tudni mennyit. „1840 25 Februárusban sentmátássi (Mátyás napi) gyülekezetbe Kétitató (?) között megholt Suponísandrásnak Vezhelét elatuk a Chébe megvete Persovits János örökere töbet nem füzet érte sohais 3 f 15x”.

1849-ben „Horvát Márton Gyenesi hegyalat veisz helet megvette 6 f.”

Ezek szerint a vejszek helyét adták-vették.

1794-ben „Kamondi Lászlónál levő Horváth Ferencz katonának meg fogván és minemü javaju maratak Cheben meg visgalyvan ely adatott és Che Ladajaban tetetett a Peni oly modon hogy ha vissza taly jöni tartozika Che vissza adni

Szam szerint	de
egy könyvet	50
Vaszok Mihály vett ött Darab Fejér Ruhát f 1	
... (?) Gyüszü	3
Gombocz Josef egy ungot	25
	f 1 78
item ket kis könyvet	30”.

Horváth Ferenc talán alkalmazottja, legénye volt Kamondinak, neve a hitezett vagy cébbe állott halászok között nem szerepel. Feltűnő, hogy semmi halászszerszámmal nem rendelkezett, hacsak a „gyüszü” nem a hálókötő gyüszüt jelenti. Volt viszont három könyve!

Mindössze egyetlen hagyatéki leltárat ismerünk, bár évszám nélkül. A szövegben említett József 1779-ben lépett a cébbe. „Istenben boldogult Kamondy Ferencznek ami nemü Halász Szerszáma volt az Böcsületes Cshe el intézte hogy ha az Fia Joseff el válaék az Anyatul mastanaban tehát ezekeket meg köll néki füzetni vagy az résziben marad.

	ft	d
Ami a Hajoja van intézve	1	50
2 ^{do} Turbuk hallo van intézve	4	
3 ^{to} Öreg horog tiz veg szerszám nélkül	3	
4 ^{to} Két Hallo egy Süllo Hállo és fél hállo van intézve allétatlan	7	
5 ^{to} Két Hállo avét van intézve	75	
6 ^{to} Öreg Zigun van intézve	85	
7 ^m Négy uj varsa van intézve	80	
Summa	17	90”.

Figyelemre méltóak az értékek. Egy turbukháló drágább, mint egy hajó, a tíz vég horog megegyezően annyit ér, mint a hajó. A szigony fél hajó értékű. Ebben az időben 8 ft az egész mestertaxa.

1770-ben úgy határozott a céh, „hogy az mely Halász Mester Embereknek halotya történik ez után tartozik füzetni az temetésért ötven penzeket id est Den 50 az mely Halász Mester Ember pedig el mulatya a temetést tartozik füzetni Den 50.”

Kallo Antal 1834-ben 3 forintot fizet előre, hogy a céh majd temettesse el. Neve egyébként nem szerepel a céhtagok között.

1808-ban 2 f 30 dénárt fizetnek egy halottakért mondandó miséért.

1727-ben „Proklamáltatván az Nemes Halász Czehében hogy Anatum tartozik Minden Halász Mester Négy kantora d 25.” 1746-ban számbaveszik az adósokat, s ezek közt kettő a kántorpénzzel adós. Zábó Imre 1818-ban 2 ft-ot fizet kántorpénzt. Ez eddig nem is szokatlan, hisz minden céhben negyedévenként fizették. A szokatlan az, hogy erről semmi kimutatás nincs a jegyzőkönyvben és ahogy néhány alkalommal emlegetik őket: 1829-ben a már idézett szövegben a zászlóhoz „az Kántorosok segíték két két forinttal”, 1850-ben Nagy Antal „beiratta magát Kántorosnak” és évente fizet 1 ft-ot, az ugyanakkor „kántorosnak” beiratkozó Szalai Ferenc 2 ft-ot fizet. E két belépőnél szó sincs a szokásos taxáról. Mintha a kántorosok a hitezettekhez hasonlóan csak lazábban kapcsolódtak volna a céhhez.

Néhány adatunk van a „hal sor” adásról. 1809-ben céhbe adja magát Angyan János azzal, hogy majd ha egyedül halászik, akkor fog halsort adni. A Révkomáromból visszatért és ismét céhbe állt Major János 1816-ban nov. 17-től egy hal sort fog adni. Ugyanakkor „Az Öreg Vintze Istvánnak hassollo mod meg engedtetet hanem tavasszal egy hal sort és egyet Öszszel adjon azon kivüly az estendként az Arendát”. „Vajda Lászlónak — 1816-ban — meg engedtetet hal sor nélkül az halászat tsak az Arendát fizeti meg.”

1817-ben Hendrik János „béesküdütt” és meg egyezett 14 forintba és „két hal sorba”.

Itt nyilván arról van szó, hogy a pénzben fizetett árenda mellett természetben is kellett halat beadni az Uraság konyhájára. Ezt úgy oldhatták meg, hogy minden halász, meghatározott sorrend szerint adta be a kívánt halmennyiséget. Ebből is arra következtetünk, amire egyéb adataink is vannak, hogy ezek elsősorban kishalászok voltak. A nagyhalós halászatnál ugyanis ilyen problémák nincsenek, ott előbb kivesszik a fogásból a beadást, és a maradékot osztják el.

A bérletet a céh kötötte az uradalommal, az is fizette ki, és mindenki befizette a ráeső részt. A jegyzőkönyvben csak egy utalást találunk erre:

„kereszturi árenda, 58 f”, de az 1753-as írástól el-
 űtő beszúrás.

A keszthelyiek contractusait nem ismerjük, de nyilván hasonlóak lehettek a már publikált kereszturi és balatonszentgyörgyi szerződésekhöz.

A korai időkben a céh mint testület árendált, de ezenkívül egyes halászok is bérelhettek halászó vizeket. Így a Simonyi nevű vizet — Keszthely mellett — három halász bérelte 1770-ben 12 forintért. Négy évvel később a céh a vízbérletért minden ember után fizetett 1 forintot „bárminémű szerszámmal halászott”. Ezenfelül az uraságot illette meg a fogott hal egyhatoda, amit úgy hajtottak be, hogy megbízottja „tetszés szerint való számadó napon” a céh által kijelölt hites emberrel végigjárta a halászok „törjeit” s a bennük talált halat átvette. Ráadásul egy garasával az uraságnak a többi halra is elővételi joga volt, s tilos volt „más idegeneknek a halat eladni, csak ha már az uraság által kívánt részt beadták.” Az 1775. évi szerződés a fejenként fizetendő összegben felül azt is kikötötte, hogy „azonkívül aki turbukozni akar”, még ötszörös pénzt fizet. 1798-ban kelt jelentésében bizonyos Podolányi ismerteti „Több esztendei tapasztalásból” hogy a keszthelyi halászcéh nem igyekszik 3 krajcárjával a halat az uraságnak beadni, mikor mások 5 krajcárt is megadnak fontjáért. A halászok hajón viszik a halat Hídvégre, ott veszik át a kereskedők. Ezért javasolja, hogy az uraság emelje a hal elővételi árát, kössék ki az elővételben beadandó hal mennyiségét, s ha ettől elmaradnának, annyival emelje az árendát. A téli halászattal — mely az uraságé — még inkább akarták fokozni a jövedelmet, s ne nézze el az uraság, hogy „némely meghitelt halászok azzal mentik magukat, hogy embereket nem kaphatnak”. (BARTOCZ 1979, 83—84.)

Az uraság a nyári halászatot adta árendába, (NK I. 1956, 40.) mert a télit magának tartotta fenn, ugyanis az ő hálójával résziből halásztak. Így vall 1770-ben a 60 éves keszthelyi Gombóc Ferenc is: „...egykor pedig téli üdőben fagyal az öreg hállóval is Kilencedébül halásztá... (NK I. 1956, 39.)

Hasonló kép rajzolódik ki Petánovics Katalin által közölt contractusokból is. (PETÁNOVICS 1981.)

Mint láttuk, az árendált vizeken a vejszehelyek a foglalás vagy vétel alapján a halászok birtokába kerültek annyiban, hogy azt haláláig, vagy míg el nem adta, más el nem foglalhatta.

A jegyzőkönyvekben előforduló adatokból az is világos, hogy a keszthelyi halászok jórészt az ún. kishalászatot űzték, olyan szerszámokkal dolgoztak, melyeket egyedül vagy legfeljebb egy-két társal együtt végeztek.

A vejsze a mederbe erősített nádfalakkól készült útvesztő megépítése nagyobb munka, aztán csak a

betévedt halak rendszeres kimerését kellett elvégezni.

A *varsa* vesszőből vagy hálóból készült kúp alakú halfogó eszköz, melynek tölcészerű száján beúzó hal már nem tud visszafordulni. Ez mozgatható eszköz, de ennek is megvannak az állandó helyei, ahol leteszik, s naponta kiszedik a halat belőle.

Sokszor emlegetik a halászok „tőreit”. Ez a vejszéknek és a varsáknak összefoglaló neve lehetett.

Kedvenc szerszámjuk volt a *szigony* — jelvényeken is állandóan szerepel, — mely ezen a vidéken 3 ágú vasvilla, hosszú nyélen, az ágak hegyén visszafelé álló tuskével, hogy a megszárt hal le ne csúszhasson.

Használtak még horgokat, és különféle kisebb hálókat. Ilyen a turbuk is. Ez egy 10 m hosszú, 1 m mély hármasszerű ún. tükrősháló. Ezzel — esetleg több darabot összekötve — nádcsomókat kerítettek be, aztán rudakkal a nádist dőködni kezdték, a menekülő hal a hálóba keveredett. Jó eredményt érhetek el vele, hisz a turbukért ötszörös bért követelt az uradalom. Úgy a kisszerszámok, mint a téli halászat részletes ismertetésétől eltekintünk, hisz arról Jankó János és Vajkai Aurél részletesen írt. (JANKÓ 1902, 332—377.; VAJKAI 1964, 57—72.) Ugyancsak részletesen ismertetik az egyfából kivált jellegzetes balatoni bodonhajót, a halászok által csak *hajónak* nevezett vízijárművet, mely nélkül a halász nem halász.

Ezek után talán érthető, hogy a keszthelyiek miért nem tartottak sem inast, sem legényt. A kishalász vagy egyedül dolgozik, vagy ha segítségre van szüksége, másik, egyenrangú halással társul, a zsákmányon osztoznak. De a társnak is van szerszámja, halászó vize, így jobban járnak, mint ha alkalmazottjuknak kellene fizetést adni állandó jelleggel. Más a helyzet, ha a saját, nagyobbacska fiát viszi magával, aki segít az evezésben, a szerszámok kezelésében. Annak fizetés nem jár, viszont eltartása úgyszólván az apa kötelessége. A fiú viszont megtanulja a szerszámok kezelését, megismeri a vizet, s mindazt, amit egy halásznak tudnia kell. A téli halászatnál az uraság hálójával maguk is részért dolgoztak, ha segítség kellett, felnőtt embereket fogadtak, hisz tizenéves gyerekekkel ott nem sokra mentek volna.

A dunai céheknél télen inkább szerszámot készítettek, nyáron nagyhálókkal dolgoztak, s mindkét esetben a gyengébb inasoknak is van megfelelő munka. A tolnai céh vizsgálatánál is olyan eredményre jutottunk, hogy csak a nagyhalászzal foglalkozók tartottak inast és legényt (SOLYMOS 1979, 151.)

Visszatérve a céh ügyeire, szólni kell a kihágásokról is.

1754-ben Szabó Istvánt két ízben büntetik, mert áldozó csütörtökön horgászott és a vasárnapi misét elmulasztotta. 40 ill. 50 dénárt fizetett.

Ángyán György is a vízhez ment áldozócsütörtökön, s ez 25 dénárjába került.

1756-ban Végh István az úrnapi körmenetet, Bajnak István és Szabó István sarlós Boldogasszony napján a misét mulasztotta el.

Bajnak István és ifjú Bajnak Márton közt veszekedés támadt, ezért a ferencesek Boldogságos Szűz oltárára fél funt fehér gyertyát kötelesek venni.

Dávid Ferenc számos halásznak volt ártalmára, míg Gyóczy Ferenc harangozáskor „mikor valamennyi Halász Mesterek imádkoztak, botránkozást cselekedet és az másik halász tarsat meg csufolta büntetődött Négy forentokra.”

1871-ben „Pap Ferenc Föly kereste az érdemes Halász Czét és minden Bujasagibuly meg tisztulván az Érdemes halász czé vizsgálódása Szerent Uj Vízholdy való hitezés uttan büntetése néki tett Csinyajér köly füzetnyi Asztalypénz 1 fot, hitpénz 1 fosz, 10 fot parancsolásra nem jelent meg 2 fot összesen a Summa még az Aszlóba 5 f Summa 19 f”. Szent Andráskor a büntetést kifizette.

1746-ban Kocsis Jánost, akit a céh maga elé idézett, hogy tisztázza magát, nem engedelmeskedett, ezért a céhből kizárták.

Kamondy Ferenc egyszer egy temetést mulasztott el, s még más valami vétke is volt, ezért 1 f-ot fizetett. Szép Józsefet 1849-ben háló elvívésért 40 f-ra büntették.

1840-ben Horváth István „céhbéltársát meggazolta és más semlével összefogtak azé füzet 50 f De ol föltételel Hogy Havalamel legkeveseb bajt követakor kimarad egesen — Hogy ha én Horvát István Még az Erdemes Chét megbántonám olformán meg erősetem nevem aláírásával, megerősétem tüstén kitiltasam Csebül Én Horvát István.”

„Ano 1740 Die 21 Augusti Mint hogy Baksa István Halász társainak az Horgot tolvaj modon el vette, és így az Hitit meg Szepte arra való nézve az B. Che nem Szenvedven azon Gonosz Cselekedetit Articulusunk negyedik punctuma Szerent negy forintra büntetődött volna de Szegensegét tekintven az Che... szerent két forban megengetet oll Conditio allat hogy azon rosz cselekedetét töbe Soha el nem követi és arr is obligala magát, hogy az utan soha az B. Chben béne vetetögnek ha ollas véteken találtatik hozátévén aztis minthogy azon megnevezet Dolgát hitel erősítette hogy nem eo Cselekette de minthogy ra Bizonyosodot csak utan maga kivalotta azért az B. Cheh kívánja hogy ujaban hit le tetelevel járhason a Vizre Törjeihez, az káros embernekis egy for. tartozik kit is intra quindenem pörpatvar nélkül tartozik be szolgáltatni...”

„1839 Esztendőben 30 Novemberben Szent András Apostoly és Pátronusunknapján. Az Fialalabb halászok meg Büntetek az Érdemes halász Chetül mivel halásztak más kintvaló Legényekkel maguk részire és pedig halászatot is félbe hagyták semi hasznok sem volt még is egy Öreg Szent Misét kölot nékik szolgáltatni büntetésül.”

A két jegyzőkönyv tartalmazza a keszthelyi halászcéhbe belépő halászok neveit, de életkorukat nem tüntetik fel. Néhány esetben írták be a halál évét. A céh mindenkori létszámára így csak következtetni tudunk.

Ismerjük a céh alapító tagjait, 68 fő (két nevet nem lehet elolvasni, lásd függelékben). 1738-ig új felvétel nincs bejegyezve. Ebben az évben és a következőben egy-egy, majd 9 év múlva újra, 1748-ban egy. Attól fogva folyamatosan jegyzik az új belépőket. Ezek száma évente 1—2 fő, időnként néhány év kimarad, máskor 5—6 tagot is bevesznek. Nagyobb mérvű gyarapodás figyelhető meg 1849-ben, 8 személy, 1850-ben 10, 1871-ben 7. Nyoma sincs az olyan katasztrófának, mint mikor 1782-ben régi halászat alkalmával negyvenhat ember merült a Balatonba. (VAJKAI 1964, 54.)

Feltűnő, hogy az utolsó céhbelépő Horváth János 1854. jún. 29-én adta be magát, attól kezdve 1882. jún. 29-ig, az utolsónak bejegyzett Halász Györgyig csak vízhez hiteznek, szám szerint tizenhatan.

A keszthelyi halászcéh nem szűnt meg 1872-ben az ipartörvény meghozatalával, hanem csak 10 évvel később. 1884-ben megalakult a Balatoni Halászszevetezet, amelybe minden földesúr és tőkés bérlő éppúgy belépett, mint a hivatásos halászmester bérlők. Ez a szevetezet 5 évig működött, míg az 1888. XIX. tc. — a halászati törvény — alapján megalakult a Balatoni Halászati Társulat, 1900-ban pedig a Balatoni Halászati RT. (LUKÁCS 1951, 107.)

Erre az átmeneti időre vonatkozhatnak Malonyay adatai: „Amikor még négy bokor halász volt Keszthelyen s négy halászmester, az öreg Böröczy, Zámbo, Kardos, Horvát, a keszthelyi vizet ők veték bérbe a gróftól és közösen dolgoztak. A gazda két részt kapott a fogásból, az emberek egy-egy részt, mérték a halásztarisznya volt, amit az asszony szabott. Jobb karral a balváltól csuklóig mérve, — amelyik halásznak bögyösebb volt a párja, annak a tarisznyája annyival kiadósabb is volt...” (MALONYAY IV. 1912, 47.)

A céhtagok neve többségükben magyarokra vall, néhány délszláv lehetett köztük. Több nemes emberrel is találkozunk, bár ezeknek a nemességen kívül aligha volt többjük, mint a „nemtelen” halásznak.

1713-tól 1882-ig összesen 251 halászt számoltunk össze 107 családnév alatt. Legtöbb taggal az alábbiak szerepeltek: Horváth 11, Szalai 11, Gyócsi 10,

Böröcz 9, Persovits 8, Baksa és Zábó 7—7 taggal.

A keszthelyi halászcéhre vonatkozó adatokat elemezve azt látjuk, hogy szervezetében, életében, szokásaiban élesen különbözik az ismert dunai halászcéhektől, és lényegében azokkal semmi kapcsolata sem volt. Ebben szerepet játszhatott az, hogy ők magyarok voltak és mentesek a német céhes halászok hatásától, de a helyi körülmények is. A dunai céhek városokban működtek, függetlenebbek voltak a földesúrtól, a Balatonon viszont éppen a Festetics uradalomban (Keszthely, Keresztúr, Szentgyörgy) és Tihanyból az apátság vízeről ismerünk céheket. E két uradalom rendelkezett jelentős vízterülettel, a többi parti birtokosnak kisebb, néha hálóval nem is halászható nádrágszíj vízparcellája volt csak. Lehetséges, hogy a céhalakítást maga az uradalom szorgalmazta, hisz így csak a céhmesterrel, nem pedig külön-külön nagyszámú halással kellett tárgyalnia, kontraktust kötnie. Közrejátszott az is — és az évszámok egybevágának —, hogy a pozsonyiak 1712-es szabadalomlevelének 8. cikkelye többek közt ezt mondja: „... ezért mindazoknak, akikre a királyi szabadság kisugárzik és kiterjed, és mindazok a magyar királyságban alsóbb körökben levő halász mesterek ennek a fő céhnek (Haupt-Laad) tagjai, amelytől a tisztességet és a védelmet kapják...” Hogy a pozsonyiak végeztek-e valami szervező munkát, nem tudjuk, a keszthelyi adatok semmi kapcsolatra nem utalnak, de nem lehet kizárni, hogy valami módon hatással voltak a megalakulásra. A névsorból bizonyítottan vehetjük, hogy a megalakulás 1713-ban történt, de ebből nem következik szükségszerűen, hogy az artikulusokat is abban az évben kapták. A bajai céh első névsora pl. 1811-ből való, privilégiumuk pedig 1815-ben kelt.

Sajnálatos, hogy a keresztúri és a balatonszentgyörgyi halászcéh iratai elkallódtak, s létüket csak kontraktusok bizonyítják. A keresztúriaktól 1774-ből, a balatonszentgyörgyiektől 1775-ből ismerjük az első szerződést. (PETÁNOVICS 1981.)

Ugyancsak gyér adatokkal rendelkezünk a tihanyiakról, de ennyi is elegendő ahhoz, hogy kijelentsük: a halászcéheknek a Balatonon egy speciális változata alakult ki.

Végezetül közöljük függelékben a keszthelyi céh alapító tagjainak névsorát, valamint a tagság teljes jegyzékét, ABC sorrendben, feltüntetve a vízhez hitezés, a céhbe állás időpontját, azokat az éveket, amikor különböző tisztségeket viseltek. A megjegyzés rovatban egyéb adatokra utalunk. „Apjával” szó azt jelenti, hogy vele közösen halászott, többnyire a hitezéstől a céhbe állásig. Egy kivételével mindegyik csak hitez, és mikor maga kezére megy, akkor áll be a céhbe. A „mesterfi” megjelölést csak ott használjuk, ahol a jegyzőkönyv is feltünteti.

A nevek, amennyiben többször is előfordulnak, általában több változatban szerepelnek. Mi a valószínűsíthető formát választottuk.

Függelék

Az Czéhbéli Mesterének Nevei Igy következnek

Kocsis Mártony Czeh Mester

NB. Czüvek János Czeh Mester

Fejes Istvány

Kis Istvány

Béres Mátyás

Böröczy Mihály

Baksa Dávid

Angán Páll

NB. Halás Istvány

Szita Benoze

Szita Gergöly

NB. Szenpali Miko

NB. Tobak Mihály

Vios András

Korso Ferencz

Kosári Mihály

Böröczy Ferenc

Székely Ferenc

Vidi Mihály

Kenesei Mihály

Toth Mihály

Laki Istvány

Lakos János

Bainak György

Baksa Istvány

Molnár János

Dávid Ferencz

Andorko Istvány

Szántó Mártony

Eöri János

Vidi János

Vidi Ferencz

Szita Istvány

Szita János

Kaposi Mátyás

NB. Aranós Istvány

Abros János

Nagy Ferencz

Kis Lőrincz

Nyers Istvány

Horváth Istvány

Halász Ferencz

Zovár Szabó János

(Sörös Mihály Ferencz)?

... ?

... ?

Kallo János

Roboz Mihály

Vegh Istvány

Tobak Mihály

Kóteljarto Tobiás

Mesterházi (?) Mihály

Major András

Vaida László

Angány Gergöly

Gyoczi Ferencz

Angyán Ádám

Beleki Istvány

Vegh Ferencz

Eöri Ferencz

Maier Ferencz

Kovács Péter

Horvát Joseph

A keszthelyi halászcéh tagjainak névsora

	hit.	beáll.	szolg.	céhm.	not.	megjegyzés
ABROS János		1713				
ANDORKA István		1713				
ANGYAN Gergely		1713	1713			
Angány, Angyán) Ádám		1713	1713			
(Angán) Pál		1713				
György		1754	1759			mesterfi
János		1809				mesterfi
ANTAL Mihály		1800	1803—4			
NB. ARANYOS István		1713				
BAKO János		1713				
BAJNAK Márton		1713	1730	1737—38		+1753
György		1713				
ifj. Márton	1749	1753	1750			apjával
Mihály		1764	1768			mesterfi
János	1772		1779			apjával
BAKSA Dávid		1713				
István		1713		1729—30		
Ferenc		1752				
György		1763				
Ferenc	1787	1792	1795—6	1807		apjával
József		1799	1801	1813—4	1819	mesterfi
József	1823	1824	1827—8			
BELEKI István		1713	1733			
BENCZE László		1790				
BERES Mátyás		1713				
BOGNÁR László		1760				
BOROS Lajos	1855					
BOROVITS János	1880					
BÖRÖCZI Mihály		1713				
Ferenc		1713		1726—8		
János		1752	1756			mesterfi
József	1763	1770	1773			apjával
György		1806	1839—40		1816—8	mesterfi
Mihály		1839				
József	1847					
Antal	1849		1883—4			
József	1849	1849	1849—50			
NB. CZÜVEK János		1713		1713		
CSANAKI Mihály		1781				
CSUTAK Ferenc		1764	1773			
DAVID Ferenc		1713		1733		
János		1764	1768			
DAN János		1787		1803—4, 9	1793—8	
DOBOS József		1811	1821			
DORNYAI János	1855					
EÖRY János		1713		1731		
Ferenc		1713	1738			
FARAGÓ László		1809	1815—6	1833—4		
FARKAS István		1802	1805			senkije
FEJÉR Ferenc		1713	1727			
NB. FEJES István		1713				
GOMBOCZ Ferenc				1756		
Miklós	1757	1767		1786—9		apjával
János	1772	1777	1781			apjával
József	1787	1790	1793			apjával
György		1788				
Antal		1812				
GÖNDÖCS János		1766		1775—85		
ifj. János	1782	1787	1787	1801		apjával
János		1809	1813	1828—9	1834—6	
ifj. János		1835	1842			
Ferenc	1841	1842	1845			lemond 867.
Károly	1845	1845	1847—8			
NB. GYÓTSI Ferenc		1713				
Ferenc		1713				(kétszer!)
Ferenc		1760	1763			mesterfi
Ferenc	1768					apjával
Pál		1772				

	hit.	beáll.	szolg,	céhm.	not.	megjegyzés
György	1784	1789	1791			apjával
József		1797	1800			mesterfi
György		1818	1822			+1854
János		1830	1835			
Mihály		1847	1851			
GYÖREJI György		1798	1799			
HAJDU János		1753				
HALÁSZ Ferenc		1713				
NB. István		1713				
Ferenc		1800				
József		1829	1829—32	1852—3	1851	
Mihály		1849	1851			
György	1882					
HÁRI József		1804	1809	1816	1813—5	
János		1813	1819—20			
József		1829	1820			
HENDRIK János		1817				
HERMAN István		1798				
HORVÁTH István		1713				
József		1713				
József		1776	1785—6			
Gáspár		1786				
József		1800	1805			
Mihály	1804		1807	1832		
Antal		1833	1837—8		1842—8	
Márton	1836	1837	1843—4			
István		1837				
János		1841	1845		1850—1	másodszor
György		1854				
János ifj. Bodri	1880		1883—4			
			1887			
IHAROS György		1756				
JANOVITS Antal		1853				
Sándor	1854					
István	1871					
JASKÓI János		1739				
KALLÓ János		1713				
KAMONDI László			1775	1794—7		
József		1779	1787	1800—1		mesterfi
KAPOSI Mátyás		1713				
KAPRONCZAI SZÜTS Ferenc		1771	1779			
KENESEI Mihály		1713				
Antal		1817	1822			
KENYERES György		1829	1831—2		1849	
KERÉK István		1738				
KIS István		1713				
Lőrinc		1713				
KOCSIS Márton		1713		1713		
György	1750	1759	1756			apjával
János		1758	1750	1768—71		apjával
László	1789	1792				apjával
KOLLAR János	1855					
Pál	1856					
KOMÁROMI László	1767					apjával
KORSÓ Ferenc		1713				
KORSÓS György			1763			
KOSÁRI Mihály		1713	1724	1726—28		
KOVÁCS Péter		1713				
János		1775	1785—6			
Ferenc	1871					
KOZMA György	1807	1811				
KÖTELJÁRTÓ Tóbiás		1713				
LAKI István		1713				
István	1756		1759			apjával
LAKOS János		1713				
József		1767	1784			
László		1784				
József		1792		1795		mesterfi
László		1822	1824			
LÁZAR József		1850				+1868

	hit.	beáll.	szolg.	céhm.	not.	megjegyzés
LÓRÁNT György		1774	1784			
József		1830				
LÓRINCZ József	1804	1806				
MAIER Ferenc		1713				
MAJOR András		1713				
Mihály	1772	1783	1781			apjával
János		1816	1821		1822, 26	
MÁTÉ György	1856			1883		
MENYHART Pál		1763	1765	1790—3	1798—1800	
Antal		1817	1819—20	1837—8	1827	
József		1840	1843—4			másodszor is, lemond 1849
		1845				
Antal		1848				
MESTERHÁZI Mihály		1713	1728—29			
MOLNÁR Adám		1713	1713			
János		1713	1724			
NAGY Ferenc		1713	1728—9			
János		1774				
ifj. János		1802	1815			mesterfi
Antal	1850					kántoros
KIS NAGY János		1794	1799			
NYERS István		1713				
János		1775				mesterfi
Ferenc		1786	1791		1828—32	mesterfi
N. Ferenc		1810	1816		1835—6	mesterfi
György	1852	1852				
ORSI István		1791	1795—6			
PACSAI János		1775	1789—90			
PAPP József		1788	1793			
Ns. József		1812	1818	1830—1		+1845
György	1853	1853				
PERESZTEGI György if.	1830					
NB. PERSOVICS Mihály		1770	1777			
István		1829	1830			
József	1847	1851				
János					1849	+1849
János	1847	1849	1853			
Mihály		1850				
Sándor	1850	1852				
János	1880					
PETLENSZKI József		1799				
PORKOLÁB László		1764	1771			
József	1787	1788	1789—90			apjával
öreg Imre	1850					
ROBOZ Mihály		1713				
Imre		1757				
RADMANICS János		1768				
SÁGVÁRI László		1766				
SÓRÓS Mihály Ferenc		1713				
STERLIK János	1849	1845				
Zovar SZABÓ János		1713	1726—7			
SZABÓ István		1753				
László		1759				
Mihály		1774				
SZALAI József		1755	1763			
János		1786				
János		1790				
József		1808	1813		1833	mesterfi
ifj. József	1835	1836	1842			+1845
Ferenc	1840	1841				
Pius	1847	1849	1853			+1866
Antal		1849	1851	1871		
Ferenc	1850					kántoros
János	1851					
ifj. Antal	1871				1883	
SZÁNTÓ Márton		1713	1730	1733		
NB. SZENTPÁLI Mihály		1713				
SZÉKELY Ferenc		1713				
SZÉP Mátvás		1781				

	hit.	beáll.	szolg.	céhm.	not.	megjegyzés
János	1804	1807	1807	1826—7		„inas”
József		1847	1849—50			
György	1871					
SZITA Bence		1713				
Gergely		1713				
István		1713				
János		1713				
SZUPPONICS József		1788				
András		1814	1818			+1839
SZÜCS Ferenc		1765	1771			
NB. TOBAK Mihály		1713		1731		
Mihály		1713		1738, 1750		
Mihály	1756	1763				apjával
ifj. Mihály		1763				
TOLNAI János	1817					
TORMA Péter	1752					
TÓTH Mihály		1713				
VAJDA László		1713				
László	1765	1777	1775	1805—6		apjával
VARGA Pál		1763				
György	1822					
VASTAG Antal	1789	1793		1811	1818—20	apjával
István		1793	1797—8	1815		mesterfi
VÉGH Ferenc		1713	1738			
István		1713				
Miklós		1772				
Márton	1871					
VIASZ András		1713				
János		1794	1798			
VIDI Ferenc		1713	1726			
János		1713	1713			
Mihály		1713		1729—30		
VINCZE János		1763	1765			
István		1770	1777			
István		1800	1797 (?)	1820		
			1803—4			mesterfi
Márton	1832	1833	1836—40			
Ferenc		1833	1837—8			+1847
VIRÁG József		1748				
UR János		1763				
ZÁBÓ Imre (ZÁMBÓ)		1804				
János		1805	1809			
Imre	1817	1817	1825—27		1837—40	
István		1831	1833			+1865
ifj. György		1831	1835—6			
János	1843	1845	1847—8			
József	1850					

Jegyzetek

¹ Köszönettel tartozom Petánovics Katalinnak, Szolnoky Lajosnak, Törő Lászlónak, a Zala Megyei Levéltárnak, akik adatok szolgáltatásával munkámat nagyon megkönnyítették.

² A halászcéhek könyvekben az Emecz név nem fordul elő.

³ Nagybákay Péter szíves levélbeni közlése 1967.

⁴ Sámuel Nikolette szíves szóbeli közlése szerint a Péterhidán lakó Káló János néhány évvel ezelőtt keszthelyi halászcéh iratokat semmisített meg. Mint mondta, dédapja céhmester volt, így kerültek az iratok a család birtokába. (MALONYAY IV. 1912, 43—44. lapján írja: „A telepre a halászmester Káló János ügyel... Nyilván régi halász... Oh, dehogy!

Jóralavó kőműves mester ember volt, de már hozzátanult a halászáshoz”. Egy Kalló János szerepel az alapítók közt. Káló Antallal 1834-ben találkoztunk.

⁵ Komáromi halászcéh 1696-os céhlevele. ELTE Könyvtár, Czéhlevelek XLIX. 3. Budai és pesti halászcéh 1697, Fővárosi levéltár. — Pozsonyi halászcéh 1712. Országos Levéltár, Acta mechanika (C 25). — Dévényi halászok 1679. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1900. 177—180.

⁶ Bálint Sándor szíves levélbeni közlése, 1979.

⁷ Saját gyűjtés, Tutrakan, Bulgária, 1977.

⁸ Hogy milyen ünnepségség volt, arra nem tudunk adatokat szerezni.

IRODALOM

- BÁLINT 1977 Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I—II. Bp. 1977.
- BARTOCZ 1979 Bartocz József: Mezei grófok és más mesterségek. Bp. 1979.
- JANKÓ 1902 Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp. 1902.
- LUKÁCS 1951 Lukács Károly: Tiszai hatás a balatoni halászatban. Ethnographia, 1951.
- MALONYAY IV. 1912 Malonyay Dezső: A magyar nép művészete IV. Bp. 1912.
- MCK 1975 A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. 2. Bp. 1975.
- NK I. 1956 A Balaton—Szent-Györgyi Halászcéh contractusa 1826. Néprajzi Közlemények. I. 1—4. sz. Bp. 1956.
- PETÁNOVICS 1981 Petánovics Katalin: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772—1793.). Zalai Gyűjtemény 17. Zalaegerszeg 1981.
- RÉTHELYI 1984 Réthelyi Jenő: Útszéli kereszték Keszthely környékén. Ethnographia, 1984.
- SOLYMOS 1967 Adatok a pécsi és mohácsi halászcéh történetéhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs 1967.
- SOLYMOS 1979 Solymos Ede: A tolnai halászcéh. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII—IX. (1977—78). Szekszárd 1979.
- SOLYMOS 1981 Solymos Ede: A batinai halászcéh. Halászat 1981/5.
- SOLYMOS 1984 Solymos Ede: A bajai halászcéh története. Cumania 8., Kecskemét, 1984.
- SOLYMOS 1987 Solymos Ede: Magyarországi halászcéhek és artikulusaik. Cumania 10., Kecskemét, 1987.
- TAKÁCS 1978 Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27—29. Kaposvár 1978.
- VAJKAI 1964 Vajkai Aurél: Balatonmellék. Bp. 1964.

Die Fischerzunft in Keszthely

Über die Fischerzunft von Keszthely wurden Beiträge auch früher publiziert. Hierorts analysiert der Verfasser aufgrund der erhaltengebliebenen Denkmäler die Entstehung, das Leben und die Eigenheiten dieser Zunft, sie mit den Zünften längs der Donau vergleichend.

1713 gründeten 62 Fischer diese Zunft. Zu dieser Zeit könnte die Zunftordnung ohne Unterschrift entstanden sein, worüber auch eine Kopie aus dem Jahr 1833 erhalten blieb. Die religiösen Vorschriften sind denen, vom Anfang des 18. Jahrhunderts bekannten anderen Privilegien mit Abweichung ähnlich. In Keszthely war dr. Hl. Andreas Patron, während anderswo der Hl. Peter u. Paul die Patrone waren. Die anderen Artikel beziehen sich aber — ausgenommen die Wahl der Dignitäre — ausschließlich auf die Fischerei. Von Lehrlingen, Gesellen, Wanderung, Meisterstücken und Witwenrecht ist nicht die Rede. Von Maria Theresia bekamen sie 1776 ein neues Privileg, in dem die Lage der Lehrlinge und Gesellen bzw. das Witwenrecht schon geregelt wurden. Darum geht es aber in dem erhaltengebliebenen Protokollen nicht.

Die Jungen erlernten die Fischerei meistens neben den Vätern. Sie legten den Schwur ab, daß sie ihren Fischerkameraden nicht schaden und dem Zunftmeister gehorchen. Nach einigen Jahren legten sie einen neueren Eid ab, und danach wurden sie Mitglieder der Zunft als Meister, ohne ihr Fachwissen in offizieller Form irgendwie (z. B. durch Lehrlingsbrief, Meisterwerk) beweisen zu müssen.

Das Fischereirecht gehörte dem Festetics-Gut von Keszthely auf dem südlichen Teil des Plattensees, und die Fischerzunft als Körperschaft nahm das Recht der sommerlichen Fischerei in Miete. Neben der Pachtgebühr beanspruchte der Gutsherr für sich noch eine gewisse Menge lebenden Fisch und das Vorkaufsrecht. Im Sommer fischten die Fischer allein oder in kleinen Gruppen mit Reusen, Fangreusen, Haken, ferner mit Harpunen und kleineren Netzen hauptsächlich an den schilfigen Stellen. Räumte ein Fischer eine Reusenstelle mit eigener Arbeit aus, oder kaufte eine solche Stelle für Geld, hatte er das ausschließliche Recht auf diese Stelle.

Im Winter fischte man mit dem großen Zugnetz des Gutsherrn unter dem Eis und bekam einen gewissen Teil des Fangs.

Das Fahrzeug der Fischer war das aus einem einzigen Baumstamm ausgeholte „Schiff“, welches sowohl auf der Zunftkanne als auch auf der Fahne dargestellt wurde.

Verträge weisen darauf hin, daß Fischerzünfte in Balatonszentgyörgy und Keresztúr gleichermaßen fungierten.

Der Verfasser beweist, daß die bisher der Keszthelyer Fischerzunft zugesprochene Lade wahrscheinlich der Zunft von Balatonszentgyörgy behörte.

Das karpfenförmige Schild der Fischerzunft ist in Ungarn allein in Keszthely bekannt (1859) und vielleicht noch ein Exemplar aus Balatonszentgyörgy. Andere solche Schilder wurden nicht erwähnt.

Die behandelte Fischerzunft zerfiel im Jahre 1884, als die Plattensee — Fischergenossenschaft gegründet wurde. Die Mitglieder dieser Organisation waren Wasserbesitzer und Pächter. Solange die Zunft funktionierte, wurden 251 Fischer unter 107 Familiennamen registriert. Es gab sieben Familien von denen 7 bis 11 Männer im Laufe der 170 Jahre Fischer waren. Aufgrund der Namen war der Großteil der Fischer ungarisch; nur ab und zu taucht der Name eines Südslawen oder Deutschen auf.

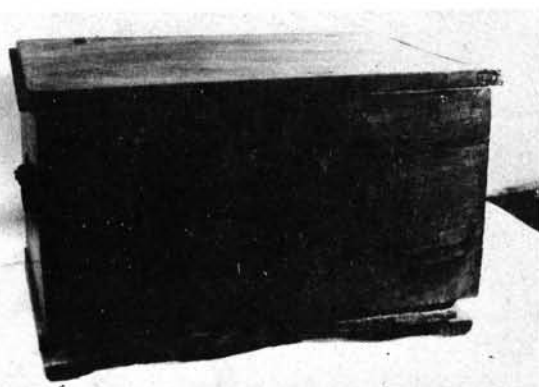
Der Verfasser zog die Schlußfolgerung, daß sich eine spezielle Variante der Fischerzünfte am Plattensee entfaltet. Es ist anzunehmen, daß auch das Gut selbst zur Entstehung dieser Variante — wie auf dem anderen Großgrundbesitz in Tihany — beitrug. Die Fischer am Plattensee standen mit den Zünften längs der Donau in kleiner Verbindung. Bei den letztgenannten Zünften kann man auch viele deutsche Einwirkung entdecken, aber auch die Art und Weise der Fischerei am Plattensee wich von der Flußfischerei ab. Die Fischer am Plattensee arbeiteten — mit Ausnahme der Fischerei unter dem Eis im Winter — mit kleinen Werkzeugen, während die Zunftmitglieder entlang der Donau hauptsächlich mit großen Netzen fischten. Aus den voneinander abweichenden Arbeitsorganisationen ergab sich auch das verschiedenartige Leben innerhalb der Zünfte.

1. kép: A keszthelyi „céhponty”

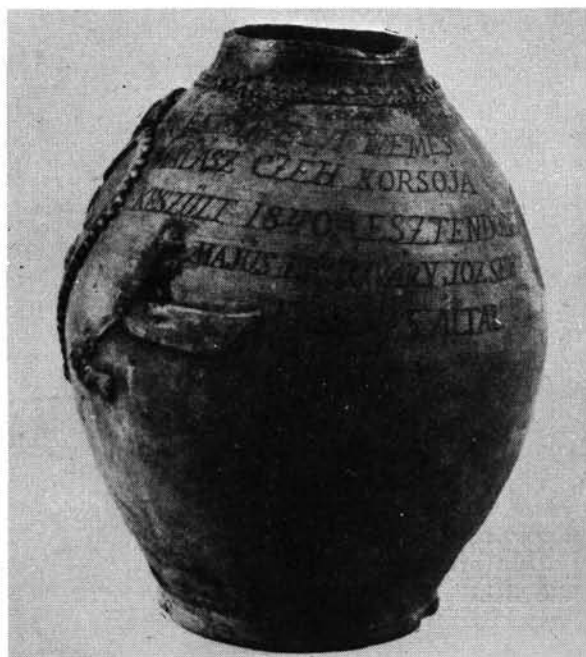
2. kép: A vörsi (?) „céhponty”

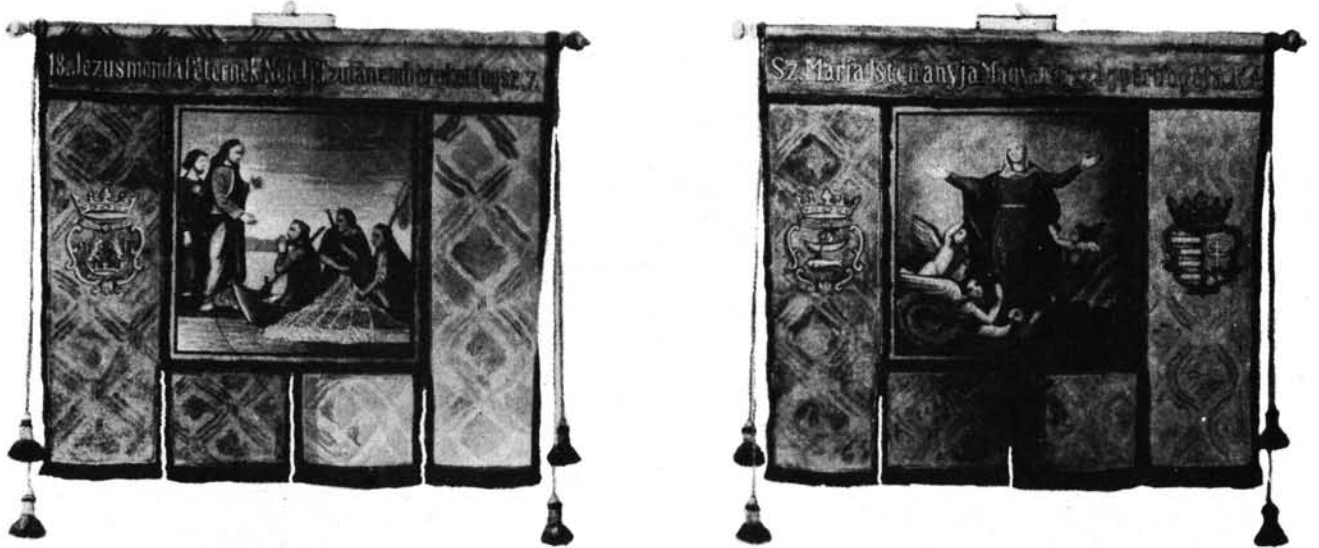
3. kép: Céhláda 1849-ből

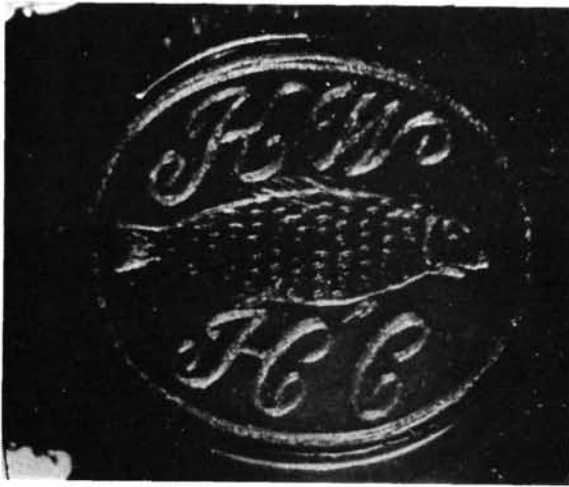
4. kép: Az 1774-es céhkorsó

5. kép: Az 1840-es céhkorsó

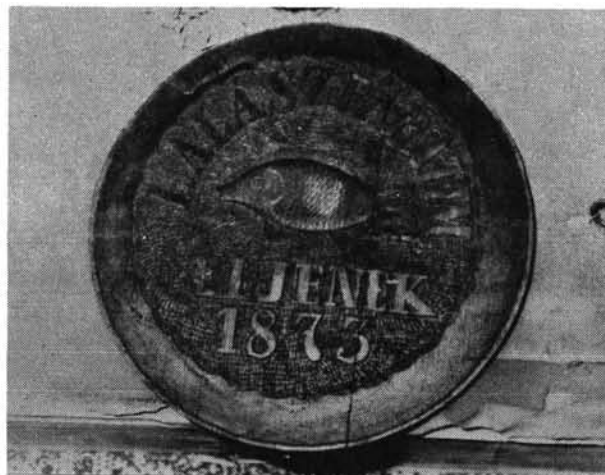
6. kép: A keszthelyi céhzászló

7. kép: A keszthelyi halászcéh pecsétje

8. kép: Az 1871-es pecsét lenyomatának rajza

9. kép: Hordófenék

Pintér István:

Népi gyógyvízkereskedelem Nyugat-Pannóniában

A vásárnak, a piacnak, a kereskedelmi fuvarozásnak, egyszóval a paraszti árucserének a népéletben, a paraszti kultúrában fontos szerepe, sokoldalú funkciója van. A vásár, a piac, s az ehhez kapcsolódó paraszti áru fuvarozás nem kizárólag árucserre, ennél több, hiszen tájakat, népcsoportokat, embereket köt össze. Nemcsak áruk, hanem kulturális elemek is vándorolnak a paraszti kereskedők utazása, más tájak lakóival való érintkezés során. Ugyanakkor jelentős a paraszti kereskedelemnek a parasztság társadalmi, anyagi helyzetére gyakorolt hatása is.

A népi kereskedelem, a paraszti árucserre hazai kutatása Gunda Béla, Dankó Imre, Kós Károly, Kiss Lajos, s mások munkássága révén az utóbbi évtizedekben került előtérbe.¹ A népi kereskedelem egy jellegzetes nyugat-pannóniai színterét mutatja be Domonkos Ottó „A nyugat-magyarországi tyukászatról” írt munkájában.² Míg Dankó Imre révén a hazai piacok, vásárok néprajza örvendetesen feldolgozott, addig a baromfival, tojással, mézzel nagyban folytatott paraszti árucserre az országhatárokon át alig ismert.

A piacozó, vásározó magyar, szlovák, román paraszt többnyire saját, vagy szűkebb környezete árufeleslegét vitte eladásra. A bosnyák késesek vagy a szlovák faeszközárusok, a vengerec füvesek egy-egy áruféleségre specializálódtak.

A nyugat-pannon térségben, osztrák, magyar, szlovén földön gajba járó tyukászok már-már túlleptek a paraszti árucserre keretein, hiszen polgári hivatásos kereskedőket megszégyenítő módon és eredményességgel végezték munkájukat.³ Minden elképzelhető paraszti termékkel kereskedtek, mindig azzal, ami a bécsi és budapesti nagybani piacon leginkább kelendő volt. Többségük azonban akkor is megmaradt parasztembernek, amikor már anyagi helyzete városi életformát és polgári nagykereskedői létet tett volna lehetővé. A megkeresett pénz nálunk is visszakerült a szülőfaluba, ők is akárcsak a bosnyák, szlovák vagy román vándorárusok, házukat, földjüket növelték, s „csupán” a falu keretén belül tudták elképzelni boldogulásukat. Földet, többszobás házat vettek a kereskedelemről származó haszonból, és ugyanolyan földművesek maradtak, mint azok, akik csak a nya-

kukba akasztott kosárból kínálták portékájukat több száz kilométerre családjuktól.

A tyukászokhoz, ehhez a sajátos paraszti kereskedő réteghez kapcsolódik egy eddig még le nem írt tevékenység, a gyógy- és savanyúvíz-kereskedelem is. A XIX. században Európa számos országában fedezték fel és tártak fel gyógyhatású és üdítő szénsavas vizet. A Kárpátok és az Alpok között számos forrásra bukkantak, s a római-, török-kori fürdők mellett egyre több újkori fürdő, s savanyúvízforrás épült ki. A balneológia soha nem látott jelentőséget kapott.

Tyukászok—savanyúvízesek

Dél-Nyugat-Pannóniában két híres forrást is felfedeztek, alig több mint 100 évvel ezelőtt. Egyik a korabeli magyarországi Vas megyéhez tartozó Petánc, a másik a tőle 400 lépésnyire, de már a határ túloldalán, Ausztriában, Radein (Radenc) mellett tört felszínre. A legenda szerint a petánci Vogler testvérek egy vadászat közben találtak rá a földjükön, a Mura árterében feltörő ásványvízre.⁴ A jó kereskedő-érzékkel rendelkező Vogler család Bécsben megvizsgáltatta a vizet, s kiderült, hogy Európa legdúsabb szénsavas nátron és lithion tartalmú savanyúvíze. Rendkívüli gyógyhatású különféle gyomor- és vesebajoknál, légzőszervi hurutos betegségeknél, köszvény és csúsz esetén. Mindezt egy korabeli savanyúvíz reklámban olvashatjuk. Üdítő hatása ugyancsak ismerté vált. Borral, gyümölcslével, cukorral és citromsavval vegyítve kitűnő italt ad. Radenc vize a Petáncihoz hasonló volt, a kedvezőbb körülmények (a község Ausztriához tartozott) összehasonlíthatatlanul nagyobb fejlődést eredményeztek. Nyugat-Magyarország falvaiban és városaiban azonban a petánci víz lett kedvelt, Radein (Radenc) inkább mint fürdőhely került be a hazai köztudatba.

Az új ásványvíz-források és a savanyúvíz híre terjedt. Radeinben 1886-ban néhány évvel a forrás feltárását követően már 1 millió liter víz kelt el.⁵ Eleinte csak a városokban itták Petánc és Radein—Radenc vizét, a század végére azonban a falvakban is megjelent a savanyúvíz. (1. kép). A

mindig szemfüles, messzi vidéket bejáró tyukászok Muraszombat (Murska Sobota) környéki falvakban tapasztalták először, hogy milyen kedvelt a petánci savanyúvíz a parasztság körében. Jó üzleti érzeléssel egyre több tyukász próbálkozott a savanyúvíz-fuvarozással. Régi tyukász dinasztiákból való adatközlőink szerint valóságos vízláz öntötte el a századforduló idején a tyukász szakmát. Petánról vizet hozni, s a falvakban eladni, minden eddiginél jobban fizető vállalkozás lett. A tyukász szakmából kiválva megjelent egy új távolsági parasztkereskedő típus, a savanyúvízes ember. Még az első világháború előtt elosztották a legtehetősebb tyukászok maguk közt a vidéket, megindult a rendszeres vízfúvarozás.

A terület elosztását íratlan törvények alapján úgy állapították meg, hogy az egybeesett a baromfi- és tojásfelvásárlási körutak által érintett falvakkal. A legnagyobb körzete Körmennd központtal Hiba Pálnak volt. A Hiba család régi tyukász dinasztia volt, egészen Vasvárig elszekereztek. Őriszentpéter környékére az Ábrahám testvérek fuvarozták a vizet. Salban (Salovci) Ábrahám Lajos foglalkozott savanyúvízzel. Szekerével egészen Fürstenfeldig elvitte az üdítő italt. Zalalövő környékén Tóth Imre és fia, Ernő járta végig a falvakat. Ők látták el a Zala mentét, s Gőcsej falvait. Egyidőben Zalaegerszegre is szállítottak. Lenti, Letenye környékét a cupi Szabó István járta két-három szekérrel. A városokban és a nagyobb falvakban lerakatokat létesítettek Sárváron Gayer Pál, Cellben Heimler Adolf, Kőszegen Krisch János, Bükkön Mayersber özvegye, Csepregen Németh Károly, Kapuváron a Farkas-család, Zalaegerszegen Fangler Gyula és Németh László, Nagykanizsán a Meyer család tartott fenn lerakatot.

*Szállítás és értékesítés
a kezdetektől az 1920-as évek végéig*

A távolsági fuvarozás a tyukászoknak megszokott volt, különösebb nehézséget nem okozott. Domonkos Ottó nyugat-magyarországi tyukászátról írt munkájából ismert tény, hogy a tyukászok 5—6 napos körutakat rendszeresen tettek. Az év minden hónapjában úton voltak. A kora tavasztól késő ősziig begyűjtött, s meszes vízben tartósított tojástartékot Bécsben és Budapesten nagy nyereséggel értékesítették.⁶ Az új áru, a savanyúvíz fuvarozása így nem okozott gondot. A Sopron, Moson megyei tyukászok amúgy is egyre jobban kiszorították őket a XX. század eleji bécsi piacról, így a Vas és Zala megyei tyukászoknak különösen fontos volt a vízkereskedelem.

Az I. világháború előtt a vizet hosszúszekérrel szállították. A szénásszekértől alig különböző, elől-hátul saroglyás szekérről leszerelték a szekér-

oldal mellé erősített, s a tyukászatnál elengedhetetlen rudakat.⁷ Eleinte hordóban hordták a vizet, de 1908 és 1912 között általánossá vált, az üvegpalackban való őszállítás. Az üvegeket széna közé fektették. 13 dl-es pintesüvegeket használtak, amelyet Petáncon vásároltak vagy béreltek. Esetenként csak használatba vették Vogleréktől. (2—3. kép). A 20-as években már ládában szállították az üvegeket, 1—1 ládában 25 üveg fért. Külső mérete 1x1x0,5 m volt. (4. kép). Ezek már egymásba rakható rekeszek voltak, s megkönnyítették a rakodást. Egy szekérre 1200—1300 üveg fért fel. A kocsni hátuljában hagytak helyet az állatok szénájának. Abrakot, (szemestakarmányt) nem vittek magukkal, mert útközbeni szálláshelyükön és Petáncon is volt alkalom megetetni az állatokat.

A szállítmányt ponyvával vagy tyukász gyékénnyel takarták le. Erre két okból volt szükség: egyrészt, ha az üveg között levő széna megázott, akkor nem védte úgy az üvegeket a rossz úton, hogy épségben hazaérjenek, másrészt óvni kellett az ásványvízzel teli üvegeket a túlzott felmelegedéstől is, hogy az üvegek szájából a dugót a víz ki ne lökje. A szekeret a tyukászat során már jól bevált félmuraközi lovakkal vontatták. A zömök, szántásra való lovak nem bírták volna a hosszú, 160—260 km-es utat.

A 20-as években már többen — különösen a városiak — speniterrel jártak. A falusi fuvarosok ragaszkodtak a fatengelyes szekérhez. A falusi tyukászok a gumikerekű, deszkaplatós kocsikat főleg pénzpocsékolásnak és a lovak tönkretévőjének tartották. Tény, hogy a városi makadám-utak inkább kedveztek a speniterrel való szállításnak, mint Gőcsej egy-egy eső után járhatatlan útjai. A speniterrel fuvarozók egyszer-számra azonban közel dupla mennyiségű vizet tudtak elszállítani Petánról, így a városi szállítók egy-egy úton nagyobb hasznot kerestek, mint a falusi savanyúvízesek. Ez gyakran ellentétet is szült köztük. Amíg az I. világháború előtt a korábbi tyukász területek szerint fuvarozták szét a vizet, addig a 20-as években egyre inkább a Vogler családtól kapott koncessziók alapján szállították. Ugyancsak változást jelentett a korábbi fuvarozás rendjében, hogy 1926—27-ben megszigorították a Jugoszláv királyság felé a határátkelés rendjét, s ezért a 30-as években egy új formája alakul ki a vízkereskedelemnek, amely már új útvonalon zajlik. (5. kép).

A századfordulótól az 1920-as évek közepéig a savanyúvízes emberek Körmennd felől, Zalalövön, Letenyén át érték el a Murát. Letenyén Scheier Károly fogadóiban etettek, a Vas megyeiek itt aludtak meg először. Egy éjszaka fogatonként 6—8 pengőbe került. A zalalövői, őriszentpéteri, zalaegerszegi és cupi savanyúvízesek éjjel után indultak. Nyáron felfogadtak 2—3 szekeret is. Csak Petáncon aludtak meg, útközben csak abrakoltat-

tak. A folyón komppal keltek át. Adatközlőim szerint 2—3 szekér fért fel a kompra. Petánc község a Murán innen fekszik, a kutak azonban a Murán túl, de még Petánc földje ez is. A hosszú út felét megtett fuvarosok Petáncon beálltak a rámpára, lovaikat a töltőüzem mellé épített istállóba kötötték. A kutak tulajdonosai, a Vogler testvérek az istállóért, a takarmányért semmit nem kértek. A kocsisok a lovak mellett, a szénán vagy a rámpán várták meg az indulást.⁸

Petánc 1891-ben 515 lakosú szlovén község volt. A savanyúvíz források feltárását követően kitűnő munkaalkalom kínálkozott a Vas megyei kisközség lakosai számára, Ivan Stevanec helyi adatközlőnk szerint éjjel—nappal működött az üzem. Nyáron 10, télen 9 órát dolgozott 1—1 ember a töltőüzemben és a rakodásnál. A 20-as években 1 napra 15—17 dinárt kaptak (1 ing ez idő tájt 12 dinárba került, ezen kívül 11 órától 12 óráig saját maguk számára tölthették palackba a vizet. Ha egy családból többen dolgoztak Vogleréknál, akkor lehetőségük volt az illetményüket eladni a fuvarosoknak. Az ugyancsak környékbeli Csendeslakon (Tisina) lakó Vanek Siftar elmondása szerint Nagykanizsa környékéről, Alsólendva (Lendava) vidékéről érkező fuvarosok egy az egybe cserélték borra a savanyúvizet a század elején, a szikvíz megjelenése előtti időkben. A szódavíz elterjedése a későbbiekben is a legnagyobb konkurrenciát jelentti a Petánc—Radenc-i ásványvíznek. A környék falvait járva napjainkig meglátszik petánci házakon, udvarokon a rendkívüli munkaalkalom, az a kereset, amely a gazdálkodásból, földművelésből származó jövedelmet kiegészítette. (6. kép).

A petánciak haszna nem mérhető a tulajdonos Vogler család jövedelméhez. A jó üzleti érzékkel rendelkező Vogler testvérek kiépítették a forrás környékét, tucatnyi épületet emeltek az akkori osztrák—magyar határ közvetlen közelében levő területre. Egy nap 20—30 szekér fordult meg itt. A korabeli feltárás és palackozás eszközeit a radenci múzeum őrzi. (7. kép). Napjainkban is állnak a korabeli épületek, s a rámpa, ahol a szekekre rakták a csilléken kiltolt üvegeket. Egy csillében 100 db üveg volt. Így egy csille 4 ládat töltött meg. A palackozást nők, a rakodást férfiak végezték. Valamennyien petánciak voltak. A savanyúvizeseknek rakodókat nem kell magukkal vinni. A víz árát egy összegben fizették. 1920 után is elfogadták a magyar koronát, sőt 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején kibocsátott „fehér” pénzt is.

A hazafelé út azonos volt az odaúttal. A teljes forduló két napot vett igénybe, éjjel értek haza. Minden savanyúvízes hazavitte a teljes szállítmányt, út közben nem adtak el belőle. Nyáron pajtában, télen kamrában tárolták a vizet. Télen

csak enyhe időben keltek útra, ilyenkor a kereslet is kisebb volt.

A savanyúvizesek falujában általában a feleség árulta a vizet, kialakult vevőköre volt. Általában pénzzel, ritkábban, különösen ha nagyobb munkához pl. aratáshoz, szürethez, kapáláshoz vitték a vizet, terménnyel fizettek a pezsgő üdítőért. Készpénz mindig kevés volt a magyar parasztszaladban, így érthető, hogy árut cseréltek árura. Szegényebb családok csak vasárnap vagy ünnepre vásárolták. Egy pintesüveg víz ára (13 dl) 50—60 fl. volt. Ez meglehetősen magas ár, ha összevetjük az 1 pengős kapás napszámmal. Volt olyan család is, ahol sosem kerülhetett az asztalra savanyúvíz.

A víz túlnyomó részét hetente egyszer kocsira rakta a savanyúvízes, és elindult a hajdani tyukász útvonalon. Minden kocsmánál megállt, s ahol volt vegyeskereskedés, ott a kocsmárossal, boltossal kicserélte a tele üvegeket üresre. A falvakba érve nem kiabáltak, mint a tyukászok, érkezésüket a lovakra akasztott csengő jelezte. Estére hazaértek, s ha nagy volt a kereslet, reggel újra indultak. Általában egy héten egyszer mentek Petáncre, s egyszer-kétszer a falvakba. A fennmaradó 2—3 napot gazdálkodással, munkaszervezéssel töltötték. Minden vizesember foglalkoztatott cselédek, béreseket, hiszen munkaidőben is fuvaroztak. A háztartást és a gazdaságot egyaránt a feleség vezette. A legnagyobb legény az apjával ment fuvarba, egy másik pár lóval. Így az otthoni munka másra maradt.

A városi vizesek kizárólag fuvarosok voltak, s valamelyik kereskedő megbízásából indultak útnak. Előfordult azonban az is, mint pl. Zalaegerszegen, a Fangler család esetében, hogy a fuvarozás mellett saját lerakatot is létesítettek. Gyors, nagy teherbírású speniterjeiken több vizet tudtak szállítani, mint a tyukászokból lett savanyúvizesek. Köztük nagy harc folyt a szállítási jogért. Zalaegerszegen pl. 12 év után szorította ki a fuvarozásból a Braun családot a Gáti család. A kereskedelemben szokásos ajándékokkal, vesztegetéssel szereztek meg Vogleréktól — a források tulajdonosaitól — a koncessziót. A szállítás, a trianoni határok megvonása és 1924 júliusa között szünetelt. 1924 nyarán a Zala Megyei Újság külön hírben, örömmel jelenti be, a petánci vízszállításnak újbóli megindulását. Ezt követően 3 évig újra töretlenül folyt a szállítás. A megszigorított határörizet és vámrend azonban a 20-as évek végére lehetetlenné teszi a Petánccról való közvetlen fuvarozást.

A savanyúvíz-kereskedelem átalakulása és hanyatlása a 30-as években

A 30-as évek új fejezetet nyit a savanyúvíz-kereskedelem nyugat-pannóniai történetében. Míg a

20-as évek végéig csupán volt tyukászok és városi fuvarosok vettek részt a szállításban, a 30-as években egyre inkább előtérbe került a vasúti szállítás. Ezzel együtt megkezdődik a két részletben való szállítás is. A paraszti leleményesség és kereskedelmi kedv létrehozta a nem hivatalos átrakódó helyeket a határon. A jugoszláv oldalra került Salovci és Hodos községből naponta indultak a paraszti-fuvarosok Petáncra, Radencbe a savanyúvízért. A határ mindkét oldalán folyt a rakodás. Alsólendván (Lendava), Hodoson a kocsmadvaron cserélt gazdát a víz. A hodosi Jandrasicsék rendszeresen átjártak a határon, a magyar oldalra hozták a vizet, vitték az üres üvegeket. A vámosok 1—2 láda vizet kaptak azért, mert elnézték, hogy 1—2 órára átmentek a szekerek a túlsó oldalra rakodni. Ugyancsak itt rakták szekérré a Zalaegerszeg—Muraszombat vasútvonalon Petáncról és Radencből Hodosig vagonban küldött vizet. Egy vagonban 5000 üveg utazott. A vám nagyon magas volt, elérte, sőt 1937—38 körül meghaladta a víz árát, a 60 fl.-t. Az új határok okozta nehézségek láttán a petánciak és radenciek budapesti képviselőikre irányították a megrendelést. Így a 30-as évek végén már közvetlenül érkeztek a vagonok Óriszentpéterre, Körmendre, Zalalövőre, Nagykanizsára, s más, vasúton elért helyekre. A vasútállomásokról a régi módon szállították tovább a savanyúvizet.

A 30-as évek második felében egyre nagyobb konkurenciát jelentettek a nagyobb településeken megjelenő szikvízüzemek. A szódásüvegekbe töltött szikvíz ugyan nem gyógyhatású, elterjedése mégis töretlen volt. Nem terhelte vám, hosszabb szállítási költség. A 30-as években, amikor már kisebb üzleti haszonnal kecsegtetett a savanyúvíz-kereskedelem, az egykori tyukászok, a századelő savanyúvízesei vagy visszatértek a gazdálkodáshoz, vagy a kor igényeinek megfelelő árucserét után néztek.

Jól példázza a paraszti savanyúvíz-kereskedelem felfutását és hanyatlását két jelentős parasztfuvaros története. Ábrahám Elek 1898-ban született, s Sal (Salovci) környékén kezdte gyermekkorában a tyukászkodást. Szegény parasztyermekként kezdett a falvakban mézet, tojást, baromfit felvásárolni, majd kedvezőbb áron továbbadni Grazban,

Bécsben. Még az I. világháború éveiben bekapcsolódott a gyógyvízfuvarozásba. Közben a tyukász kereskedelmet is folytatta. A fiatal és tehetséges parasztfiú a 20-as években már 150 hold birtokot és 6 szobás házat mondhatott magáénak. Három pár lóval fuvarozott. Számos cselédet, napszámost foglalkoztatott. 1927-ben, a savanyúvíz kereskedelem első megtorpanását követően Zalaegerszegen telepedett le, s itt kezdett kereskedni. 1927—38-ban az egykori szegényparaszt fiú már osztrák kölcsönből hűtőházat épít Zalaszentivánon. 1941-től Muraszombatban (Murska Sobota) nyit élelmiszer nagykereskedést, s egész Európába szállít mézet, pulykát, vadhúst, baromfit, tojást, nyulat, bort.

A leghíresebb zalalövői savanyúvízes Tóth Imre és fia, Ernő, régi tyukászfamiliából származott.

Tóth Imre 1882-ben született Zalalövön, s miután 1907-ben megnősült, ő is bekapcsolódott a savanyúvíz-kereskedelembé. Ő ezután kizárólag vizet szállított, gyakran 2—3 kocsiszt is alkalmazott. 5000 üveget forgatott, szállítója volt még két zalaegerszegi kocsmárosnak is. Már a 20-as években házat, majd később 30 hold, magas aranykorona értékű földet vett. A fuvarozás mellett a család mindvégig gazdálkodott, így miután a gazdálkodás keretei nem fértek meg a vásárolt szijjártó házban új telket és házat vásárolt, 1937-ig folyamatosan fuvarozta a vizet. A vasúti szállítás és a szikvíz elterjedésével a Tóth család is abbahagyta a savanyúvíz kereskedelmet, üvegeiket eladták a petánci forrásnak.

Mindkét család története jól tükrözi az egyszerű parasztkereskedők szorgalmát. Mindig tudtak alkalmazkodni a megváltozott feltételekhez. Figyelemre méltó, hogy egyetlen egy egykori tyukászból lett savanyúvízes sem ment tönkre. Kereskedelmi-fuvaros tevékenységük mellett többségük mindvégig megmaradt gazdálkodó parasztnak. A vízfúvarozást kiegészítő jövedelemforrásnak tartották, pedig valójában ez biztosította boldogulásukat. Idővel azonban ez az egykori virágzó paraszti kereskedelem is hanyatlani kezdett, s a 30-as évek végén az egész magyar hagyományos népi kultúra, s ezen belül a tradicionális paraszti gazdálkodás felbomlásával együtt eltűnt a paraszti árucseré e sajtóságos formája is.

Jegyzetek:

¹A népi árucseré hagyománya népünk történetében a honfoglalás előtti időkre vezethető vissza. Vásár és vám szavaink iráni eredetűek, feltehetően még a délnyugat-szibériai sztyeppén, s a Kazár Birodalommal való együttélés idején került nyelvünkbe. Vásáraink, s az árucseré különböző formáinak története, néprajza, kultúránkra gyakorolt hatása néprajzkutatóink legjobbjainak érdeklődését keltette fel.

GUNDA 1958, 1960; DANKÓ 1971, 1973; KÓS 1972; KISS 1956; CSOMA 1983; LACZKOVITS 1986; LUKÁCS 1986a, 1986b; BÁCSKAI—NAGY 1984.

²Szemléletes leírásával DOMONKOS átfogó képet ad az árucseré e sajtószerű területéről, DOMONKOS 1967. 255—275.

³Vö. DOMONKOS 1967. 255—275.

⁴Vogler József Ausztriából szegődött el házitanítónak a muraszombati Szapáry uraság lánya mellé, kit a későbbiekben feleségül vesz. Leszármazottaik, a forrás utolsó tulajdonosai, Vogler Hilda és testvére, Margit, az államosítás óta külföldön élnek.

⁵Vö. Vas megyei Lapok. 1887. okt. 20. A korabeli savanyúvíz forrásokat ismerteti BOLEMAN 1887. 230—231.

⁶Vö. DOMONKOS 1967. 255—275.

⁷A vizeskocsi leírását ld. DOMONKOS 1967. 260.

⁸Az egykori töltőüzem épületei, s a savanyúvízkutak ma is állnak, a berendezéseket pedig a Radenci Gyógyvízmúzeum őrzi, felvételeink ott készültek.

IRODALOM

BÁCSKAI—NAGY 1984.

Bácskai Vera—Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984.

BOLEMAN 1887.

Boleman István: *Fürdőtan. Hideg égevényes savanyúvíz*. Budapest, 1887.

CSOMA 1983.

Csoma Zsigmond: *Nyugat-magyarországi terményfuvarosok*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1981—1983. Budapest, 1983. 173—197.

DANKÓ 1971.

Dankó Imre: *The Functions of Hungarian Fairs*. Műveltség és Hagomány XIII—XIV., Debrecen, 1971, 607—617.

DANKÓ 1973.

Dankó Imre: *A vásárkutató néprajzi jelentősége*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1973. Debrecen, 1974.

DOMONKOS 1967.

Domonkos Ottó: *A nyugat-magyarországi tyukásatról*. Néprajzi Értesítő, XLIX. 1967. 225—275.

GUNDA 1958.

Gunda Béla: *Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők*. Ethnographia LXIX. Budapest, 1958. 567—577.

GUNDA 1960.

Gunda Béla: *Kulturströmungen und gesellschaftliche Faktoren*. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae VI/1, Budapest, 1960, 171—182.

KISS 1956.

Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, 1956.

KÓS 1972.

Kós Károly: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1972.

LACKOVITS 1986.

Lackovits Emőke: *A Balaton szerepe a paraszti árucserében*. Árucseré és migráció. A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai. XVIII. Szerkesztette: Szabadfalvi József—Viga Gyula. Miskolc, 1986. 165—174.

LUKÁCS 1986.

Lukács László: *Vándorkereskedelem a Mezőföldön*. Árucseré és migráció. Miskolc, 1986. 115—127.

LUKÁCS 1986.

Lukács László: *Althergebrachte Beziehungen des Volkes der Oberen Wart zu Transdanubien*. Bürgerländische Heimatblätter XLVIII, Eisenstadt, 1986. 191—197.

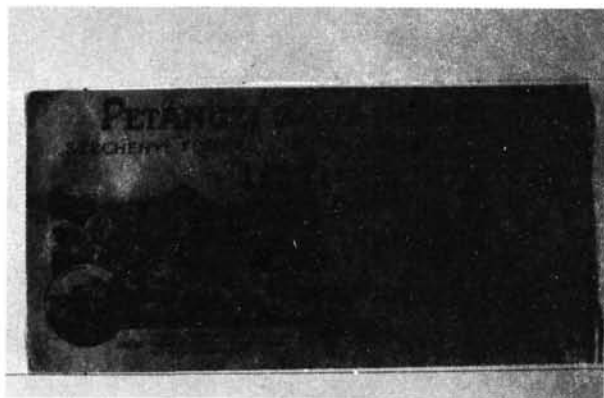
Volkshafter Heilwasserhandel in Westpannonien

Die Messe, der Markt, der Warentransport, also der bäuerliche Warenaustausch spielt im Leben des Volkes, namentlich in der bäuerlichen Kultur eine wichtige Rolle bzw. erfüllt eine vielseitige Funktion. An die Hühnerhändler, die eine eigene bäuerliche Schicht bilden, knüpft sich eine in Westpannonien bis jetzt noch unbeschriebene Tätigkeit: der Heil- und Sauerwasserhandel. Am Ende des vorigen Jahrhunderts wurden zwei berühmte Quellen auf unserem Gebiet entdeckt. Eine von ihnen befindet sich bei Petánc, auf dem südlichen Teil des Komitates Vas des geschichtlichen Ungarn. Im Jahre 1886, einige Jahre später nach der Entdeckung der Quelle, wurde schon 1 Million Liter Wasser in Flaschen abgezogen.

In der vorliegenden Arbeit behandelte ich den Handel des Sauerwassers von Petánc auf dem westlichen Teil Westpannoniens, der durch bäuerliche Transporteure abgewickelt wurde. Weiterhin kann man an Hand der Vorstellung des Tätigkeit der

Sauerwasserhändler, die ursprünglich Hühnerhändler waren, die Geschichte der Quelle von Petánc, die Veränderung der Art und Weise bzw. der Mittel der Lieferung, ferner die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Folgen des Sauerwasserhandels kennenlernen. Der Verkehr des Mineralwassers von Petánc—Radenz, der auch heute bedeutend ist, war bis in die 40er Jahre unseres Jahrhunderts mittels der bäuerlichen Händler von Graz bis Güssing (Németújvár), von Sárvár bis Varasdín (Varasd) in den Dörfern Westpannoniens bekannt. Die neuen politischen Grenzen, der hohe Zoll und die industrielle Sodawasserherstellung hatten das Aufhören des bäuerlichen Warenaustausches zur Folge. Der Sauerwasserhandel war aber mit seinen gesellschaftlichen und technischen Folgen innerhalb des Volkslebens fast fünfzig Jahre lang einer der prosperierenden Zweige des bäuerlichen Warenaustausches.

I. Pintér

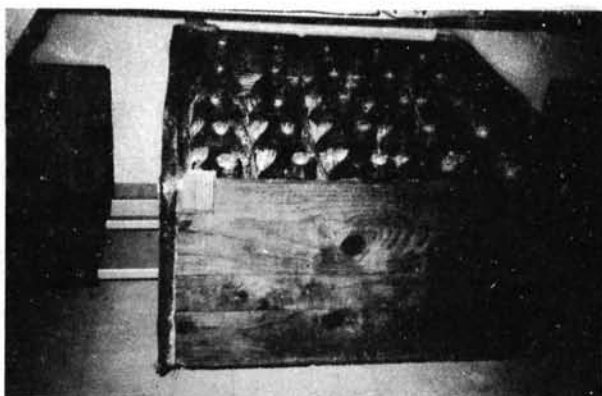
1. kép Petáncivizes üveg címkéje a századforduló idejéből.

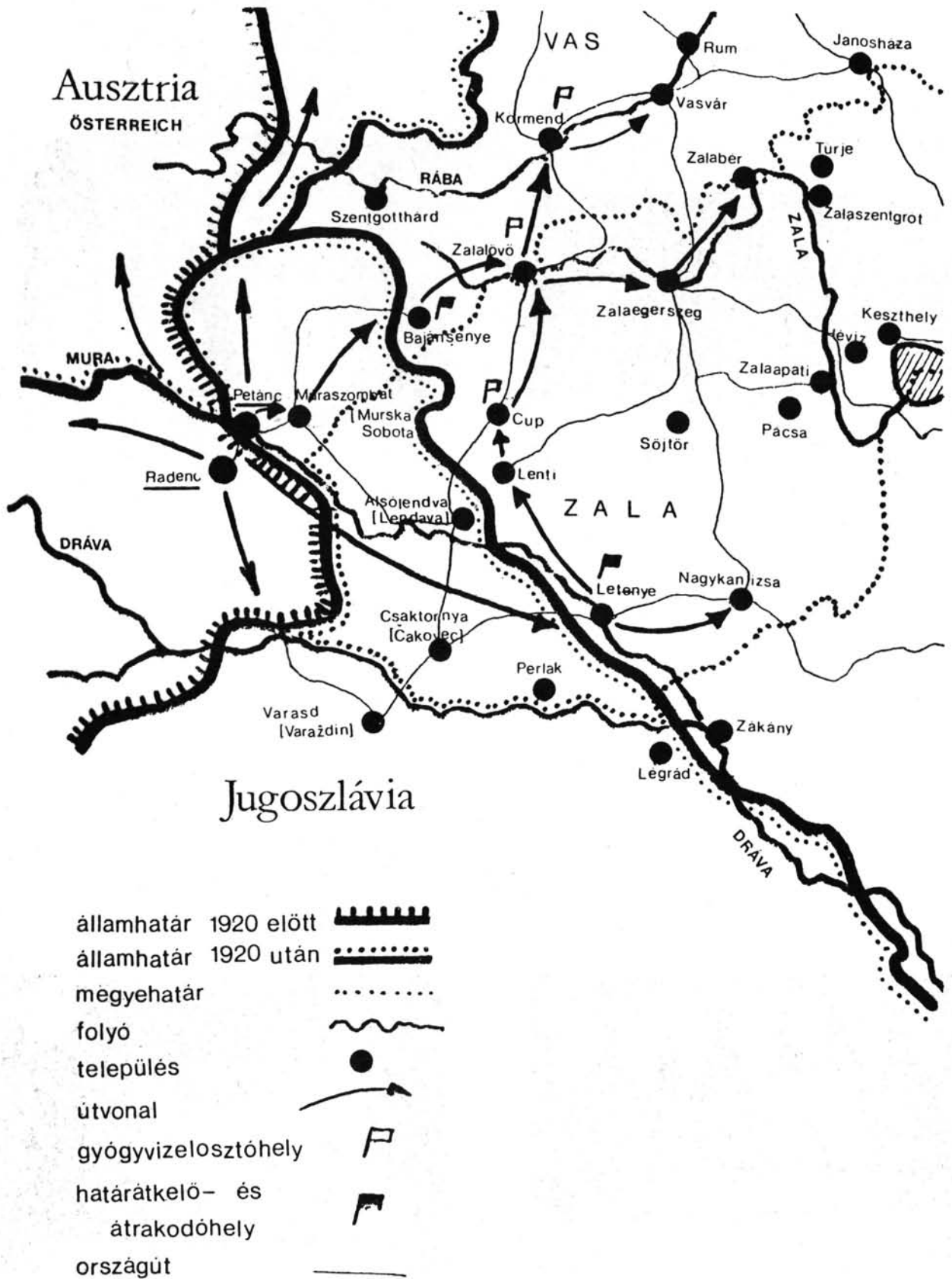
2. kép Petánci savanyúvíz palackok az 1870-es évekből.

3. kép Radein—Petánci savanyúvizes üvegek a XX. század első harmadából.

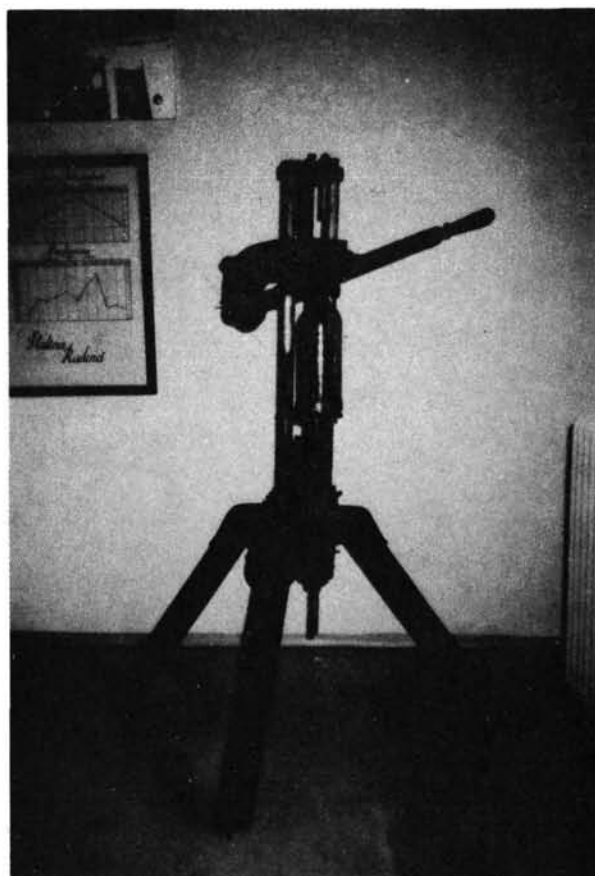
4. kép Üvegrekesz a XX. század elejéről

5. kép A petánci savanyúvíz kereskedelmének útvonala és állomásai a XX. század elején.

6. kép A töltőüzem épülete 1987-ben

7. kép Töltő eszköz a XIX. század végéről

Kapillerné Megyeri Anna

Adatok egy kisváros közlekedéstörténetéhez (Bérautósok Zalaegerszegen a két világháború között)

Zalaegerszeg a két világháború között az ország gazdasági, kereskedelmi centrumaitól távol eső hely volt. Lakosainak száma ezekben az években alig nőtt. 1930-ban 13 100 (MSÉ 1931, 8), 1941-ben 13 967 (TSK 1976, 166) főt tartottak számon. Városi arculatát erősen meghatározta megyeszékhely volta. Nagy számban éltek itt a vármegye közgazgatásának és jogszolgáltatásának intézményeiben dolgozó tisztviselők. Rajtuk kívül főként iparosok, kereskedők, földművesek laktak. Utóbbiak jórészt önellátásra termeltek, mindössze négy 100 holdnál nagyobb földdel rendelkező birtokosról tudunk. (A polgármester felterjesztése... = ZU 1926. ápr. 18. 1).

Az ipar és kereskedelem csupán a város és a környék lakóit szolgálhatta ki. Nagy ipari vállalat, vagy gyár nem települt ide. Ebben szerepet játszott az is, hogy Zalaegerszeg meglehetősen későn kapcsolódott be egy szárnyvonallal a vasúti közlekedésbe — 1885-ben — a zalaszentiváni állomásnál, ahova 1890-ig csak fiákerrel vagy szekéren lehetett eljutni. 1889-ben kezdtek építeni a zalaegerszegi vasútállomást, így haladhatott itt át a Boba—Lenti—Csáktornya vonal, Göcsej déli részeit kapcsolva be a forgalomba. Az 1900-as évek elején Zalalövőig kiépített sínpár az Őrséggel teremtett kapcsolatot.

A vasút tehát kiépült, ám számottevően nem fejlődhetett tovább. Az 1920-as évek nagy vasútépítési, átalakítási terveiből (120 milliárdba kerülne a Déli vasút bevezetése Zalaegerszegre = ZU 1926. nov. 4. 1) pénz híján szinte semmi valósulhatott meg. Kisebb korszerűsítések történhettek csak, mint a Nagykanizsa—Zalaegerszeg közti sínautóbusz indítása (ZU 1925. okt. 17. 4), állomások és vasúti hidak építése (Megindulnak a zalai vasúti építkezések = ZU 1925. febr. 22. 3), motoros vonatok beállítása. Igyekeztek javítani a menetrenden, az utasok kényelmét szolgálta egy közvetlen kocsi csatolása a nagykanizsa—budapesti vonathoz. (A polgármester közlekedésügyi tárgyalásai a szombathelyi üzletvezetővel = ZU 1924. dec. 12. 2), a személyszállítás és a teherszállítás külön-

választása. A zalaegerszegi állomásról 1931-ben 20 (ZU 1931. febr. 15. 4), 1937-ben már 25 vonat indult (ZU 1937. máj. 26. 5).

Ám a korabeli újságok tudósításaiból tudjuk, hogy a vonatok forgalma így is gyér volt, a fővonalakra történő átszállások miatt hosszú a várakozási idő — megfelelő bosszúságot okozva az utasoknak. Megegett, hogy egyikük a közeli Zalaszentgrótról 11 óra alatt ért Egerszegre (Hetivásár Zalaszentgróton = ZU 1925. máj. 16. 2.).

A vasút fejlődésének lelassulását a fejlett tőkés országokban az új közlekedési ágak, főként az autóközlekedés térhódítása kísérte. Magyarországon azonban ez nagyon lassan következett be. A rendkívül alacsony gépjárműállomány többségét is a személygépkocsik tették ki, vagyis a második világháborúig a modern tehergépkocsi szállításnak úgyszólván csak a kezdeteiről beszélhetünk (MoT 1984, 755).

Az egy automobilra eső lélekszám 1933-ban az Amerikai Egyesült Államokban 5, Ausztriában 95, Franciaországban 25, Németországban 105 főre rúgott. A szomszédos Csehszlovákiában egy automobilra 149 fő jutott, míg hazánkban 544 (MALETTER 1935, 251). Pedig Magyarországon a század elején már hazai gyártmányú gépkocsi is készült. Budapesten 1913-ban taxivállalatok kezdtek meg működésüket, 1915-ben autóbuszjáratok indultak.

Az első világháború után, ha lassan is, de nőtt az autók száma. Míg 1910-ben összesen 455 személyszállító automobil volt (MSK 1911, 380), addig 1926-ban már 5817 autóról tudunk, ebből 895 a bérautó (MSÉ 1927, 161). 1928-ra az autók száma csaknem megduplázódott, bérautó pedig 1234 volt (MSÉ 1929, 164).

Zala megye 1910-es évekbeli gépjárműállományáról abból az összeírásból kaphatunk képet, melynek elkészítésére a honvédelmi minisztérium utasította az alispánt. A világháború alatt folyamatosan kérték az autók, tulajdonosaik és a sofőrök számbavételét. 1914-ben, s ez a szám 1918-ig alig változott, a novai járásban 1, a zalaegerszegi járásban 2, Zalaegerszegen, Nagykanizsán és

Keszthelyen 3—3 személyautót írtak össze. Ezek mellett a városokban még egy-két motorkerékpár is volt (ZmL IV 404/b, 162/922).

A húszas évek közepén már megyénkben is egyre több autó közlekedett.¹ A személyszállításban mind nagyobb jelentősége lett az autóknak a hagyományos fogatok, fiákerok mellett. A háborús évek utáni nehéz gazdasági helyzetben, melyet a korona inflációja is tetézt, sokan igyekeztek hasznát ígérő vállalkozásba kezdeni. Ilyennek tűnhetett a gépkocsival történő áru- és személyfuvarozás is. Nagykanizsán már 1921-ben hirdeti magát Zób Elemér autófuvarozó vállalata (ZVC 1921.). Ugyanakkor a kisebb forgalmú Zalaegerszegen még 1924-ben is csak 17 bérkocsist ismerünk (MoC 1924, 129). (ld. 1. melléklet). Többségük szerény körülmények között élt, a fuvarozás mellett földműveléssel is foglalkozott. Kiemelkedő jövedelemmel rendelkezett Szakonyi József bérkocsitulajdonos, akit felvettek a legtöbb adót fizető polgárok lajstromára, és mint ilyen, tagja lett a képviselőtestületnek is (ZmL V. B. 1603/a, N° 12441/922). Valószínűleg több fogata és egyéb jövedelemforrása is volt.

A bérkocsisok helyzetéről szólva dr. Róth Andor rendőrfőkapitány azt panaszolta 1924-ben a Zala megyei Újság riporterének, hogy csak a kocsik tisztaságára tud felügyelni. A „mai nehéz körülmények között nem kötelezheti a bérkocsisokat arra, hogy jó lovakat tartsanak. Engedélykérő pedig egyáltalán nincs.” (Dolgozik a rendőrség = ZU 1924. jan. 3. 2).

Am a csoda megtörtént: Zalaegerszegen is megjelentek az első bérautók. 1925 januárjában már két hirdetést olvashatunk a helyi újságban. Varga Elek bérautóvállalata nyitott és fedett autóival, biztos vezetővel állt a közönség rendelkezésére, telefonon is hívhatták (ZU 1925. jan. 11. 5) Juhász Lajos megbízható bérautóját kínálta (ZU 1925. jan. 22. 4). 1925 elejétől szinte gombamód szaporodtak a sajtóban a gépjárművekkel kapcsolatos hírek. Autótulajdonosok reklámozták szolgáltatásaikat, sofőrök kerestek álláslehetőséget, használt autókat kínáltak eladásra. Autógyárak képviselői hirdették járműveiket. Sőt autóbemutatókat is tartottak. A Magyar Általános Gépgyár legújabb típusú Magomobil autójával ismerkedhettek meg a zalaegerszegiek 1925 júliusában az Arany Bányás Szálloda előtt (Szenzációs automobil-bemutató Zalaegerszegen = ZU 1925. júl. 11. 3), 1926-ban pedig Ford gyártmányú személy- és teherkocsikat, ipari és mezőgazdasági traktorokat láthattak az automobil iránt érdeklődők (Megérkezett a Ford karaván = ZU 1926. máj. 11. 3).

Az első vállalkozók nem maguk vezették autóikat, hanem sofőrt alkalmaztak, akik Budapestről vagy nagyobb városokból érkeztek ide, hogy tudományukkal elkápráztassák a kisvárosi közönsé-

get. A mértékhitelesítő és lakatos szakmával rendelkező Juhász Lajos például egy kaposvári vállalkozó megbízottjaként működtette autóját, a sofőr is Kaposvárról jött.

A hirtelen megjelent három autó, az új konkurencia nagy elhatározásra készítetett néhány bérkocsist. Megunva a standon való ácsorgást (ZU 1925. febr. 17. 3) rövid időn belül négyen is kértek engedélyt bérautó iparra: Némethy Ignác, Szlávitsek Antal, Szakonyi Gyula és Gergáczy Ferenc. Utóbbi már 1924-ben iparendélyért folyamodott (ZML, V. B. 1607/c, N°4535/1924). Ugyanő 1927-ben kérte a városi képviselőtestületet, hogy közmunkaváltság fizetése alól mentse fel, mert autója pár heti használat után összetört. Hasonlóképpen járt Szakonyi Gyula is, autója használhatatlanná vált. (ZmL V. B. 1603/a N°1559/1928). Szlávitsek Antal Steyr autóját pedig elárverezték (Vagyonilag tönkretett egy zalaegerszegi családot egy szélhámos pesti fiatalember = ZU 1926. okt. 15. 3).

E férfi vállalkozása bukással végződött, mert autót csak úgy tudtak vásárolni, ha eladták lovaikat, sőt esetenként földjüket is. Pénzükből csak régi, használt autókra futotta, s ezek hamar tönkrementek a rossz utakon. Ezt csak tetézte az, hogy nem értettek a gépekhez. A volt bérkocsisok közül egyedül Némethy Ignácnak sikerült autóját fenntartani. Miután jogositványt szerzett Budapesten, az állami sofőriskolán, egy öreg Opellel járt. Azon megtanult vezetni, majd újabb kocsikkal kezdett fuvarozni: Chevrolettel, Opellel, Chylerrel. Később egyszerre két autója volt, sofőrt is alkalmazott.

A megmaradt bérkocsisoknak természetesen nagy gondot jelentett a konkurencia, mert már 1925 májusában arra kérték a polgármestert, „akadályozza meg, hogy a bérautó tulajdonosok bérkocsit is tarthassanak, mert ezzel kizárólag a bérkocsiiparral foglalkozók megélhetését nehezítik meg.” (A zalaegerszegi bérkocsisok panasa = ZU 1925. máj. 20. 5).

Szerencsésebbek voltak a lakatos vagy gépész szakmával bíró autótulajdonosok, mint Beke Gyula, Schreiner István, Inkovits Ferenc, Szökrönyös Pál, akik (szintén használt) autójukat maguk tudták karbantartani, javítani. Bár e szakmabeliek között is előfordult tiszavirág életű vállalkozás. Miszory Béla géplakatos, kinek anyagi hátterét egy, a családja tulajdonában levő nagy lakatosműhely jelentette, 14 személyes autót hozatott, amivel teher- és személyfuvarozást vállalt. Fontos szolgáltatása a szegény embereknek is sokat jelentett volna, mert elegendő utas esetén a vasúti fuvarnál olcsóbban szállíthatta a fürdőszekszonban a betegeket Hévízre, a kirándulókat a Balatonhoz. „Fontos az autó a kereskedőknek is, akik a közeli és távolabbi vásárookra, ha csapatosan összeállnak,

háromnegyed nap alatt megfordulhatnak.” (Nincs már messze Zalaegerszegtől Hévíz és a Balaton = ZU 1925. júl. 1. 4). Nem lehet tudni, mi okból, e vállalkozás hamarosan megszűnt, többé nem halunk róla.

Az egyre élénkülő autóforgalom miatt Zalában is elszaporodtak a balesetek. A közigazgatási bizottság egyik ülésén egy keszthelyi autószerencsétlenség kapcsán felszólalt Malatinszky Ferenc kormányfőtanácsos. A balesetek okát abban látta, hogy „a vidéki berautótulajdonosok többnyire rossz kocsikat vásárolnak, amelyek vezetésére alig kiképzett, sokszor részeges sofőröket alkalmaznak. Ezek az autók rendkívül gyorsan hajtanak”. Kérte az alispánt, hogy alkosson szabályrendeletet az autóforgalom szabályozására. (ZU 1925. júl. 15. 1). Ez még abban az évben, 1925-ben megszületett. A főszolgabíró juttatta el az egerszegi járásban levő jegyzőségekhez és csendőrparancsnokságokhoz. A forgalom biztonságának hiányát nem annyira az autóforgalom növekedésében látta, hanem a fogatos járművekkel közlekedő közönség nemtörődöm-ségében, valamint abban, hogy az 1890. évi I. tc. közlekedésre vonatkozó rendelkezései nem eléggé ismereteseek, vagy már feledésbe merültek. 15 pontban foglalta össze a közlekedési szabályokat. Ezek nagy része még az állatokkal vontatott járművek tulajdonosaira vonatkozott (A közönség is felelős a közlekedési balesetekért = ZU 1925. aug. 5. 2). (Valóban sok balesetet okoztak az autók hangjától vagy túlkölésétől megriadt állatok.)

Két év múlva új, a közlekedés biztonságát szabályzó rendeletet hoztak Zalaegerszegen azon okból, hogy „a szarvasmarhákkal vontatott fogatok mellett a városban az autók és más fogatok nagyobb mérvű forgalma indult meg.” E szerint tilos a város belső területén szekérbe fogott szarvasmarhát, hacsak lószerszámba nincs fogva, a szekérből hajtani; az ilyen fogatot hajtó egyén a vonó állatok mellett vagy előtt köteles menni; tilos az ostonnal való patogatás is. Ugyanakkor szabályozta a gépkocsik sebességét a város belső területén: ez 15 km-nél nagyobb nem lehetett (ZmL. V. B. 1603/a. N° 3735, 3786/1927). A rendelkezések megszegői ellen eljárást indítottak. 1926-ban 14 ismert gépkocsitulajdonos ellen 44 feljelentést tettek. Ötnapi elzárás és egymillió korona volt a legmagasabb büntetés. A büntetéseket főként sebes hajtás, vigyázatlanság, a kipufogó nyitva tartása, engedély nélküli gépkocsivezetés és lámpa nélküli hajtás címén rótták ki. (A rendőrség kérlelhetetlen szigorúsággal akadályozza meg Zalaegerszegen az autószerencsétlenségeket = ZU 1926. szept. 8. 2).

Az első években tehát számtalan panaszra adtak okot a berautósok. Egyik ilyen ok az volt, hogy a sofőrök ekkor még tetszés szerinti árért szállították az utasokat.² Hasonló ok miatt merült fel ki-

fogás az új berautóállomással kapcsolatban. A város központjában álldogáló, fuvarra váró autók-nak 1926 májusában jelöltek ki állandó helyet (Rendezték a zalaegerszegi standot = ZU 1926. jún. 1. 2). A két főutca találkozásánál épült Arany Bárány szálloda egyik felén a bérkocsik, a Kazinczy tér felőli oldalán a berautók álltak. A szépen sorakozó autók látványa meglepedéssel töltötte el a város lakóit. Gondot jelentett viszont az, hogy a várakozó sofőrök mellett sok ismerős trécselt, beszélgetett. Nem ritkán trágár beszéd botránkozott meg a járókelőket. „Ha a hatóságok eltávolítanák a sok ismerőst — írta az újságíró —, az utasok helyzete is jobb lenne, mert különösen kell, mikor a magas árak miatt sokszor alkudozni kell, nem kellemes nekik, hogy az üzleti ügyeket egy sereg széltoló között kell megbeszélniük.” (Rend-szabályozzák meg a berautósokat = ZU 1926. aug. 12. 2).

A további panaszra főként a rossz utakon száguldozó autók adtak okot. 1923-ban a Zalamegyei Újság egyik tudósítója így kesergett: „városunk sáros, poros, sőt annyira poros, hogy a tüdőkön képződik sár a sok kocsí és szekérverte irtózatos por miatt”. (Régi nóta = ZU 1923. nov. 4. 2). Nem csoda, hogy pár év múltán a burkolatlan főutcák lakói és a korzózók „az automobil közlekedés magas civilizációjától már éppen torkig” voltak (ZU 1925. máj. 24. 3). Ezen a helyzeten javítandó, a városi közgyűlésnek már 1927-ben állandó gondot jelentett az utak kiépítésének problémája, „mert nagyon jól tudja, hogy a forgalom növekedése és a közlekedési eszközökben való hatalmas változás ezt parancsolólag kötelességévé teszi.” (ZmL V. B. 1603/a N° 4457/1928). Ekkor tervezik a városban két útszakasz aszfaltozását is (A polgármester jelentése a vasút és templom közti útszakasz burkolása tárgyában = ZmL V. B. 1603/a N° 9568/1927). Ugyanekkor a vármegye külföldi kölcsönt vett fel a közutak építésére. De a nagyobb igénybevételtől az utak hamar javításra szorultak. Ezek karbantartását és új burkolatok készítését segítette valamelyest a gépjárművek 1928-ban országosan bevezetett közúti adója.

A vármegye közgyűlése már 1927. január 1-től úthasználati díj fizetésére kötelezte berautósainkat is. Az útfenntartási alapra a közmunkaváltság kétszeres összegét kellett befizetniük (ZHL 1927, 72).

Az 1930-as évek második felében ismét új utak épültek, mint például a Zalaegerszeg—Bazita—nagygyengyeli (ZU 1937. júl. 23. 3) törvényhatósági út, vagy a Zalaegerszeg és Keszthely közti makadám út, de mindez nem változtatott azon a tényen, hogy Zalaegerszeg környékén, főként Göcsejben továbbra is rosszak, néhol járhatatlanok voltak az utak.

Jó néhány panaszt orvosolt az 1928-ban végre kiadott bérkocsi és berautóipari szabályrendelet,

mely a viteldíjakat is meghatározta (ZmL V. B. 1603/a N° 6881/1928). Előírta, hogy a bérautó ipar csakis iparendedély alapján gyakorolható, minden kocsit után az ipartörvényben előírt díj fizetendő a város pénztárába. Az autókat a gépjárműkerületi rendőrhatalóságoktól kapott számmal, feltűnő helyen kellett ellátni. Az árszabást nyomtatott cédulán az autóban kellett kifüggeszteni, ezek egyben panaszlapként is szolgálhattak, ha az utasoknak szüksége volt rá. Az engedélyezhető bérautók és bérkocsik számát összesen 40-ben állapították meg. Egy 1931-ben kiadott címtár 14 automobil-fuvarozót és 7 bérkocsist tüntet fel Zalaegerszegen (MoC 1931, 641). (ld. 1. és 2. melléklet). Ez a szám a harmincas években szinte állandónak tekinthető. (A címtár szerint Nagykanizsán 7 autós mellett 11 bérkocsis működött ekkor, de ott már három vonalon rendszeresen jártak az autóbuszok.)

1931-ben készült el a csak autósokra vonatkozó szabályrendelet (ZmL V. B. 1603/a N° 2435/1932). Iparendedélyt elsősorban azok kaphattak, akik a rendelet keltétől számított 5 éven belül lófogatú bérkocsiengedélyükről lemondva a gépjárművel üzőtt bérkocsiiparra szándékoztak áttérni. A fennmaradó iparendedélyekre elsősorban rokkantak, volt hadifoglyok, hadiözvegyek és az 1919-ben elhaltak özvegyei tarthattak igényt. Amennyiben ilyen igénylők nem voltak, mások is kaphattak iparendedélyt. A rendelet részletesen szabályozta az esetleges balesetet okozó autótulajdonosok kártérítési kötelezettségét biztosítás formájában.

A szabályrendelet második fejezete a gépjárművekre, azok berendezésére, felszerelésére és a közlekedésre vonatkozó rendelkezéseket tartalmazta. E szerint az iparosok csak hazai gyártmányú autókkal közlekedhettek. Ez a kötelezettség a járművek egyéb alkatrészeire és az üzemanyagok is vonatkozott. E paragrafus az 1907-es ipartörvény nyomán alaposan megkésve született, mert a századunk elején megindult hazai gépkocsigyártás a gazdasági válság következtében a harmincas években lassú haldoklás után megszűnt, s a törvény ezen pontját hatálytalanították. De még 1935-ben is a közlekedésügyi miniszterhez kellett fordulnia Dormán Zoltánnak azért, hogy a tulajdonában levő Steyr autóra engedélyt kérjen. Indoklásul ezt írta: „a gépkocsival való bérfuvarozás képezi egyedüli keresetemet. Hazai gépkocsit újat nem vagyok képes venni, a fenti kocsit viszont kedvező áron tudtam megvásárolni”. A miniszter válaszában felmentette a hazai gyártmányú autó beszerzési kötelezettsége alól, amennyiben a használt járművet a gépjárműkerületi rendőrhatalóság közhasználatra alkalmasnak minősíti. De megjegyezte, hogy a felmentés nem terjed ki azokra a szükségletekre, amelyeket nevezett a gépjármű jelenlegi felszerelésének elhasználódása után kíván be-

szerezni, sem pedig az üzemanyagokra (ZmL V. B. 1607/c N° 236/1936).

A rendelet szerint a bérautókat taxaméterrel kellett ellátni. A taxaméter felszerelésére mégsem került sor. A bérautósok is tiltakoztak ellene, de a képviselőtestületi tagok sem szavazták meg. 1937-ben ugyanis ismét napirendre került a taxaméter ügye. Az egyik érv így szólt ellene: „A taxaméter csak a város belső területén alkalmazható, az pedig kicsiny, így nem szolgálja a közönség érdekeit, mert nemcsak az utat, de az időt is méri. Most az utas ki tudja alkudni az utat, s így jobban jár.” (ZmL V. B. 1603/a N° 8483/1937.)

Az 1932-es rendelet díjszabása idő szerinti tarifát állapított meg a város határain belül. A bérkocsi díja az első fél órára 1 pengő 50 fillér volt, fél napra 10 pengő, az autóké az első fél órára 3 pengő, fél napra 18 pengő volt. (Akkoriban egy férfi gyapjúpulóver 9 pengőbe, egy férfi egész cipő 10 pengőbe került.) A vasúti állomásokra a bérkocsi és autó egységesen 1 pengő 50 fillért számolhatott el, kivéve Zalaszentivánt, ahova a kocsit díja 5 pengő 50 fillér volt, az autóé 1 pengővel drágább. Ezek szerint nem volt nagy különbség a két jármű árai között. Az egyik bérautós — valószínűleg elfogult — véleménye szerint ekkor az járt fiákerrel aki passziózott, vagy félt az autótól.

Ebben az időben egyéb közlekedési eszköz is állt már az utazni vágyók rendelkezésére. Távolági autóbuszjáratokat indított a Magyar Posta Zalaegerszeg és Keszthely között, valamint Nováról Bakon át szintén el lehetett jutni a megyeszékhelyre. A közlekedés így is nehézkesen ment, mert a novai buszról Bakon át kellett szállni a keszthelyre. A közlekedés javítását szolgálták az alkalmi buszjáratok. A zalaegerszegi postafőnökség a novai vásárra kedvező időben külön buszt indított (ZU 1932. ápr. 15. 4.) 1937-ben már a MÁVAUT közlekedtetett a nyári dőszakban egy-egy buszt a szentiváni állomásra és Körmendre (ZU 1937. jún. 16. 3., jún. 23. 3.). 1940-ben Zalaegerszegről Bak—Hévíz—Keszthely, Nova—Lenti, Lisszentadorján, valamint Nagykapornak felé közlekedtek buszok. Igaz nem sűrűn, s az utóbi vonalon csak kedden és pénteken (Autóbusz menetrend = ZU 1940. máj. 27. 4.).

Helyijáratú autóbuszok indítását is szorgalmazta a város, de nem sok sikerrel. Az első autóbuszok egy Kondor nevezetű magánvállalkozóé voltak. Az újsághír szerint két busszal érkezett. Az egyik 1927. június 14-én tette meg első útját Ola (Egerszeghez csatolt helység) és a város központjától távol eső vasútállomás között. „A járókelők értetlenül, a fiákeresek és a bérautósok pedig nem valami barátságos ábrázattal nézték a vasúti vagonformájú nehézkes járművet. A premier anyagilag nem volt valami fényes, utas nemigen akadt.” (A zalaegerszegi autóbuszjárat első napja = ZU 1927.

jún. 15. 3.) Pár nap múlva úgy tűnt, hogy a közönség mégis igyekezett kihasználni ezt az olcsó járművet, mellyel igen „gyorsan” és könnyen megközelíthette a város távol eső pontjait. (Régi hiányt pótol a zalaegerszegi buszjárat = ZU 1927. jún. 19. 4.) Az öröm nem sokáig tarthatott. Még egy hónap sem telt el, s mindkét busz tönkrement. A nagyobbik zöld színű végképp, a kisebb sárgát a győri vagongyárban javíttatta gazdája. (Új autóbust állítanak forgalomba... = ZU 1927. júl. 9. 3.). A helyette beállított jármű csak az Arany Bányás és a vasútállomás közötti forgalmat bonyolította le. Ezért a képviselőtestület utasította a polgármestert, járjon el a buszvállalkozónál, hogy a forgalmat Ola külvárosba is bonyolítsa le (ZmL V. B. 1603 N° 199/1923).

1931-ben már egy másik vállalkozóról olvashatunk. A tulajdonosok erejükön felüli áldozatot hoztak, hogy fönnttarthassák autóbuszukat. (Néhány szó a kék autóbusz közlekedéséről = ZU 1931. jún. 17. 4.). Visszaemlékezések szerint az állomáson felszálló utasok gyakran nem értek be a városba mert elszakadt a jármű meghajtó lánc. Rettenetes füstöt csinált, nem egyszer szégyenszemre lóval vontatták. Hamarosan ez a járat is megszűnt, így a bérkocsisok és bérautósok kereseti lehetőségei javultak.

A fellendülő gépkocsiforgalom az itt élő kereskedőknek is hasznot hozott. Kezdetben az üzemanyagokat festékkereskedőknél, szerszám- és vaskereskedésekben vagy egyéb vegyeskereskedésekben lehetett beszerezni. Az első benzintöltő állomás 1926-ban került Komlós Miksa üzlete elé a Kossuth Lajos utcába. A 3 m³ űrtartalmú, szurokkal és jutazsákokkal bevont vastartályt nagy nézőközönség jelenlétében állították fel (ZU 1926. jún. 20. 4.). Sommer Sándor 1923-ban kért engedélyt benzinkút felállítására. A városi képviselőtestület tiltakozott ellene, mert „a hordozható benzinkút a város legforgalmasabb utcájában csak a forgalmat akadályozná s az utca szépségét is rontja” (ZmL V. B. 1603/a 510/1931). De három évvel később városunkban már 5 olajipari részvénytársaságnak volt képviselője a forgalmasabb utcákon és tereken. A Kossuth Lajos utcán és a Széchenyi téren 2—2 kút is volt.³ Hat évig a részvénytársaságok 200 pengő helyfoglalási díjat fizettek a városnak. 1937-ben ezt 300 pengőre emelték azzal az indoklással, „hogy a városon átmenő autóforgalom szépen növekedett, és a benzin ára is 33%-kal emelkedett (ZmL V. B. 1603/a 3319/1937). Közben az egyik társaság a rossz gazdasági viszonyok miatt két kútjából egyet bezárított, ezért kérte helyfoglalási díjának mérséklését (ZmL V. B. 1603/a N° 5039/1937). A részvénytársaságok megbízottai ekkor Mike Gyula, Mayer József, Gyarmati Vilmos, Komlós M. Miksa, Sommer Sándor és Weisz Ernő kereskedők.

A két világháború között 41 autótulajdonosról tudunk Zalaegerszegen (ld. 2. melléklet), akiknek hosszabb-rövidebb ideig a személyfuvarozás jelentette megélhetésük fő forrását, vagy egyéb foglalkozásuk mellett autójuk és alkalmazott sofőrjük volt. Ezek az autótulajdonosok a társadalom különböző rétegeiből kerültek ki. A fuvarosokról és a lakatos iparosokról már esett szó. De tulajdonosként jelentek meg az iparosok között a törvénytörő elnök menyé (dr. Czíkó Lászlóné), a hordógyártó üzem tulajdonosa (Riszt Sándorné), a bognármester (Bácsay János), valamint a vendéglőtulajdonos nyugalmazott vármegyei irodatiszt (Varga Mihály). Később cipészből és kereskedőből lett autótulajdonosról is tudunk. Az autósiparosok közül hosszú évekig csak a már említett lakatosok—gépészek fuvaroztak. Ahogy egyikük megfogalmazta, aranyat érő foglalkozásuk segítette őket az első nehéz időkben, amikor rossz autóikkal esetenként egy napig fuvarozhattak, másik két napot javítással kellett tölteniük. (A többiek a városban ekkor működő 4—5 autójavítással is foglalkozó gépműhelyhez fordulhattak segítségért.)

Amelyik iparosnak jó autója, kellemes modora volt, nem ivott, s valamelyest értett az autókhoz, az hamarosan kialakíthatta megrendelőinek körét, s nagyon jó, tisztas anyagi körülményeket teremthetett magának és családjának. A bérautókra nagy szükség volt a vonatok, autóbuszok és egyéb járművek mellett. Minden rendű és rangú utast szállítottak, sőt poggyászt is. Kereskedők és iparosok utaztak rajtuk áruikat beszerezni, eladni. Gyakran igénybevették a bérautókat a vármegyei tisztviselők, bár a megyének volt saját járműve. (Néhány hivatalnok kedvezményes részletfizetéssel saját autót is vásárolhatott.)

A helyi közlekedés jó része még a bérkocsisoké volt. Szabados fiákeres ki sem ment a városból, az összes keresztelőre, esküvőre, temetésre őt hívták.

A kényelmetlenebb, nyitott autóval rendelkező iparosok olcsóbb árakkal próbálták az utasok kegyét elnyerni. Az 1930-as évek közepétől, mikor egyre többen próbálkoztak a személyszállítással, komoly harc dúlt az autósok között a fuvarokért. Nem véletlenül tiltotta meg a szabályrendelet, hogy az autók fuvarszerzés céljából az utcán cserkészenek.

A konkurenciától való félelem készítette arra bérautósainkat, hogy 1937-ben a képviselőtestülethez forduljanak azzal a kéréssel, hogy a lehetséges bérautók számát az akkori 14 db-ban állapítsák meg (ZmL V. B. 1603/a N° 8438/1937). A képviselőtestület ülésén elhangzott véleményekből kiderül, hogy a város vezetői elégedettek voltak a bérautósokkal és járműveikkel. Most oly szép és jó kocsik vannak, mint kevés helyen — nyilatkozta az egyik képviselő. De félték az engedélyek túl-

zott csökkentésétől, mert „ha a szabad versenyt megakadályozzák, a taxisok kartellbe tömörülését segítik elő”. Ha az engedélyek számát csökkentik, „nem fognak a kocsitulajdonosok oly nagy gondot fordítani azokra”. Megtudjuk azt is, hogy a berautótulajdonosok eddig pontos adófizető alanyok voltak, ám kérdés, ha sokan lesznek, azok maradnak-e? Végül is az iparosok megélhetését biztosítandó, az engedélyezhető berautók számát 18 db-ban állapították meg. Ez a szám a háborús években tovább nem növekedett; néhány tulajdonosnak két-három autója és alkalmazottja volt.

Az egyik legjobbmódú iparos az 1897-ben született Szökrönyös Pál volt. Lakatosműhelye mellett két cséplőgéppel dolgozott. 1923-ban vásárolt, s ekkortól vezetett autót. 1940 körül már három autóval fuvarozott, kettővel a platzról, eggyel otthonról. A háború miatt ekkor már nem lehetett autógumit kapni, ezért ha fuvarozni akartak, autót kellett vásárolniuk akár csak a négy gumijáért. Így előfordult, hogy garázsukban még két autó is állt.

Szintén az elsők között kezdett Schreiner István. Fivérével közösen 1926-ban vásároltak autót, O. M. márkájút. Ehhez anyagi lehetőséget egy cséplőgép teremtett számukra. A személyszállítással nagyon sok pénzt kerestek. Ebből két házat, és 1935-ben malmot vásároltak. Schreiner István 1940-ig még fuvarozott háztól — főként vidékre, majd a malmot eladva fakereskedő lett. Az O. M. autó után — melyet alkatrészhány miatt adott el — az egyik tönkrement fiákeres Steyr autóját vásárolta meg. Később Chevrolet, Chrysler, Peerles és Delage autói volt, 1940-ben vásárolt Mercedesével már nem fuvarozott.

A valóban csak személyfuvarozásból élő Inkovits Ferenc 20 éves korában váltott iparengedélyt, 1931-ben. Előtte lakatosként próbált elhelyezkedni, de Egerszegen akkoriban nem volt munkalehetőség. Ezért Budapesten vállalt munkát a Gräf és Stift autószerelő műhelyben. Három hónap múlva a Kerber sofőriskolába ment, ahol három hétig autókat javított, s közben levizsgázott vezetésből. Rövid ideig tartó sofőriskodés után visszatért Zalaegerszegre, ahol a Schütz áruház és képfestőgyár gazdag tulajdonosának autóját vezette. Az munkájával megelégedve följánlotta neki, hogy jótáll érte. Így vette első autóját, egy 521-es Fiatot 6950 pengőért a Király garázsban Pesten. Elmondása szerint 6 üléses, válaszfalas, úri autó volt. Öt év múltán 1500 pengőért adta el, de nem Egerszegen az itteni konkurenciának, hanem Hévízre. Adósága fejében egy évig ingyen fuvarozott a Schütz cégnek. (Hasonló módon jutott első teherautójához Mihalecz József kereskedő 1931-ben. Brandl Móríc zsidó bőrkereskedő állt jót érte. Ennek fejében „megmozgatta” az üzletét. Nyers bőrt szállított Pestre a bőrgyárba, s helyettük kikészített bőrt-

ket szállított vissza az egerszegi bőrkereskedőnek, aki így mindig jó minőségű áruval tudta ellátni a város és a falvak cipésziparosait. Mihalecz József jól keresett, 1935-ben már személyautót is tudott vásárolni.)

Inkovits Ferenc is vásárolt másik autót 1935-ben, egy négyszemélyes Fiat Balillát, 4800 pengőért. Szűk volt és kicsi, de szerette, mert ha valahol megsüllyedt a rossz úton, egyedül is ki tudta emelni. Ettől kezdve mindig két autóval fuvarozott. 1936-tól a már ismert Némethy Ignác kuncaftkörét vette át. Főként az akkori „úri” osztály képviselőit szállította: megyei és városi tisztviselőket, ügyvédeket, orvosokat, politikusokat. Ekkor vette vadonatúj Mercedes autóját 10 500 pengőért. Később is Mercedest vásárolt, mert ezek erős, kényelmes autók voltak.

A második világháború idején a sofőrök egy részét és autóikat is bevonultatták. Így járt Inkovits Ferenc 1942-ben, valamint több sorstársa. A szerencsésebb, itthon maradt berautósok is küszködtek az alkatrészek, az autógumik és a benzin hiánya miatt. Autóik később pedig a német, majd a szovjet hadsereg gépjárműállományát gyarapították.

A felszabadított Zalaegerszegen 1945 áprilisában egyetlen használható autó sem maradt.

1. melléklet

Bérkocsitulajdonosok Zalaegerszegen 1924-ben:

Fercsel Sándor
Gergác József
özv. Horváth Józsefné
Horváth József
Némethy Ignác
Simon Pál
Sipos János
Steiner Károly
Szabados János
özv. Szakonyi Istvánné
Szakony József
Szakonyi József
Szávitsek Antalné
Szocsák Lajos
id. Szökrönyös József
ifj. Szökrönyös József

Bérkocsitulajdonosok 1931-ben:

Gergác Ferenc
Kámán János
Sipos József
Steiner Károly
Szabados János
Szakonyi Gyula
Szökrönyös József

2. melléklet

Bérajótulajdonosok Zalaegerszegen 1931-ben:

Anhalczér Ödönné
 Bácsay János
 dr. Czikó Lászlóné
 Erdélyi Jenő
 Fercsel István
 Gehér István
 Kovács József „Lisztes”
 Némethy Ignác
 Pollák Imre
 Riszt Sándorné
 Schreiner Gyula
 Szedenik Gyula
 Szökrönyös Ferenc
 Szökrönyös Pál

Bérajótulajdonosok 1925—1945 között (újsághirdetések és adatközlések alapján):

Juhász Lajos
 Szlávitsek Antal
 Varga Elek
 Miszory Béla

Schreiner István
 Beke Gyula
 Inkovits Ferenc
 Háy Sándor
 Kámán János
 Kis István
 Répási János
 Takács István
 Németh József
 Kovács József
 Horváth János
 Mihalecz József
 Farkas József
 Farkas Gábor
 Farkas Lajos
 Leibinger Lajos
 Bordács Ernő
 Kovács István
 Szalóki Géza
 Hegyi István
 Bedő István
 Dormán Zoltán
 Chornitzer Ede

Jegyzetek

1. „Az autónak ritkán akad bámulója. Mindenütt ismerik már, csak Göcsej egyes vidékein néznek rá furcsa szemmel, de már ott sem csodálkoznak rajta. Az emberek a csodálkozás helyett panaszkodnak a gyenge termésre, borra, búzára, a sok egérré.” (Autón Zalában = ZU 1925. jan. 25. 3.)
2. A sofőrök „horribilis árakat kérnek a legkisebb utakra is. Bozsokra például senki sem mer kirán-

- dulni autóval, mert azt aligha tudja megfizetni.” (ZU 1926. aug. 12. 2.)
3. Területhasználati szerződések ZmL. V. B. 1603/a Vacuum Oil Company RT (N° 510/1931, 512/1931) Schell Kőolaj RT (N° 511/1931) Hazai Kőolajipari RT (N° 24/1931) Nyugatmagyarországi Olaj és Vegyipari RT (N° 11847/1930) Steauna Magyar Kőolaj RT (N° 191/1931)

IRODALOM

Bálint Sándor: Pirostaxi — Kéktaxi = A Közlekedési Múzeum Évkönyve III. (1974—1975), 263—355. p.
 Bálint Sándor: Autózásunk hőskora, Bp. 1986.
 A tanulmány elkészítésekor a még élő bérajótulajdonosok

adatközléseire is támaszkodhattam. Különösen Schreiner István, Inkovits Ferenc és Feili Antal elbeszéléseit tudtam hasznosítani (Göcsej Múzeum adattára, Gyűjtőnapló 1261/87, 1262/87).

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA:

MALÉTER 1935

MoC 1924

MoC 1931

MoT 1984

MSÉ 1927

MSÉ 1929

MSÉ 1931

MSK 1911

TSK 1976

ZHL 1927

ZML, IV. 404/b

ZmL, V. B. 1603/a

ZmL, V. B. 1607/c

ZU

ZVC

Maléter Jenő: Az automobilizmus fejlődése és annak akadályai ≡ Magyarország Ütügyi Évkönyve 1935, Bp. 1935.

Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára, Bp. 1924.

Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára, Bp. 1931.

Magyarország története 1918—1919, 1919—1945, Bp. 1984.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1923, 1924, 1925, Bp. 1927.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1928, Bp. 1929.

Magyarország Statisztikai Évkönyve 1930, Bp. 1931.

A magyar szent Korona országainak 1910. évi külkereskedelmi forgalma ≡ Magyar Statisztikai Közlemény, Új sorozat, 37. köt. Bp. 1911.

Az 1941. évi népszámlálás, Történeti Statisztikai Kötetek Bp. 1976.

Zalavármegyei Hivatalos Lap, Zalaegerszeg 1927.

Zala Megyei Levéltár: Zala Vármegye alispánjának iratai.

Zala Megyei Levéltár: Zalaegerszeg város képviselőtestületének jegyzőkönyvei.

Zala Megyei Levéltár: Zalaegerszeg város polgármesterének iratai, általános közigazgatási iratok.

Zalamegyei Újság

Zalavármegyei általános közigazgatási, kereskedelmi és ipari címtár, Nagykanizsa, 1921.

Beiträge zur Verkehrsgeschichte einer Kleinstadt (Mietautofahrer in Zalaegerszeg in der Zwischen-Kriegszeit)

Zalaegerszeg, der Sitz des Komitates Zala wurde erst 1895 dem Eisenbahnnetz des Landes angeschlossen. Das war der Grund, daß Zalaegerszeg auch weiterhin eine Beamtenstadt blieb, wo auch zahlreiche Bauern neben den Handwerkern und Kaufleuten lebten, die die Siedlung und ihre unmittelbare Umgebung versorgten. In der Zeitspanne zwischen 1914—18 registrierte man nur zwei bis drei Autos in der 13 000 Einwohner zählenden Stadt. Der örtliche Verkehr wurde durch Gespanne und Fiaker abgewickelt. Nach dem I. Weltkrieg wuchs die Zahl der Autos langsam und außer den Bevorrechteten wollte auch die Bürgerschaft die Vorteile dieses schnellen Fahrzeuges ausnutzen. Zur Befriedigung dieses Anspruches entwickelte sich ein neuer Zweig des Kleingewerbes, nämlich das Mietautofahren. Das schien in den 20er Jahren ein einträgliches Unternehmen

zu sein. Die ersten Mietautos erschienen 1925. Wohlhabende Leute kauften sie und die Schofföre wurden von Budapest gerufen. In kurzer Zeit verkauften auch einige Fiaker das Gespann und kauften ein gebrauchtes Auto, erwarben Führerschein. In dem behandelten Zeitabschnitt sind 41 Mietautofahrer bekannt, die kurz- oder langfristig durch die Personenbeförderung den Hauptteil ihres Unterhaltes verdienten. Die Mehrzahl der Unternehmen ging bankrott, weil sich die Besitzer auf die Fahrzeuge nicht verstanden. Nur die Mietautofahrer, die von Beruf Schlosser und Mechaniker waren, konnten fortbestehen, da sie das Fahrzeug selbst verbesserten. Gegen das Ende der 30er Jahre, d. h. zur Zeit des Aufschwunges nach der wirtschaftlichen Weltkriege konnten einige von ihnen anstatt des gebrauchten Autos ein neueres, modernes Fahrzeug kaufen.

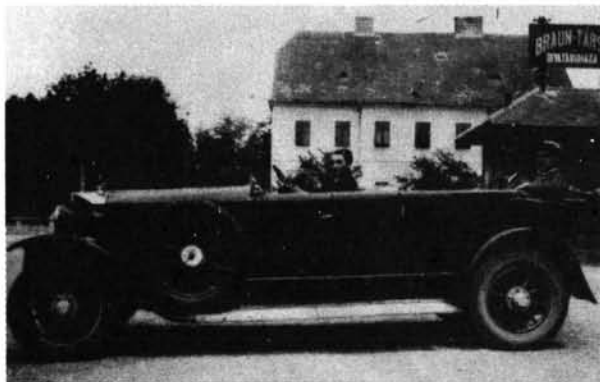
A. Megyeri

1. kép: Bérautóállomás az Arany Bárány előtt, 1934 körül.

2. kép: Inkovits Ferenc Fiatja a platzon. A sárhányón Hány Sándor fekszik köpenyben, mely a nyitott autókön beáramló portól védte a sofőrök ruháját. 1934 körül.

3. kép: Nagy Steyr autó lehúzott tetővel. Hátul Inkovits Ferenc bérautós és üzletkötője, Feili Antal ül. 1934 körül.

4. kép: Bérautó-tulajdonosok az autóállomáson 1934 körül.

5. kép: Szökrönyös Pál Chrysler autója kortesúton. Némethy Vilmos, Lenti agrárpárti képviselőjelöltjének korteseit fuvarozta az 1931-es választások idején.

6. kép: O. M. autó kortesekkel 1930 körül. A hetekig tartó kortesutak mindig jó kereseti lehetőséget jelentettek a bérautósoknak.

7. kép: Reklám az 1937-es Zalamegyei Újságból.

A KÖTET SZERZŐI
(DIE AUTOREN DES BANDES)

H. Simon Katalin, régész (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
Bondár Mária, régész (MTA Régészeti Intézet, Budapest)
Horváth László, régész (Thury György Múzeum, Nagykanizsa)
Maróti Éva, régész (Ferenczy Múzeum, Szentendre)
Müller Róbert, régész (Balatoni Múzeum, Keszthely)
Gyulai Ferenc, archaeo-botanikus (Balatoni Múzeum, Keszthely)
Holl Imre, régész (MTA Régészeti Intézet, Budapest)
Kestýál László, művészettörténész (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
Solymos Ede, néprajzkutató (Baja, Deák Ferenc u. 1.)
Pintér István, néprajzkutató (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
Kapillerné Megyeri Anna, történész (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

Szerkesztőség: 8900 Zalaegerszeg, Batthyány út 2.

Telefon: (92) 11-455

HU—ISSN 0238—5139

Zalai Nyomda 87 4811

Felelős vezető: Galla József igazgató

